

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ
Випуск V

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 5

ВІННИЦЯ
2003

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 5. Серія: Історія: Збірник наукових праць.
/За заг. ред. проф. П.С. Григорчука/ – Вінниця, 2003. - 276 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 22 січня 2003 р. (протокол № 6)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
В.П. Газін – доктор історичних наук, професор;
Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
В.І. Кучер – доктор історичних наук, професор;
О.П. Іваницька – доктор історичних наук, професор;
О.Г. Лойко – кандидат історичних наук, професор;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
О.А. Мельничук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського.
Історичний факультет. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

ISBN 966-7151- 31X

© Вінницький державний педагогічний
університет імені М. Коцюбинського, 2003

Історія України

І.І. Заєць БУШАНСЬКИЙ ПРИРОДНИЧО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА АРХІТЕКТУРНО-СКУЛЬПТУРНИЙ КОМПЛЕКС.....	7
Н.Г. Оляніна СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНО-ФРАНЦУЗЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН.....	10
О.К. Струкевич ПРО МОНАРХІЧНУ МОДЕЛЬ ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ.....	13
В.С. Мазурик ВІД БАРУ ДО ТАРГОВИЦІ: СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (сер. 60-х - поч. 90-х рр. XVIII ст.).....	16
С.А. Копилов ІНОКЕНТІЙ БОРИСОВ У НАУКОВОМУ І КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ 1830 – 1857 рр.....	20
Т.В. Кузнець ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ В XIX ст.	27
М.Г. Вороліс ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.....	34
І. П. Мельничук ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОУПРАВЛІННЯ НА ПОДІЛЛІ У XIX ст.....	36
В.А. Тучинський ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ МОЛДАВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.....	39
С.С. Богатчук ВПЛИВ ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.....	43
О.І. Жуковський ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. (НА ПРИКЛАДІ ЄВРЕЇВ, ПОЛЯКІВ ТА НІМЦІВ).....	46
В.А. Дубінський АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ.....	54
О.С. Сидорчук УЧАСТЬ ЧЕХІВ В СОКІЛЬСЬКОМУ РУСІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1905-1914 рр.).....	56
Н.М. Токар ВАСИЛЬ ДОМАНІЦЬКИЙ: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ НАУКОВЦЯ-ПОДВИЖНИКА.....	60
О.Б. Комарніцький ЄВРЕЙСЬКЕ ГРОМАДСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В 1917-1918 рр.: НА МАТЕРІАЛАХ МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	64
Т. Р. Соломонова. ВИПУСК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ПОДІЛЛІ У І-Й ТРЕТИНІ XX ст.....	69
Ю.А. Зінько, Н.П. Кузьмінець РОЛЬ З'ЇЗДІВ РАД У СИСТЕМІ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20-х рр. XX ст.....	73
П.С. Григорчук, О.А. Мельничук ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ НА ПОДІЛЛІ У 1919-1920 рр.....	76

О.М.Завальнюк	
П.В.КЛИМЕНКО – ПРОФЕСОР КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1919-1921 рр.).....	81
О.О.Лойко	
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА В ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРІОД НЕПУ.....	85
А.М.Ібрагімова	
«ПОЛЬСЬКИЙ ФАКТОР» УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ 1921 - 1922 рр.....	91
Ю.С. Степанчук	
ПРОЛЕТАРИЗАЦІЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ ТА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНІ У 20-х рр. ХХ ст.....	96
В.М.Мазур	
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ СОЮЗ НАЩАДКІВ ГОЛЛАНДСЬКИХ ВИХІДЦІВ НА УКРАЇНІ.....	98
Л.М.Божко	
НАРОДОЗНАВЧИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ В 20-і РОКИ ХХ ст.....	100
О. І.Криворучко	
ДО ВИТОКІВ “ ТЕОРІЇ БОРОТЬБИ ДВОХ КУЛЬТУР “.....	102
О.А.Коляструк	
ПРЕСА В РАДЯНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ. 20-30-х рр. ХХ ст.....	104
В.М.Чумак	
КАНАЛИ Й ДЖЕРЕЛА ВЗАЄМНОЇ ІНФОРМАЦІЇ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ ТА УСРР У ДОБУ УКРАЇНІЗАЦІЇ (20-ті – ПОЧАТОК 30-х рр. ХХ ст.).....	110
А.К.Лисий	
АГРАРНІ ЗАВОРУШЕННЯ СЕЛЯН ШАРГОРОДЩИНИ В БЕРЕЗНІ 1930 р.....	115
В.І. Петренко	
ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1932 – 1934 рр.).....	117
Ю.О. Ніколаєць	
ПІДГОТОВКА ПОПОВНЕННЯ ДО ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ СРСР ТА НІМЕЧЧИНИ.....	126
Я.А.Бранько, І.В.Мазило	
ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА В ІСТОРІЇ ОБ’ЄКТУ “ВЕРФОЛЬФ”.....	132
В.В.Кононенко	
РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ СЕЛЯН ПОДІЛЛЯ В КІНЦІ 40-х рр. ХХ ст.....	134
Ю.Г. Пилявець	
МОБІЛІЗАЦІЯ СЕЛЬСЬКОЇ МОЛОДЕЖІ УКРАЇНИ В ШКОЛИ ФЗО І РЕМЕСЛЕННІ УЧИЛИЩА В ПОСЛЕВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	137
І.М.Романюк	
ЦІНОВА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЩОДО КОЛГОСПІВ У 50-ті рр. ХХ ст.....	140
К.І.Левчук	
ЕКОЛОГІЧНИЙ РУХ В УКРАЇНІ (друга половина 80 – початок 90-х рр. ХХ ст.).....	144
М.В. Царенко	
УЧАСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ 1992 рр.....	148
П.С.Григорчук, О.І. Яременко	
ІСТОРИКО – ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ.....	151
Д.О. Мельников	
ДІЯЛЬНІСТЬ УПРАВЛІНСЬКИХ ОРГАНІВ ПО РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 90-х рр. ХХ ст.....	154

Л. С. Мельничук	СТАТУС ЖІНКИ У ГОНЧАРНИХ ПРОМИСЛАХ ПОДІЛЛЯ.....	157
К.М Ніколаєць	АГРАРНА ПОЛІТИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	160
О.Г. Старінець	ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ В МОЛОДІЖНІЙ ПОЛІТИЦІ (СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....	165
С.С. Плахотнюк	УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ.....	168
Т. П. Зузяк	ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ХУДОЖНЬОГО ПЛЕТІННЯ В УКРАЇНІ.....	171
Н.В.Жмуд	ФОРМУЛА “КУЛЬТУРНИЙ – ЕТНІЧНИЙ – НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ” ЯК ОДИН З МЕХАНІЗМІВ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ.....	175
В. К. Лебедєв	СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК АНСАМБЛЕВОЇ ГРИ НА НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТАХ В УКРАЇНІ.....	177

Всесвітня історія

В.Н. Томулець	ЗНАЧЕННЯ ТОРГОВЛИ В ПРИОБЩЕННІ БЕССАРАБІЇ К ОБЩЕРОССИЙСКОМУ РЫНКУ (1812-1868 гг.).....	182
В.П. Газін	НІМЕЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1918 – 1919 рр. У ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОСТІ.....	195
Ю.І. Поп	УКРАЇНСЬКА СИСТЕМА ОСВІТИ У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ.....	200
А.В.Войнаровський	ВІДРОДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПЛАНАХ ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	204
С. Д. Гальчак	СТАВЛЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПАРТІЙНОЇ ВЛАДИ СРСР ТА УРСР ДО «ОСТАРБАЙТЕРІВ»-РЕПАТРІАНТІВ.....	208
А.О. Несторович	ПОЛЬСЬКО – РАДЯНСЬКЕ КУЛЬТУРНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У 1970 – 1980-х рр.....	214

Історіографія та джерелознавство

Ю.В. Легун	ДЖЕРЕЛА З СЕЛЯНСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЇ КІНЦЯ ХVІІІ-ПОЧАТКУ ХХ ст. (на прикладі мікропопуляції з Ольгопільського повіту Подільської губернії).....	219
О.Ф. Мельничук	ПРАВОВИЙ СТАТУС ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ В ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ДЕРЖАВОЗНАВЦІВ.....	223
М.В. Стопчак	ВЗАЄМИНИ ДИРЕКТОРІЇ УНР З ПРАВОЮ ОПОЗИЦІЄЮ В КАМ'ЯНЕЦЬКУ ДОБУ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ).....	226

С.І.Дровозюк

НАРОДНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ У 20-30-х рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....234

Л.М. Лашкевич

ДЖЕРЕЛЬНА ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ 1920-х рр.....240

А.М. Тростогон

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ “ЕКСПЕРИМЕНТ” В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20-ті -ПОЧАТКУ 30-х рр.ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ. ПРОБЛЕМИ.....246

Л. І. Рожкова

ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ 20-х - 30-х рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.....250

С.Л.Калитко, І.В.Мазило

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН-УПА НА СХІДНОМУ ПОДІЛІ В ІСТОРИКО – КРАЄЗНАВЧИХ ПУБЛІКАЦІЯХ.....258

Т.А. Мельничук

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ МАЯТНИКОВОЇ МІГРАЦІЇ В СУЧАСНИХ НАУКОВИХ РОЗРОБКАХ.....262

Рецензії

С.О.Гусев

КРУЦ В.А., КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ А.Г., РЫЖОВ С.Н. ТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ-ГИГАНТ ТАЛЪЯНКИ. ИССЛЕДОВАНИЯ 2001 г. - К., 2001.- 110 с.265

О.В.Зінько

УКРАЇНА INCOGNITA /ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ Л. ІВШИНОЇ. – К., 2002. – 400с.....267

Ю.І.Поп

СУЧАСНЕ ЧЕСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО. З. МАНСФЕЛЬДОВА, М. ТУЧЕК /КОЛ./ СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ АН ЧР. - Прага, 2002. – 381 с. SOUČASNÁ ČESKÁ SPOLEČNOST. Z. MANSFELDOVÁ, M. TUČEK /ED./ SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR. - Praha, 2002. – 381 s.269

І.М.Романюк, О.Г. Лойко

С.С.ПАДАЛКА. УКРАЇНА 60-90-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ. ДЕРЖАВНІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ ПЛОЩИНІ ТОТАЛІТАРИЗМУ, НЕЗАЛЕЖНОСТІ. – К., 2000. – 390 с.271

Відомості про авторів.....273

Історія України

І.І. Заєць

БУШАНСЬКИЙ ПРИРОДНИЧО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА АРХІТЕКТУРНО-СКУЛЬПТУРНИЙ КОМПЛЕКС

На мальовничій території Подністров'я, складової частини південно-західного історичного Поділля, на невеликій стрімкій річці Буша (за народними переказами Бушанка) при впадінні її у Мурафу у 20 кілометрах від Могилева-Подільського розташоване село Буша. Його доля тісно пов'язана з яскравими сторінками давньої та середньовічної історії Поділля.

Буша розташована на своєрідному рельєфі, зокрема, на схилах і в низовині трьох гір, що отримали назву Татарська, Лиса та Лесківка. Схили цих гір покриті зеленими лісами та чагарниками.

В поєднанні з течіями вод Мурафи, її притоки Буші (Бушанки) та смуг скель пісковика, акацій і садів утворений неповторний місцевий природний колорит.

За 1 км, в північно-західному напрямку на лівому березі річки Бушанки, знаходиться лісовий масив, який з далеких минулих часів старожили називають "Гайдамацький яр". 14 жовтня 1975 р. Радою Міністрів УРСР великий каскад вивітрених пісковиків зі скелями "Гриб", "Баран", "Висяча", "Гайдамацька" з печерами було проголошено геологічною державною пам'яткою природи республіканського значення під загальною назвою – Гайдамацький Яр.¹

Одна скеля своєю округлою формою нагадує гриб, що дало підстави назвати її "Гриб". Друга скеля – "Висяча" – спирається на два велетенські кам'яні стрімчаки. Розташована вона на висоті 9-10 метрів від сучасної поверхні. Утворилась в результаті вивітріння кількатонної піщаної глиби. Перебування біля підніжжя скелі створює незабутнє враження від цього витвору природи.

Зрозуміло, що скеля "Баран" нагадує тіло барана; а назва скелі "Гайдамацька" пов'язана з народно-визвольним повстанням проти польсько-шляхетського гніту під проводом Івана Гонти та Максима Залізняка, яке увійшло в історію українського народу під назвою "Коліїщина" (учасників повстання називали – гайдамаками).

І, накінець, поблизу скелі "Висяча" на верхній терасі лівого берегу Бушанки розташовані "Гайдамацькі кринички" з джерельно чистою водою.²

Буша з її оточуючими селами, як органічна територіальна частина Поділля, виключно характерна найважливішими етапами історії нашого краю.

В районі придністровських сіл Суботівка, Лядова, Нагоряни, Озаренці, Яришів та Яруга, що розташовані у безпосередній близькості до Буші, у ХХ ст. вітчизняними археологами були відкриті залишки пізньопалеолітичних стоянок (40-12 тис. р. до н.е.), мешканці яких (кроманьйонці) займалися полюванням на диких тварин.

Подільське Придністров'я, в тому числі і бушанські землі, відоме залишками найранішої в Європі ранньоземлеробської Буго-Дністровської культури, яка датується VI-IV тисячоліттям до н.е.³ Але найбільше в цьому регіоні зафіксовано пам'яток наступної землеробсько-скотарської трипільської культури епохи мідного віку (кінець V – початок III тисячоліття до н.е.).

Безпосередньо в Буші і розташованого поруч села Дорошівка знаходяться залишки двох трипільських поселень.⁴ Трипільці цих пам'яток знали не лише мотичне, а й орне землеробство. При допомозі дерев'яного рала і парної упряжки великої рогатої худоби люди названих поселень культивували два види пшениці (м'яку та тверду), а також ячмінь, просо та бобові. Крім землеробства, помітну роль відігравало приселищне скотарство. Розводили велику рогату худобу, вівці, свині та коні тощо. Водились також різні види домашніх птахів,

зокрема гуси, качки та кури.

Населення Бушанських трипільських поселень характеризується досить високим для того часу рівнем духовної культури. Це підтверджується зокрема специфічним розписом глиняного посуду. Орнамент його є досить складний і різноманітний. Він відображає світоглядні зв'язки людини і природи, безпосередню залежність її від сил природи, зокрема, сонця, місяця, дощу. Це в свою чергу породило такі аграрні обряди, як звернення до Неба, Сонця, щоб викликати бажану для людини погоду, зокрема дощ, тепло тощо. Таким чином, у нас є всі підстави вважати, що бушанські трипільці володіли умінням синтезувати уявлення про оточуючі їх природні явища. Вони добре розумілися в таких природних явищах як зміна дня і ночі, світла і темряви та зміни пори року. У соціальному плані також відбулися певні зміни: перехід від матриархату до патріархату.

У другому тисячолітті до н.е. бушанські землі були густо заселені населенням епохи бронзи. Такі поселення були безпосередньо у Буші та поблизу її, а саме: в Кричанівці, Оленівці, Серебрії та Яришеві.

На початку і в середині I тисячоліття до н.е. тут мешкало населення епохи пізнього бронзового періоду та раннього залізного віку, яке мало тісні зв'язки з іншими регіонами. Перебували на цій території також скіфи. В скіфський час особливу роль відігравало місцеве землеробське населення.

У II – V ст. нової ери на території Подністров'я виникають селища відомої черняхівської культури.⁵ Помітно зростає населення Подільського Подністров'я. Воно веде осілий спосіб життя, про що свідчать залишки на поселеннях кісток свійських тварин, зокрема великої і дрібної рогатої худоби, свиней і коней. Інтенсивно розвивається орне землеробство, що підтверджується чисельними знахідками залізних наральників, кіс, кам'яних жорен для перемелювання зерна на борошно.

Однією з особливостей давньої історії Буші є те, що тут існувало декілька черняхівських поселень: в урочищі Підмета, Причепілевці (на околиці села), поблизу Слобідки Бушанської, які утворювали своєрідне “гніздо” черняхівських поселень. І.С.Винокур та інші дослідники роблять припущення, що з історією цих черняхівських поселень пов'язане виникнення Бушанського скельного храму.⁶ Ще у 1883 р. відомий вчений В.Б. Антонович на правому березі р. Буші (Бушанки) на відстані 1 км від її злиття з Мурафою (ліва притока Дністра) на висоті 20-25 м над рівнем річки відкрив скельне приміщення.⁷ На рельєфі зокрема були зображені дерево, півень і олень, а також стилістична людська постать жерця і кам'яні ідоли. Все це дало підстави В.Б. Антоновичу висловити думку про те, що бушанський рельєф має безпосередній зв'язок із традиціями давніх слов'ян-язичників.

Понад 100 років до історії бушанського рельєфу зверталися численні дослідники – історики, археологи і мистецтвознавці. Більшість вчених цю пам'ятку віднесли до категорії давньослов'янського язичницького храму. Але ніхто з них конкретним дослідженням не займався. І лише у 1961 р. В.М. Даниленко провів у с. Буші розвідкові розкопки. Знайдені в основі скельного приміщення поблизу рельєфу уламки лінного давньослов'янського посуду дали підстави досліднику віднести пам'ятку до VI-VII ст. н.е. Сам наскельний рельєф з деревом і півнем, зображенням людини-жерця і оленя В.М. Даниленко відніс до кінця IX – початку X ст. н.е.⁸

Наступним етапом у вивченні цієї унікальної пам'ятки стали археологічні дослідження І.С. Винокура 1985 та 1987 рр. Розкопки дозволили досліднику зробити висновки про те, що храм використовувався протягом досить тривалого часу. Він був започаткований у часи черняхівської культури II-V ст. н.е., функціонував у ранньому середньовіччі V-VII ст. н.е., в епоху Київської Русі IX-XIII ст. і, нарешті, у пізньому середньовіччі – в XVI-XVII ст.⁹

І.С. Винокуром досліджено всю площу скельного храму. Чітко проявилися піскові стіни природних розщелин, підтесані людиною. Розкопками в скелях було відкрито чотири приміщення. В історико-хронологічному плані найдавнішим було приміщення №1 площею

50 кв.м. Започатковане воно в першій половині – середині I тис. н.е. і використовувалося в епоху Київської Русі та пізнього середньовіччя. А приміщення № 2, 3, 4 виникли і використовувалися паралельно з приміщенням №1 у пізньому середньовіччі (XVI-XVII ст.).

У першому приміщенні було зафіксовано наскальний рельєф, висічений на поверхні кам'яної брили площею до 9 кв. м. Дуже цікава композиція рельєфу: зображено дерево. Товсті гілки утворюють фігуру ромба, на одній з гілок вибито фігуру півня. Простежується дзьоб, очі, високий гребінь, підборіддя та пишний хвіст. Під деревом зображено людську постать (очевидно жерця), яка стоїть на колінах і тримає у витягнутих перед собою руках чашу.

Наступною фігурою було зображення благородного оленя, висотою 1,33 м., який звернутий до інших персонажів загальної композиції. У цьому ж приміщенні археологами знайдено кілька уламків керамічного посуду черняхівської культури II-V ст. н.е.

Поруч з цим язичницьким рельєфом знаходилась ніша довжиною 5,3 і шириною 0,48-0,5 м. Дослідник вважає, що вона могла служити для принесення жертв на честь культового язичницького рельєфу. Сюди могли доставляти жертвну їжу і питво у посуді.

У II-VII ст. скельний храм функціонував просто неба. В епоху Київської Русі жерці-язичники зробили напис: “Азм есмь міро Бог... Жерець Олегов” (мабуть жерці-язичники зв'язали давню пам'ятку з князем Олегом). Одночасно храм просто неба було перекрито дахом. Підтвердженням використання храму у IX-XII ст. є і те, що в основному його приміщенні були знайдені уламки давньоруського посуду XI-XIII ст.

Приміщення № 2, 3, 4 від основного приміщення (№1) віддалені. Їх стіни були складені з каменю на глиняному розчині. У приміщенні №2 (площею 3,8х3,9 м) було відкрито залишки печі. Приміщення №3 (3,6х3,9) пов'язано з отворами-входами до приміщень № 1, 2, 4. А четверте приміщення – це келія довжиною 7,2 і шириною 2,3 м.¹⁰

Згодом на місці цього унікального язичницького храму у XVI-XVII ст. було збудовано невеликий християнський монастир.¹¹

І, нарешті, сучасна Буша, розпочинаючи з 1986 р., стала місцем проведення першого в Україні планера скульптури з каменю – творчо організованої діяльності художників-скульпторів України безпосередньо на природі. Як наслідок, на території Бушанського заповідника створено парк сучасної монументально-декоративної скульптури.

Тематична спрямованість виконаних і встановлених тут кам'яних скульптур пов'язана з історичним минулим краю. У центрі уваги скульпторів – події героїчної оборони козаками і міським населенням Бушанської фортеці й міста у 1654 р.

Особливу увагу привертають такі скульптури: “Пам'яті загиблого сотника Тараса Зависного та козака Михайла” (автор О.Коваль, Одеса); “Мар'яна Завісна” (Г.Чуєнко, Київ); “Скорбота” (О.Непорожній, Вінниця).

Одним з яскравих ансамблів став пам'ятник-монумент “Реквієм”. Цей твір присвячений жертвам, що загинули у війнах, які прокотилися на подільській землі в період національно-визвольної боротьби українського народу 1648-1667 рр., а також на полях боїв громадянської та Великої Вітчизняної воєн (скульптор А.Фуженко, Київ).

Викликають інтерес скульптури на міфологічну тему: “Сирена” В.Іванькової (Білорусь), “Сонце-місяць” Альошкіної-Сафонової (с. Букатинка Могилів-Подільського району), “Берегиня” Ю.Кафарського (Могилів-Подільський), “Олень” О.Іщука (Вінниця) та ін. Прикрашають парк також окремі скульптури, виконані дітьми й підлітками з Ямпільського та Могилів-Подільського районів.

Таким чином, геологічний державний пам'ятник природи “Гайдамацький Яр”, Бушанський скельний храм та парк історичної скульптури є великим надбанням для сучасних і майбутніх поколінь. Вони відігравали і відіграють значну роль у вихованні молоді в дусі національного патріотизму.

“Обсерваторія творчості” – так називають Бушу скульптори. Журналістка Інна Медведєва в своїй публікації влучно зазначає: “Буша безсмертна. Так було, так є, так буде”.¹²

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винокур І.С., Альошкін О.М., Забашта Р.В., Петров М.Б., Петровський В.М. Буша. Історико-краєзнавчий нарис. – Хмельницький, – 1991. – С. 12-26; 2. Там само. – С. 17; 3. Даниленко В.М. Неолит України. – К., 1969. – С. 148-174; 4. Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця, 2001. – С. 12; 5. Винокур І.С. Черняхівська культура: витoki і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 140; 6. Винокур І.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. – К., 1994. – №3. – С. 122-135.; 7. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – т.І. – С. 86-102; 8. Винокур І.С. – Там само. – С. 122-123; 9. Винокур І.С., Альошкін О.М. та ін. – Там само; 10. Винокур І.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. – К., 1994. – №3; 11. Винокур І.С., Альошкін та ін. – Там само; 12. Медведєва Інна. Тіні забутих предків // "Хочу все знати". – спецвипуск "Вінниччини". – Вінниця, 2002. – 7 серпня.

Н.Г. Оляніна

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНО-ФРАНЦУЗЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН

У час відродження української державності та пошуку незалежною Україною свого місця в сучасній системі міжнародних відносин вивчення історичного досвіду та традицій міжнародних зв'язків України набуває великого значення.

Конкретно - історичне дослідження минулого зв'язків народів України та Франції дозволяє не лише дати науковий аналіз генетичної природи проблем, що сьогодні існують в розбудові двосторонніх відносин, а також зробити внесок у вирішення комплексу теоретичних питань історії міжнародних відносин як науки.

Економічні зв'язки Верхньої та Нижньої Русі з Францією сягають IX-X століття, відомості про які подають нам французькі пісні про діяння, хроніки та лицарські романи XI-XIV ст. Автори звеличують руські плащі і кольчуги, золото і хутро, природні багатства країни та столицю – Київ, з красою якого міг зрівнятися лише Константинополь. Русь порівнювали із богатирем, що може змагатися з наймогутнішим володарем¹. А Генріх I мав за честь одружитися із дочкою Ярослава Мудрого - Анною, шлюб котрих зайняв чільне місце в тогочасних хроніках очевидців та церковних кліриків із Сансу, Камбре і Труафонтен. Перебування Анни у Франції засвідчують Євангеліє та заснована нею каплиця в абатстві Санлі², цим часом датуються перші дипломатичні, а разом з ними і культурні стосунки, які зокрема забезпечували стабільність в тогочасних стосунках обох держав. Ранні середньовічні зв'язки розглядаються вченими як невід'ємний проміжок історії культур обох народів.

Хоч Русь втратила інтерес до минулих зовнішньополітичних зв'язків із Францією в наступному столітті, але вона була добре знаною і часто зустрічалась у хроніках XIII століття. Відомо, що в них зафіксовано завоювання монгольським військом Русі, що спричинило і в самій Франції повний застій торгівлі. Хроністи розповідають про київського архієпископа Петра Акеревича, що перебував у Франції з промовою на Ліонському соборі 1245 року нашість татаро-монголів на руській землі³ та про дипломатичні зустрічі Данила Галицького із ханом Бату⁴.

Найвидатнішим пам'ятником "бургундських гілок" літератури про українські землі та події, пов'язані з нею, стали описи 1413 та 1421 рр. Жільбера де Лянуа⁵.

На Україні XIV ст. філологія, філософія, фізика і математика були основними цінностями, які своєму народу привозили студенти із Монпельє та Сорбонни. А документи Сорбонського архіву свідчать про те, що випускники університету вже як бакалаври, ліценціати та магістри брали участь в керівництві вищою школою, а отже, вони стали першими докторами наук з України⁶. У другій половині XV ст. в україно-французьких відносинах певна роль відведена Юрію Дрогобичу, рукописи якого зберігаються в Національній бібліотеці Парижу, де містяться географічні відомості про Східну Європу, астрологічні трактати, цитати Сенеки і Петрарки⁷. В цей час дедалі більше українців входило

в русло загальноєвропейських культурно-освітніх рухів, що само по собі готувало ґрунт для новаторської течії вже в наступному столітті.

Формуванню французької історичної літератури початку XVI ст. про Україну послуговували історичні матеріали та перекази європейських істориків, видання мандрів Боярдо і Ралеузіо, Барбаро і Контаріні, Дежовіо, Монстера і Герберштайна, Гвайні і Фарба, Длугоша і Меховіта, що були найпоширенішими аж до "Опису України" Боплана (1651 р.). Відомості з розділу про "Русію" повторюються в багатьох французьких описах, трактатах і космографіях аж до половини ХУП ст., які, наприклад, пов'язані з історичними особами того часу: амбасадорами Пелісьє, Долю і Петремодем, космографами та вченими А.Пінне(1564р.), Ф. Бельфоре(1570р.), Б. Де Віженером(1573р.), С.Фореантуло(1574р.), А. Теве (1575р.) та письменниками Ф. Рабле і М. Монтенем⁸. Загалом, література ХУІ ст. складала передісторію Запорозької Січі в літературних творах Відродження Франції і продовжувала розвиватися в наступному столітті як ренесансно-гуманістичних традицій етнографічного опису, так історичного опису українських земель як частину Сарматії ("Роксолани"), до складу якої входила вся східна Європа. Відображення подій на Україні мало місце в працях А.д'Обін'є(1600-1612рр.), Ж.де Ту(1604-1608рр.), Н. де Бартенона (1608р.), П. де Волле(1616р.), Бодієра(1617р.), д'Авіті і Денойєра(1619р.), Ж. Баре, де Гіша та Ф. де Сезі(1620р.), Ж.де Люка(1625р.) та Ж. Лабура (1630р.)⁹.

До образу "невільниці Роксолани" зверталося багато письменників та драматургів, чиї імена були пов'язані з розвитком жанру трагедії у французькій літературі першої половини ХУП ст. Вперше тему "Роксолани" розвив у своїй драматичній поемі "Султанша" Г. Бунен, а в театрі класицизму її популяризували Ж. Мере(1630р.), Ш.Віона д'Алібрі(1637р.) та Жаклен(1643р.)¹⁰.

Загалом, французька література ХУП ст. була породжена тогочасною політичною злободенністю, а підхід французьких авторів до Запорозької Січі, її сприймання та інтерпретація мінялися і залежали від політичних, ідеологічних та естетичних факторів. Якщо наприкінці ХУІ - початку ХУП століть простежувалася тенденція загального схвалення і навіть захоплення героїчною боротьбою з турецько-татарською агресією, то боротьба козаків проти експансії Речі Посполитої й католицизму сприймалася в офіційних колах королівського двору негативно, про що засвідчує, наприклад, низка творів придворного поета бароко Польської королеви М.А. Жерара де Сент-Амана(1650-1656рр.). Широкий резонанс мала Визвольна війна України і в творах "літературного факту", до яких можна віднести листи про дипломатичну діяльність Б. Хмельницького П. де Нуайє, мемуари та реляції послів де Брежі(1644-1649рр.), Арпажона (1649р.), Авогура (1655р.), Н. Шаню, а також часописи "Газетт де Франс", "Еспйон де Кур де Пренс Кретьєн", а з 80-х років про події на Україні сповіщав і "Меркюр історік е політік контенан ль'єта презан де ль'Єроп"¹¹. В 1663 р. П. Шевальє завершив "Історію війни козаків проти Польщі", яка стала відомою і в Україні у ХУП ст., у ХУІІІ ст. слугувала джерелом історичних праць П. Симоновського, О. Рігельма, а згодом і Каменського, Маркевича, Костомарова. До опису історії України у 1657р. вдаються Сансон і Корнетті¹² "Літературу факту" з 70-х років з описами вторгнення на Україну турків та подальший період Руїни поповнили мемуари де ла Круа, Божо і Деларка, а також розділи-нариса про Україну в працях В. Сірі, Воссьєна, Отевіля(Тандра де Гаспара д'Аврілья), які стали важливим джерелом для вивчення всесвітньої історії в творчості мислителів ХУІІІ ст та українських дослідників.¹³

Освітні заклади на Україні ХУП-ХУІІІ ст. були з'єднуючою ланкою між культурами Західної та Східної Європи. Провідна роль в освітній галузі належить Петру Могили, Григорію Скибінському та Олександру Сидоровичу.¹⁴ Вже з 1765 р. було введено вивчення французької мови, наприклад в Харківському університеті, в зв'язку з чим гостро постало питання підготовки викладачів. Контракти на ведення лекцій підписувались і з викладачами Франції.¹⁵

В Україні ХУІІІ ст. стали поширені твори французьких просвітителів, завдяки

Г. Бужинському, С. Тодорському, С. Кохановському, Г. Козицькому, Б. Крамаренкову, І. Десницькому, В. Золотницькому, Я. Козельському, І. Туманському, І. Січкарьову, Г. Полетика та іншим.¹⁶

Відомості про Україну та Русь містяться в славнозвісному словнику Бодранда (1701р.), а географ Мальт-Брюн 1807 р. в книзі про Польщу дає поняття про "Червону Русь" як незалежну державу, прослідковуючи її історію з 1008 року.¹⁷

Після Полтавської битви (1709 р.) у Франції з'явилася перша хвиля українських емігрантів, серед яких були гетьман Пилип Орлик та його син Григорій, які спілкувалися з багатьма французькими політичними і культурними діячами, розповідаючи про національно-визвольну боротьбу українського народу (Флері, Шовелена, Віленева, Монті та ін.). Г. Орлик сприяв написанню Вольтером "Історії Карла XII", яка була надрукована у 1731 р. в Руані та перевидано до кінця тільки XIX ст. понад 100 разів. В цьому творі всього дві сторінки присвячені Україні та особі Мазепі, які спричинили популяризацію великого гетьмана в цілій Європі. У Франції Григорій Орлик набув титулу французького графа де Лазіска, був генерал-поручником королівських армій та кавалером Св. Луї, членом королівської ради.¹⁸

В дискусії на злободенні теми Європи вступали французькі просвітники Руссо, Монтеск'є, Дідро, Рульєр та інші, між якими більшою мірою не було певних узгоджень в судженнях: одні – піддавали критиці Річ Посполиту та ідеалізували Російську імперію, інші – симпатизували шляхетській республіці, треті – не підтримували ні ту, ні іншу. Так, значущими стали праці "Історія Російської імперії за Петра Великого" Вольтера, "Енциклопедії" Дідро, "Роздуми про правління у Польщі" Руссо, "Історія анархів в Польщі" та "Анекдоти про переворот в Росії 1762 р." Рульєра, "Самозванний Петро III або життя й пригоди бунтівника Ємельяна Пугачова" посла при російському уряді –Дюрана.¹⁹ Французька література доби Просвітництва про Запорозьку Січ стала узагальненням дійсності історії минулого століття у Польщі, Україні та Росії, а також була важливою складовою історії східних слов'ян. Їх потреба виникнення була зумовлена визріванням сил демократії в процесі розгортання революційного руху у Франції.

Ряд політичних праць належить перу французького історика Жана – Бенуа Шерера, який на початку 70 – х років вступив на російську службу, а пізніше працював аташе при французькому посольстві в Петербурзі. Ім'я його для України пов'язане через книгу, видану у 1788 р., "Систематизована історія комерції в Росії", п'ятий розділ якої відведено історії торгівлі на Україні з часів Київської русі (а саме з Києва, на відміну від Левека, який зливав Україну з Росією та описував з Новгорода). У 1809 р. ця праця була перекладена українським істориком Ломиковським. А Івер-Шарль Левеком, вченим-орієнталістом, істориком та елліністом, в свою чергу, була напрацьована багатотомна "Історія Росії", яку в 1782 р. М. Х. Шпренгель відрецензував на сторінках німецького часопису в "Геттінгеніше Гелертен Анцайген", де подаються події України від часів Київської Русі та коротка історія козаччини. Сумні наслідки історії України ХУІІІ ст. було підведено особистим секретарем Олександра І- Ш.Ф. Массоном, що служив у російському війську, у "Секретних мемуарах про Росію" (виданих у 1800 р., 1804 р. та у 1867р.), який добре був обізнаний з українськими справами та виклав свою думку про хід подій, що суперечила великодержавницькій концепції російського царизму, а стан українського народу визначив як глибоко трагічний.²⁰

Міжкультурні зв'язки України і Франції ХУІІ – ХУІІІ ст. залишились на території України в пам'ятках воєнно-оборонного мистецтва, які, в свій час, відображали рівень фортифікаційного мистецтва Західної Європи. З допомогою французьких інженерів Г.Боплана, де Боксета, де Лякруа були збудовані фортеці, фортифікаційні укріплення, а також палацові ансамблі, що стали найкращими зразками стилю класицизму.²¹

Досліджуваний період був активним в історії розвитку культури обох народів, а інтегративність цих контактів була позначена широким історичним і теоретичним інтересом до культури обох народів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Наливайко Д.С. Очима Заходу.Рецепція України в Західній Європі ХІ- ХУІІІ ст.- К., 1998.-С. 53; 2.Мельникова Е.А. Древняя Русь в свете зарубежных источников.- М.,1999.-С. 353; 3.Наливайко Д.С.Вказана праця.-С.58; 4.Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.-С.236; 5.Січинський В. Чужинці про Україну.-К., 1992.-С.36-37; 6.Нудьга Г.Перші магістри і доктори. Українські студенти в університетах Європи ХІУ-ХУІІІ ст.// Жовтень.- 1982.- №3.- С.91-93; 7.Історія України в особах : Польсько – литовська доба. – К, 1997.-С.90-91.8.Борщак І. Ідея Соборної України в Європі в минулому.-Париж,1923.-С.5-9; 9.Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках).-К. 1992.- С.108,136,175; 10.Наливайко Д.С. Очима Заходу...-К.,1998.-С.200-205; 11.Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. -К.,1992.-С.268,333; 12.Борщак І. Вказана праця.-С.11-15;13.Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка...-К.,1992.-С.260; 14.Нудьга Г. Не бійся смерті: Повість – есе. Історичний нарис.-К., 1991.-С.284; 15.Нудьга Г.Республіка козаків(Середньовічна Європа про Січ та козаків).-Львів,1991,-С.204-206; 16.Січинський В. Вказана праця.- С.171; 17.Дзюба Е.Н. Переводческая деятельность воспитанников Киевской Академии (ХУІІІ в.) // Культурные и общественные связи со странами Европы.- К., 1990.- С. 65; 18.Борщак І.,Рене Мартель. Іван Мазепа : життя й пориви великого гетьмана – К.,1991.-С.118,199; 19.Наливайко Д.С.Козацька християнська республіка...-К.,1992.-С.367; 20. Січинський В. Вказана праця.-С.171-173 21.Зінкевич О.Україна :Путівник.-К.,1993.-С.261.

О.К.Струкевич

ПРО МОНАРХІЧНУ МОДЕЛЬ ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ

Вивчення історії Української козацької держави спонукає до аналізу такого прояву її функціонування як форма державного правління. Праці І.Бойка, С.Величенка, М.Грушевського, Я.Дашкевича, Д.Донцова, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, О.Оглоблина, Л.Окиншевича, О.Путра, В.Смолія, В.Степанкова, О.Субтельного та інших істориків дозволяють стверджувати, що зусилля вчених концентрувалися на виявленні спроб гетьманів (і, насамперед, Б.Хмельницького) утвердити ідею спадкового гетьманства, зосередити у своїх руках максимум владних повноважень¹. Поряд з тим в українській історичній науці намітилася тенденція до вивчення й внутрішньої природи українського монархізму. Тут слід назвати праці В.Липинського та С.Плохія, зосереджені на соціальнополітичних особливостях, виявленні джерел легітимності влади Б.Хмельницького².

Нашу увагу у даній темі привертають характеристики політичного самовизначення старшин Української козацької держави стосовно монархічної форми правління. Потреби ведення війни проти Польщі давали Б.Хмельницькому повну владу над старшинством і козацтвом як воєначальнику. Вимоги такого характеру влади з боку гетьмана і готовність її визнавати з боку старшин ґрунтувалися, безумовно, на січовій традиції, за якою влада гетьмана під час військового походу визнавалася абсолютною. Посилаючись на таке сприйняття, можна прокоментувати звернення Б.Хмельницького на військовій нараді під Замостям: "Панове полковники! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послуху всі і ждати моїх наказів!"³.

Витворення держави потребувало вирішення широкого обсягу питань законодавства, судівництва, адміністрування як на місцевому, так і на центральному рівнях. Негайного вирішення потребували і зовнішньополітичні справи. Природно, що гетьман свою владу воєначальника поширював і на нові сфери суспільно-політичного життя. І саме тут він наштовхувався на опір, насамперед соціальних низів, які вимагали дотримання традицій. У справі відлучення рядового козацтва від прийняття політичних рішень Б.Хмельницький цілком міг опертися на старшинство. Як це і сталося уже в липні-серпні 1648 р., коли гетьман відмовився від скликання Генеральної ради. Тут гетьман міг опертися на природне прагнення еліти монополізувати право управління суспільством. І хоча ні гетьман, ні старшина не могли піти на скасування традиції, вони все ж таки зуміли усунути широкі суспільні верстви від політичних справ, звівши їх роль до висловлення згоди щодо фактично уже прийнятих на Раді старшини ухвал.

Проте ті ж самі старшини, будуючи свої взаємини за принципом: рівний над рівним влади не має, не могли не чинити опору концентрації влади у руках гетьмана. Згадаємо висловлювання М.Кривоноса: "Ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як і ти"⁴. Типологічно подібними йому є й міркування стосовно взаємин між гетьманом і старшиною у доносі на І.Самойловича⁵.

Разом з тим, у тогочасному українському суспільстві існувало доволі чинників, які формували у еліти схильність до обрання монархічної форми правління. Визнанню старшиною своєї підвладності гетьману передусім сприяло загострення соціально-економічних суперечностей між "старшинським началом" і народом. Старшини не могли не усвідомлювати, що своє соціально-політичне становище вони не зможуть реалізувати у соціально-економічному аспекті до тих пір, поки не утвердиться міцна гетьманська влада. А що вона може працювати у даному напрямі демонстрував сам гетьман, видаючи охоронні універсали монастирям, шляхті на їх володіння, спонукаючи посполство до послуху їм. Врешті ім'я Богдана стало символом національного звільнення, гаслом продовження боротьби з Польщею. Для абсолютної більшості старшин успішність цієї боротьби була єдиною гарантією від розорення та винищення польськими властями.

Так, цілий комплекс мотивів підвів старшинство до сприйняття ідеї монархізму та її перенесення на особу Б.Хмельницького. Показовими у даному аспекті можуть бути слова учасника українського посольства, чигиринського хорунжого Василя, сказані М.Потоцькому у жовтні 1650 р.: "Правда, бувало те, що того гетьмана, котрого обирало військо, потрібно було скинути... Однак цей гетьман від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба, що його і сам Бог скине"⁶. Як стверджує у своєму дослідженні С.Плохій, доволі широке і репрезентативне коло старшин вживало гетьманську титулатуру з додатком "Божою милістю" далеко ширше, ніж сам гетьман, що теж вказує на монархічні орієнтації старшинства стосовно Б.Хмельницького⁷. Яскравим підтвердженням цьому є звернення М.Пушкаря до віленського воєводи від 30.12.1652 р.: "Божою милістю великого государя Яна Казимира короля польського... тою ж Божою милістю від Богдана Хмельницького гетьмана війська запорозького міста Полтави від Мартина Пушкаря полковника..."⁸.

Проте дальший хід подій дає нам підстави стверджувати, що орієнтації окремих представників старшини не вийшли за межі особистої харизми Б.Хмельницького й не переросли в харизматичне сприйняття посади гетьмана безвідносно до конкретної особи. Через дуже короткий час старшини монархічні домагання Д.Многogrішного й І.Самойловича вже ставили їм у вину. Не прийнята була старшинським з'їздом 1763 р. й спроба "клієнтів" останнього гетьмана перетворити його посаду на спадкову у родині Розумовських⁹.

Приглядаючись пильніше до того, що було витворено українською елітою на терені монархізму, ми мусимо передусім зазначити, що тодішні соціально-економічні процеси витворювали інституцію українського монарха близькою до відповідних західноєвропейських, але не до східних деспотій. Насамперед, це було зумовлено, як доводив В.Липинський, характером козацького і старшинського землеволодіння: "З хвилиною заволодіння землею по лицарському праву меч процес європеїзації козащини був завершений. В козацькій Україні, як і в Західній Європі, з лицарського родового права на землю випливають обов'язки лицарського роду супроти землі, супроти Держави"¹⁰.

Теоретичні висновки історика чудово підтверджує своїм "Ексерптом" провідний правник середини XVIII ст. бунчуковий товариш Ф.Чуйкевич. Зіславшись на "Саксон" і "Литовський статут", він писав: "...Коли з допомогою Божою Малоросіяни з гетьманом Богданом Зіновієм Хмельницьким, Кров'ю Своєю визволили Малу Росію, від ярма лядського і від держави польських королів, а прийшли в підданство всеросійського Монарха... Олексія Михайловича: в ту пору з обох боків Дніпра, вся земля була малоросіянам спільна і загальна... і тому сталися всі добра малоросіянам бути власними і приватними через займи..." Як бачимо, центральною думкою уривку є твердження, що на службу до царя стани українського суспільства прийшли зі своєю землею "Кров'ю Своєю" визволеною¹¹.

Разом з тим, визнаючи харизму царя, старшини для утвердження у праві власності на маєтки шукали документів, підписаних монаршою рукою. Проте це зовсім не означало, що вони визнавали таким чином факт отримання землі з рук і за милістю царя. Він, своєю миром помазаною на царствування особою і рукою, мав лише зайвий раз узаконити уже чинний стан речей. Таке сприйняття ролі царя чітко фіксується, наприклад, у статтях договору 10-ти правобережних полків з московським монархом від 17 березня 1674 р. І свої, і козацькі маєтки старшини визначали як „свої ґрунти вічні батьківські і дідівські”, „куплені”, і вимагали, „щоб великий государ тим всім пожалував їх по-попередньому”¹².

Потребуючи легітимації набутих маєтків за допомогою царського указу, старшини, разом з тим, не могли уявити собі ситуації, коли б цар на свій розсуд міг позбавити їх цих же володінь. Так І.Виговський, що просив у царя маєтків за службу для себе та своїх родичів, через деякий час, наштотхнувшись на спроби царя розпоряджатися жінчиною земельною власністю, казав послу В.Кікіну: „Хоча царська величність зі своєї государської волі, ті маєтності жінки моєї і звелів роздати ляхам... а я поки буду живий, тих маєтностей жінки своєї ляхам володіти не дам”. При цьому гетьман запевняв, що і надалі служитиме цареві¹³. Як бачимо, засвідчення своєї готовності продовжувати службу не обмежувало схильності гетьмана захищати перед царем свою власність, навіть ним же легітимізовану.

Отже, орієнтації на підлеглисть законному й наділеному харизмою політичному провіднику в Україні-Гетьманщині вибудовувалися подібно до західноєвропейських. Тому застосування влади стосовно об'єктів гетьманської юрисдикції в жодному випадку не могло бути свавільним, гетьман мусив своїм, навіть каральним, діям обов'язково надавати легітимності. Адже він мав справу не з рабами чи холопами, а з суб'єктами політичного життя, котрі жили і діяли, за формулюванням Ю.Хмельницького „постерігаючи здоров'я свого, жінок і діток і цілості маєтків своїх і вольностей, криваво набутих”¹⁴.

Яскравим свідченням європейськості української моделі монархізму є й вибудування стосунків гетьмана з підданими на засадах договорності. Одним з проявів цього стало забезпечення від 28 червня 1657 р., дане Б.Хмельницьким шляхті Пінського повіту, яка присягнула йому на підданство. Гетьман, зі свого боку, теж присягав: „Так само всі умови, до союзу належні статечне додержати...”¹⁵

Відсутність міцної політико-культурної орієнтації на монархізм у середовищі старшинства, природноісторична боротьба між місцевою і центральною владою, за постійного втручання в цю боротьбу зовнішньополітичних суб'єктів не сприяло утвердженню у свідомості української еліти цінності монархізму. І все ж логіка внутрішньополітичного розвитку новоствореної держави спонукала гетьманів як представників центральної влади, час від часу звертатися до теми монархізму¹⁶.

Проте власний монархічний принцип, не з огляду на політико-культурні, а виключно на зовнішньополітичні обставини, не мав реальних шансів для утвердження в Гетьманщині. „З ним не тільки конкурував, його попросту витісняв монархічний принцип деспотичного характеру. Монархія стала в Україні символом необмеженої царської влади. І тут Москва перетинала власні українські тенденції”¹⁷.

Отже, історія становлення і функціонування Української козацької держави засвідчує, що тенденція до витворення монархічної форми правління протягом усієї історії України-Гетьманщини завжди мала достатньо підстав та чинників для своєї реалізації. Проте, існуючи як реальна можливість, дана тенденція так і не змогла себе втілити. Цьому перешкодили, поперше, початкова відсутність у свідомості політичної еліти міцних політико-культурних позицій щодо заснування монархії на базі посади гетьмана, безвідносно до конкретних осіб; по-друге, природноісторична боротьба між місцевою та центральною владою. Останній чинник не можна розглядати відособлено від зовнішньополітичних обставин. Адже, як засвідчує історичний досвід європейських незалежних держав, боротьба центральної і місцевої ланок влади у межах внутрішньополітичного процесу неминує завершуватися перемогою монархізму. Проте втручання в таку боротьбу зовнішнього чинника російського монархізму позбав-

ляло українську монархічну тенденцію можливостей для практичного втілення. Нарешті, сприйняття старшинською елітою української землі в цілому та своїх маєтків як визволених, здобутих за лицарським правом меча стало основою для формування монархічної форми правління в Україні за європейським зразком.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: В. Степанков Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) // Укр. істор. журн. – 1995. – № 4. – С. 14 – 33; 2. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею й організацію українського монархізму. Писані 1919-1926 р.р. – Відень, 1926. – 580 с.; Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимації гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т. III. – К., 1994. – С. 86 -110; 3. Цит. за: Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. – Мюнхен, 1954; Львів, 1994. – С. 21; 4. Цит. за: Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 - 1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С. 19; 5. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. Часть I. 1649 – 1687. – М., 1858. – С. 304; 6. Цит. за: Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. – С. 63; 7. Плохій С. Божественне право гетьманів... – С. 92-97; 8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі: ІР НБУВ). – Ф. II. – Од. зб. 15539-15541. – Арк. 1; 9. Струкевич О.К. Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративний аспект діяльності (Дисертація... кандидата історичних наук). – К., 1994. – С. 74; 10. Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII -ім столітті. – Відень, 1920. – С. 126, 124; 11. ІР НБУВ. – Ф. 61. – Од. зб. 155. – Арк. 2; 12. Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 396; 13. Там само. – С. 811; 14. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1898. – С. 445; 15. Цит. за: Липинський В. Україна на переломі... – С. 16; 16. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління. – С. 32; ІР НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 15584. – Арк. 6; Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. – Т. 2. – К., 1993. – С. 31; Енциклопедія українознавства. – Т. 10. – С. 3607; 17. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955. – С. 48.

В.С.Мазурик

ВІД БАРУ ДО ТАРГОВИЦІ: СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (сер. 60-х - поч. 90-х рр. XVIII ст.)

Бар і Тарговиця. Два населені пункти на Правобережній Україні. В географічному плані їх до певної міри можна вважати своєрідними “точками - опонентами”, що із заходу та сходу обмежують історичну область Брацлавщини. В такому сенсі заголовок даного тексту можна трактувати як визначення територіального об’єкту дослідження - Східного Поділля, що у XVIII ст. носило офіційну назву “Брацлавське воєводство”. Проте назви цих міст більш ніж два століття тому сприймалися радше не в географічному, а в політичному контексті. Саме Бар і Тарговиця стали центрами двох конфедерацій, які були діаметрально протилежні за змістом, і кожна з яких відіграла далеко не останню роль у завершенні історичного шляху першої Речі Посполитої. Саме про ці події йдеться в наведеному нижче матеріалі.

В першій половині XVIII ст. Польська держава перебувала в стані гострої кризи, практично - на порозі повної деструкції та анархії. Ця теза давно стала аксіомою в історіографії і не потребує на свою користь додаткових аргументів; істориків цікавлять насамперед причини цього явища, а якщо точніше - в якій царині їх (тобто, причини) слід розшукувати - у внутрішній політиці Речі Посполитої чи серед ласих на чужі території держав-сусідів. Останніх справді не бракувало, проте абсолютна більшість дослідників даного періоду, формулюючи своє ставлення до цих подій, сходяться на думці, що “магнатська олігархія”, якою власне і була в цей час Річ Посполита, значною мірою сама довела себе до такого стану. Адже лад Речі Посполитої виріс з типової для станової монархії дилеми: як знайти таку форму держави, при якій влада і свобода особистості (читай - повна свобода магнатської верстви - В.М.) не вступали б у протиріччя¹. Така форма була віднайдена у вигляді аристократичної республіки із слабким виборним королем і сильним (більше на словах, ніж на ділі) сеймом. Насправді сейм, в якому домінував принцип *liberum veto* і де над депутатами дамокловим мечем нависали сонмища інструкцій, позбавляючи їх

свободи маневру, практично не контролював ситуацію в країні. А сама держава перетворилася на конгломерат магнатських анклавів, які лише номінально залежали від волі Бельведера (резиденція польських королів у Варшаві). “Від Дубно до Дніпра, на схід і на південь від Дністра протяглись вотчини Сангушків, Любомирських, Потоцьких, Тишкевичів...”². Сучасні українські історики Олександр Гуржій і Тарас Чухліб, досліджуючи названі тенденції, проілюстрували їх співвідношенням чисельності коронних збройних сил і надвірної магнатської міліції на території чотирьох українських воєводств. За їх підрахунками кількість коронного війська не перевищувала тут 4-6 тисяч жовнірів, тоді як надвірна міліція мала в своєму складі до 3-х тисяч чоловік з можливістю швидкого і значного поповнення своїх лав. Висновок з цього названі дослідники зробили однозначний: відцентрові тенденції всередині країни призвели до того, що саме велике магнатство стало визначати політику в Речі Посполитій (в тому числі щодо населення Правобережжя)³.

Українське населення в боргу не залишилось. Гайдамацький рух, який декілька десятиліть розгойдував “кресові” терени, мав, крім всього іншого, і яскраво виражений національний характер. Цілком логічними в цьому сенсі є свідчення на допиті гайдамаки із загону С.Чалого Василя Тумки (1735 р.). Відповідаючи на запитання щодо мети походу повстанців на Могилів, Тумка однозначно стверджує, що йшлося про “разогнание полской противной стороны”⁴. Відома українська дослідниця Олександра Єфименко сформулювала цю тенденцію таким чином: “Народ прагнув звільнення від “рабства лядського - єгипетського”. Така свідомість закріплювалась більш, ніж сторіччям визвольної боротьби”⁵.

В умовах політичної та соціальної кризи правляча еліта Речі Посполитої починає шукати вихід із становища. На початку 60-х років XVIII ст. в країні складається партія реформ, яка планує здійснення широкомасштабних перетворень з поступовою еволюцією політичної системи Речі Посполитої. На чолі цієї партії стоїть магнатська сім'я Чарторийських (яку в Польщі називають не інакше як “фамілія”) та близькі до неї магнатські клани. Чарторийським протистоять прихильники “золотої шляхетської вольності”, яких у суспільстві іменують “республіканцями”. Визнаними лідерами “республіканців” вважаються сім'ї Потоцьких і Браницьких. Супротивники ведуть позиційну боротьбу, користуючись слабкістю польського трону Августа III і готуються до активних дій.

Наразі саме час з'ясувати, яку роль при цьому історія відвела Брацлавському воєводству. Певна річ, у XVIII ст. дана територія вже не виконувала функцію “контактної зони, де проходила потужна взаємодія Заходу і Сходу”⁶. Після того, як у 1711-14 рр. була підписана ціла низка міждержавних договорів, що визначили статус Східного Поділля, цей край перетворився на прикордонну провінцію Речі Посполитої. Невдовзі сюди почали масово повертатися власники староств і маєтків. На їх заклик ринули на Брацлавщину “цілі загони всілякої пронириливої шляхти і розмістились тут в якості комісарів, губернаторів, економів, посесорів, закупників, лісничих, замкових... та від імені своїх принципалів зібрали населення”⁷. І протягом декількох десятиків років всі найкращі землі Східного Поділля виявились монополізованими в крупних магнатських володіннях. Ось як описав цей процес польський історик Й.Ролле: “Перед смертю Конєцпольський заповів у 1725 році [шляхтичу] Валевському 12 тис. злотих і забезпечив записи на українських маєтках. Валевський продав свою частку маєтків за 1 мільйон злотих коронному підстолю Станіславу Любомирському, який виявився власником половини могилівського повіту, ямпільського, ольгопільського, балтського, території в Південній Київщині - всього близько 5 мільйонів моргів землі”⁸. Таким або приблизно таким чином власниками величезних маєтків на Брацлавщині стали Потоцькі, Браницькі, Чарторийські. З 1739 р., після приєднання до Росії частини території між Дністром та Дніпром, на Східне Поділля припинилися набіги кримських татар. Тепер між Кримом і Польською Україною, контролюючи її східні кордони, стояли російські війська⁹. А в середині XVIII ст. Брацлавське воєводство виявилось своєрідним полігоном для з'ясування стосунків між двома ворогуючими партіями польського істеблішменту, про які йшлося вище. Визначивши, хто має більше прав і можливостей на воєводському рівні,

Потоцькі або Чарторийські могли претендувати на зверхність у межах всієї Речі Посполитої.

У 1763 р. помер польський король Август III. Боротьба за трон, в якій активну участь брали держави-сусіди, завершилась на користь Станіслава Понятовського (Станіслава-Августа). З одного боку, це означало успіх "фамілії", союзником якої був Понятовський і, відповідно, поразку "республіканського" угруповання. З іншого, новий король був лише союзником клану Чарторийських, а не вихідцем з нього, що яскраво продемонструвало позицію Росії: Петербургу був потрібен не сильний польський правитель, а свій правитель. Проте вже протягом найближчих місяців Понятовський здійснив декілька реформ у військовій галузі, після чого в повній мірі відчув жорстку реакцію Росії та Пруссії, помножену на структуровану внутрішню опозицію.

Каменем спотикання для уряду Понятовського стало дисидентське питання. Винесене на сейм 1766 року, воно з тріском провалилось. Не викликає сумніву, що таким недвозначним чином частина польської еліти прагнула довести Санкт-Петербургу та Берліну, що Річ Посполита має жити за власним розумінням, а не за вказівками ззовні. Відзначимо, що і сам Станіслав-Август в той момент не погоджувався на вимоги надати рівність представникам інших конфесій у католицькій Польщі, вважаючи цей крок невчасним¹⁰. І тоді російський уряд та його польський амбасадор кн. Репнін, згадавши класичне "розділяй та володарюй", активно взялись за організацію конфедерацій. В 1767 р. їх з'явилося аж три - православна, протестантська та католицька - у Слущку, Торуні та Радомі відповідно. Під таким тиском сейми 1767-68 рр. прийняли все, що їм пропонувалося, проголосивши в Речі Посполитій рівні права для іновірців. Ось тут на політичній арені і з'явилась Барська конфедерація.

Ця подія трапилась на початку лютого 1768 р., а вже за місяць під знаменами конфедератів було близько 20 тисяч чоловік. 12 березня з'явилась відозва конфедерації, яка розсіяла останні сумніви (якщо такі в когось були) щодо програмної мети нового утворення. Відозва констатувала "смутий і принижений стан усього королівства", проголошувала "захист віри і волі", закликала "відважно добути польські шаблі"¹¹. Конфедерати своїми основними ворогами вважали Російську імперію і короля Станіслава-Августа. На чолі барської конфедерації стали біскуп кам'янецький А.Красинський з братом Міхалом та Юзеф Пулавський із своїми трьома синами. Конфедератів активно підтримали Потоцькі, плануючи перекинути до Бару всю свою надвірну міліцію¹². Зазначимо, до речі, що надвірна міліція Франтішека Салезія Потоцького нараховувала близько 2,5 тисяч чоловік і складалася з піхоти, драгунів, уланів та козаків¹³. Проте з самого початку конфедерати припустилися кількох помилок, які врешті-решт коштували їм поразки. Насамперед, наївним і недалекоглядним було сподівання барчан на вірогідність перемоги над всіма своїми ворогами одночасно (майже за Томасом Гоббсом - "війна всіх проти всіх"). По-друге, вони з впертістю, гідною кращого застосування, ізолювали себе від можливих симпатиків (недарма ж Михайло Грушевський називав Барську конфедерацію ultra-шляхетським рухом¹⁴). І, нарешті, з такими немодерними гаслами (повернення шляхетських вольностей - по суті у середньовіччя і т.п.) в другій половині XVIII ст. вже нічого було робити. Не допомогли конфедератам і інтенсивні контакти з Оттоманською Портою.

Результат не забарився. Російські емісари у Варшаві швидко прийшли до тям і запропонували Станіславу Понятовському створити реконфедерацію на противагу Барській (напевне, за принципом - де є чотири конфедерації, там і п'ята не зашкодить), а заодно віддати російській армії фортецю у Кам'янці¹⁵. Король проявив стійкість, всі домагання відкинув, а проти бунтівливих подолян направив кавалерійський корпус на чолі з коронним гетьманом Ксаверієм Браницьким. Разом з російськими військами, якими командував генерал Апраксін, жовніри почали тіснити конфедератів. Одночасно, у відповідь на репресії барських повстанців, на Брацлавщині розгорілось полум'я Коліївщини. 13 червня 1768 р. конфедерати були витіснені з бердичевської фортеці, а ще за тиждень впав Бар. І хоча конфедерація остаточно ліквідована в цей час не була, її подільська сторінка виявилась

перегорнутою. Для Станіслава-Августа ця перемога стала "пірровою". Сили Речі Посполитої виснажувались, і вона виявилась не в змозі протидіяти планам розділу власної території. Австрія, Пруссія та Росія зробили це 5 серпня 1772 р. і сейм покірно ратифікував конвенцію розділу¹⁶.

Тим часом Східне Поділля продовжувало перебувати в опозиції королю. Після смерті Франтішека Салезія (1772 р.) естафету протиборства підхопив його син Станіслав Щенсний. Історія взаємовідносин двох Станіславів виявилась доволі показовою: ніхто з них не прагнув поступатись опоненту. Врешті-решт Понятовський був королем Речі Посполитої (точніше, того, що від неї залишилось), а Потоцький - власником величезних угідь, на яких проживали десятки тисяч підданих. Щенсний немало подорожував світом, побував в Італії, Німеччині, Англії, Франції, у Парижі відвідував клуб якобінців, звідки виніс глибоке переконання, що "характер французів зовсім не відповідає республіканізму"¹⁷. Він міг дозволити собі ініціювати на брацлавському сеймику таку інструкцію сеймовим послам, яка передбачала покращення умов проживання "хлопів". М.Костомаров, коментуючи такий вчинок, зауважив, що подібні питання шляхетство завжди обходило стороною, проте це було не в правилах молодого Потоцького¹⁸. В 1784 р. Щенсний за свій кошт споряджає полк і дарує його коронному війську, а пізніше додає до нього 24 дванадцятифунтових гармати з усією обслугою¹⁹. Річ Посполита була в захопленні від Потоцького, він був найпопулярнішим польським політиком другої половини 80-х років XVIII ст. При цьому практично ніхто не звертає уваги на жорсткий консерватизм подільського магната. Між тим в уяві Щенсного Потоцького "Польща повинна була не вводити нічого нового, а відновлювати старовину...Йому не потрібна була європейська держава, а лише повернення до старовинних чеснот, яких вистачало у польській історії"²⁰.

На початку 1787 р. російська імператриця Катерина здійснила поїздку до Києва. Там на неї очікувала польська опозиція, яку Станіслав-Август іменував не інакше як "магнати київські". Крім Щенсного Потоцького до неї входили коронний гетьман К.Браницький (колишній прихильник і друг Понятовського, який брав участь у розгромі барських конфедератів), польний гетьман С.Ржевуський, князь А.Чарторийський та інші вельможі і воєначальники. Парадоксальним чином в одній опозиції перебували представники колись ворожих сімей Потоцьких та Чарторийських і абсолютним нонсенсом виглядала участь в ній всіх командувачів коронним військом. Візит Катерини виглядав в цій ситуації зовсім не як дипломатична місія; поїздка нагадувала радше інспекцію власних територій. Тому тимчасове примирення польської еліти в 1787 р. вже не могло мати якогось визначального значення на хід подій. Між тим, примирення справді відбулось. Потоцький зустрівся з королем і запросив його відвідати Тульчин, що Понятовський невдовзі і зробив²¹. Стосунки налагодились, в грудні 1787 р. в листі до короля Потоцький стверджує, що не має ніяких особистих амбіцій, прагне служити Вітчизні, щоб не було соромно перед власними дітьми²². В наступному році Щенсний не поїхав на зібрання опозиції в маєток Чарторийських, хоча його там чекали і навіть приготували на його честь театральну виставу²³.

Проте з початком роботи 4-річного сейму, який повів справу до серйозного реформування Речі Посполитої, Потоцький знову стає до лав опозиції. Тональність його листів до короля значно змінилась. "Мій голос,- писав він Понятовському,- був голосом волаючого у пустелі, я нагадував вам обов'язки обраного короля, а негідники називали вас государем. Я стверджував, що не слід зраджувати присягу...а ваша величність не слухали мене..."²⁴. Конституція 3 травня 1791 р., яка дала останній шанс "конаючій Речі Посполитій"²⁵, остаточно розмежувала короля і опозицію, до Тарговиці залишалось зробити лише один крок.

Тарговицька конфедерація була проголошена в травні 1792 р. Її фундаторами виступили троє діячів: Станіслав Щенсний Потоцький, коронний гетьман Ксаверій Браницький і польний гетьман Северин Ржевуський. Основними гаслами тарговичан стали

забезпечення в Речі Посполитій прав католицької релігії, рівність та вольності для шляхетського стану, цілісність кордонів Польщі, повернення республіканського ладу і скасування Конституції 1791 р. Всі деталі тарговицької акції були ретельно сплановані у Санкт-Петербурзі, російська дипломатія, як по нотах, вела свою партію. 7 травня 1792 р. посол Росії у Варшаві Булгаков (він замінив занадто прямолінійного Рєпніна) розповсюдив заяву, що його країна підтримує появу нової конфедерації і з метою захисту "давніх прав і вольності" вводить війська на територію Речі Посполитої²⁶. Іншими словами, вельможних магнатів і воєначальників використали в якості маріонеток у чужій грі. Польська громадськість проклинала конфедератів²⁷, та й самі вони, напевне, із запізненням зрозуміли, до чого привела Тарговиця. Вже за декілька місяців, у січні 1793 р. відбувся наступний поділ Речі Посполитої, і тарговицька авантюра втратила будь-який сенс.

Таким чином, два населені пункти Поділля з інтервалом в декілька десятиріч виявилися причетними до корекції політичної карти Європи другої половини XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Геровский Ю.А. Польша среди европейских государств (XVI-XVIII вв.)// Вопросы истории, 1977, №12.-С.135;
2. Охотский Я.Д. Рассказы о польской старине. Т.1-СПб.-1894.-С.56; 3. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна.Т.8.К.-Альтернативи.-1999.-С.229; 4. Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. Збірник документів.-К.-1970.-С.71; 5. Ефименко А. Южная Русь. Т.ІІ.-СПб.-1905.-С.28; 6. Липа К. Огляд праці: Chrzyszczewski Jacek. Ormianskie świątynie na Podolu.- Krakow.-1998.// Український гуманітарний огляд. Випуск 1.-Критика.-1999.-С.214; 7. Іваницький С. Переяславський єпископ Гервасій Линцевський і начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757-1769)// Труды Подольского церковного историко - археологического общества. Вып.10.-Каменец-Подольский.-1904.-С.22; 8. Н.М. Побожье в XVII и XVIII вв.// Киевская Старина.-1890.-Т.XXX.-С.462-463; 9. Документы, объясняющие историю Западно- Русского края и его отношение к России и Польше.-СПб.-1865.-С.XXXII; 10. Брягунов * Ю. Барська конфедерація: сигнал із минулого.//Неопалима купина.-1995.-№5-6.-С.29; 11.Гайдамацький рух...-С.347; 12. Брягунов Ю. Вказана праця.-С.30; 13. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego, z pozostałych po nim rękopismom przepisane i wydane. Т.IV. – Wilno, 1857.-S.226; 14. Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси XV-XVIII ст.-Львів,1996.-С.341; 15. Kalinka W. Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta.-Cz.1.-Krakow,1891.-S.111-112; 16. Trzy oświadczenia Konfederacyi Barskiej.- Krakow,1850.-S.74; 17. Dembińskie B. Polska na przełomie.-Warszawa.-1913.-S.472; 18. Костомаров Н. Последние годы Речи Посполитой. Т.1.-СПб,1886.-С.236; 19. Pamiętniki...-S.250; 20. Костомаров Н.Вказана праця.-С.218; 21. Kalinka W.. Ostatnie lata... -Cz2.-S.7-9; 22. Korespondencya krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792.-Poznań,1872.-S.72; 23. Костомаров Н. Названа праця.-С.233; 24. Там само.- Т.2.-С.178; 25. Iwanowski M Seim Grodzieński roku 1793. Ostatni Seim Rzeczypospolitej Polskiej.-Poznań,1872.-S.16; 26. Там само.-С.18; 27. Див.: List Dziekana Winnickiego do jw. JMC. Pana Stanisława Szczęsnego Potockiego, w Winnicy dnia 29 Maja 1792 roku pisana.// [Підшивка документів та листів рукописних і друкованих періоду Тарговицької конфедерації на Поділлі (кін. XVIII ст.) в Кращезнавчому відділі Обласної наукової бібліотеки ім. К.А.Тімірязєва].

С.А.Копилов

ІНОКЕНТІЙ БОРИСОВ У НАУКОВОМУ І КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ 1830 – 1857 РР.

Ім'я архієпископа херсонського і таврійського Інокентія Борисова (1800-1857 рр.) – історика церкви і богослова, ректора Київської духовної академії, як це не дивно, майже не відоме навіть у вузькому колі науковців. Причому йдеться про "знаменитого російського богослова і церковного оратора"¹, почесного члена київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, автора низки оригінальних праць з церковної історії, серед друзів якого були митрополит Євгеній Болховітінов, перший ректор Київського університету М.Максимович, академік М.Погодін та ін. Але життєвий шлях та науковий спадок архієпископа Інокентія не знайшли належного висвітлення у літературі. Лише частково вони розглядалися у працях М.Погодіна, М.Барсова, Ф.Титова, Буткевича, у дослідженнях з історії Київської духовної академії та у статтях енциклопедичних довідників². Тож спробуємо на основі аналізу матеріалів відділу рукописів Російської національної бібліотеки (м.Санкт-Петербург) та

Інституту рукописів НБУ ім.В.І.Вернадського НАН України, праць ученого, студій попередників з'ясувати місце Інокентія Борисова в науковій думці і культурному житті України другої чверті і середини XIX ст.

Іван Олексійович Борисов походив із родини священика. Після закінчення 1819 р. Орловської духовної семінарії продовжив навчання у щойно відкритій Київській духовній академії (далі – КДА). Уже в студентські роки він виявив ораторський талант проповідника та блискучі здібності у написанні богословських творів. Деякі з його проповідей і ранніх праць було надруковано у збірці дослідів вихованців академії³ та в петербурзькому часописі “Христианское чтение”. Після завершення курсу навчання у КДА 1823 р. із ступенем магістра І.Борисов викладав у Петербурзькій духовній семінарії, а після прийняття монашеского постригу під ім'ям Інокентія зайняв кафедру богословських наук в Петербурзькій духовній академії. У 1829 р. за дисертаційне дослідження “Життя св.Кіпріана” отримав ступінь доктора богослов'я.

У 1830 р. архімандрита Інокентія було переведено до Києва і призначено ректором духовної академії. Завдяки його починанням навчальний заклад зазнав кардинальних структурних і організаційних змін, що сприяли його перетворенню у науковий і освітній центр всього духовно-навчального округу. До останнього, окрім власне українських, входили також Донська, Воронежська, Курська, Орловська, Мінська, Варшавська, Кишинівська єпархії, а також Грузія та Імеретія. Новий ректор не лише відкинув методику навчання і посібники старих схоластичних курсів богослов'я, але й запровадив новий метод його викладання – історико-порівняльний, що передбачав творче використання західноєвропейської літератури і нове прочитання першоджерел православного віровчення. Важливим елементом його реформування закладів духовної освіти стало скасування викладання богослов'я латиною, а також запровадження нових предметів, співзвучних тогочасному рівню богословської науки, зокрема заохочувалось якомога ширше читання позанавчальних джерел. Так, у жовтні 1832 р. за ініціативою Інокентія академічна Конференція (Рада КДА – С.К.) ухвалила запровадження спеціального класу читання в академічній бібліотеці, заняття в якому проводили бібліотекарі і бакалаври. Водночас по класу мов було запроваджено таку форму занять як переклади “книг із творів кращих іноземних авторів”, що мали “сприяти успіхам духовної освіти”⁴, тобто забезпечити духовні семінарії округу необхідною літературою.

За часів ректора Інокентія (1830-1839), незважаючи на переслідування учасників польського повстання 1830-1831 рр., в КДА продовжувала діяти відкрита 1825 р. за ініціативою митрополита Євгенія Болховітінова кафедра польської мови. На думку останнього, яку підтримував Інокентій Борисов, студіювання польської мови відкривало нову галузь знань і ученої діяльності, особливо у вивченні історії Південно-Західної Русі⁵. Також академічна Конференція прийняла спеціальну ухвалу про перевидання підручника польської граматики М.Семигиновського та підготовку бакалавром польської мови Подгурським спеціальної хрестоматії. Тож є підстави стверджувати, що в КДА вдруге у вищому шкільництві України було здійснено спробу розпочати викладання польської мови. І якщо в Харківському університеті заняття з польської мови на початку 1830-х рр. були скасовані, то в КДА кафедра польської мови продовжувала діяти аж до 1844 р. Хоча її вивчення студентами не виходило за межі чисто практичних потреб, вони досягали помітних результатів. Так, студентами було перекладено з польської мови полемічні твори українських письменників XVII ст., праці польських авторів і навіть релігійні трактати єзуїта П.Скарги⁶. Безперечно, в цьому була і заслуга ректора Інокентія, якого 21 липня 1836 р. висвятили на єпископа Чигиринського, вікарія (заступника архієрея – С.К.) Київської єпархії.

Потрібно також відзначити відновлення за ректорства Інокентія у 1832 р. друкування збірників кращих студентських творів, переважно проповідей і релігійних трактатів. Це видання мало стимулювати перші кроки студентів на науковій і літературній нивах. Окрім цього, за сприяння керівника навчального закладу наукові студії її вихованців друкувалися в авторитетному “Журнале Министерства народного просвещения” та інших виданнях. Так,

1837 р. було опубліковано курсовий твір О.Новицького “Про початковий переклад Святого Письма на слов’янську мову”, підготовлений за дорученням митрополита Євгенія Болховітінова ще у 1831 р.⁷

Пожвавленню науково-літературної діяльності студентів академії сприяло запровадження у 1830 роках публічних випробувань, під час яких вони читали свої твори. Нарешті, завдяки зусиллям єпископа Інокентія у 1837 р. було засновано щотижневий журнал “Воскресное чтение”, котрий публікував статті як наукового, так і релігійно-навчального змісту і швидко набув популярності у різних верстах українського населення.

Єпископ Інокентій дбав про відновлення в академії її вікових традицій, таких як відправлення великопосних пасій з проповідями, поминання її основників, добродіїв заупокойною службою в день упокоєння Петра Могили 31 грудня; підняв на небувалу висоту проповідництво в академічній церкві Братського монастиря⁸.

Колегами Інокентія Борисова по академії були професор філософії, протоієрей І.Скворцов, професор церковної словесності Я.Амфітеатров, бакалаври ієромонах Димитрій, П.Авсенев та інші, з якими, незважаючи на різницю у віці, особливості характеру, він намагався підтримувати нормальні стосунки. Серед його колег вирізнялись фундатор філософської школи КДА професор І.Скворцов та бакалавр філософських дисциплін П.Авсенев. Останній на початку 1840 років викладав також в університеті св.Володимира і, за оцінкою сучасних дослідників, здійснив “значний вплив на розвиток науки історії в Україні” та “мав також значний вплив і на членів Кирило-Мефодіївського братства – Куліша, Білозерського і Шевченка”⁹. Зрештою, толерантність у взаєминах з колегами та студентами, доброзичливе ставлення до нього київського генерал-губернатора Д.Бібікова, як і підтримка політики російського уряду в галузі церковної освіти, забезпечили Інокентію сприяння його новаціям в академії. Залишаючись ректором КДА упродовж 1830-1839 рр., він досяг того, що викладацька корпорація академії була досить життєдіяльним, активним й науково-спроможним колективом.

Структурні та організаційні зміни, запроваджені за ректорства Інокентія в КДА, як і залучення до педагогічної діяльності передових за своїми науковими поглядами вчених, сприяли появі серед її вихованців талановитих, енергійних, сповнених любові до науки особистостей. Йдеться, насамперед, про одного з учнів єпископа Інокентія ієродиякона Макарія Булгакова (1816-1882), в подальшому – архієпископа Харківського і митрополита Московського. Його студентський науковий твір, видрукуваний на кошти благодійного фонду, заснованого канцлером гр.Румянцевим, по суті став першим дослідженням з історії Київської академії. 1841 р. саме Макарій Булгаков обійняв новостворену кафедру російської церковної і громадянської історії, а його лекційний курс був покладений в основу змістовного дослідження з історії поширення християнства в Росії. Ця праця М.Булгакова, в свою чергу, увійшла до фундаментальної історії російської церкви у 12-ти томах¹⁰.

У період перебування в Києві Інокентій Борисов встановив дружні відносини з тутешніми науковцями: М.Максимовичем – ректором, а згодом професором університету св.Володимира, митрополитом Київським Є.Болховітіновим, колишнім викладачем академії М.Берлінським та іншими учасниками “науково-історичного руху”, що охопив інтелектуальні кола українського суспільства, “розквіт якого припав саме на роки ректорства Інокентія в КДА”¹¹. Ініціатором цього зрушення став Євгеній Болховітінов – “історик, археограф, бібліограф, засновник слов’яно-руської палеографії”¹², котрий на початку 1820 років переніс із Петербурга до Києва кращі науково-дослідницькі і археографічні традиції Румянцевського гуртка. Митрополит Євгеній, за словами дослідника української православної церкви І.Власовського, “дав напрямок церковно-історичній науці в ній (КДА – С.К.) власним прикладом, зібравши і видавши ряд історичних актів з місцевої церковної історії”¹³.

Треба відзначити, що Інокентій Борисов став активним учасником київського гуртка інтелектуалів, діяльність якого сприяла розквіту початкового етапу українського

національного відродження. Зокрема є підстави стверджувати, що він не залишився осторонь ініціативи ректора університету М.Максимовича щодо створення першого в Україні наукового товариства і по суті став його духовним натхненником. Завдяки особистому знайомству Інокентія Борисова з генерал-губернатором Д.Бібіковим вдалося отримати його згоду на заснування 1835 р. у Києві Тимчасового комітету для розшуку старожитностей. Новостворений комітет не лише згуртував учені сили професорів університету й духовної академії, місцевих аматорів для вивчення пам'яток давнини, але й займався проведенням на території міста і його околиць археологічних розкопок¹⁴. Сам єпископ Інокентій активно розшукував стародавні літописи та стародруки у церковних і монастирських книгозбірнях України, а найцінніші з них збирав у бібліотеці КДА. У преосвященного навіть виник задум грандіозного наукового проекту-видання "Исторической библиотеки Юго-Западного края России"¹⁵.

Втім перші роки діяльності Тимчасового комітету виявили недоліки методик опрацювання археологічних знахідок, необхідність порівняльного аналізу і зіставлення археологічних матеріалів з даними писемних джерел. А тому на початку 1840 років М.Максимович, Інокентій Борисов та їх однодумці ще раз спробували заснувати в Києві справжню наукову установу на зразок Товариства історії і старожитностей при Московському університеті чи Петербурзької археографічної комісії. Основні засади нового товариства були викладені у його статуті та записці, переданих до адміністрації київського генерал-губернатора. І хоча у 1841 р. єпископ Інокентій, отримавши призначення єпархіальним архієреєм до Вологди, змушений був покинути Київ, він намагався всіляко підтримувати проект створення наукового товариства. Мав рацію біограф Інокентія Борисова професор Варшавського університету М.Барсов, коли писав, що "всі київські вчені комісії... йому зобов'язані своїм виникненням через його вплив на Д.Г.Бібікова, якому він не переставав твердити про необхідність розробляти південно-російську історію і повідомляв навіть чимало матеріалів для неї"¹⁶. Лише у 1843 р., після кількох років митарств по чиновницьких інстанціях, було отримано згоду Миколи І на створення у Києві при генерал-губернаторові Тимчасової комісії для розгляду давніх актів і таким чином створено якісно нову наукову інституцію. Зважаючи на заслуги архієпископа Інокентія у дослідженні місцевих старожитностей, 1843 р. київська Тимчасова комісія обрала його своїм почесним членом. А вже 1886 р. Київська археографічна комісія окремим виданням опублікувала одну з його праць, присвячену історії християнства у Польщі¹⁷.

Є всі підстави вважати, що археографічні студії Інокентія, його знайомство з творами історико-полемічної літератури XVI-XVII ст., як і усвідомлення необхідності з'ясування всіх аспектів міжконфесійних відносин в Україні та Білорусії після Берестейської унії, наштовхнули ученого-богослова на думку про вивчення історії унії та християнської церкви у Польщі. Його близький друг М.Максимович згадував, що Інокентій "старанно повідомляв все, що було надруковано і написано про унію, плануючи об'єднати все це в одному виданні під назвою "Пам'ятки унії"¹⁸.

Епістолярна спадщина Інокентія Борисова та чернеткові нотатки з його особистого архіву¹⁹ переконливо свідчать, що він розпочав вивчати історію християнської церкви у Польщі наприкінці 1833 – на початку 1834 рр. Утім учений майже відразу відчув брак необхідної літератури і джерел в архівах і бібліотеках Києва, а тому намагався отримати необхідні джерела від своїх колег і друзів, у тому числі з Польщі. Чималу допомогу в цьому надавав його студентський товариш варшавський протоієрей Феофіл Новицький, якого, за пропозицією Інокентія, Академічна конференція у травні 1834 р. обрала своїм кореспондентом²⁰.

Підсумком кількарічних досліджень єпископа Інокентія став твір "Історія християнської церкви у Польщі", аналіз якої дозволяє з'ясувати методологію та історичні погляди вченого-історика. Хоча цей твір з невідомих причин не був видрукований, уявлення про нього дозволяє скласти один з розділів, що був опублікований без зазначення імені

автора у 1841 р. на сторінках авторитетного петербурзького часопису²¹. Анонімність цієї публікації можна пояснити хіба що небажанням вченого відкрито вступити в полеміку з католицькими богословами щодо інтерпретації ранньої історії християнства у польських землях. На відміну від католицьких авторів, котрі стверджували про першість Риму в поширенні християнських ідей у Польщі, російський богослов перші сліди християнства ототожнював із “слідами буття народного” і пов’язував їх з місіонерською діяльністю полонених християн, візантійських торгівців та посередництвом вихідців із польських земель, котрі перебували на службі в Константинополі, а згодом ставали носіями християнської віри. Але найбільш переконливим свідченням поширення християнства зі Сходу Інокентій вважав апостольську місію Мефодія в Моравію і Болгарію та його архієрейську діяльність у Велико-Моравському князівстві. До складу останнього за правління Святополка увійшли Сілезія, Краків і Малополяща, що стали частиною Велеградської чи Мефодієвої єпархії. Переконливим доказом успішної 30 - річної архіпасторської діяльності Мефодія історик церкви вважав наявну в Польщі традицію святкувати 9 березня, в день пам’яті Кирила і Мефодія, свята першонаставників у вірі народу польського²².

Ще одним чинником, що “досить сильно вплинув на поширення в Польщі християнства і не іншого, а саме східного”,²³ став напад мадяр на Моравію (906 р.) та їх утвердження в Придунав’ї. Внаслідок цього чимало вихідців із Моравії переселялось у Польщу і таким чином поволи поширювали серед польських язичників християнську віру і східне богослужіння. Вагомим доказом утвердження християнства у Польщі Інокентій Борисов вважав також прийняття 5 березня 965 р. польським князем Мешком I християнства східного обряду із рук богемського священика Боговида. Приклад князя наслідувало чимало придворних осіб, а невдовзі обряд хрещення прийняли його піддані. Проте через три роки після навернення Польщі до християнства, під тиском зовнішніх факторів Мешко I вітав у себе єпископа познанського Йордана, завдяки якому “західне духовенство в його особі стало досить твердою ногою на землі польській”²⁴. Російський богослов був переконаний, що остаточне утвердження влади Риму у Польщі сталося за правління сина Мешка I, видатного польського державного діяча і правителя Болеслава I (992-1018). Під час візиту до Польщі імператора Римської імперії Оттона III Болеслав “дав обітницю на підданство Риму не лише за себе і народ свій, але й за всю велику сім’ю слов’ян”²⁵. Таке рішення польського князя вчений пояснював кількома причинами: сильним релігійним впливом на Болеслава німецького місіонера, єпископа Адальберта (Войцеха), який невдовзі загинув у Помор’ї, навертаючи тутешні народи до християнства, та бажанням польського князя отримати королівську корону. З цього моменту Болеслав став не лише старанним проповідником влади Риму і католицьких обрядів у Польщі, але й за її межами. Подібний розвиток подій призвів до того, що Болеслав “надто щасливий з багатьох інших поглядів, у справах віри був чи не одним із найбільш злочасних князів Польщі”²⁶.

А втім Інокентій слушно зауважував, що вже через кілька століть всі польські хроністи, здебільшого запозяті католики, “не докладали ніяких зусиль, щоб віднайти сліди первісного православ’я у Польщі” та свідомо не звертали уваги на заміну східного віросповідання західним. Відтак, ці літописці “початок латинських єпископів у Польщі намагались всіляко відсунути як можна далі у давнину”, чим в історичну свідомість “привнесли чимало очевидних і нерозв’язаних суперечностей”²⁷. Вирішити ці суперечливі питання, виходячи із догматів православної церкви, і була покликана праця Інокентія Борисова.

Отже, розгляд “Історії християнської церкви у Польщі” Інокентія Борисова свідчить про те, що він був одним з перших українських істориків-полоністів, котрий започаткував як в російській історіографії, так і в київській церковно-історичній школі вивчення проблем історії церкви в зарубіжних слов’янських країнах.

Невід’ємною частиною слов’янознавчої спадщини архієпископа Інокентія слід

вважати низку студій, яким не пощастило бути надрукованими: "Історія церкви російської у зв'язку з історією церкви інших єдиновірних нам племен слов'янських", "Палінодія" Захарія Копистенського як найкраща пам'ятка протикатолицької полеміки (за оригіналом бібліотеки Києво-Софійського собору)", що потребують спеціального вивчення. Водночас видані проповіді Інокентія Борисова користувались неабиякою популярністю в Росії та за її межами, були перекладені французькою, німецькою, польською, сербською, грецькою та іншими мовами. Повне ж зібрання його проповідей та інших творів в 11 томах побачили світ у петербурзькому видавництві "Вольфа" в 1872-1875 рр.²⁸

Після недовгого перебування у Вологді, 1841 р. Інокентій Борисов знов повернувся на Україну, отримавши призначення на посаду єпархіального архієрея до Харкова. Тут, як і в інших єпархіях, Інокентій продовжував проповідницьку діяльність, піклувався відновленням монастирів, проводив археографічні дослідження, а також постійно тримав у полі зору стан справ у Київській академії та редакційну політику часопису "Христианское чтение".²⁹

Із харківського періоду діяльності архієрея Інокентія найбільш відомим в літературі є епізод, пов'язаний з його "причетністю" до заборони захисту і спалення першої дисертації М.Костомарова "Про причини і характер унії в Західній Росії". Це припущення свого часу спростував сам автор дослідження у своїй "Автобіографії": "У Петербурзі ж в шістдесятих роках мені говорили ті, хто займався архівними справами в міністерстві Уварова, що не Інокентій був причиною спалення моєї дисертації, а один з харківських професорів, який направив на мене клязузу міністру".³⁰ Утім ця думка по-різному трактувалася в літературі, а тому вважаємо за доцільне висловити кілька міркувань. По-перше, підвищений інтерес харківського архієрея до дисертаційного дослідження М.Костомарова, як і його зауваження в "ученому, а ніяк не в цензурному" сенсі, можна пояснити тим, що він був достатньо обізнаним у питаннях історії церкви і, зокрема Берестейської унії, історію якої ґрунтовно досліджував ще на початку 1830-х рр. А тому його закиди дисертанту в жодному разі не виходили за академічні рамки. По-друге, харківський архієрей не міг не висловити своєї думки по суті досліджуваної М.Костомаровим проблеми, яка торкалась одного із найскладніших періодів історії православної церкви і могла викликати широкий розголос серед польського населення західних губерній, а можливо, і привести до загострення міжконфесійних відносин. Ці та деякі інші аспекти цієї проблеми не дозволяють ставити крапку у цьому питанні, що потребує подальшого вивчення на основі залучення нових джерел, зокрема епістолярних матеріалів Інокентія Борисова, М.Костомарова та ін.

У лютому 1845 р., обійнявши посаду архієпископа Херсонського і Таврійського, Інокентій переїхав до Одеси. Крім пастирського служіння і діяльності по відновленню пам'яток християнства у Криму, архієрей докладав чимало зусиль щодо підтримки болгарських колоністів Новоросії, встановив дружні відносини з лідерами болгарської еміграції. Зусиллями архієпископа Інокентія, М.Палаузова та інших керівників болгарської громади у 1854 р. було створено "Одеське болгарське настоятельство", що підтримувало зв'язки між російськими офіційними колами і задунайськими болгарами, надавало фінансову допомогу та іншу підтримку болгарським юнакам, котрі приїздили на навчання до Росії, а також брало участь в організації болгарських училищ, друкарень, бібліотек та інших закладів. У березні 1854 р. Херсонський архієпископ взяв активну участь у зборі коштів на придбання 25 дзвонів для болгарських церков та іншого церковного начиння.³¹

Автори майже всіх нарисів та спеціальних праць, присвячених архієпископу Інокентію, відзначають, що помер він 1857 р. на 58 році життя. Але вони не вказують точну дату його смерті, як і місце його вічного спочинку. Не зміг встановити цього і автор цієї статті. По суті й досі залишається не вивченою археографічна діяльність і літературно-богословська спадщина Інокентія Борисова.

Аналіз педагогічної і просвітницької діяльності Інокентія Борисова, його науково-літературний спадок дозволяють назвати архієрея одним із реформаторів системи духовної освіти в Україні у другій чверті XIX ст. Саме за часів його ректорства в КДА на вищий

щабель була піднята історична наука і, по суті, закладено підвалини київської церковно-історичної школи, одним з фундаторів якої він був. Дослідження Інокентія Борисова з історії християнської церкви у Польщі промовляють про нього як одного з перших українських істориків-полоністів, котрий започаткував у вітчизняній історіографії XIX ст. вивчення історії церкви у зарубіжних слов'янських країнах. Поза сумнівом архієрея можна вважати одним із духовних та ідейних натхненників київського Тимчасового комітету для розшуку старожитності та Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іннокентій // *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб., 1894. – Т. XXV. – С. 218; 2. Погосин М.П. Венік на могилу Іннокентія. – Б.м., 1864; Барсов Н. К біографії Іннокентія, архієпископа Херсонського і Тавричеського // *Християнське читання*. – СПб., 1883. – Ч. 2. (ноябрь-декабрь). – С. 629-656; Він же. Нескілько слів об архієпископі Іннокентії Борисові, по поводу новых материалов для его биографии // *Християнське читання*. – СПб., 1884. – Ч. 1. – № 3-4. – С. 489-531; Титов Ф. Преосвященный Іннокентій Борисов, архієпископ Херсонський і Тавричеський, як ректор Київської духовної академії (15 дек. 1800 г. – 15 дек. 1900 г.): К столітньому ювілею со дня рождження його // *Труди Київської духовної академії*. – 1900. – № 12. – С. 493-521; Свящ. Буткевич. Іннокентій, архієпископ Херсонський. – СПб., 1887; Булгаков М. История Київської академії. – СПб., 1843; Аскоценський В.И. История Київської духовної академії, по преобразованні ея в 1819 г. – СПб., 1863; Титов Ф. Императорская Київская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности: Историческая записка. – К., 1915; Він же. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI – початку XIX ст. – К., 1924; Шип Н. Видавничі і просвітницькі діяльність Київської духовної академії // *Київська старовина*. – 1999. – № 3. – С. 3-4 та ін.; Іннокентій // *Энциклопедический словарь* // Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб., 1894. – Т. XXV. – С. 218-219; Borisov Inokentii // *Encyclopedia of Ukraine*. – Toronto-Buffalo-London, 1985. – Vol. I. – S. 273-274 та ін.; 3. Див.: Собрание опытов студентов Киевской академии первого выпуска 1823 г. – К., 1824. – С. 68, 121, 151, 178; 4. Титов Ф. Преосвященный Іннокентій Борисов. – С. 9, 7; 5. Малышевский И. Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // *Труды Киевской духовной академии*. – 1869. – № 11-12. – С. 92; 6. Малышевский И. Деятельность митрополита Евгения в звании председателя конференции Киевской Духовной Академии. – К., 1868. – С. 42; Він же. Историческая записка о состоянии академии. – С. 92; Сочинения студентов духовной академии на различные религиозные темы 1819-1880 // *Институт рукописів НБУ ім.В.І.Вернадського НАН України*. – Ф. 160. – С. 872; 7. Див.: Опыты упражнений воспитанников Киевской духовной академии V-го курса: В 2-х т. – К., 1832; Собрание сочинений студентов Киевской духовной академии. – Т. 1. – К., 1839. Опыты упражнений воспитанников Киевской духовной академии // *Журнал Министерства народного просвещения*. – Б.г. – Ч. XVI. – С. 453; Шип Н. Видавничі і просвітницькі діяльність Київської духовної академії. – С. 3. Малышевский И. Деятельность митрополита Евгения в звании председателя конференции. – С. 41; Новицкий О. О первоначальном переводе Священного Письма на славянский язык // *Чтения 18 дек. 1867 г. в память митрополита киевского Евгения*. – Б.м. и Б.г. – С. 39; 8. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Репр. відтворення вид. 1957 р. – К., 1998. – С. 303; 9. Потульніцький В.А. Українська та світова історична наука // *Український історичний журнал*. – 2000. – № 2. – С. 33; 10. Макарий (Булгаков). История христианства в России до равноапостольного князя Владимира, как введение в историю русской церкви. – СПб., 1846. Макарий (Булгаков). История русской церкви: В 12 т. – СПб., 1857-1883; 11. Титов Ф. Преосвященный Іннокентій Борисов. – С. 504; Він же. Киевская академия в эпоху реформы // *Труды Киевской духовной академии*. – 1915. – № 7-8. – С. 474; 12. Жуковская Л.П. Болховитинов Евфимий Алексеевич // *Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь*. – М., 1979. – С. 81; 13. Власовський І. Вказ. праця. – С. 303; 14. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921: Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 36; 15. Титов Ф. Преосвященный Іннокентій Борисов. – С. 505; 16. Барсов Н.И. Несколько слов об архієпископі Іннокентії Борисові. – С. 507; 17. Борисов И. О начале христианства в Польше. – К., 1886; 18. Цит. за: Малышевский И. Историческая записка о состоянии академии в минувшие пятидесятилетие. – С. 112; 19. Письма архимандриту Дионисию 1836, 1842-1856 // *Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (г. Санкт-Петербург)* (далі – ОР РНБ). – Ф. 313. – С. 30; Письма духовных лиц архієпископу Херсонському Іннокентію (в т.ч. Е.Болховитинов) 1824-1847 // *Там само*. – С. 40; Документи из переписки 1818, 1833-1847 // *Там само*. – С. 38; Для истории церкви польской (заметки). Б.д. // *Там само*. – С. 11 та ін.; 20. Інокентій – Феофілу Новицькому 14 лютого 1834 р. // *Там само*. – Ф. 313. – С. 38. – А. 231-232; 21. О начале христианства в Польше // *Журнал Министерства народного просвещения*. – Б.д. – Ч. XXXIII. – Отд. II. – С. 1-46; 22. *Там само*. – С. 4-5; 23. *Там само*. – С. 7; 24. *Там само*. – С. 19; 25. *Там само*. – С. 29; 26. *Там само*. – С. 46; 27. *Там само*. – С. 33; 28. Барсов Н.И. Несколько слов об архієпископі Іннокентії Борисові. – С. 509-510; 29. Скворцов І. – Інокентію 11 квітня, 11 травня 1843, б.д. // *ОР РНБ*. – Ф. 313. – С. 38. – А. 129-132, 160-161 та ін.; 30. Костомаров Н.И. Автобиография // *Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография*. – К., 1989. – С. 457; 31. *Одесский Вестник*. – 1854. – 1 апреля (№ 35); Попруженко М.Г. Участие Одессы в возрождении народа Болгарского // *Отдельный*

Т.В.Кузнець

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УМАНЬСЬКОГО ПОВІТУ В ХІХ СТОЛІТТІ

Наприкінці XVIII століття відбулися три поділи Польщі, внаслідок яких значна територія Правобережної України (в т. ч. і Уманщина) опинилася в складі Російської держави. На цих землях, окрім корінного населення українців, мешкало багато євреїв, які масово почали селитися ще з часів Люблінської унії. В XIX столітті на Правобережжі євреї складали 12,6 %, а в містечках Правобережжя єврейська людність становила 70-80 % всього населення¹. Українці, євреї, поляки та представники інших національностей краю стали підданими держави, яка активно проводила дискримінаційну внутрішню політику щодо національних меншин. Царський уряд намагався повернути іногородців до православної віри, усунути їх від участі в політичному житті країни, позбавити громадянських прав. Його колонізаторська політика проявлялася в утвердженні на приєднаних територіях російського територіально-адміністративного поділу, економічному закабаленні та русифікації населення. З народностей, що входили до Російської держави, лише євреї були обмежені в природних правах вільно обирати місце проживання. Після приєднання теренів Речі Посполитої, Катерина II заборонила євреям в'їзд на територію власне Росії, дозволивши їм проживати в західній зоні, згодом розширеній на південні степи, Крим, Херсон і Бесарабію, а на сході – Катеринослав, Полтаву і Чернігів. Ці регіони утворювали те, що до самого кінця царського режиму називалось "чертой оседлости". "Но и в пределах черты оседлости не все пространство открыто для жизни и деятельности еврейского населения; вся площадь, лежащая вне городских и местечковых поселений, недоступна большинству евреев"². Обмеження в "смузі осілости" виражалися, з одного боку, в забороні євреям селитися в селах та "деревнях", а з іншого – в обмеженнях, що існували в деяких містах. Київська губернія була включена в "смуту єврейської осілости" в 1794 році.

Облік чисельності єврейського населення у Європі був організований у XVIII столітті, коли почали здійснюватися суцільні переписи. На території Речі Посполитої в 1765-1791 роках було здійснено шість спеціальних подушних переписів євреїв. Населення українських земель, що перейшло від Речі Посполитої до Росії, підлягало загальноросійським ревізіям: з 1795 по 1858 рік були здійснені V-X ревізії. Однак дані про кількість євреїв за результатами цих ревізій не є точними. Адже єврейська міська біднота була не в змозі сплачувати подушну подать і всіма засобами намагалася ухилитися від перепису. На думку ізраїльського демографа Р.Малера, таке становище було викликане передусім тим, що євреї приховували справжню свою чисельність, намагаючись уникнути сплати податків³.

Публікація статистичних джерел щодо єврейського населення почалася з XIX століття. Дані про євреїв за наслідками IV-X ревізій знайшли відображення в облікових відомостях і податкових ("окладних") книгах. Однак надруковані були лише результати по губерніях з VIII ревізії⁴. Останні відомості наводяться за 1859 рік⁵. За станом на 1847 рік публікувалися також дані по повітах і громадах. Дані про чисельність євреїв у другій половині XIX століття містяться у матеріалах поточного обліку, локальних переписах та офіційних даних першого всеросійського перепису населення Російської імперії, який відбувся у 1897 році.

За російським адміністративно-територіальним поділом землі історичної Уманщини у 1796 році в складі Уманського повіту ввійшли до Київської губернії. З дванадцяти повітів губернії він був третім за величиною площі і другим за кількістю населення. Щодо чисельності єврейського населення, то дані IV-VII ревізій до наукового обігу ще не введені. Однак в Єврейській енциклопедії наведена така статистика: на початку XIX століття (в 1801 році) в Уманському повіті проживало 3 248 євреїв-міщан і 32 євреї-купці⁶. А в місті Умані за "окладними" книгами значилось 1 889 євреїв-міщан і 6 євреїв-купців. Очевидно, ці цифри є

дещо заниженими, тому що офіційні дані про кількість єврейського населення у 1847 році дають підстави для деяких сумнівів. Йдеться, зокрема, про те, що за 46 років кількість євреїв навряд чи могла збільшитись більше як вдвічі. А за ревізією 1847 року в Уманському повіті євреїв було 8 769 осіб. На 1847 рік в повіті існували такі “єврейські товариства”: Уманське – 4 333 чол.; Тальянське – 1 807 чол.; Буківське – 1 182 чол.; Ладижинське – 754 чол.; Торговицьке – 793 чол.⁸

Перевірити в інших джерелах ці цифри ми, на жаль, не можемо, а тому і сприйматимемо їх як офіційні. Однак варто пам'ятати, що єврейське населення часто ухилялось від переписів з метою уникнення від податей. В цей час “экономическое положение евреев было печальное; ... они в своей значительной части – не менее чем 2/3 – находились в таком состоянии, что не только не могли уплачивать подати, наложенной на евреев в двойном в сравнении с христианами размере, но с величайшими усилиями находят они теперь и дневное себе пропитание”⁹. До того ж російський уряд активно втручався в єврейське общинне управління – кагал. “Положением о евреях” (1804) він, передаючи внутрішнє судочинство равінам, поклав на кагали відповідальність за бездоїмочне внесення казенних зборів і використання грошей, які передавались їм єврейськими товариствами. А в 1844 році, в зв'язку з прагненням уряду “злити” євреїв з іншим населенням, кагали були ліквідовані і їх функції передавались міським управам та ратушам. Однак неофіційно кагали продовжували існувати, і уряд зобов'язував єврейські общини виконувати два обов'язки: збір податків та поставку рекрутів¹⁰. З огляду на це в єврейських джерелах кількість єврейського населення часто занижувалась.

Офіційні ж дані про кількість єврейського населення в повіті більш пізнього походження. За дорученням “Высочайше учрежденной” комісії для перегляду діючих законів про євреїв Центральний статистичний комітет обстежив 16 Південно-Західних губерній Росії і в 1884 опублікував такі дані про єврейське населення краю, зокрема і в Уманському повіті¹¹:

Населені пункти повіту	Всього населення	Євреї	Питома вага єврейського населення
М. Умань	24 489	17 651	72,1 %
Міста і містечка	22 407	9 351	41,7 %
Села повіту	157 390	4 469	2,8 %
В цілому по Уманському повіту	204 286	31 471	15,4 %

Як видно єврейське населення мешкало переважно в містах та містечках, а в цілому по повіту складало 15,4 % всіх жителів. Серед жителів сільської місцевості євреїв було 2,8 %. Лише незначна кількість євреїв володіла землею чи користувалася нею. Дані про єврейське землеволодіння в Уманському повіті наведемо (для порівняння) з аналогічними даними по сусідньому Звенигородському та майже однаковим за кількістю землі Черкаським повітами¹² (наступна таблиця).

Отже, в Уманському повіті тільки 3,1 % землі знаходились у володінні чи користуванні євреїв (найменше серед подібних повітів). Оскільки євреям заборонялося селитися в сільській місцевості, то переважна більшість їх скупчувалася в містах та містечках, віддаючи перевагу торгівлі та іншим промислам над землеробством. Мала кількість євреїв, зайнятих сільськогосподарським виробництвом, і незначний відсоток землі, що перебувала у володінні і користуванні євреїв, обумовлювалися непослідовною, а часто й суперечливою політикою російського уряду щодо участі євреїв у землеробстві. У відповідності з Положенням від 31 січня 1804 року євреям в Малоросійських губерніях заборонялося мати оренди “понад битими шляхами та в селах”. За законами 1864 і 1867 років євреї позбавлялися прав оренди у сільській місцевості, за винятком шинків, млинів, цукрових та склоробних заводів.

Повіти	Всієї землі (десятин)	В тому числі:			У володінні і користуванні євреїв знаходиться землі (у десятинах)				% землі у володінні і користуванні євреїв
		селян.	власн.	інша	всього	На умовах власності У євреїв-землеробів	У євреїв-землевласників	В оренді	
Уманський	392 045	221 418	151 241	19 386	12 315	-	177	12 138	3,1
Звенигородський	289 381	146 706	116 656	26 019	14 975	-	41	14 934	5,2
Черкаський	335 337	134 662	151 491	49 184	23 278	-	270	23 068	6,9

Традиційним напрямом участі євреїв в економіці була оренда землі. З розвитком товарно-грошових відносин, особливо після реформи 1861 року, зросла роль орендарів-євреїв. По Уманському повіту, за опублікованими в 1884 році даними, більше 12 тис. десятин землі орендувалися євреями. Але "Тимчасові правила" 1882 року забороняли укладати договори оренди поза містами.

Скупчуючись переважно у містах та містечках, єврейське населення займалося торгівельною діяльністю. Якщо порівнювати кількість купецького єврейського населення з православним, то очевидно є перевага євреїв. За даними казенної палати у 1855 році співвідношення між єврейським і християнським торгівельно-промисловим населенням Уманського повіту було таким¹³:

Категорії населення	Євреї	Християни
Купці 1-ї гільдії	5	-
Купці 2-ї гільдії	16	-
Купці 3-ї гільдії	492	40
Міщани	4 410	522

Найбагатше купецтво повіту (купці 1 та 2 гільдії) було єврейської національності. Та й абсолютною є перевага купців-євреїв 3-ї гільдії та міщан-євреїв над аналогічними категоріями християнського населення.

Найбільш прибутковою була хлібна та горілчана торгівля. За даними на 1847 рік з Уманського повіту в Одесу, Херсон, Катеринославську і Таврійську губернії було вивезено 126 643 четв. хліба. Даних про продаж хліба на внутрішньому ринку нам виявити не вдалося, але про участь купців-євреїв у хлібній торгівлі свідчать дані про величину грошового еквіваленту товару. Так у 1847 році хліба було продано на суму 382 700 рублів сріблом. З них продано поміщиками безпосереднім споживачам на суму 72 400 руб. сріблом, купцями християнськими куплено хліба на суму 112 100 руб. сріблом, а купцями-євреями на суму 198 200 руб. сріблом¹⁴. Цифри про розвиток горілчаної торгівлі теж показують, що купці-євреї робили значно більший торговий оборот. Якщо поміщиками безпосередньо продано 6 000 відер горілки на суму 3 000 руб., купцями-християнами закуплено у поміщиків 39 436 відер на суму 19 710 руб., то купцями-євреями закуплено 50 300 відер горілки загальною вартістю 25 150 рублів сріблом¹⁵. Отож, найприбутковіші торгівельні операції здійснювалися переважно купцями-євреями.

Не менш важливою для євреїв була і відкупна справа. У відкуп бралися найбільш прибуткові статті, серед них і "коробочний" збір. Ним обкладалися забій худоби, різка птиці та продаж кошерного м'яса. В 1819, 1820, 1825, 1828, 1833 та 1835 роках заставу за справне утримання коробкового збору по м. Умані вносив купець 3-ї гільдії Кельман Тульчинський¹⁶. А 18 грудня 1836 року уманський міщанин Айзик Манусович Кінігебер "подал прошение в Уманский уездный суд о том, чтобы ему под залог дома (каменный, 2-х этажный с погребом, доставшийся ему в наследство после смерти отца Мануса Гейшновича, который купил его по купчей крепости 15 января 1798 года) и по согласию с Уманским еврейским обществом, отдали в трехлетнее содержание коробочного сбора за резку скота, птицы и за продажу кошерной говядины"¹⁷. Його прохання було задоволене і під закладну суму в 19 950 рублів

асигнаціями він отримав право на коробковий збір в Уманському єврейському товаристві з 1 січня 1837 року по 1 січня 1840 року.

Єврейські товариства повіту: Умані, Тального, Ладижинки, Соколівки, Торговиці і Буків склали положення і встановили ціни за забій худоби та заріз птиці і віддавали у відкуп оплату коробкового збору за це. Відповідно до закону 1825 року “коробочный сбор отдавался в откуп с публичного торга на срок не более 4 лет, причем торги происходили в губернском правлении или в кагале”¹⁸. А вже 1 серпня 1836 року з’явився Указ Й.І.В.Самодержця Всеросійського, яким постановлялося всі існуючі положення, ціни і розписи коробкового збору залишити незмінними, а з 1 січня 1857 року утримання збору на три роки віддавати у відкуп з публічних торгів в Губернському правлінні, окремо по кожному єврейському товариству.

Для уряду діяльність євреїв-відкупщиків коробкового збору була вигідною, як, напевне, і для останніх. І тому невдовзі російський уряд знову повернувся до питання про коробковий збір. 5 жовтня 1839 року цар затвердив нове “Положение о коробочном сборе с евреев”, в якому чітко визначалися призначення цього збору, форми його розподілу, форми звітності тощо. А величина коробкового збору в кожному єврейському товаристві визначалася кагалом і залежала від чисельності єврейського населення та видів його занять. Відкупна ж ціна збору оголошувалася самими відкупщиками або кагалом, і бажаючи за таку ціну брали у відкуп уплату коробкового збору. Так в одному архівному документі відзначалося, що “коробочный сбор по г. Умани утвердить по 1 января 1841 года в содержание за купцами Тульчинским и Лифшицом в объявленной ими (курсив наш – Т.К.) цене 20 883 руб. 33 ½ коп. ассигнациями или 5 966 руб. 66 5/7 коп. серебром”¹⁹. А Торговицкий канал *запросил* (курсив наш – Т.К.) цену – 6 000 рублей ассигнациями”²⁰. Отож наведені вище дані можуть ілюструвати розмах відкупної справи, але ж окрім коробкового збору євреї брали у відкуп і інші збори та податки. Тобто єврейське населення було більше втягнуте у торгівельну, посередницьку, відкупну діяльність. Але подальший детальний аналіз цієї проблеми не є метою даної статті.

Повертаючись до питання чисельності єврейського населення Уманського повіту, зазначимо, що основною для відповідних розрахунків слугують матеріали першого всеросійського перепису населення 28 січня 1897 року. З огляду на низку причин зведені дані перепису не є абсолютно точними, зокрема в частині про національний склад населення. В ході перепису він визначався на основі даних про рідну мову жителів. Та в цій проблемі чи не найбільше з усіх було неточностей та помилок. Під поняттям “рідна мова” часто розумілася розмовна мова. А до того ж мова людини часто свідчить не про її походження, а про її виховання. В атмосфері російськомовного середовища євреї іноді називали рідною російську мову і вже враховувались як великоруське населення. Бо чим тоді можна пояснити, що 227 осіб російськомовного населення називались іудеями. Ймовірніше всього це потрібно розуміти саме навпаки: 227 євреїв Уманського повіту називали російську мову рідною. Враховуючи політичні міркування та умови життя євреїв в Російській імперії, це виглядає більш логічним. Тому і вважати дані перепису абсолютно точними не є правильним, а відтак при розрахунках пам’ятатимемо про певну долю припущення.

За переписом 1897 року в Уманському повіті проживало 37 641 євреїв, з них в місті Умані – 17 709. Це складало відповідно 11,7 % всього населення повіту та 57,0 % населення міста Умані. В цілому по повіту євреї займали друге місце за чисельністю після українців, а по місту Умані єврейська людність становила переважну більшість. Окрім повітового центру, євреї проживали переважно в містечках Тальне, Буки, Торговиця та селах Ладижинка і Соколівка. Проживаючи в населених пунктах міського типу, євреї складали більшість такого суспільного стану як міщани. Так, з 47 553 міщан повіту євреїв було 36 887 чол., що становило 77,5 %.

Суспільні стани серед євреїв Уманського повіту були представлені так:

1	Дворяни потомственні	Не було
2	Дворяни "личные", чиновники не з дворян та їх сімей	28
3	Потомственні і "личные" почесні громадяни	14
4	Купці та їх сім'ї	463
5	Мішани	36 887
6	Селяни	156
7	Іноземні піддані	10
8	Не вказали стану	83

Як видно, найчисельнішим був стан міщан. Другим за чисельністю був купецький стан – купці-євреї складали 82,9 % всього купецтва повіту. Селянами під час перепису себе назвали 156 євреїв, що складало 0,05 % всього селянства повіту. Серед іноземних підданих євреїв було 2,4 %. Більш привілейовані стани тогочасного суспільства – дворяни та почесні громадяни – складали українці, росіяни та поляки. Євреїв серед дворянства та чиновників повіту було 2,7 %. І тільки 1,8 % євреїв було серед потомствених і "личных" почесних громадян Уманського повіту.

Отож більшість єврейського населення Уманщини проживала в повітовому центрі та містечках, складала суспільний стан – мішани. З населених пунктів повіту єврейське населення найбільш компактно проживало в таких: Антонівка – всього жителів 1837 – серед них євреїв – 263; Буки – 3 923 – 2 298 євреїв; Вороне – 2 544 жителі – 350 євреїв; Дубова – 2 783 жителі – 1 104 жителів євреї; Іваньки – 2 589 жителів – 704 євреїв; Покотилова – 3 030 жителів – 1 670 євреїв; Тальне – 9 610 жителів – 5 452 євреїв; Торговиця – 3 677 жителів – 1 299 євреїв. Займалися міщани розвитком торгівлі, промислових галузей, культури, освіти тощо.

За матеріалами всеросійського перепису населення 1897 року ми зробили розрахунки кількості єврейського населення по основних групах занять, які представляємо такою таблицею:

№ п/п	Групи та види занять	Кількість єврейського населення			
		Займалися самостійно	Члени сімей	Всього	В % до всього єврейського населення
	а) Служба в державних та приватних закладах			6 818	18,1 %
1	Адміністрація, суд, поліція	2	27	29	
2	Суспільна та станова служба	2	6	8	
3	Приватна юридична діяльність	10	34	44	
4	Збройні сили	4	5	9	
5	Доходи від казни, громадських організацій та приватних осіб	146	46	192	
6	Доходи з майна батьків та родичів	292	529	821	
7	Служба в приватних осіб	1 193	1 426	2 619	
8	Служба при "благотворительных" закладах	-	2	2	
9	Лікарська діяльність	39	91	130	
10	Наука, література, мистецтво	29	63	92	
11	Навчальна та виховна діяльність	332	859	1 191	
12	Богослужіння нехристиянського віросповідання	66	189	255	

Наукові записки

13	Служба при церквах та цвинтарях	105	375	480	
14	Кредитні та інші комерційні заклади	25	44	69	
15	Готелі, клуби, корчми	158	539	697	
16	Чистота та гігієна тіла	57	123	180	
	б) Виробництво та обробні галузі			10 728	28,6 %
17	Землеробство	82	176	258	
18	Тваринництво	13	1	14	
19	Лісництво та лісні промисли	16	47	63	
20	Добування руд та інших корисних копалин	5	17	22	
21	Рибальство та мисливство	12	35	47	
22	Виробництва хімічні та зв'язані з ними	23	41	64	
23	Обробка волокнистих матеріалів	117	151	268	
24	Обробка продуктів тваринництва	79	171	250	
25	Обробка деревини	400	994	1 394	
26	Обробка металів	312	593	905	
27	Обробка мінеральних речовин (кераміка)	8	20	28	
28	Винокуріння, пиво і медоваріння	50	146	196	
29	Інші напої та бродильні речовини	18	42	60	
30	Обробка рослинних та тваринних продуктів харчування	378	1 246	1 624	
31	Поліграфічне виробництво	52	88	140	
32	Виробництво оптичних, механічних, хірургічних інструментів, годинників та іграшок	28	57	85	
33	Ювелірне виробництво	49	183	232	
34	Виготовлення одягу	1 346	2 781	4 127	
35	Будівництво та ремонт житлових будинків	241	298	939	
36	Тютюн та вироби з нього	24	58	82	
	в) Транспорт та засоби зв'язку			1 131	3,0 %
37	Ізвозний промисел	260	768	1 028	
38	Пошта, телеграф, телефон	2	8	10	
39	Виготовлення "екіпажів"	2	18	20	
40	Залізничний транспорт	14	33	47	
41	Інші наземні сполучення та засоби пересування	9	17	26	
	г) Торгівельна діяльність			17 654	46,9 %
42	Торгівельне посередництво	252	794	1 046	
43	Торгівля взагалі	645	2 106	2 751	
44	Торгівля живою худобою	128	469	597	
45	Торгівля зерном	1 125	3 940	5 065	
46	Торгівля іншими с/г продуктами	1 149	3 263	4 412	
47	Торгівля будівельними матеріалами та паливом	191	708	899	
48	Торгівля предметами	38	129	167	

	домашнього вжитку				
49	Торгівля металевими товарами і зброєю	65	185	250	
50	Торгівля тканиною і одягом	427	1 030	1 457	
51	Торгівля хутром і шкірою	55	151	206	
52	Торгівля предметами розкоші, мистецтва і культу	19	40	59	
53	Торгівля іншими предметами (в т. ч. – розвізна)	185	455	640	
54	Торгівля питейна	32	73	105	
55	Особи невизначених занять	57	137	194	
56	Особи, що не вказали своїх занять	135	299	435	

З наведених підрахунків видно, що єврейське населення Уманщини було зайняте в усіх найважливіших сферах суспільного виробництва. Та найбільш поширеним видом діяльності була торгівля. Майже половина єврейського населення повіту займалася торгівельною діяльністю.

Близько 30 % євреїв повіту були зайняті у виробничих та переробних галузях. Найпоширенішими були такі види занять: виробництво продуктів харчування, обробка деревини та пошиття одягу. З більш як семи тисяч кравців та шевців одягу в повіті – 4 127 чол. були євреями. Майже монополюю євреї займалися хімічним виробництвом (ймовірно - фармацевти), виробництвом напоїв та бродильних речовин, виробництвом оптичних, механічних, хірургічних інструментів, годинників та іграшок, виготовленням ювелірних виробів і переробкою тютюну.

Три відсотки євреїв повіту займалися транспортом та іншими засобами зв'язку, з яких найпоширенішим був ізвозний промисел.

Щодо інших видів занять населення, то досить поширеною була служба в приватних осіб (часто євреї були орендарями чи управителями маєтків) та навчальна і виховна діяльність. Цікаво, що наукою, літературою та мистецтвом займалося більше 90 осіб, а представників інших національностей у цій сфері було 26. Найменше євреїв було серед адміністрації, суду, поліції, збройних сил. Шовіністична політика російського царату не передбачала участі єврейського населення в управлінських структурах державного апарату. Щодо прав євреїв на державну чи суспільну діяльність існували виняткові обмеження. До 1835 року за євреями взагалі не визнавалося право на державну службу. Згодом деякі послаблення зроблено для євреїв-медиків. В 1882 році було визнано можливим заміщення євреями посад військових, лікарів та фельдшерів у межах 5-відсоткової норми.

Відповідно до земського положення 12 червня 1890 року встановлювалося, що євреї не допускаються до участі в земських виборчих зборах та з'їздах, а відтак не можуть бути обраними на земські посади. Нове міське положення 11 червня 1892 року взагалі усувало євреїв від участі у міських виборах та від заміщення посад, що стосувалися міського суспільного управління. Навіть у місцях масового проживання число євреїв, що могли бути обраними до складу Думи чи зібрання, не могло перевищувати 10 % від загальної чисельності обраних.

Впродовж XIX століття єврейське населення не раз піддавалося гонінням, переслідуванням та обмеженням в правах. Вбивство Олександра II у травні 1881 р. послужило сигналом до спалаху довго стримуваної ненависті до євреїв і хвилю антисемітизму 1881-1882 років. Міністр внутрішніх справ Росії М.П.Ігнат'єв у вересневому циркулярі 1881 року відзначав, що погроми є звичайним проявом помсти християнського населення, і вимагав розібратися на місцях з усіма випадками "переслідування" християн євреями. У 1882 році він видав "тимчасовий регламент", в якому, серед іншого, було повторено заборону євреям селитися в селах. Згодом комісія, очолювана графом Пахленом, ще більше погіршила становище сільських євреїв, сформувавши в 1888 році вимоги виселити

їх до міст. Непоодинокими були і випадки переслідування єврейського населення на релігійному ґрунті. Для прикладу наведемо дані по містечку Буки Уманського повіту. За переписом 1897 року з 3 923 його жителів 2 298 були євреями. Місцева синагога в Буках існувала більше 200 років, а дві молитовні школи – більше 100 років. А в 1893 році єврейському населенню було заборонено молитися в цих школах з огляду на те, що вони знаходяться на меншій, ніж вказано законом відстані від православної церкви²¹.

Зазначені територіальні обмеження (існування “смуги осілості”), релігійні утиски та приниження, а також заборона у виборі професії та участі в самоврядуванні (втручання в кагальну організацію, а в 1844 році і офіційне її скасування), обов’язкова військова повинність, високі податки, величезна штучно створена скупченість єврейського населення та погроми призвели до значної зарубіжної еміграції євреїв у кінці XIX – на початку XX століття. На 1900 рік населення Уманського повіту в цілому збільшилось на 2 011 чол. (в порівнянні з даними перепису 1897 року). В 210 населених пунктах мешкало 322 755 жителів²², але в багатьох поселеннях євреїв вже не значилося. Таким чином, у XIX столітті євреї склали значну частину населення Уманського повіту, а на кінець століття в місті Умані їх питома вага сягала 57 % міських мешканців. Динаміку зростання кількості єврейського населення, хоч би фрагментарно, ілюструють такі дані:

	Дані на 1801 рік	Дані на 1847 рік	Дані, опубліковані у 1884 році	Дані 1897 року
Уманський повіт	5 175	8 769	31 471	37 641
В т. ч. місто Умань	1 895	4 333	17 651	17 709

Однак систему освіти, мову, самоуправління, прихильність традиціям і обциним авторитетам, самобутній уклад життя євреїв обмежував та нищив російський царат. Впродовж XIX століття царський уряд видав низку законодавчих актів, результатом запровадження яких було зменшення єврейського населення краю, в т. ч. і Уманщини. На кінець XIX ст. політика царату щодо євреїв формувалася досить відверто: або асиміляція і підкорення загальнодержавній меті Росії, або еміграція.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хонігсман Я.С., Найман О.Я. Євреї України: короткий нарис історії: - К., 1993. - С. 125; 2. Жительство и передвижение евреев по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. - Т. 7. - С. 591; 3. Mahler R. Zydsi w dawnej Polsce w swietle lizzb. Przeszlosc demograficzna Polski. - Warszawa, 1967. - S. 159; 4. Журнал Министерства внутренних дел. - 1837. - Ч. 21. - № 8. - Табл. 25; 5. Там само. - 1861. - Ч. 49. - № 8. С. 224; 6. Киевская губерния // Еврейская энциклопедия... - Т. 9. - С. 510; 7. Умань // Еврейская энциклопедия... - Т. 15. - С. 110; 8. Там само. - С. 110-111; 9. Еврейская энциклопедия... Т. 9. - С. 510; 10. Краткая еврейская энциклопедия. - Иерусалим, 1988. - Т. 4. - С. 17-21; 11. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости // Статистический временник Российской империи. Серия III. Вып. 2. - Спб., 1884. - С. 21; 12. Там само. - С. 70; 13. Еврейская энциклопедия... - Т. 9. - С. 512; 14. Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным Советником, Сенатором Иваном Фундуклеем. - Ч. III. - Спб., 1852. - С. 416; 15. Там само. - С. 432; 16. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). - Ф. 833. - Оп. 1. - Спр. 183. - Арк. 79; 17. Там само. - Арк. 48; 18. Коробочный сбор // Еврейская энциклопедия... - Т. 9. - С. 760; 19. ДАЧО. - Ф. 833. - Оп. 1. - Спр. 260. - Арк. 60-63; 20. Там само. - Арк. 74; 21. Еврейская энциклопедия... - Т. V. - С. 78; 22. Алфавитный указатель населенных пунктов, вошедших в настоящий список. Уманский уезд. - Т. 2. - Б. м., 1900. - С. 1549-1674.

М.Г. Вороліс

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Складовою частиною внутрішньої політики, одним із головних важелів ідеологічного забезпечення існування самодержавства царський уряд вважав систему освіти. За визнанням

міністра народної освіти Д.Толстого, кінцевою метою освіти іногородців у Російській імперії було їх обрусіння і злиття з російським народом. Розуміючи це, прогресивні діячі науково-педагогічної думки наполегливо домогалися відродження національної школи на Україні.

Прагнучи поліпшити систему освіти в Україні, відомий громадсько-політичний діяч М. Драгоманов наголошував, що навчання в школах повинно проходити „по-малоросійськи”. Він зокрема зазначав, що „освіта народу повинна йти за допомогою народної словесності, в якій відображається побут народу і його характер з усіма достоїнствами і недоліками”¹. Великого значення відомий вчений і педагог надавав вивченню історико-педагогічного минулого народу, оскільки без знання рідної історії, мови, науки не може розвиватися соціально-політична думка держави, її національна культура, наука, освіта.

Розглядаючи розвиток освіти на Поділлі в XIX ст., можна зазначити, що це був процес неоднозначний і багатогранний. В першу чергу він залежав від багатьох чинників: політичних, соціальних та історичних.

Починаючи з другої половини XIX ст., кількість церковнопарафіяльних шкіл значно збільшилась у Подільській губернії. Станом на грудень 1861 р. в губернії налічувалось 1241 школа при парафіях, в яких навчалось 18822 хлопчики та 4281 дівчинка².

Із циркуляру земського відділення Міністерства внутрішніх справ від 13 червня 1863 р., підписаного Міністром внутрішніх справ Валуєвим, видно, що в Подільському краї станом на лютий 1863 р. діяли уже 1315 школи, відкриті при парафіяльних церквах, де навчалось 25619 хлопчиків і 6005 дівчат³.

В усіх парафіяльних школах вивчали Закон Божий, російське і слов'янське письмо, іноді абетку і арифметику, чистописання, церковний спів, священну історію, практикувалось читання катехізису⁴.

Освітня політика уряду царської Росії в першу чергу здійснювалась в інтересах панівних класів. Однак, зважаючи на потреби господарства в освічених працівниках, на вимоги прогресивних кіл суспільства щодо розширення освіти народних мас, уряд був змушений проводити відповідні реформи.

Передова революційно-демократична молодь почала організовувати школи для селян, робітників і ремісників. Вони працювали в недільні та святкові дні, через що називалися недільними.

Передові освічені люди готували для них навчальну літературу, зокрема Т. Шевченко склав: „Буквар южнорусскій”. У багатьох із цих шкіл навчання велося за розширеною програмою з гуманітарних і природничих дисциплін, деякі проводили навчання українською мовою.

У 1864 р. царський уряд здійснив реформу народної освіти. Згідно з нею всі типи початкових шкіл, які існували раніше, оголошувалися загальностановими й дістали назву початкових народних училищ. Вони почали працювати за єдиним планом і програмою. Тут дітям надавали елементарні знання. Керівництво училищами зосереджувалося у новостворених повітових і губернських училищних радах, а контроль за ними у межах кожної губернії стали здійснювати попечителі народних училищ.

Починаючи з 1883 р., була розширена програма церковнопарафіяльних шкіл. Розпочато вивчення географії, арифметики, російської історії⁵.

Враховуючи те, що освіта в Подільській губернії протягом другої половини XIX ст. розвивалася в умовах майже відсутності середніх і вищих навчальних закладів, діяльність церковнопарафіяльних шкіл відігравала на той час особливу роль, насамперед в напрямку ліквідації масової неписьменності серед простого люду. За період своєї діяльності церковнопарафіяльні школи набули певного досвіду в організації навчально-виховного процесу.

Духовенством, яке опікувало церковнопарафіяльні школи, було визначено основну мету їхньої діяльності, розроблено ряд практично-методичних порад, які стосувалися навчально-виховного процесу. На думку духовенства, основна мета виховання у

церковнопарафіяльних школах повинна бути спрямована на те, щоб усі діти в майбутньому були хорошими християнами, громадянами, хорошими чоловіками і жінками, добрими батьками своїх дітей.

Головне завдання школи полягало в тому, щоб виховати в учнів любов до Бога, до ближнього, щирість, повагу до батьків, любов до праці. Зрозуміло, що на той час церковнопарафіяльна школа не могла на належному рівні розв'язати освітню проблему у Подільській губернії. Так на 1891 рік на Поділлі існувало всього 460 церковнопарафіяльних шкіл та 728 шкіл грамоти⁶. Одночасно тут існувало три гімназії, одне реальне училище, одна жіноча гімназія, одна духовна семінарія, шість духовних училищ, три сільські двокласні училища, сім міських однокласних приходських училищ, три єврейські училища, 241 сільське однокласне училище⁷. Загальна кількість учнів у перерахованих вище навчальних закладах губернії у звітному році сягнула 70392 осіб (в тому числі учнів чоловічої статі 60728 і жіночої статі 9664)⁸ з них 40882 хлопчики і 4832 дівчинки навчались у церковнопарафіяльних і школах грамоти⁹.

Якщо в цілому співвіднести число учнів до кількості населення в Подільській губернії на 1891 рік, то один учень припадав на 37,8 людини від загальної кількості жителів губернії. В тому числі учнів-хлопчиків до населення чоловічої статі було 1:21,8 і дівчаток до жіночого населення 1:138,5¹⁰.

Таким чином, можна зробити висновок, що наприкінці XIX ст. грамотність населення залишалась низькою. В кінці XIX століття освічені подільняни становили всього 15,53% (чол. 23,83%, жінки – 7,25%). Доступ до освіти мали передусім найбільш забезпечені мешканці. Кількість освічених становила: серед дворян і чиновників – 66,77%; служителів культури – 72,0%; міських станів – трохи більше 30,0%; сільських станів – 10,98%.

Основною освітою, яку здобували подільняни, була початкова. На кінець XIX ст. її отримали 96,0% від усіх освічених¹¹.

Незважаючи на те, що значна частина духовних навчальних закладів знаходилась під впливом різних релігійних течій, всі вони тією чи іншою мірою сприяли поширенню освіти на Поділлі і утвердженню християнських цінностей серед населення. Але найбільшою заслугою духовенства було те, що своєю діяльністю воно закладало основи для становлення і розвитку релігійно-моральної педагогіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Драгоманов М.П. Педагогическое значение малорусского языка // Санкт-Петербургские ведомости. СПб. – 1866. – 8(20) апреля; 2. Кам'янець-Подільський міський державний архів (КПМДА). – Ф.315. – Оп. 1. – Спр. 4760. – Арк. 1-2; 3. Там само. – Ф. 288. – Оп. 1. Спр. 3667. – Арк. 129, 130; 4. Там само. – Арк. 46-51; 5. Подгурецкий И. Церковно-приходская школа в Подольи в прежнее и настоящее время (заметки учителя) // Подольские епархиальные ведомости. – 1894. – № 8. – С. 172; 6. Обзор Подольской губернии за 1891 г., К., 1892 – С. 125-137; 7. Там само. – С. 125; 8. Там само. С. 126; 9. Там само. Статистическая ведомость, – С. 127; 10. Там само. – С. 127; 11. Малий В.В. Етносоціальні процеси на Поділлі 1861-1814 рр.: / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці. 1997. – С. – 18.

І. П. Мельничук

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОУПРАВЛІННЯ НА ПОДІЛЛІ У XIX ст.

Історія самоврядування на Поділлі і зокрема на Вінниччині ще не стала предметом детального вивчення істориків та краєзнавців. Саме цим обумовлена актуальність даної проблеми. В той же час з цієї теми у ДАВО зберігається сьогодні приблизно понад 200 фондів дореволюційного періоду, які нараховують більше 25 тисяч справ.¹

Спробуємо охарактеризувати деякі фонди і документи. Найважливішими, на наш погляд, є фонди органів станового, земського і міського самоуправління. Зокрема це 5 фондів

повітових предводителів дворянства: Бершадський, Вінницький, Липовецький, Літинський та Могилів-Подільський.² Введені вони були на Поділлі після приєднання Правобережної України до Росії в 1793 р., обиралися повітовими з'їздами дворянства, брали участь у керівництві місцевими державними установами. Діяльність повітових предводителів дворянства була спрямована на охорону станових привілеїв дворянства і зміцнення самодержавства. Були ліквідовані декретом ВЦВК від 10 листопада 1917 р.

У фондах розміщено обіжники Міністерства внутрішніх справ, подільського губернського та повітових предводителів дворянства про участь дворян у діяльності судової палати та окружних судів, покарання кріпаків, що виступали проти панщини (1860 р.), примусове стягнення недоїмок, побудову залізниць тощо. Знайдуть тут дослідники і відомості про селянські виступи та їх придушення військовою силою (1854 р.), матеріали про збір коштів на спорудження пам'ятників О. С. Пушкіну, М. І. Глінці, О. В. Суворову та ін. Викликає інтерес листування з подільським губернатором, подільською казенною палатою, подільським губернським предводителем дворянства про призначення дворян на державні посади, влаштування дворянських дітей до навчальних закладів, вибори до Державної думи (1906 р.).

Наступна група документів розміщена у 18 фондах міщанських управ Бердичівського, Вінницького та Липовецького повітів³. Обиралися ці управи на сходах міщанських громад і затверджувались губернатором на підставі "Городового положення" від 16 червня 1870р., підпорядковувались міським думам, відповідали за стягнення місцевих податків з міщан. Управками керували найбільш заможні представники міщанства, які весь тягар податків і повинностей перекладали на міську бідноту. Скасовані декретом ВЦВК від 10 листопада 1917 р.

У фондах знаходимо обіжники, розпорядження Подільського губернського правління, Вінницького повітового поліцейського управління про нагляд за міщанами (1881-1900 рр.), розпорядження Вінницької міщанської управи про стягнення грошових і натуральних податків, рішення міщанських сходів про стягнення податків, будівництво лікарень, будинків для людей похилого віку (1886-1899 рр.), розпорядження Вінницького міщанського старости про асигнування коштів на утримання в'язнів, міської пошти тощо.

Ще одна група архівних документів (6 фондів) висвітлює діяльність повітових земських управ: Брацлавської, Вінницької, Гайсинської, Літинської та ін.⁴. Створені вони були на Поділлі в 1911 р., діяли за "Положенням про губернські і повітові земські управи"(1890 р.) як виборні органи місцевого самоуправління, в компетенцію яких входило: будівництво шосейних доріг, мостів, утримання лікарень, шкіл, організація страхування майна, допомога потерпілим від стихійного лиха, піклування про розвиток місцевої промисловості, торгівлі, ремесел. Діяльність їх контролювалась губернатором. На Поділлі вони були ліквідовані в 1920 р. У фонді "Вінницька повітова земська управа" містяться документи за 1899-1910 рр. Тут зберігаються обіжники подільського губернатора, подільського губернського комісара про благоустрій містечок Подільської губернії, протоколи засідань, доповіді Вінницької повітової земської управи про будівництво Пироговської лікарні⁵, про стан народної освіти у Вінницькому повіті за 1904-1905 рр.⁶ та спорудження дерев'яного мосту через р. Південний Буг в м. Янові⁷. Цінним джерелом для дослідників є також фінансові звіти Вінницької повітової земської управи за 1916-1917 рр., матеріали про вибори повітових земських гласних, відомості про фабрики та заводи, населення, землю, ярмарки, ціни на продукти по Вінницькому повіту, дані про будівництво телефонної мережі, про відмову Вінницької земської управи брати участь у вшануванні пам'яті Т. Г. Шевченка та ін.⁸

У 5 фондах архіву відбито діяльність Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Літинського та Могилів-Подільського городових магістратів за 1791-1861 рр.⁹ Створені вони були на Поділлі в 1793 р. як органи міського самоуправління, виконували судові, адміністративно-поліцейські та податкові функції. З 1838 р. стають переважно судовими

установами для купців, ремісників та міщан. Діяли до 1866 р. В фонді Брацлавського городского магістрату є документальні матеріали магістрату м. Брацлава за 1791-1792 рр. Названі фонди ілюструють накази, постанови, розпорядження подільського губернатора, губернського правління, казенної палати губернського магістрату про збір податків, рекрутські повинності, військові поселення, смугу осілости єврейського населення, ведення торгівлі. Є тут також протоколи засідань місцевих магістратів, кримінальні та цивільні справи.

Уяву про функціонування міських дум (Барської, Вінницької, Гайсинської, Літинської, Могилів-Подільської, Ольгопольської, Сальницької та Хмільницької) можна скласти при дослідженні цієї групи архівних документів¹⁰. Виникли вони також в 1793 р. після приєднання Правобережної України до Росії як виборні органи міського самоврядування, компетенція яких обмежувалася справами міського комунального господарства, збиранням податків на утримання міської поліції, шкіл, лікарень та ін. Міські думи склалися з виборних гласних і міського голови. За "Городовим положенням" (1792 і 1870 рр.) право обирати до міських дум належало верхівці міської буржуазії. Міська біднота була позбавлена виборчих прав. Діяльність міських дум контролювалась губернатором, який мав право скасовувати їхні постанови. На Поділлі міські думи проіснували до 1920 р.

В цих документах містяться протоколи засідань та рішення міських дум, що характеризують їх діяльність, боротьбу політичних фракцій в них, відомості про розпуск дум в зв'язку з проголошенням влади Рад (1918 р.), про міський бюджет, продаж і оренду ділянок землі, нагляд за торгівлею, збиранням податків і штрафів, про заходи боротьби з епідеміями та стихійним лихом, утримання військових частин та поліції.

В протоколах Вінницької міської думи (Ф. 262) за 1889 р. відображена діяльність М. М. Коцюбинського як гласного цієї думи, кошторис прибутків та витрат, листування з Подільським губернським правлінням державного майна і Вінницьким повітовим казначейством про стягнення податків та ін.

Серед документів міського самоуправління представляють значний інтерес фонди Барської, Вінницької, Гайсинської та Могилів-Подільської міських управ, створених за "Городовим положенням" від 1870 р. як виконавчі органи міських дум. На Поділлі вони існували з 1871 по 1920 рр.¹¹ Справи цих фондів вміщують обіжники та інструкції подільського губернатора про створення міських по квартирному податку присутствій, збір податків з торговельних і промислових підприємств, витрачання міських грошових сум на потреби міста, про ремонт під'їзних залізничних шляхів. Знаходимо тут і постанови та протоколи засідань міських дум і управ про відкриття навчальних закладів у містах Вінниці, Гайсині, Барі (1880-1909 рр.), електрифікацію міст, влаштування та утримання театрів, кінематографів, приватних крамниць, кіосків.

Зацікавлять істориків і матеріали про будівництво Вінницької міської публічної бібліотеки, міської лікарні, спорудження мосту через річку Буг, влаштування міського водопроводу (плани, проекти, кошториси), про увічнення пам'яті М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського, П. І. Чайковського та ін.

Крім того, в запасниках архіву знаходяться ще 17 фондів, які також стосуються до органів станового, земського і міського самоуправління. Вони висвітлюють діяльність Вербовецької і Ольгопільської міських ратуш, Вінницького повітового розпорядчого комітету, повітової ревізійної комісії, Брацлавської та Вінницької ремісничих управ, Вінницького повітового комітету піклування про народну тверезість, такого ж комітету товариства поранених та хворих воїнів, Вінницького повітового опікунства по забезпеченню сімей запасних чинів та ратників ополчення, опікунства дитячих притулків (Подільське губернське, Вінницьке повітове), Могилів-Подільського товариства допомоги бідним євреям тощо¹².

Отже, аналіз дореволюційних фондів органів станового, земського і міського самоуправління дозволяє зробити висновок про історію їх створення, кількість, підзвітність,

функції, якими вони були наділені, зміст та результати їх діяльності, що відображає малодосліджену сторінку такої проблеми як історія самоврядування на Поділлі і зокрема на Вінниччині. Завдання істориків полягає в тому, щоб висвітлити уже набутий досвід самоуправління на сторінках наукових видань, використати його в сучасних умовах, виробити конкретні пропозиції і рекомендації теперішнім органам народовладдя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Вінницький обласний державний архів. Путівник. – Вінниця, 1960. Підрахунки зроблено автором; 2. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – ФФ. 837, 200, 611, 248, 806; 3. Там само. – ФФ. 814, 49, 609 та ін.; 4. Там само. – ФФ. 379, 255, 384, 288, 287, 357; 5. Там само. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 2-6; 6. Там само. – Спр. 11. – Арк. 104-105; 7. Там само. – Арк. 142-144; 8. Там само. – Спр. 58. – Арк. 41; Спр. 260, 262, 288-290, 303, 500; 9. Там само. – ФФ. 495, 391, 494, 496, 475; 10. Там само. – ФФ. 501, 262, 392, 516, 508, 266, 530; 11. Там само. – ФФ. 532, 230, 286, 37; 12. Там само. – ФФ. 485, 517, 301, 576, 599, 244, 250, 542, 555, 662, 793.

В.А. Тучинський

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ МОЛДАВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На середину ХІХ ст. молдавське населення України проживало переважно в Херсонській, Подільській та Катеринославській губерніях. За результатами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. в трьох губерніях Півдня України налічувалось 183 тис. осіб молдавської національності.¹

Характерною особливістю соціального становища молдаван України було те, що близько 96 % із них були селяни, головним господарським заняттям яких було землеробство, тваринництво та виноградарство.

Реформа 1861 р. внесла радикальні зміни в поземельні відносини молдавського селянства, що проявилось у ліквідації особистої залежності молдавських селян-кріпаків від поміщиків, а також наділення їх землею. Як свідчать доступні нам джерела, 60% поміщицьких селян в повітах компактного проживання молдаван Півдня України отримали землю за викуп, 12% одержали четвертні наділи без викупу, 28% селян зовсім не отримали наділів і продовжували залишатися безземельними.² Пояснення цьому знайдено автором у матеріалах фонду Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, який знаходиться у Державному архіві Одеської області. Там зокрема вказується, що багато поміщиків Півдня прагнули уникнути необхідності наділення селян землею і ще до реформи почали відпускати їх на волю. Після 1861 р. селяни “охоче відмовлялися від викупних наділів і віддавали перевагу дарчим наділам, зважаючи на значну кількість вільних земель у Новоросії та низькі орендні ціни на них”.³

Відносно твердження, що селяни нібито “добровільно” і “охоче” відмовлялися від землі, то воно не витримує критики, оскільки така “добровільність” була наслідком обману, а то й примусу з боку поміщиків. Так, наприклад, поміщик Якушин, наділяючи в 1862 р. кріпосних селян молдавських сіл Калаглія та Куртівка Одеського повіту Херсонської губернії четвертними наділами, обіцяв надалі здавати землю в оренду на пільгових умовах за сьому частину врожаю, але через чотири роки селянам у цьому було відмовлено. Вони звернулися в губернське в селянських справах присутствіє зі скаргою на Якушина, вказуючи, що останній обманним шляхом схилив їх до одержання четвертних наділів, але скарга залишилась без наслідків.⁴

Таким чином, та обставина, що в Південних губерніях, де проживала основна маса молдавського населення, викупні платежі часто перевищували орендні ціни, у зв'язку із наявністю вільних земель, примушувала селян, які прагнули якнайскоріше звільнитися з-під

Наукові записки

влади поміщиків, відмовлятися від наділів. А саме це в найбільшій мірі відповідало інтересам поміщиків, які прагнули створити собі кадри безземельних батраків.

Тенденцію до скорочення селянського землеволодіння внаслідок реформи 1861 р. в губерніях проживання молдавського населення демонструє приведена нижче таблиця.⁵

Губернії	Селянське землекористування до 1861р.		Після реформи селяни одержали землі				Відрізки (-) чи прирізки (+) землі після реформи	
	Тисяч десятин	Середній наділ на ревізку душу (десятин)	За викуп (тисяч десятин)	Без викупу (тисяч десятин)	Разом (тисяч десятин)	Середній наділ на ревізку душу (десятин)	Тисяч десятин	%
Херсонська	522,6	4,0	386,7	20	406,7	3,5	-115,9	-22,2
Катеринославська	533,4	4	281,9	44	325,9	2,7	-207,5	-38,9
Подільська	489,7	2,8	403,2	26,5	429,7	1,9	-160,3	-32,7

Таким чином, внаслідок проведення реформи 1861 р. селяни трьох Південних губерній, де проживало молдавське населення регіону, втратили 483,7 тис. десятин землі (десятина – 1,09 га), що складало 31,2 %. Зменшується також і розмір середнього наділу на одну ревізку душу. Середній селянський наділ продовжував зменшуватися і протягом другої половини XIX – початку XX ст. Проілюструємо це на прикладі Херсонської губернії, де проживала основна маса молдаван. У 1880 р. він складав 3,1 десятини, в 1900 р. – 2,2 десятини, а в 1909 р. – 1,8 десятини.⁶ Отже, від реформи 1861 р. і до початку XX ст. середній селянський наділ в губернії зменшився більше, ніж удвічі. Це пояснюється, на думку автора, двома обставинами – швидким зростанням населення губернії (з 1861 р. до 1897 р. воно зросло вдвічі), з одного боку, та зростанням великого та середнього землеволодіння за рахунок дрібного селянського, з іншого.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбуваються також значні зміни у розподілі земельної власності. Подамо на цей рахунок таку інформацію по Херсонській губернії. Загальна кількість землі різних форм власності у губернії з 1877 по 1905 рр. зросла на 153811 десятин, або 4,7%. За цей же час площа приватної землі зросла на 541825 десятин, що склало 14,8%. Площа надільних земель з 1877 по 1905 рр. зменшилась на 335192 десятин (2,8%)⁷. Це пояснюється, на думку автора, активним процесом розшарування селянства, коли найбільш бідна його частина втрачала свої наділи.

Що стосується приватної земельної власності, то її структура в Херсонській губернії за цей час теж зазнала істотних змін. Зішлемося на такі дані. Дворянське землеволодіння з 1877 по 1905 рр. зменшилось там на 36,6%, за цей же час селянська земельна власність збільшилась на 24,7%. Кількість землі купців та міщан збільшилась на 64 тис. десятин, проте таке зростання склало лише 0,3%. Земельні наділи, що належали іншим категоріям власників, збільшилися з 3,7% до 15,3%⁸.

Враховуючи те, що молдавська національна меншина за своїм національним станом була селянською, приведемо статистичні дані про розподіл селянських дворів за площею наділів.⁹

Категорія дворів	Розмір наділу на ревізку душу (десятин)	1877р.		1905р.	
		% дворів	% землі у них	% дворів	% землі у них
Бідні	до 4,5	29,7	14,2	16,3	9,4
Середні	до 8	51,9	51,4	63,1	60,8
Заможні	понад 8	18,4	34,4	20,6	29,8

Отже, кількість селянських господарств Херсонської губернії з наділом до 4,5 десятин у 1905 р., у порівнянні з 1877р., зменшилась на 13,4%, а кількість землі, яку вони обробляли – на 4,8%. Це пояснюється тим, що частина дрібного селянства регіону втрачала свої наділи і перетворювалась у найманих сільськогосподарських робітників, а інша частина поповнювала ряди середнього селянства, кількість якого збільшилась за цей час на 11,2%. Щодо заможного селянства, то його чисельність зросла на 2,2%, проте, кількість землі, яка їм належала, зменшилась на 4,6%.

Процес розшарування молдавських селян Херсонської губернії проявлявся також і у купівлі ними землі. Так протягом 80-х рр. XIX ст. із 6694 селянських господарств, що купували землю, 5120, або 76,5% купували ділянки розміром від 1 до 11 десятин; 628, або 9,4% – від 11 до 18 десятин; 417, або 6,3% купували від 18 до 25 десятин; 384, або 5,7% від 25 до 50 десятин, а 145 господарств, що складали 2,1%, купували земельні ділянки площею понад 50 десятин.¹⁰

Така ж тенденція прослідковується і у Тираспольському повіті, де проживало найбільше молдаван Херсонської губернії. Протягом 80-х років XIX ст. близько 80% селянських господарств повіту, що купували землю, купували дрібні земельні ділянки від 1 до 11 десятин, причому у власності цієї найчисельнішої групи селян перебувало близько 43% всієї землі, тоді як на п'яту частину заможних селян припадало майже 57 % землі.¹¹

Купівля землі молдавськими селянами відбувалась переважно через Селянський поземельний банк, який був утворений у 1882р. з метою сприяння розвитку приватної земельної власності. Банк обслуговував, як правило, багатих селян, що мали відповідні кошти. При купівлі землі селяни повинні були одразу вносити 20-25% її вартості. Інша сума покривалася банком у вигляді довгострокової позички під заставу купленої землі на термін до 55 років. Селяни зобов'язані були щорічними платежами виплачувати частину боргу та нараховані на нього відсотки.

Досліджуваний період характеризується швидким зростанням цін на землю. Так ціна однієї десятини землі у 1883-1902 рр. у порівнянні з 1862-1872рр. зросла на Півдні України в 6,3 рази. Як відзначалося у доповіді Херсонської губернської земської управи, тільки з 1892р. по 1905р. продажна ціна однієї десятини виросла з 123 до 250 руб. Ціни ці завищені, відзначалося у доповіді, вони зовсім не відповідають продуктивності землі.¹²

Проте, щоб мати справжнє уявлення про глибину розшарування молдавського селянства, необхідно з'ясувати фактичне землекористування різних груп селянських господарств, що неможливо без вивчення питання про оренду і орендні відносини. Однак оренда землі селянами на Півдні України — недостатньо вивчена сторінка економічної історії другої половини XIX ст. Проте, спираючись на статистичні збірники, видані в кінці XIX - на початку XX ст., можна зробити спробу відтворити стан орендних відносин. Так, зокрема, відомо, що площа землі, що здавалась в оренду в трьох губерніях Півдня України – Херсонській, Катеринославській та Подільській зросла з 1877 по 1905рр. з 1407,2 до 2471,3 десятини, що становило близько 20,1% всієї землі, що була у власності селян.¹³

Зазначений період відзначається швидким зростанням цін за оренду землі. Так, в Херсонській губернії середня орендна ціна однієї десятини землі була у 1886р. – 5 руб.65 коп., в 1898-1900рр. – 8 руб.57 коп., в 1901-1904рр. – 11 крб.04 коп., а в 1905р. – 12 крб.50 коп. Отже, з 1886 по 1905 рр. в середньому вартість однієї десятини в губернії зросла більше ніж у два рази. Досліджуючи орендні відносини, варто відзначити, що вони були двох типів: так звана “голодна оренда” та підприємницька, яку практикували заможні селяни. Щодо підприємницької оренди, то є дані, що в 90-ті роки XIX ст. багаті селяни Херсонської губернії орендували по 20 і більше селянських наділів.¹⁴ Молдавани орендували, як правило, невеликі земельні ділянки, а така оренда була збитковою. Так, в Тираспольському повіті Херсонської губернії в 1898 – 1900 рр. чистий дохід з десятини землі складав у середньому 6 руб. 32 коп., а плата за оренду дорівнювала 8 руб. 65 коп. Ще гірше становище було в Єлисаветградському повіті цієї ж губернії, де плата за оренду була 9 руб. 60 коп., а дохід з

передано общинами в користування сильним господарством".²⁰ Отже, друга половина XIX ст. в місцях компактного проживання молдаван Півдня України характеризувалася руйнуванням общинного селянського землекористування, а сама община досить часто ставала зручним знаряддям збагачення заможних селян за рахунок бідних її членів.

Таким чином, реформа 1861 р. внесла суттєві зміни у форми землевласності та землекористування в губерніях та повітах компактного проживання Молдавської національної меншини Півдня України, відкривши широку дорогу розвитку ринкових, капіталістичних відносин у сільському господарстві. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. значно зменшується дворянське землеволодіння, зростає роль купецьких господарств у виробництві товарної сільськогосподарської продукції. У пореформений час швидкими темпами відбувається процес руйнування селянської общини, зростає кількість землі, що здається в оренду. Швидкими темпами відбувається процес розшарування молдавського селянства Півдня України на заможних, середніх та бідних, безземельних. Сукупна джерельна база дає підстави стверджувати, що переважна більшість молдавських селянських господарств регіону, близько 60 %, були середніми за кількістю землі, що їм належала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. Т. XXXII. Подольская губерния. - СПб., 1904. - С.170-175; Т. XLVII. Херсонская губерния - СПб., 1904. - С.204-206; Т. XIII. Екатеринославская губерния. - СПб., 1904. - С.143-146; 2. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. - М., 1891. - С.69-70; 3. Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф.1. - Оп.2 - Спр.60.- Арк.47-48; 4. Там само. - Спр.167.-Арк.5; 5. Складено на основі: Военно-статистический сборник. - Вып. IV.-СПб., 1869; 6. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1909г. - Херсон, 1911.-С. 81-82; 7. Там само. - С. 83, 106-109; 8. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. - СПб., 1909. - Вып. VI. - С.93-94; 9. Складено на основі: Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. III. - СПб., 1878; Статистика землевладения в 1905г - СПб., 1807; 10. Главнейшие данные поземельной собственности 1887г. - Вып. III. - СПб., 1889. - С.118-121; 11. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Тираспольский уезд - Херсон, 1889 - С.126; 12. ДАОО. - Ф.22. - Оп.1. - Спр.29. - Арк.2-3; 13. Маслов П. Крестьянское движение в России. - М., 1923. - Ч. I. - С.14; 14. Бржеский Н. Крестьянская земельная община по новым данным // Экономическое обозрение. - 1888. - №1. - С.37; 15. ДАОО. - Ф.22. - Оп.1. - Спр.140. - Арк.63; 16. Там само. - Ф.5. - Оп.2. - Спр.167. - Арк.4,6,13; 17. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. - К., 1859. - С.156; 18. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Славяносербский уезд.-Екатеринослав, 1896. - С.131-133; 19. ДАОО. - Ф.1. - Оп.2. - Спр.92. - Арк.129; 20. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. - М., 1891. - С.87.

С.С. Богатчук

ВПЛИВ ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Залізниця є могутнім знаряддям для регулювання економічного життя країни та підтримки її міжнародного балансу. З розвитком залізничної мережі спостерігається її вплив на розвиток усіх галузей промисловості, сільського господарства, внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

В українських територіях з поступовим поширенням залізничної мережі промислові райони з'єднувалися з аграрними окраїнами, що сприяло поліпшенню товарного обігу, зміцненню внутрішнього ринку.

Будівництво Катерининської, Харківсько-Миколаївської, Курсько-Харківсько-Азовської, Донецької та Південно-Західних залізниць у другій половині XIX ст. позитивно вплинуло на економічне життя центральних, південних та південно-східних районів¹.

Промисловий переворот в Російській імперії позначився й на результатах сільськогосподарського виробництва: покращення обробітку ґрунту, збільшення врожайності зернових. Так, в Катеринославській губернії виробництво пшениці збільшилось з 563 тис. т в 60-х рр. до 850,9 тис. т у 80-х рр., тобто на 51%². В цілому протягом 60-90-х рр. XIX ст. воно зросло: в Південній Україні в 2,5 рази, на Правобережжі – на 30%, на

Лівобережжі – на 10%.

У 1871-1873 рр. хлібні вантажі склали 40% вантажообігу української залізничної мережі. Лише з Правобережної України середньорічний вивіз зерна складав 320 тис. т. У 1880 р. Південно-Західною залізницею було перевезено 725, 5 тис. т зерна, а в 1902 р. – 3120,6 тис. т³.

Український хліб вивозився в різні регіони Російської імперії та за кордон. У 1895р. з 832 тис. т хлібних вантажів 464 тис. т вивезли з української території. За підрахунками Завальнюка К.В., лише до Білорусії залізницями було відправлено 107 тис. т хліба, більша його частина надійшла з південних губерній⁴. Загалом Україна експортувала щорічно хліб до Польщі, Білорусії та Литви у кількості понад 304 тис. т⁵.

За підрахунками, у 80-х рр. XIX ст. спостерігається перевага південних губерній (572,9 тис. т) у вивозі пшениці та жита порівняно з південно-західними губерніями (496,8 тис. т). Так, з Полтавської губернії з 1878 по 1882 рр. було вивезено пшениці: в Бельгію та Голландію – 7,5% її загальнорічної кількості вивозу, в Англію – 42,2%, у Францію – 31,2%, в Італію, Іспанію, Австрію, Туреччину, Румунію – 18,1%⁶. Українські залізниці в середньому за 1889-1891 рр. перевезли 3558 тис. т хлібних вантажів. Здебільшого український хліб експортувався через чорноморські порти. Якщо в 1876- 1880 рр. через чорноморсько-азовські порти було експортовано хліба 29,2% загальноросійського рівня, то в 1893-1896 рр. південні порти вивозили вже 59,0% хліба⁷.

Залізничні колії, що були підведені до українських портів – Одеси, Севастополя, Миколаєва, Маріуполя, значно полегшували доставку хліба на світові ринки. Так, в найменш врожайний 1908 р. з Одеського порту було відправлено 756,2 тис. т зернового вантажу⁸. За результатами дослідження Т.Ф.Ізместевої, ціни на зерно в Одесі були пов'язані з цінами як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку Російської імперії. Вони залежали від її економічного становища на ринках Італії та Голландії. Хлібний італійський ринок був захищений високим митом, через що високі ціни на хліб зменшували роль Російської держави в торгівлі цим продуктом. А Голландія була сприятливим місцем експорту російської, зокрема української, пшениці завдяки безмитному її ввозу. Зниженню цін на зерно в Одесі відповідала велика його кількість в США (основного конкурента Росії)⁹.

До Миколаївського порту збіжжя доставлялося Харківсько-Миколаївською залізницею (63-65% усього вантажу), гужовим транспортом (33-34%) та водним шляхом (близько 2%)¹⁰. З Миколаєва пшениця експортувалася у Великобританію, Францію, Австрію, Іспанію та Бельгію, жито – в Німеччину, Голландію, Норвегію¹¹.

На початку XX ст. з подальшим розвитком ринкових виробничих відносин у сільському господарстві збільшується роль залізничної мережі в експорті його товарної продукції. У зв'язку із збільшенням виробництва зернових культур у 1909-1911 рр. залізницями було перевезено хлібних вантажів на 103,6%. Північно-Донецькою залізницею в 1912 р. перевезено 253 тис. т хліба¹². В 1914 р. тільки Катерининськими залізницями було перевезено до 11 млн. т хліба.

За цей період спостерігається подальший розвиток цукрової промисловості в Київській, Харківській, Чернігівській та Подільській губерніях. Так, за 1897-1908 рр. на Правобережній Україні було вироблено 3549,9 тис. т цукру, на Лівобережжі – 1044,1 тис. т. У 1898 р. українськими залізницями було перевезено цукру: Південно-Західними – 297,8 тис. т, Харківсько-Миколаївською – 40,08 тис. т, Курсько-Харківсько-Азовською – 26,6 тис. т, Ліваво-Роменською – 14 тис. т¹³. В 1900 р. експорт українського цукру до Білорусії складав 60%¹⁴.

Збільшення виробництва українського цукру на початку XX ст. характеризується збільшенням його транспортування в різні регіони Російської імперії, а також за кордон. Якщо в 1907 р., за даними російської статистики зовнішньої торгівлі, було вивезено за кордон 118,7 тис. т російського цукру (українського – 38,8 тис. т), то вже в 1911 р. – 371,6 тис. т (81,7 тис. т)¹⁵. Високий рівень техніки й технології цукроваріння забезпечив високу

якість українського цукру, що не раз відзначалося на світових промислових виставках як розквіт цукрової промисловості¹⁶. За період з 1901 по 1917 рр. виробництво українського цукру-піску становило 78-85% і цукру-рафінаду – 73-75% загального виробництва цукру в Російській імперії. В 1913 р. на Правобережжі працювало 147 цукрових заводів, на Лівобережжі – 58, на Херсонщині – 4¹⁷. А введення в дію Донецької та Катерининської залізниць поживало перевезення продукції цукрової промисловості в півдні та південно-східні райони¹⁸.

Не менш важливим виявився вплив поширення залізничного транспорту на розвиток гірничодобувної промисловості. Розбудова залізничної мережі підвищила попит на паливо, зокрема із залученням іноземного капіталу. Якщо в 1860 р. в Російській імперії було видобуто 291,2 тис. т вугілля (частка Донбасу склала 96 тис. т або 32,8%), то в 1900 р. – із 15,9 млн. т вугілля на Донбас припадало 68,9%¹⁹. Найбільше експортувалося вугілля через чорноморські порти, насамперед Маріуполь²⁰.

Частка видобутку української залізної руди в Російській імперії підвищилася з 21% у 1890 р. до 52% 1899 р. Якщо в 1875 р. з загальної кількості продукції металургійних заводів Російської імперії на Уралі було виплавлено 72%, в центрі Росії – 14%, на Півдні – 2,5%, то в 1897 р. на Уралі – 36%, в центральних районах Росії – 10%, а на Півдні – 41%. Виробництво чавуну у Південній Росії в 1900-1901 рр. випередило його виробництво на Уралі вдвічі. В 1896 р. з Криворізького басейну було вивезено близько 1040 тис. т руди, а вже в 1911 р. тільки в Голландію – 416 тис. т²¹.

З відкриттям руху на Катерининській залізниці починає з'являтися зацікавленість до розвитку залізного та чавунного виробництва. У 90-х роках XIX ст. розгорнулося будівництво металургійних підприємств (Дружковський, Донецько-Юр'ївський, Алмазний, Нікополь-Маріупольський та інші заводи) і на початок XX ст. їх кількість склала 17²². В цей період спостерігаються прискорені темпи розвитку важкої промисловості. Але економічна криза на початку XX ст. вплинула на скорочення залізничного будівництва, що, в свою чергу, спричинило скорочення виробництва продукції цієї галузі.

Залізнична мережа була одним із споживачів продукції металургійної промисловості. Споживання залізницями продукції металургійних заводів у 1903-1912 рр. дорівнювало 19,2% споживання чавуну іншими галузями промисловості. Через нестачу замовлень залізницями Харківський паровозобудівний завод змушений був переорієнтуватися з 1909 р. на випуск сільськогосподарських машин, відкривши для цього спеціальний цех.

Донецьке кам'яне вугілля на початку XX ст. успішно конкурувало з англійським. Кам'яновугільний синдикат "Продвугілля" контролював до 60% продажу кам'яного вугілля Донбасу. Українські залізниці з 1900 до 1913 рр. збільшують використання цього виду палива з 24,9% до 28%.

З початком першої світової війни залізничний транспорт виявив свою нездатність обслуговувати й задовольняти потреби воєнного часу. В 1915 р. на Правобережжі спостерігається хаос на залізничній мережі. Залізниці не справлялися зі збільшеним обсягом перевезень, не вистачало потягів. Тому з вересня 1915 р. і аж до лютого 1916 р. з Донецького кам'яновугільного басейну не було вивезено 4 млн. т вугілля. І це незважаючи на те, що Донецький басейн став в цей час єдиним постачальником мінерального палива. Внаслідок цього вже в вересні 1914 р. багато підприємств почали відчувати гостру нестачу вугілля, а також через посилене його споживання залізничним транспортом, що обслуговував потреби армії. Так, якщо в 1913 р. воно склало 26,7%, в 1914 р. – 31,8%, в 1915 р. – 40,2%, то вже в 1916 р. – 43,2%. Інші споживачі вугілля відчували паливний голод²³.

Надзвичайною проблемою цього періоду була нестача вагонів. Так, в другій половині 1914 р. непереважені вантажі складали 84 тис. вагонів, а в першому півріччі 1916 р. – близько 127 тис. вагонів. Багато вантажів було розкрадено, адже вагони не охоронялися²⁴.

Причиною нездатності залізничного транспорту одночасно обслуговувати потреби армії та цивільного сектора є зменшення капіталовкладень в цей вид транспорту, адже

царизм звертав увагу лише на військові цілі. Економічна криза в Російській імперії вплинула на транспортну. До того ж перша світова війна негативно позначилася на усіх галузях народного господарства, особливо на сільському господарстві. Недопоставка палива призводила до катастрофічного занепаду харчової промисловості.

І все ж необхідно відзначити позитивну роль залізничного транспорту в економічному розвитку в кінці XIX – на початку XX ст. для забезпечення безперебійного функціонування більшості промислових та сільськогосподарських підприємств. Саме з виникненням та поширенням залізничної мережі швидко розвинулися такі економічні регіони як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий та Південно-Західний цукровий.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Измestьева Т.Ф. Россия в системе европейского рынка: конец XIX- начало XX в. – М., 1991.- С.65; 2.Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. – Черкассы, 1993. – С.146; 3.Вестник Юго-Западных железных дорог.- 1903. – №27. – С.15; 4.Завальнюк К.В. Українсько-білоруські торговельні зв'язки (XIX ст.) // Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1998. – С. 147; 5.Билимович А.Д Товарное движение на русских железных дорогах.- К., 1902.- С.70; 6.Министерство путей сообщения.- 1886.- №16.- С.48-49; 7.Билимович А.Д. Вказана праця.- С.73; 8.Материалы по обследованию железных дорог Юго-Западной железной дороги.- СПб, 1910.- С.274; 9.Калюжний П. Залізниця. - Харків, 1930.- С.74; 10.Железнодорожное дело. - 1885.- №5.- С.31; 11.Вестник финансов, промышленности и торговли.- 1888.- Кн.2.- №36.- С.587; 12.Статистика перевозки грузов малой, большой и пассажирской скорости по Северо-Донецкой дороге за 1912 год. - Харьков, 1913.-С.5; 13.Билимович А.Д. Вказана праця.- С.228; 14.Завальнюк К.В. Вказана праця. - С. 130; 15.Вывоз российских товаров за границу. Свод данных русской статистики внешней торговли за 1900-1911 годы. - С.-Петербург, 1913. – С.47; 16.Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 132. - Арк. 6; 17.Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1900-1914 гг. - К., 1966.- С.11; 18.ЦДІА України. – Ф. 1191. – Оп. 1. - Спр. 188. - Арк.4; 19.Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. - К., 1970.-С.242; 20.Вестник Южных железных дорог. – 1915.- №22.- С.353; 21.Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період. - К., 1974.- С.63-167; 22.Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки. – М., 1958.- С.29; 23.ЦДІА України. - Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 254. - Арк.58; 24.Кошин А.К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. - К., 1965.- С.110.

О.І. Жуковський

ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ЄВРЕЇВ, ПОЛЯКІВ ТА НІМЦІВ)

Так склалося історично, що протягом століть поряд з українцями співіснували представники багатьох інших національностей, що значно впливало на формування національного складу України. Зокрема Правобережна Україна є досить різнобарвним регіоном, що представляє значну палітру існування різних етносів, історія яких виступає невід'ємною частиною загальноукраїнського історичного процесу. Період дослідження вибраний не випадково, тому що саме в цей час національні меншини Правобережжя зазнали значних демографічних змін. Розкриття їх причин дасть змогу з'ясувати, які фактори та тенденції лягли в основу зазначених вище змін. У зв'язку з цим автор вважає, що дослідження даної проблеми якнайбільше відбиває зміст національної політики певної держави щодо свого населення, а тому воно є необхідним та актуальним.

Для того, щоб проаналізувати зміни в чисельності національних меншин, потрібно розглянути вселюдні переписи населення, які відбулися у 1897, 1920, 1923, 1924 та 1926 рр. Відповідно, порівняння даних цих переписів дасть змогу простежити динаміку змін для кожного етносу. Окремо потрібно зазначити, що перепис 1920 р., який проводився в часи громадянської війни, був неякісний. Цей факт спонукає нас до особливої обережності при розгляді його кінцевих результатів. Проте перепис 1920 р. містить певний статистичний

матеріал, який може допомогти досліднику. Іншими джерелами інформації щодо чисельності національних меншин були всесоюзний перепис 1923 р. та опис районів 1924 р. Найбільш значимим і змістовним у цьому напрямку став, безперечно, перепис 1926 р., який за вмістом статистичних матеріалів є найбільш глибоким і повним. Отже, потрібно відзначити, що на основі вищезазначеного, за основу порівняння усвідомлено беруться переписи 1897 та 1926 років, а всі інші статистичні матеріали слугують як допоміжні. До останніх можна також віднести дані, що торкаються проблематики чисельності національних меншин, які розроблялися і накопичувалися державними структурними підрозділами, комісіями та певними установами: Відділом національних меншин Наркомату внутрішніх справ, Наркоматом освіти, Центральним статистичним управлінням УСРР, Інститутом демографії, Центральною адміністративно - територіальною комісією та іншими.

Перепис 1897 р., окрім визначення чисельності населення, повинен був з'ясувати, які національності проживають у межах її кордонів та яка їх питома вага в державі. Багато дослідників вже звернуло свою увагу на характерну особливість цього перепису. Вона полягала в тому, що національність визначалась, виходячи з міркувань людини щодо її рідної мови. Цей факт, на нашу думку, був зумовлений тим, що Російська імперія з її віковічно антинаціональною політикою щодо неросійських етносів справу з'ясування етнічної приналежності зумисне пустила на самоплив, що було, так би мовити, заздалегідь виграшним білетом, суть якого полягала в заниженні на офіційному рівні кількості національних меншин, беручи до уваги високий на той час рівень асиміляції. Це дозволило уряду на певний термін продовжувати національну політику бездіяльності.

Потрібно зауважити, що дані цього перепису є досить відносні і не дозволяють якнайбільш достовірно і адекватно простежити етнічну палітру Правобережної України. Проте, незважаючи на цей факт, деякі дослідники стверджують, що його результати можуть бути використані науковцями при розробці етнодемографічних проблем.

За переписом 1897 р. на території Київської, Волинської та Подільської губерній найчисленнішим серед національних меншин був єврейський етнос, потім йшли поляки та німці (див. табл. №1)¹. Питома вага євреїв перевищувала майже в 4 рази питому вагу поляків і майже в 6 разів німців. Згідно таблиці, німці та поляки в основному були сконцентровані у Волинській губернії, де їх питома вага становила 5,7 % та 6,3%. На відміну від останніх єврейський етнос був майже рівномірно розселений по трьох губерніях.

Порівняємо кількісні показники національних меншин за 1897 та 1914 р. (див. таблицю №1). Хоча дані за 1914р. представлені лише по Волинській губернії, проте, як було зазначено вище, основний відсоток інонаціонального населення по трьох губерніях припадає саме на неї. Зважаючи на даний факт, це дозволить з'ясувати динаміку чисельності національних меншин означеної губернії та визначити демографічні чинники, що впливали на неї. У зв'язку з тим, що на всій території Правобережжя відбувалися здебільшого однакові соціально-економічні та політичні процеси, тому, на нашу думку, характерні особливості демографічної ситуації Волині були ідентичними для Київської та Подільської губерній.

Дані таблиці за 1914 р. відображають збільшення кількості єврейського етносу приблизно на 160 тис., а польського на 150 тис. Що ж до німецького етносу, то його кількість, на відміну від поляків і євреїв, хоча і збільшилася на досить незначну цифру, та у зв'язку зі значною позитивною динамікою останніх та українців, як корінного населення, його питома вага зменшилась на 0,3%.

Порівнявши відносні величини чисельності національних меншин за 1914 та 1916 рр., бачимо, що за дворічний термін питома вага інонаціонального населення відносно повернулася до рівня 1897 р. Проте слід відзначити, що відсоток німців є досить сумнівним, зважаючи на те, що вже два роки йшла Перша світова війна, і саме німці, як ніхто інший, підпали під "гарячу руку" російського царату. А. Буценко підкреслює, що під час війни їх примусово виселяли, а їх господарства руйнували.² Це певною мірою впливало на динаміку означеного етносу. Зокрема, І.М. Кулініч наводить дані, що тільки за 1916 р. із Волинської

Наукові записки

губернії було виселено 115 тис. німців.³ А про загальну картину виселення ми можемо лише здогадуватися. Проте, на думку деяких дослідників, оселення полонених німців на території Правобережної України та, певною мірою, природний приріст серед них вирівнювали зазначені демографічні втрати.⁴

Таблиця 1

Національні меншини	Київська губернія				Волинська Губернія						Подільська губернія			
	1897		1916		1897		1914		1916		1987		1916	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Євреї	430489	12.3		12.2	394774	13.2	555600	14.3		13.2	369306	12.2		12.3
Поляки	68771	1.9		1.9	184161	6.3	339300	8.7		6.2	69156	2.3		2.3
Німці	14707	0.4		0.4	17331	5.7	209700	5.4		5.7	4069	-		0.1

У зв'язку з тим, що територія України знаходилася спочатку у складі Російської імперії, а потім Радянської держави, ми умовно всю знайдену інформацію щодо кількості, питомої ваги, динаміки етнічних меншин розташуємо у хронологічному порядку. Це дасть змогу порівняти отримані дані та на їх базі визначити умови, в яких жило інонаціональне населення та проаналізувати ті соціально-економічні та політичні процеси, що були підґрунтям цих умов. Наступним статистичним джерелом інформації є міський перепис 1923 р., який надає інформацію щодо чисельності національних меншин у містах та селищах міського типу, але основною його хвилю є повна відсутність інформації про кількість сільського населення. Для того, щоб отримати більш об'єктивні й повні кількісні показники різних етносів, Центральне статистичне управління спробувало об'єднати дані міського перепису 1923 р. та інформацію, яка міститься в описі районів 1924 р.

Таблиця 2

Губернії	Загальна кількість нас.	Євреї		Німці		Поляки	
		к-ть	% від заг. к-ті	к-ть	% від заг. к-ті	к-ть	% від заг. к-ті
Подільська	3503567	343303	9.8	1357	0.03	31672	0.9
Київська	4929147	342770	6.95	7526	0.15	42203	0.86
Волинська	2015165	169569	8.4	72038	3.6	100407	4.98

Отримані показники за дворічний термін хоча і є досить відносними, проте дають значний матеріал для аналізу. Згідно даних, які містяться в таблиці (див. табл.2),⁵ досить

помітним є зменшення питомої ваги поляків і німців по всій території Правобережжя. Відносні величини польського етносу за умовних 8 років (відптовхуючись від даних за 1916 р.) у середньому зменшилась на 1,22%. У цьому контексті найбільший показник зменшення питомої ваги поляків був у Подільській губернії – 1,4%, потім Волинській – 1,22% і найменше у Київській – 1,04%.

Щодо німецького етносу, як зазначалось вище, простежується така сама картина. Найбільший показник зменшення припадає на Волинську губернію – 2,1%, але це і зрозуміло, оскільки вона ще за даними перепису 1897 р. акумулювала на своїй території значні маси німецького населення, порівняно з іншими губерніями Правобережжя (ми не беремо у розрахунок велику кількість німців, які проживали у південних губерніях). Зважаючи на те, що показники питомої ваги та її індекс зміни різні, цікаво було б простежити втрати національних меншин окремо по губерніях. Отже, показникам питомої ваги за 1916 р. присвоїмо 100% та складемо пропорцію, за допомогою якої обчислимо відсоток втрат питомої ваги поляків, німців та євреїв кожною губернією.

Таблиця 3

Губернії	Німці		Поляки		Євреї	
	Зміна питомої ваги	%	Зміна питомої ваги	%	Зміна питомої ваги	%
Волинська	- 2,1	36,8	-1,22	19,7	- 4,8	36,4
Київська	- 0,25	62,5	- 1,04	54,7	-5,25	43
Подільська	- 0,07	70	- 1,4	60,9	- 2,5	20,3

Хоча отримані показники є досить відносними, але вони надають нам певну уяву картину втрат губерніями інонаціонального населення за восьмирічний термін. Питома вага населення прямо пропорційно залежить від кількісних показників, що дозволяє провести паралель між ними. Таким чином, дані таблиці наочно презентують приблизний рух населення національних меншин за період 1916-1924 рр. Як ми вважаємо, на ці зміни в питомій вазі впливали соціально-політичні та економічні чинники, а не збільшення чисельності представників різних етносів. Аналізуючи джерельну базу, ми дійшли до висновку, що даний факт не мав місця у зазначені хронологічні межі, хоча і відбулися певні коливання у кількості населення інших національностей. Відповідно, на підтвердження цього можна відзначити різке зменшення у цей час природного приросту всього населення України. В.І.Наулко, підтримуючи цю тезу, наголошує на значному зменшенні народжуваності, пов'язаному з погіршенням умов життя, а також мобілізацією чоловіків до лав збройних сил під час Першої світової війни.⁶ Отже, із таблиці № 3 видно, що у німецького етносу відбулося досить значне падіння рівня питомої ваги. Зокрема, у відсотковому відношенні найбільше втратили у питомій вазі зазначеної меншини Київська та Подільська губернії. Щодо польського етносу, то ситуація як у відсотковому відношенні, так і по губерніях була ідентична, не беручи до уваги у середньому різницю у 10%. Отже, питома вага німецького населення у 1924 р. порівняно з 1916 р. зменшилась на 3/4, поляків - на 1/2, а євреїв, у середньому, - на 1/3.

Таблиця 4

	Заг. к-ть. нас.	Євреї		Поляки		Німці	
		К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Правобережжя	6612033	595527	9	439224	6,6	82904	1,3
Сільське населення	5328200	157433	2,9	323639	6	81109	1,5
Міське населення	1283833	438094	34,1	115585	9	1795	0,14

Наступним кроком нашого дослідження є порівняння даних за 1923-1924 рр. з результатами всесоюзного перепису 1926 р. по Правобережній Україні. Порівняння даних, наведених у таблиці №2, із відповідними даними з табл. №4⁶ дозволить нам проаналізувати зміни у чисельності та питомій вазі інонаціонального населення, що сталися за два роки. Але наріжним каменем цього процесу є територіальна проблема. У 1922 р. відбулася адміністративна реформа, згідно якої Київська, Волинська, Подільська губернії були поділені на округи: Волинський, Шепетівський, Бердичівський, Проскурівський, Коростенський, Кам'янецький, Київський, Вінницький, Могилівський. Територіальні межі зазначених вище округів повністю не співпали з межами дореформених повітів, що ускладнює проведення відповідних порівнянь. Взявши сумарні дані чисельності національних меншин по всіх округах, ми зможемо, хоча і відносно, отримати результат по Правобережжю. Хоча реформа відбулася у 1922 р., але дані 1923-24 рр. були зведені ЦСУ (Центральне Статистичне Управління) у таблицю національного складу УСРР за адміністративно-територіальним поділом царської Росії. Тому неможливо здійснити зіставлення кількості та питомої ваги нацменшин за означені роки з даними за 1926 р. окремо по губерніях, а лише по всьому регіонові.

Порівнюючи розрахунки, які містяться в табл. №2 та №4, ми бачимо досить значне зменшення чисельності єврейського етносу – більше, ніж на 260 тис. чоловік. У зв'язку з цим питома вага євреїв зменшилась на 0,8%. На нашу думку, основною причиною таких втрат у їх чисельності є власне еміграція, яка розпочалася у кінці XIX століття. Тут потрібно розрізняти зовнішню і внутрішню еміграцію. До першої належить виїзд єврейського населення за кордон спочатку Російської імперії, а потім Радянської держави. Зокрема основні потоки їх еміграції були до США, Палестини, Аргентини, Канади та інших країн.

На території Правобережної України діяли сіоністські організації, такі як Поалей Ціон, Гехалуц, сіоністи-соціалісти та інші. Головною метою цих об'єднань було переселення євреїв до Палестини та створення там єврейської держави. Тому вони всіляко підтримували еміграційний рух та готували робітничі кадри для роботи у Палестині.⁸ Щодо внутрішньої міграції, то вона отримала зелене світло завдяки відміні у 1917 р. так званої "смуги осілості", за межами якої євреям селитися заборонялося. Вона охоплювала територію Правобережжя, що у значній мірі вплинуло на перенаселення зазначеного етносу у Київській, Волинській та Подільській губерніях. Таким чином, після 1917 р. розпочалася внутрішня еміграція у межах Радянської держави. В основному євреї-емігранти переселялись із Правобережжя на схід та південний схід у найбільші центри скупчення промисловості – Дніпропетровщину, Харківщину, Херсонщину та Крим.⁹

Проведений нами порівняльний аналіз показників за 1897 та 1926 рр. показав значне зменшення кількості євреїв на території даного регіону. Отже, за 30 років кількість останніх зменшилась майже на 600 тис. чоловік, основна маса з яких була емігрантами. Проте, беручи до уваги високий приріст єврейського населення, ця цифра значно зростає. Але тут потрібно також відмітити, що вона вже включає і зарубіжних емігрантів. Основними причинами зовнішньої еміграції стали згадана вище значна скупченість населення та складне економічне становище. Зокрема єврейське населення було обкладене високими податками, які постійно зростали. Обмеженість у виборі професії, що призвела до перенасичення фахівцями ремісничої справи і відповідного безробіття серед значної їх кількості, також сприяла відтоку останніх із сім'ями з території Правобережжя. Одним із значних чинників негативної динаміки чисельності цього етносу були єврейські погроми, які, безумовно, спонукали населення до масового переселення. Прийшовши до влади, більшовики намагалися за допомогою цих негативних явищ у національній політиці російського царату привернути єврейське населення на свій бік і переконати його у майбутніх позитивних змінах щодо них. Але після 1917 р. процес еміграції за кордон не припинявся, що сприяло і подальшому зменшенню кількості єврейського населення.

Зокрема значне представництво євреїв у лавах більшовиків спричинило до масових вбивств останніх білими отаманами. Тільки за період з 1918 по 1920 рр. було знищено більше 200 тис. євреїв.¹⁰ У польського ж етносу кількісні показники зросли у 2,5 рази, а рівень питомої ваги більше, ніж у 3,5 рази. Пояснення такого різкого збільшення кількості поляків приховується ще у переписі 1897 р., який, як уже підкреслювалося, проводився за ознакою мови. Отже, в складних для польської культури умовах, коли відбувалися процеси асиміляції і зросійщення польського етносу, багато поляків на запитання про рідну мову відповідало - російська. Завдяки цьому значна кількість польської меншини у 1897 р. була записана росіянами. Підтвердження цьому міститься в даних переписів 1897 та 1926 рр., при розгляді яких бачимо зменшення кількості російського етносу за часів останнього перепису на території Правобережжя з 413290 (1897р.) до 226588 (1926р.) чоловік.¹¹ Але були й такі, які ідентифікували себе з українцями, відповідно вважаючи за рідну - українську мову. Тому В.І.Наулко висловлює думку про те, що якби у 1897 році визначення національності проходило за ознакою народності, а не мови, то кількість населення, яке визначалось як польське, було б набагато більшим.¹²

У 1897 р. кількість поляків сягала 322108 (див. табл. №5), але вже на 1924 р. - 174282 чоловіка. Тут вражає негативна динаміка чисельності, так як їх кількість зменшилась порівняно з 1897 р. у 1,8 рази, порівняно з 1926 р. зросла у 2,5 рази, як зазначалось вище. Зокрема зміст таких коливань полягав у політичних та соціальних процесах, які відбувалися на території Правобережної України, де мешкала основна маса польського етносу. Головним з них була радянсько-польська війна 1920 р. Вона стала причиною того, що поляки ще більше закрилися в собі і ніяким чином не виказували свою національну приналежність. Адже після війни пройшло три-чотири роки і пам'ять про негативне ставлення до поляків була ще жива. І тільки починаючи з 1923-24 рр., радянський уряд починає здійснення широкомасштабної національної політики, яка, крім процесу українізації, була спрямована на задоволення національно-культурних потреб етнічних меншин, що сприяло значному росту патріотизму та відкиданню будь-яких комплексів щодо своєї національної приналежності. Це і пояснює різке збільшення кількості поляків та відповідний ріст їх питомої ваги (Див. Табл. 4 1926 р.). Проте Г. Стронський вважає, що національне самоусвідомлення польського етносу на 1926 р. ще не закінчилося, тому, на його думку, до кількості за цей рік потрібно ще додати біля 300-400 тис. чоловік по Україні.¹³

Дані, які стосуються німецької національної меншини, містяться в табл. № 2, 4 та 5 і є досить характерними. Зокрема з 1897 по 1924 рр. її кількість зменшилась на 109 тис. на території Правобережжя, що складає більше половини всього населення німців зазначеного регіону. У зв'язку з цим відбулося і значне зменшення їх питомої ваги на 1,2 %.

Вище вже наводилися факти переселення німецького етносу та негативного ставлення до нього з боку російського царату. Але головною причиною, на нашу думку, такої негативної динаміки у німців була все ж еміграція за кордон останніх. Зокрема вони масово від'їжджали до Канади, США, де створювали сільськогосподарські поселення.

Причиною відтоку німецького населення з території Правобережжя було погіршення відносин з Німеччиною в кінці XIX - на початку XX ст. Таким чином, воно стало поштовхом до перегляду російським урядом свого ставлення щодо німецьких колоністів. Також потрібно відзначити, що значні пільги, які були надані колоністам раніше, спричинили масові еміграції останніх та оселення їх у прикордонних губерніях. Але у зв'язку з масовістю цього руху на кінець XIX ст. простежувалося значне зростання їх кількості на території Південно-Західного краю, що викликало також деякі побоювання з боку російського уряду. Отже, погіршення відносин з Німеччиною та різке збільшення питомої ваги німецького населення призвело до адміністративних та економічних санкцій, які обумовили зменшення його ваги у регіоні. Російський уряд сам підштовхував останніх до еміграції, роблячи все можливе для більш легкого від'їзду німців за кордон.

З поваленням царату становище німців на території Правобережної України не поліпшилося, про що свідчать дані про кількість цього етносу (Див. Табл. №2) за 1923-1924рр. Еміграційні рухи не припинялися і після 1917 р. Зокрема пізніше на цю проблему звернула увагу Центральна комісія у справах національних меншин. Була проведена значна робота по здійсненню і виявленню причин еміграційного руху серед німців-колоністів, до яких відносилися: не завжди правильне та об'єктивне обкладання сільськогосподарським податком; земельне питання (тривав процес скорочення земельних наділів німців - колоністів і відповідне малоземелля, а також невпевненість у майбутній власності на свої ділянки); релігійне питання (закриття молитовних будинків та неможливість виконувати релігійні обряди).¹⁴ Також тут слід додати такі причини, як переслідування віруючих та недостатність піклування та забезпечення владними структурами національно-культурних потреб німецького етносу.¹⁵ Таким чином, всі вище перераховані причини викликали незадовільне ставлення до національної політики радянського уряду, у зв'язку з цим еміграційні процеси продовжувалися. Для запобігання цих негативних явищ влада вдалася до реальних кроків у справі покращення життєдіяльності німецької національної меншини. Першими з них стали виділення сільських та селищних рад за національною ознакою в місцях компактного проживання німців та у деякій мірі забезпечення національно-культурних потреб останніх. Завдяки цьому німецьке населення почало все більше вбачати свою долю у пов'язанні її з радянською державою. Про підтвердження цієї думки свідчать дані перепису 1926 р. Таким чином, на Правобережній Україні кількість німецького населення збільшилась майже на 2 тис. чоловік, а рівень питомої ваги на 0.5% порівняно з 1923-1924 р. (Див. Табл. №2 та №4).

Аналізуючи кількісні показники та питому вагу національних меншин даного регіону у зв'язку з їх розподілом на сільське та міське населення, ми бачимо (Див. Табл. №5), що у 1897р. у містах переважали євреї, а поляки і німці, які проживали на теренах України, в більшості своїй були колоністами – аграріями. У поляків питома вага більша серед міського населення, ніж серед сільського. Це обумовлено тим, що на 1897 р. основна маса населення України проживала у сільській місцевості, і хоча у ній проживало значно більше поляків, ніж у містах, але по відношенню до незначної маси міського населення ми і отримали такий результат. У зв'язку з цим бачимо у таблиці таку диспропорцію. Проте найбільше вона розюча стосовно кількісних показників сільського і міського населення єврейського етносу. Всім відомо, що останні завжди характеризувалися як урбанізована нація. Про це свідчить і показник їх питомої ваги – 42,7% (Див. Табл.№5).¹⁶

Таблиця 5

	Євреї		Поляки		Німці	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Правобережжя	1194569	12.5	322108	3.4	190107	2
Сільське населення	836198	9.6	280234	3.2	182503	2.1
Міське населення	358371	42.7	41874	5.8	7604	0.8

Незрозумілість цього питання пояснюється тим, що у процесі перепису багато містечок із значною масою єврейського населення в них були віднесені до сільської місцевості.¹⁷ Це і зумовило відповідно не зрозумілу картину отриманих даних щодо євреїв на 1897 р., адже їх кількість на селі згідно перепису переважала кількісно у містах на 2,3 рази, що само по собі є не прийнятним.

Що ж до перепису 1926 р., то загалом тенденції тяжіння до села або до міста серед євреїв, поляків та німців залишилися сталими. (Див. табл. №4). Згідно таблиці ми бачимо, що відношення між міським та сільським населенням у євреїв, порівняно з 1897 р., набуло реального значення і склало відповідно 73,5% і 26,5%.

Порівнюючи дані за 1897 та 1926 рр. на території Правобережної України, потрібно відзначити значне зменшення кількості сільського та міського населення у німців та євреїв. Проте кількісні показники польської меншини зросли як у сільській, так і у міській місцевостях, у зв'язку з цим збільшилася і їх питома вага. Також потрібно відзначити збільшення кількості поляків у 2,9 рази порівняно з 1897 р. у містах. Цей факт свідчить про зростання урбаністичних процесів у середовищі означеного етносу. Хоча за 30 років відбулося багато різних подій та процесів, але все ж таки на 1926 р. поляки залишилися, в основному сільським етносом. За даними таблиці №4 співвідношення між кількістю сільського та міського польського населення на території даного регіону складає 2,8 : 1.

Отже, наведений вище матеріал свідчить, що протягом зазначеного періоду на території Правобережної України відбувалися значні етнодемографічні зміни, причиною яких слугували певні соціально-економічні та політичні процеси. Так, періоду з 1897 по 1926 рр., була притаманна негативна динаміка чисельності єврейського етносу, зокрема їх кількість зменшилась майже на 600 тисяч. Головними причинами цього були процес еміграції (внутрішня і зовнішня), складне економічне та соціальне становище та, безумовно, єврейські погроми та масові вбивства. Зменшення кількості населення та питомої ваги було властиве і німецькій національній меншині. Що ж до причин, то вони були схожі на ті, які лягли в основу негативної динаміки чисельності єврейського етносу. Тут потрібно відзначити погіршення у ставленні до німецьких колоністів з боку урядових кіл Російської імперії, наслідком чого стало падіння життєвого рівня німців на території Правобережжя. Також треба відзначити утиски на релігійному підґрунті, але вже у складі радянської держави, що з вище згаданим у сукупності слугувало значному відтоку німців-колоністів за кордон. На відміну від останніх національностей, у польського етносу кількісні показники за означений період збільшились у 2,5 рази, а питома вага – більше ніж у 3,5 рази. Зокрема це пов'язано з недосконалістю перепису 1897 р., значними асиміляційними тенденціями та радянсько-польською війною, які сприяли національній замкнутості поляків та змушували їх завуальовувати своє походження. І тільки після впровадження у життя політики держави щодо забезпечення прав та різних потреб національних меншин, у поляків розпочався процес усвідомлення себе як нації та ріст патріотизму серед них. Тому це отримало своє відображення під час перепису 1926 р. і втілюється у вищезазначені показники росту їх кількості та питомої ваги на території Правобережної України.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Таблиця складена за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. СПб., 1904. – С.9; XVII. Киевская губерния. – СПб., 1904. – С.11; Обзор Волынской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915. – С.9-10; Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. – К., 1905. – С.2; Статистический ежегодник России. 1916. – СПб., 1918; 2. Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшостей УРСР. – Харків, 1928. – С.6; 3. Кулініч І.М. Німецькі колонії на Україні (60 - ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – №9. – С.24; 4. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. – С.16; 5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 413. – Оп.2. – Спр. 10. – Арк. 88а; 6. Складено і вираховано за: Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. Населення України. Міський житловий фонд. – Харків, 1928. – С.74-75; Національний склад сільського населення України (За національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. – Харків, 1927. – С.XVI – XIX; 7. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965. – С. 72; 8. Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925). – К., 1998. – С. 139, 147, 155; 9. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Ч. II / Под общ. ред. Горовского Ф.Я. – К., 1995. – С.38; 10. Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР. – М., 1929. – С.39; 11. Вираховано за таблицею, яка міститься: Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926р. Населення України. Міський житловий фонд. – Харків, 1928. – С.7; 12. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965. – С. 73; 13. Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-і роки. – Тернопіль, 1992. – С.6; 14. ЦДАВО України. – Оп.1. – Спр.10. – Арк. 104-105; 15. Євтух В.В., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К., 1994. – С.16; 16. Складено за: Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. – К., 1905. – С.16-17; 17. Там само. – С. 16.

**АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ**

На хвилі громадського піднесення напередодні революції 1905 р. почали утворюватися політичні групи серед українських лібералів. Зокрема, із Загальної української організації 1904 р. виділилась Українська демократична партія (УДП). Партія складалася з невеликих груп людей, які добре знали і довіряли один одному. На відміну від інших політичних партій (РУП, УНП) Українська демократична партія була суто інтелігентською¹. З самого початку вона приділила велику увагу аграрному питанню. І це зрозуміло, адже 85% населення України було сільським, а гострота земельного питання висока.

Історіографія проблеми невелика. Серед праць виділимо роботи П.Гайделемівського, П.Феденка, Д.Дорошенка, Т.Гунчака, Г.Касьянова, О.Федькова², які так чи інакше торкалися цього питання.

Українська демократична партія, як ліберальна партія за своїми політичними і соціально-економічними програмними засадами, була близькою до загальноросійської партії кадетів. Саме тому в історіографії вона набула характеристики як “українські кадети”. Спільним у російських і українських лібералів було те, що зміни у суспільстві передбачалося проводити еволюційним шляхом, за допомогою реформ. Щодо проектів вирішення аграрного питання, то тут були досить значні відмінності.

До чого ж зводилися вимоги українських демократів? Гострота аграрного питання, на думку членів Української демократичної партії, полягає у малоземеллі селян, аграрному перенаселенні, високій орендній платі та цінах на землю, значному податковому тиску. Так, у зверненні УДП “Чого нам треба домагатися? (Лист до селян)” читаємо: “...тільки на словах вони перестали бути кріпаками, а справді вони і досі достатків не мають, бо землі мало. Ті нещасні наділи, які дано, як виходили на волю, здрибніли, бо народу більше стало. От і роблять люде знову на чужій землі, більшу частину праці своєї віддають на пана-поміщика... Земля дорога, за десятину оренди платили великі гроші..., а тут ще й податки давай правительству...”³

На початку становлення УДП у вирішенні аграрного питання виступила за “поступовий викуп земель у власність краю (України), для передачі її у користування за плату окремим особам і організаціям, що займаються хліборобством, причому завідування землями надається місцевим органам самоуправління, негайна передача у власність краю (України) для вказаних потреб земель казенних, удільних, церковних і монастирських”⁴. Як бачимо, у платформі УДП нічого не говориться про поміщицькі землі, а перехід земель “у власність краю” мав здійснюватися шляхом викупу.

Зважаючи на те, що основна частина земель перебувала у власності поміщиків, представники УДП також розглядали питання щодо її долі. Зокрема, Полтавська громада УДП у газеті “Полтавщина” надрукувала звернення, в якому говорилося: “... а землі приватновласницькі з тією ж метою повинні бути викуплені не за високою ціною, з тим, щоб завідування ними (як і іншими землями – В.Д.) було передано місцевим органам самоврядування для роздачі їх за доступну плату окремим особам і організаціям, що займаються землеробством”⁵. Але питаннями викупу приватновласницької землі, на думку УДП, повинні займатися не окремі люди, а органи місцевого самоврядування, які і повинні бути власниками землі. “Землю панську і других богатирів треба викупити із-за допомогою народного банку і перевести теж у власність краю з тою метою, щоб і цю землю, як і казенну, роздавать хліборобам в оренду. ...Краще б, якби сейм постановив і народ згодився на те, щоб уся земля (крім садибної) не належала нікому, щоб ніхто не купував і не продавав землю, щоб вона вся була власністю краю...”⁶, -говорилось у зверненні УДП. Таким чином,

основною формою власності на землю ставала власність органів місцевого самоврядування (комунальна власність), джерелами формування якої ставали приватновласницькі, казенні, монастирські землі, які передавалися місцевим органам самоврядування за викуп.

Одним з важливих питань аграрних відносин залишався розподіл землі. Так, повернення монастирських, церковних, казенних та удільних земель у власність краю, “щоб роздавати їх хліборобам в довгострокову оренду по малій ціні, і не багато в одні руки (скільки може обробити одна сім'я)”⁷. Щодо приватновласницьких земель, то УДП не виступала за їхній негайний викуп. “Ту землю, яка належить окремим власникам, доведеться викупати не відразу усю, а перше ту, котра більше потрібна ближчим (сусіднім) громадам селян і належить найбагатшим людям”⁸, – зазначалося у зверненні УДП. Підкреслювалося також, що громадські землі надаються в оренду, насамперед, безземельним селянам. У доповненні до часопису “Рідний край” члени Полтавської громади підкреслювали: “...А на перший час, поки ще земля не буде вся викуплена, треба упорядкувати земельну оренду, зменшити орендні ціни та побільшити права дрібних орендарів-хліборобів”.⁹ Тим самим вони закликали також до створення сприятливих умов для ведення господарства основної частини сільськогосподарських виробників. Крім того, у програмі партії зазначалося: “щоб до викупу всіх земель сейм видав закон, який забороняв би купувати землі більше установлені сеймом норми”.¹⁰ Зверталася також увага і на те, що регулювання орендного права повинно здійснюватися відповідно до “місцевих природних умов”.

Українські демократи не поділяли ідею зрівняння у праві власності на землю. Вони писали: “...коли ж зменшиться сім'я і хазяїн не зможе обробляти свою ділянку власними силами, то частина одбірається од його і дається іншому хазяїну, у якого сім'я стала більшою. Тоді землею користувались би тільки ті люди, котрим вона найбільш потрібна і не було б того, як тепер, що багатий владіє землею, має великі доходи з неї і сам нічого не робить, а бідний і радий потрудитися, та нема до чого рук прикласти...”¹¹

УДП стояла на позиціях мирного, ненасильницького переходу земель від великих приватних власників до селян, – тієї соціальної верстви, яка безпосередньо працює на ній. Один з лідерів українських демократів Євген Чикаленко зазначав: “Я певний, що в нашій хліборобській країні колись земля мусить перейти в руки народів, то ліпше передати її тепер за викуп, ніж потім її мають відібрати задурно”¹². Він зазначав, що такий шлях є вигідним для обох сторін – “землевласники отримують за землею викуп, а селянам дістається земля без кровопролиття...”¹³.

Серйозною проблемою на початку століття був революційний селянський рух. Для того, щоб уникнути селянських виступів, Є.Чикаленко радив розширювати селянське землеволодіння, впроваджувати “сільськогосподарську освіту” серед селян та визволяти їх з-під бюрократичної опіки. Більше того, у землевласниках він бачив одну з основних верств, яка буде поширювати сільськогосподарський досвід. Є.Чикаленко писав: “... Землевласники можуть зберегти за собою садиби і невеликі ділянки землі для влаштування дослідних, показних полів, необхідних для культурного впливу на народну масу в сільськогосподарському відношенні”.¹⁴

Отже, насильницький перехід земельної власності від землевласників до селян, умовне встановлення земельної площі, яка передавалась їм в залежності від того, яку частину вони зможуть обробити та створення сприятливих умов для сільськогосподарської діяльності – це, на думку УДП, наступні кроки вирішення аграрного питання.

Вирішення аграрного питання українські демократи пов'язували з політичним та національним аспектами. Одним з перших заходів є досягнення “автономії краю” (України). У зверненні УДП ми читаємо: “Всяка земля має свої особливі обставини та умови, свої одміни од іншого краю... Через таку різницю земель і народів не можна добре порядкувати їми всіма разом, з одного міста, однаковими для всіх потреб законами, як от тепер єсть...”¹⁵ Ми бачимо, що регулювання різних питань місцевого життя, в тому числі і земельного, передбачалося здійснювати тільки на основі законів, які приймаються місцевими

законодавчими органами (в Україні – сеймом). “...Знання умов місцевого життя і характеру народу можуть бути проведені тільки при допомозі місцевого широкого самоврядування і законодавства. Тому ми визнаємо, що правильна організація правового порядку на Україні, незалежно від загальноімперського представництва”...¹⁶ підсумовують представники УДП в заяві до з’їзду земельних і місцевих діячів у Москві 6-го липня 1905 р.

У документах УДП містилась також вимога націоналізації землі, яку вони розглядали у тому розумінні, “... що земля належить нації, всьому народові і нікому в окремоті, розпоряджатись нею парламент або сейм”.¹⁷ Отже, націоналізація землі передбачала передачу її органам місцевого самоврядування, а на всеукраїнському рівні – сейму. Разом з тим українські ліберали розуміли, що аграрні перетворення – справа не одного дня: “...Звісно, націоналізувати землю (се б то повернути її у власність держави, або краю) не можна відразу всю цілком, бо на се потрібна згода народу і велика сила грошей”¹⁸.

Кінцевою метою діяльності УДП проголошувала встановлення соціалістичного ладу, “...який найкраще забезпечує інтереси трудящих мас”¹⁹. Досягти його можна тільки “... шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення певних державних реформ, які ослабляють антагонізм між класами і відкриють шлях до все більш поступового розвитку особистості”²⁰. Так, зокрема, члени Харківського комітету УДП у своїй відозві, прийнятій 25 листопада 1905 р., відкидають “принципи ортодоксального марксизму в відношенні аграрної політики”,²¹ які передбачають революційний шлях розв’язання аграрної проблеми, вони вважають, що “... для ліквідації старого ладу і встановлення нового державного порядку на початках свободи, рівності і братерства партія вимагає скликання Установчих зборів.”²²

Таким чином, аграрна програма УДП була розрахована на реформістське вирішення аграрного питання і пристосування сільського господарства до ринкових умов розвитку країни. Українські демократи хотіли за допомогою реформ забезпечити справедливі земельні відносини, при яких орендарі та робітники були б гарантовані від експлуатації. Примусовий викуп частини поміщицьких земель був основною вимогою партії. Вона хотіла примирити інтереси поміщиків і селян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії.-К., 1993.-С.41-42; 2. Гайделемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток та програми. -Зальцведель, 1919.-С8-10; Феденко П. Український громадський рух у XX ст. Курс лекцій. - Подебради, 1934.-С.12-37; Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. - Прага, 1934.- С.44-48; Гунчак Т. Україна: Перша половина XX століття: Нариси політичної історії. - К., 1993; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. - К., 1993; “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX ст. – початок XX ст.). Колективна монографія у трьох частинах. Відп. ред. В.П.Сарбей. - К., 1999; 3. Центральний Державний архів Російської Федерації у Москві (ЦДАРФ). - Ф.1741. - Оп.2. - Спр.5589. - Арк.1а; 4. Центральний Державний історичний архів у Києві (ЦДІА України).-Ф.442.-Оп.856.-Спр.185.- Арк.34; 5.Там само. - Арк.33; 6. ЦДАРФ.- Ф.1741.- Оп.2.- Спр.5589.- Арк.16; 7. Там само. - Арк.15; 8. Там само. - Арк.16; 9. ЦДІА України. - Ф.268.- Оп.1.- Спр.300.- Арк.3; 10. Літературно-Науковий Вісник. - Т.XXX.- кн.VI.- 1905; 11. ЦДАРФ.- Ф.1741.- Оп.2.- Спр.5589.- Арк.16; 12. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907).- Нью-Йорк, 1955.- С.361; 13. Там само. - С.362; 14. Там само. - С.363; 15. ЦДАРФ.-Ф.1741.- Оп.2.- Спр.5589.- Арк.13; 16. ЦДІА України. - Ф.257.- Оп.1.- Спр.1109.- Арк.4; 17. ЦДАРФ.- Ф.1741.- Оп.2. Спр.5589.- Арк.17; 18. Там само; 19. ЦДІА України. - Ф.442.- Оп.856.- Спр.185.- Арк.32; 20. Там само; 21. ЦДІА України.- Ф.336.-Оп. 1.- Спр.1927. - Арк.7; 22. Там само.

О.С.Сидорчук

УЧАСТЬ ЧЕХІВ В СОКІЛЬСЬКОМУ РУСІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1905-1914 РР.)

Важливою подією у культурному і громадському житті України на початку XX ст.

стало створення та діяльність спортивного товариства "Сокол", що мало на меті фізично і духовно гартувати молодь. У вітчизняній історіографії знайшла відображення діяльність сокольських товариств Галичини в 20-30-х рр. минулого століття, натомість історія "Сокола" в Наддніпрянщині залишилася поза увагою дослідників. У статті на основі архівних матеріалів, студій попередників розглянуто участь чехів в організації і діяльності товариства "Сокол" у Наддніпрянській Україні.

Перші спроби організувати товариство "Сокол" в 1900-1903 рр. зазнали невдач. Утім представники чеської громади України, котрі були ініціаторами процесу становлення сокольського руху в Росії, заснували в 1903 р. у Києві окрему гімнастичну секцію в складі Київського атлетичного і гімнастичного товариства. Зрештою у жовтні 1905 р. чехи – члени Київського атлетичного і гімнастичного товариства, щоб обійти бюрократичні перешкоди чиновництва, створили у місті власне Гімнастичне товариство "Південь".¹ Таким чином, дане товариство й стало першою сокольською общиною в українських землях імперії Романових.

Зростання популярності ідеї сокольського руху серед киян, що їх пропагувало товариство "Південь", призвело до збільшення його прихильників. На кінець 1907 р. його членами були 78 осіб, а відвідувачів нараховувалось 766 осіб. За національною ознакою члени товариства поділялись так: 72 чехи, 21 росіян і українців, 4 поляки, 1 німець. А із відвідувачів 58 % становили росіяни і українці, 25% чехи, а решта 17% – представники інших національностей. Пріоритетними напрямками діяльності товариства "Південь" були заходи, спрямовані на поліпшення фінансового становища, проведення публічних виступів, налагодження стосунків із громадськими організаціями міста Києва, підтримання зв'язків із гімнастичними товариствами імперії та зарубіжним "Соколом".²

Матеріальне становище Гімнастичного товариства "Південь", попри збільшення членів і відвідувачів, було важким. Оскільки членських внесків та платні відвідувачів вистачало лише на утримання спортивних залів, товариство змушене було вдаватися до пошуків спонсорів та збору пожертвувань. Відомий підприємець і меценат О.М. Терещенко у 1907 р. надав допомогу товариству "Південь" в розмірі 500 рублів для закупівлі спортивних снарядів. Чеські бізнесмени В. Кашпар і В. Орт, власники фабрики гімнастичних снарядів "Кашпар і Орт" в Києві, подарували "Півдню" ряд виробів свого підприємства. Крім того, у березні – червні 1907 р. товариству вдалося зібрати 412 рублів пожертвувань.³

Виступи Київських "Соколів", які проводилися як за плату, так і безкоштовно, привертати увагу значної кількості глядачів. 7 квітня 1907 р. під керівництвом Франца Врабеця відбувся показовий виступ перед публікою на одному із відкритих спортмайданчиків міста команди товариства "Південь". На виступ спортсменів "Півдня" в приміщенні Київського товариства велосипедистів завітало понад 400 глядачів, що принесло товариству близько 700 рублів прибутку. Також гімнастичне товариство "Південь" було ініціатором проведення благодійних вечорів і відзначення національних й релігійних свят для чеської громади Києва.⁴

Добрі та взаємовигідні стосунки вдалося налагодити товариству "Південь" із іншими громадськими організаціями м. Києва. Його спортивні зали, які знаходилися на вулиці Малій Васильківській №7, неодноразово надавалися в оренду і безплатно для потреб Київського атлетичного і гімнастичного товариства, Єврейського благодійного товариства, Чеського благодійного й освітнього товариства імені Я.А. Коменського та ін. В свою чергу, товариство "Південь" отримало дозвіл на безкоштовне користування велотреком для тренувань групи бігунів. Гімнасти "Півдня" взимку 1907 р. взяли участь у благодійній різдвяній забаві для чеських дітей, організованій Чеським товариством ім. Я.А. Коменського.⁵

Товариство "Південь" встановило і підтримувало зв'язки із гімнастичними товариствами різних міст і губерній Російської імперії, делегуючи своїх представників для ознайомлення із організацією їх роботи. Зокрема, у 1907-1908 рр. київські соколи відвідали виступи, що проводились товариствами Варшави, Москви, Петербурга і Тифліса. А до киян, в свою чергу, приїхали делегації із Катеринослава, Москви, Тифліса і Харкова. Улітку 1907

р. команда спортсменів "Півдня", очолювана Вячеславом Вондраком, взяла участь у міжнародному зльоті сокільських общин в Празі, де виборола перше місце у спортивних змаганнях серед 145 команд учасниць. Крім того, 10 членів київської команди отримали нагороди і дипломи за першість в індивідуальних змаганнях. Успішний виступ спортсменів зняв на кіноплівку член товариства "Південь" К. Жівоцький.⁶

Діяльність Гімнастичного товариства "Південь" висвітлювалася на шпальтах "Киевских вестей", "Киевской мысли", "Dziennika Kijowskiego", а також часопису "Ruský čech", власником і редактором якого був чеський підприємець, голова правління спортивного товариства В. Вондрак. Фактично "Ruský čech" відігравав роль його друкованого органу.⁷

Зрештою у лютому 1908 р. Гімнастичне товариство "Південь" було реорганізовано у товариство "Сокіл", статут якого передбачав більш широку сферу діяльності, зокрема створення власної бібліотеки, видавничу діяльність, підготовку вчителів гімнастики, заснування філій товариства в інших містах тощо. Однак процес легалізації "Сокола" через бюрократичні перешкоди затягнувся до жовтня 1908 р.⁸

Серед першочергових завдань, які постали перед новоствореною організацією, було залучення до своїх лав київського студентства. Відповідне клопотання голови правління товариства Віктора Кашпара у березні 1909 р. було відправлено до ректора Київського політехнічного інституту, на що отримано позитивну відповідь. 1 травня 1909 р. керівництво "Сокола" звернулося із проханням до міської Думи про надання товариству ділянки землі під забудову на Св'ятославській вулиці, оскільки товариству із припливом студентської молоді необхідне було більше приміщення із відкритим майданчиком і біговою доріжкою.⁹

Восени 1908 р. представники чеської громади ініціювали створення "сокільського" осередку в адміністративному центрі Поділля місті Кам'янці-Подільському, членами якого через кілька місяців стали 940 подолян. Невдовзі філії товариства були засновані в містах: Дунаївці, Нова Ушиця, Проскурів та інших повітових центрах губернії. У Кам'янці-Подільському товариство відкрило курси по підготовці вчителів гімнастики для місцевих шкіл і гімназій, а також спільно з офіцерами місцевого гарнізону займалось фізичним і військовим вихованням хлопчиків. У "потішних ротах" підлітки віком 12-16 років проходили військовий вишкіл, займалися спортивними іграми. Навесні 1910 р. в "потішних" ротах перебувало понад 500 хлопчиків, подібні структури планувалося створити в повітах Подільської губернії.¹⁰

У Харкові спроби заснувати товариство "Сокіл", що їх робила протягом кількох років чеська громада міста, завершилися успіхом наприкінці 1908 р. Завдяки ентузіазму та здібностям голови місцевого осередку „Сокола” Є. Мали, членів правління К. Бенеша, А. Вацека та Й. Сирови впродовж перших місяців діяльності товариства вдалося успішно розв'язати організаційні питання.¹¹

У Харкові чехами було внесено ряд новацій у роботу товариства "Сокіл", зокрема в дитячому відділенні відкрито групу для дівчаток віком 8-14 років, започатковано медичний огляд членів і відвідувачів товариства, запроваджено медичні картоки тощо. Невдовзі було почато проведення молодіжних вечірок, до програми яких входили ігри, танці, співи, гра на музичних інструментах, а в перервах між ними відбувалося декламування прозових творів та поезій.¹²

Різноманітні заходи, що організовувалися товариством "Сокіл", набули чималої популярності серед місцевих мешканців, зокрема на зліт "Соколу" 5 серпня 1909 р. завітало кілька тисяч харків'ян, а на зльоті в Чугуєві у серпні 1910 р. зібралося понад 1000 глядачів.¹³

Харківський "Сокіл" підтримував зв'язки із товариствами Києва, Катеринослава, Полтави, Сімферополя, Ялти та ін. Його делегації у 1910-1911 рр. були присутні на виступах і зльотах товариств багатьох міст імперії, а також надали допомогу у створенні товариств у Сімферополі і Ялті. Разом із командою київського "Соколу" харків'яни взяли участь у міжнародних змаганнях в Болгарії. На зльоті болгарських "юнаків", що відбувся наприкінці червня 1910 р., команда харківського "Соколу" здобула декілька призових місць. В

індивідуальних змаганнях відзначилися і отримали нагороди К. Бенеш, Ф. Бородаєвський, Є. Мали.¹⁴

Привабливість і популярність пропагованих “Соколом” ідей здорового і активного способу життя дала поштовх створенню наприкінці 1909 р. за ініціативою чехів Е. Гарнич-Горницького, Б. Гонзатко і Ф. Феляуера ще однієї сокільської організації у Києві, що отримала назву Гімнастичне товариство “Російський Сокіл”.¹⁵ 6 травня 1910 р. вперше в історії українського спортивного руху це товариство організувало марафонський забіг. Виступ команди “Російський Сокіл” у травні 1910 р. було відзнято на кіноплівку. Цей фільм, що отримав назву “Гімнастичні ігри”, демонструвався в кінотеатрах Росії і користувався успіхом. Сприяли популяризації сокільського руху мали книги і журнали, зібрані у бібліотеці новоствореного товариства. Його членами було перекладено із чеської російською мовою книги “Історія “Сокола”” та “Естетика у соколів”. Для навчальних закладів Київського навчального округу чехи, члени товариства “Російський Сокіл” розробили окремий посібник із гімнастики.¹⁶

Втім діяльність у Києві двох сокільських товариств призвела до суперечок між їх лідерами та чвар в середовищі чеської громади. Тому в 1911 р. було зроблено спробу їх злити в єдину сокільську общину.¹⁷

В 1911-1914 рр. сокільський рух охопив територію усієї Наддніпрянщини, а чехи й надалі відігравали у ньому провідну роль. Зокрема, в Катеринославі і Житомирі правління “Сокола” цілковито складалося із чехів, а в Одесі, Полтаві, Севастополі, Сумах, Таганрозі, Чернігові, Ялті, містах і селах Волині вони ініціювали створення його товариств.¹⁸

Боснійська криза 1908-1909 рр. та загострення міжнародної ситуації на Балканах на початку 1912 р. негативно позначилась на діяльності сокільських товариств Наддніпрянської України. Улітку 1912 р. на російсько-австрійському кордоні була затримана й обшукана делегація київського товариства, що прямувала на сокільський зліт до Праги. Невдовзі у чорносотенній пресі було інспіровано кампанію по звинуваченню керівництва харківського “Сокола” в юдофільстві, а київського - в австрофільстві й германізмі.¹⁹

У роки Першої світової війни частина місцевих осередків “Сокола” змушена була призупинити свою діяльність, а із встановленням більшовицького режиму в Наддніпрянській Україні усі товариства взагалі були ліквідовані. За іронією долі закриття сокільських товариств проводилось чеськими інтернаціоналістами. Улітку 1919 р. більшовицькими емісарами А. Вабцем і О. Мухой було припинено діяльність товариств в Києві, Житомирі та чеських колоніях на Волині, а в 1920 р. група чехів на чолі із уповноваженим Чеського бюро при ЦК РКП(б) Ю. Досталем ліквідувала “Сокіл” в Харкові, Таганрозі та Одесі.²⁰

Отже, на початку 1900-х рр. зусиллями представників чеської громади в Наддніпрянській Україні започатковано діяльність товариства “Сокіл”, в лавах якого фізично і духовно ґартувалась молодь. Напередодні першої світової війни осередки товариства діяли в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Сумах, Чернігові, Катеринославі, Кам’янці-Подільському, Сімферополі, Ялті, в більшості міст і сіл Волинської губернії, і завдяки різноманітним формам діяльності сокільський рух став помітним явищем в громадському житті і спортивно-гімнастичному русі України.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Дело об учреждении в Киеве гимнастического общества // Центральный державный историчний архів України в місті Києві (ЦДІУК). – Ф. 442. – Оп. 635. – Спр. 84. – Арк. 2,4.; Уставы гимнастических обществ «Юг» и «Сокол» // Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 2-3; 2. Гимнастическое общество «Юг» в Киеве... // Державний архів міста Києва (ДАМК). – Ф. 163. – Оп. 38. – Спр. 680. – Арк. 15-16 зв; 3. Об обществах в Киевской губернии // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 102. – Оп. 242. – Д. 77. – Л. 115-116.; Дело об учреждении в Киеве гимнастического общества. – Арк. 6; 4. Гимнастическое общество «Юг» в Киеве.... – Арк. 20; 5. Sokol // Ruský čech. – Kiev. – 1907. – 19 října /1 listopada. – № 49; 6. Діяльність культосвітньої секції товариства „Коменський” // Відділ рукописів Інституту і етнографії імені М.Т. Рильського. – Ф. 7/6. – Спр. 38. – Арк. 8; 7. Sokol // Ruský čech. – Kiev. – 1907. – 19 října

/1listopada. - № 49; Там само. - 28 října /14 listopada. - № 50; Там само. - 20 prosince 1907 / 2 ledna 1908 № 8 та ін.; 8. Циркуляри і переписка про діяльність спортивних товариств в Київській губернії... // ДАКО. - Ф. 10. - Оп. 1. - Спр. 683. - Арк. 7; 9. Ходатайство гімнастического товариства «Сокол» про відведення йому земельного участка // ДАМК. - Ф. 802. - Оп. - 69. - Спр. - Арк. 1-6; Ходатайства різних товариств... // Там само. - Ф. 16. - оп. 465. - Спр. 1721. - Арк. 16, 30 зв. 60; 10. О гімнастических товариствах в Подольській губернії // ЦДІАУК. - Ф. 301. - Оп. 1. - Спр. 1631. - Арк. 215-217; Устав гімнастического товариства «Сокол» в г. Каменец-Подольський. // Там само. - Ф. 442. - Оп. 636. - Спр. 647. ч. IV. - Арк. 613-617; Об організації і діяльності молодіжного відділення товариства «Сокол» в Подольській губернії. // Там само. - Оп. 641. - спр. 704. - Арк. 13; 11. Харківський «Сокол» в 1909 г. (далі - Харківський «Сокол»). - Харків., 1910.- С. 2-3; 12. Из доповіді в штаб начальника Київського ГЖУ об товариствах в Київській губернії... // ГАРФ. - Ф. 110. - Оп. 19. - Д. 164. - Л. 123.; Харківський «Сокол»... С. 10-12; 13. Брошури, замітки, газетні вирізки про Харківському гімнастическому товаристві «Сокол». // Там само. - Ф. 541. - Оп. 1. - Д. 201. - Л. 7, 10-12; 14. Переписка з головою правління Харківського гімнастического товариства «Сокол» про діяльність товариства і надання йому допомоги... // Там само. - Д. 203. - С. 23-28.; Успех харківських соколів // Южний край. - Харків. - 1910. - 18 июля. - № 10043; 15. Гімнастическое товариство «Русский сокол» в Києві в 1910 году. - К., 1911.-С. 2,4; 16. О діяльності в Київській губернії різних товариств... // ГАРФ. - Ф. 102. - Оп. 242. - Д. 103. - Л. 34-36; 17. О спостереженні за діяльністю в г. Києві товариств взаємодопомоги, національних, освітніх, спортивних... // Там само. - Ф. 110. - Оп. 20. - Д. 74. - Л. 91-92; 18. Різні газетні вирізки про «Соколів» в Російській імперії. // Там само. - Ф. 541. - Оп. 1. - Д. 215. - Л. 57.; О наявності в г. Катеринославі гімнастического товариства «Сокол»... // ЦДІАУК. - Ф. 313. - Оп. 2. - Спр. 2658. - Арк. 246.; О наявності в місті Чернігові гімнастического товариства „Сокол” // Там само. - Ф. 1439. - оп. 1. - Спр. 1481. - Арк. 2-3.; Ходатайство директора Житомирської 2-й гімназії про командировку в Прагу викладачів Кадилина і Теодоровича на VI слет Чеської сокольської общини // Там само. - Ф. 707. - Оп. 79. - Спр. 7а. - Арк.. 273-275; 19. Об звільненні полонних славян... // Російський державний військово-історичський архів. - Ф. 2003. - Оп. 2. - Д. 326. - Л. 93-94; 20. Доклади в Центральне Чехословацьке бюро... // Російський державний архів соціально-політичної історії. - Ф. 549. - Оп. 5. - Д. 71. - Л. 25-27, 37, 65.; Доклади ЦК Чехословацьких комуністических груп на території Росії-України в ЦК КП(б)У... // Центральний державний архів громадських організацій України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 100. - Арк. 5-8.

Н.М.Токар

ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ НАУКОВЦЯ-ПОДВИЖНИКА

Життєвий шлях людини завжди відповідає її характеру. Василь Доманицький був надзвичайно енергійною людиною, з якою були несумісні такі поняття як відпочинок і спокій. Тому за своє недовге життя він залишив помітний слід в українській історії.

Народився Василь Миколайович 7 березня 1877 року в с. Колодистому на Київщині у родині священика. Навчався у 4-й київській гімназії, потім на історико-філологічному факультеті Київського університету. Він був одним з найулюбленіших учнів В.Антоновича, мав безсумнівний хист до науки і відрізнявся широтою дослідницьких інтересів (історія, етнографія, археологія, література, політичні науки, економіка тощо). Завзятий, наполегливий, невтомний, В.Доманицький в університеті одержує прізвище Вітер, що відповідало його непосидючому характеру.

У 1898 р. В.Доманицький тимчасово працював на складі української літератури комітету "Молода Україна" (головою цього комітету у той час був відомий український композитор М.В.Лисенко, його помічником В.П.Науменко). На цьому складі зберігалися нелегальні видання, що стало відомо поліції. У вересні того ж року до Київського губернського жандармського управління надійшов донос про те, що "...на вулицях збиралися у протестних малоросійських костюмах студенти - Ісаєв, Мицевич, Доманицький. Останній - один з найбільш яскравих і популярних українофілів..."¹.

У наступному році було встановлено, що В.Доманицький під прізвищем Деваковського розсилає з Києва друковані відозви. 30 січня 1899 р. Департамент поліції виніс рішення щодо гласного нагляду над ним терміном на два роки.

Водночас В.Доманицький дуже серйозно вчився в університеті і почав співробітничати в журналах "Київська старовина" і "Літературно-науковий вісник". Його

замітки і повідомлення в цих журналах найчастіше підписувались криптонімом В.Д. Охоплювали вони різноманітну тематику, широке коло питань, пов'язаних з історією, літературою, театром, мистецтвом. Через деякий час В.Доманицький очолює відділ хроніки і заміток у журналі "Київська старовина", який відображав новини українського життя, в тому числі вибрані з інших російськомовних часописів (українських тоді ще не було). Цей відділ для того часу (кінець XIX ст.) мав величезне значення для розвитку національної свідомості, оскільки був єдиним органом української преси і тодішні українці починали читати свіжий номер "Київської старовини" звичайно з відділу "Текущих известий и заметок"².

Тоді ж він вступив до літературного гуртка, що гуртувався навколо О.Кониського. Цей гурток молоді займався виданням популярних книжок і у 1894 р. поклав початок видавництву "Вік"³. Під егідою цього видавництва і при найактивнішій участі В.Доманицького вийшла у світ антологія нової української прози і поезії за сто років її розвитку. Вона теж мала назву "Вік", складалася з трьох великих томів, містила, крім творів, біографії та портрети авторів, у тому числі й тих, хто перебував тоді на політичному засланні в Сибіру (зокрема Павла Грабовського). Ця антологія й на сьогоднішній день залишається однією з найбільш ґрунтовних хрестоматій української літератури XIX ст.

Закінчивши університет, В.Доманицький працював у приватній гімназії Валькера, але через хворобу легень змушений був залишити викладання і зосередитися виключно на громадській і літературній діяльності. Він продовжував брати активну участь у журналі "Київська старовина" і у видавництві "Вік". Останнє стало особливо діяльним, коли В.Доманицький залишив викладацьку роботу і мав більше часу для видавничої: протягом 1900-1905 рр. "Вік" надрукував 91 книжку загальним тиражем 325 тис. примірників і зумів стати єдиним солідним українським видавництвом у тогочасній царській Росії, де ще не була скасована заборона друкувати українською мовою⁴.

Громадський темперамент В.Доманицького найяскравіше виражений в його публіцистичних працях – в періодичній пресі, головним чином в "Громадській думці", "Раді", "Новій громаді". Його статті часто зустрічаються в цих виданнях і відзначаються широтою політичного бачення, що освітлює кожний, навіть дрібний факт національного життя з погляду провідної політично-громадської думки. Публіцистичні якості В.Доманицького найбільш виразно виявилися в редагуванні газети "Рідна Справа – Думські Вісті" – органа української парламентської фракції у другій Державній Думі. Фракція запросила В.Доманицького на місце редактора і він виконав цей обов'язок блискуче: "Рідна Справа" була справжнім голосом української фракції, здобула собі велику популярність на Україні і мала великий вплив на маси.

В.Доманицький виявляв глибокий інтерес до історії і етнографії. Етнографічна діяльність В.Доманицького починається з невеликих досліджень – "Балада про Бондарівну", "Сучасні колядки і щедрівки", "Пісня про Нечая". Щодо останньої, то ця робота за кількістю зібраного матеріалу (68 варіантів) і за глибиною його аналізу не поступається аналогічній праці з дослідження українських історичних пісень Д.Антоновича і М.Драгоманова. Велика праця В.Доманицького "Піонер української етнографії Зоріан Доленга-Ходаковський" присвячена одному з найперших записувачів усної народної творчості XIX ст. поляку Адаму Чарноцькому, який зібрав близько 3000 текстів народних пісень.

На сьогодні ім'я В.Доманицького відоме широкому загалу в першу чергу завдяки його редакторській роботі над працею М.Аркаса "Історія України-Русі". Для того, щоб показати значущість цієї праці для тогочасного суспільства, слід навести слова відомого українського культурного діяча О.Лотоцького: "Се була перша книжечка нашої історії, написана для широкої публіки, й популярність її в свій час була надзвичайна. "Ілюстрована історія України" М.Грушевського появилася пізніше і не мала такого успіху у широкого читача, як "Історія України-Русі" Аркаса-Доманицького⁵". Що ж до сучасних істориків, то оцінка цієї роботи неоднозначна: майже всі вони попри численні зауваження щодо періодизації, висвітлення окремих подій, методики використання джерел, ілюстрацій тощо⁶,

наголошують на тому, що "Історію України-Русі" в першу чергу слід розглядати як явище активного розвитку національного духу, культури, мови та її вплив на громадянство.

В 1902 р. В.Доманицький написав узагальнюючу "Історію Малоросії", про яку дав схвальний відгук його вчитель В.Антонович⁷. Відомі декілька його праць з історії козаччини, написаних під керівництвом В.Антоновича: "Причинок до історії повстання Наливайка" (Львів, 1901), "Чи була реформа Баторія" (Львів, 1901). Однак особливої уваги серед них заслуговує велике дослідження вченого "Козаччина на переломі XVI-XVII ст. (1591-1603)", яке відрізняється ретельністю аналізу, великою кількістю цікавих нових деталей. Сучасні дослідники вважають цю працю найдокладнішим дослідженням з історії козацьких війн кінця ХУІІ ст. у дорадянській історіографії⁸.

Наполеглива праця В.Доманицького не лишилася непоміченою. До молодого вченого приходить визнання: 29 січня 1900 р. його обирають дійсним членом київського Товариства грамотності, а 27 жовтня того ж року – дійсним членом історичного товариства ім. Нестора-літописця. Але наукову роботу йому доводилося вести час від часу: туберкульоз легень раз у раз відривав його від намічених студій⁹.

Тяжка хвороба змушує В.Доманицького до серйозного і тривалого лікування: у 1901 р. – в Ялті, у 1902 р. – в кумисному санаторії в Уфимських степах, взимку 1902 – 1903 рр. – на о-ві Корфу в Адріатичному морі, а взимку наступного року – на березі того ж моря в Рагузі.

Але він виявляє гідну подиву працьовитість і наполегливість, з головою поринає у дослідницьку роботу. Завзято береться до видання творів Марка Вовчка, задуманого видавництвом "Спілка" у Львові. У 1903-1904 рр. редагує і частково перекладає українською мовою третій том зібрання оповідань Марка Вовчка. Роботу цю В.Доманицький виконує в пансіоні для легеневих хворих. Після смерті письменниці дослідник допомагає її старшому сину Б.О.Марковичу розбирати архів М.Вовчка. До рук В.Доманицького потрапляють автографи "Народних оповідань" М.Вовчка з помітками П.Куліша і О.Марковича, зошити письменниці зі складеним нею словником українських характерних виразів, а також інші папери і листи. За допомогою цих матеріалів дослідник виступає на захист письменниці і доводить, на противагу закидам О.Огоновського¹⁰, що саме Марія Олександрівна Маркович є авторкою "Народних оповідань".

В.Доманицький відомий культурній громадськості України і як ґрунтовний дослідник текстів Т.Шевченка. Він підготував перше критично перевірене видання "Кобзаря" 1907 р., і потім 1908 р. з цього приводу О.Лотоцький писав: "І що б не сказала колись дальша критика шевченківського тексту (а її ще й досі немає), вона мусить, при всяких умовах, визнати той факт, що український народ вперше прочитав справжнього Шевченка з рук Доманицького"¹¹. Справа в тому, що всі попередні видання творів Шевченка відзначалися неточністю щодо критики різних варіантів тексту. Тексти бралися випадкові, традиційні, хоча в цей час з'являються все нові і нові варіанти. Саме В.Доманицький видав новий, справжній "Кобзар", який широко розповсюдився у народних масах. Відзначаючи величезне значення цієї роботи, С.Єфремов писав: "Коли б Доманицький нічого більше не зробив був, то вже одна оця праця над "Кобзарем" повинна б забезпечити йому вічну пам'ять на Україні."¹²

В цей же час В.Доманицький разом з відомим діячем української культури В.Липинським видає ряд праць, присвячених діяльності призабутого польського поета Данила Братковського – "предтечі українських хлопоманів"¹³. В 1697 р. Д.Братковський видав у Кракові книжку польських віршів під назвою "Світ, переглянутий по частинам". Деякі з цих віршів переклав українською мовою В.Доманицький. Цей переклад відзначається ретельним текстологічним аналізом і представляє неабияку цінність для філологів.

Взимку 1904-1905 рр. В.Доманицький перебував у с.Колодистому – в батьків. Але й тут він не лишив громадських справ. Економічна безпорадність села, занедбаного в своїх основних громадських потребах, спонукає В.Доманицького зайнятися тут пропагандою кооперативної справи. За його безпосередньої участі в Колодистому відкривається

товариська крамниця, а засноване ним в 1901 р. позичково-ощадне товариство вже в 1905 р. має кредит в Державному Банку та в центральних установах дрібного кредиту і мало в обігу сотні тисяч карбованців¹⁴. Здобутки В.Доманицького на кооператорській ниві не залишилися непоміченими і через 10 років після його смерті його ім'ям було названо одну з перших кооперативних шкіл на Україні¹⁵.

Його бурхливу діяльність завважила політика, до того ж їй стала відома справа з пересиланням нелегальної літератури, до якої був причетний В.Доманицький¹⁶. В кінці липня 1905 р. заарештували брата В.Доманицького – Платона, а сам він за кілька днів до того виїхав з села і більше туди не повернувся. Протягом двох з половиною років поліція розшукувала В.Доманицького по всій країні, його фото і опис примет одержали всі губернські і повітові жандармські управління, а він у цей час нелегально мешкав на квартирі друзів у самій столиці Російської імперії¹⁷.

Коли без присутності В.Доманицького на основі слідчих матеріалів про його "революційну" діяльність на селі суд у грудні 1907 р. нарешті виніс ухвалу вислати політичного злочинця на три роки до Вологодської губернії, цей вирок так і залишився на папері. За місяць до цього, завершивши свою творчу роботу над підготовкою до друку як "Кобзаря" Т.Шевченка, так і "Історії України-Русі" М.Аркаса, В.Доманицький у зв'язку із загостренням своєї хронічної хвороби негайно виїхав на лікування до закордонного курорту Закопане¹⁸ на польській території, що перебувала тоді під владою Австро-Угорської імперії.

Перебуваючи в Закопаному, В.Доманицький, незважаючи на тяжкий стан здоров'я, продовжує наполегливо працювати. Він багато читає, увесь час перебуває в курсі справ української літератури. Це, безперечно, доводить характер його праць, написаних у той час: "Українське письменництво в року 1908 (бібліографічний огляд)", "Українська та про Україну література в році 1909. Українські видання за січень, лютий і марець", "Українська література в Росії 1909 р."

Місяцями прикутий до ліжка, він терпить нестатки, але не просить допомоги і розходиться на ідейному ґрунті з М.Грушевським, від якого значною мірою залежав його матеріальний добробут¹⁹.

Відчувши себе трохи краще, В.Доманицький на початку 1909 р. приїхав до Львова з рефератом "Український видавничий рух в Росії за останніх 15 літ". Повертаючись до Закопаного, він відвідує знайомих у Кракові і Стрию і, ніби передчуваючи свій близький кінець, передає матеріали з архіву Марка Вовчка (в тому числі і її автографи) Б.Лепкому.

Останні місяці свого життя В.Доманицький перебував в лікарні поблизу містечка Аркашон, що в Італії.

У 1909 р. батько Василя Миколайовича порушує клопотання про повернення додому безнадійно хворого сина, але петербурзький генерал-губернатор Трепов категорично заперечує. У червні 1910 р. мати хворого через Державну Думу добивається дозволу привезти сина вмирати у батьківську хату. Але скористатися ним В.Доманицький не зміг: 28 серпня (10 вересня) його не стало...

Василь Миколайович Доманицький прожив всього 33 роки. Отже, на справжню роботу він мав всього 10 років, з яких половину він прожив або ховаючись від російського уряду, або змушений був жити на чужині, лікуючись від тяжкої хвороби. Але це не завадило молодому вченому в повній мірі віддаватися своїй роботі. Для своїх нащадків В.Доманицький залишив величезний скарб – свої наукові доробки з історії, етнографії, літературознавства тощо. Однак молодий дослідник не встиг ні виявити всіх своїх здібностей у повній мірі, ні дати того результату своїй праці, на який він спромігся б за інших обставин і хоча б трохи довшого часу. Проте наслідки його роботи виявилися такі, що їх вистачило б і на довге та й не на одне життя, і тому українське громадянство по заслугі повинно поставити його ім'я серед найвидатніших діячів свого народу.

1. Лобач-Жученко Б.Б. З нових матеріалів про В.Доманицького // Радянське літературознавство.- 1970.- № 8. – С.30; 2. Василь Доманицький (з нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради, 1925. – С.5; 3. Гордєєв В. Лицар праці // Колос (Тальне). – 1977, 17 березня; 4. Там само; 5. Василь Доманицький (з нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради, 1925; 6. Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С.184-189; 7. ІР НБУ НАН України. – Ф. III, од.61974. – Арк.1 зв.; 8. Леп’яко С. Козацькі війни наприкінці ХУІ – на початку ХУІІ ст. – Чернігів, 1996. – С.19; 9. Лобач-Жученко Б.Б. З нових матеріалів про В.Доманицького // Радянське літературознавство.- 1970.- № 8. – С.33; 10. Там само. – С.35; 11. Чистому серцем. Пам’яті В.Доманицького. Біографія, спомини, похорон. – К., 1912. – С.7; 12. Там само. – С.8; 13. Історія української літератури. – Львів, 1994. – С.54; 14. Лотоцький О. Василь Доманицький – громадянин // Василь Доманицький (З нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради, 1925. – С.10-11; 15. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917-1920 рр.: Автореф. дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2000. – С.14; 16. Лобач-Жученко Б.Б. З нових матеріалів про В.Доманицького // Радянське літературознавство.- 1970.- № 8. – С.34; 17. Сарбей В.Г. Микола Аркас і його “Історія України-Русі” // Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1992. – С.28; 18. Там само; 19. Лобач-Жученко Б.Б. З нових матеріалів про В.Доманицького // Радянське літературознавство.- 1970.- № 8. – С.33.

О.Б.Комарніцький

**ЄВРЕЙСЬКЕ ГРОМАДСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В 1917-1918 рр.:
НА МАТЕРІАЛАХ МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ**

Демократичні перетворення, які розпочалися на теренах колишньої Російської імперії одразу після повалення самодержавства, відкрили нову сторінку в історії українців і євреїв. Постанова нового демократичного уряду Росії “Про скасування віросповідних і національних обмежень” від 20 березня 1917 р., створення єврейського міністерства (спочатку як Генеральне секретарство з єврейських справ УНР), III Універсал Української Центральної Ради, який гарантував великоруському, єврейському і польському народам право національно-персональної автономії, створили “верхівку автономного будинку” євреїв в Україні. Центральна Рада і її голова М.Грушевський вперше в українському суспільно-політичному русі виробили чітку програму забезпечення рівності всіх націй і народностей в УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших потреб національних меншин, заклали правові основи демократичної етнополітики¹.

У розвиток цих прогресивних змін лідери єврейських політичних партій (М.Зільберфарб, М.Рафес, О.Золотарьов, А.Ревуцький, Я.Вульф-Ляцький, П.Красний, С.Гольдельман та інші) вирішили закласти надійний фундамент під цей будинок, створити надійну соціальну базу, а саме “вибудувати найширшу й густу мережу місцевих демократичних жидівських громад, і цим забезпечити можливість для центральних установ автономії спертися на організовану волю народу”².

Першим важливим кроком на шляху до цієї мети був законопроект про єврейську громаду, підготовлений наприкінці листопада 1917 р. У зв’язку з цим Генеральне секретарство з єврейських справ звернулося до губернських правлінь аби “нових виборів на посаду равина не проводити, а продовжити термін його повноваження” до прийняття нового закону³. Ще раніше, у вересні 1917 р., появився циркуляр, за яким громадський равін зберігав свої повноваження до реформування цього інституту. У проекті закону про єврейське громадське управління зазначалося, що обов’язки равинів “по веденню єврейських метричних книг, діловодства, посімейних і алфавітних списків євреїв, архіву” покладалися на єврейські громадські управи⁴. Проте прийняття цього, без сумніву, прогресивного нормативного акту затягнулося, що, в свою чергу, вносило дезорганізацію і хаотичність в управління громадою. Бердичівський повітовий равін 3 червня 1918 р. із занепокоєнням писав до Міністерства єврейських справ, що, наприклад, в Погребищі функції равина самовільно перебрало на себе правління громади. В результаті цього більшість метричних актів до метричних книг, які знаходилися в нього, не вносилися. Різні обряди здійснювалися без дозволу равина. Така ж ситуація була і в Козятині, де подібні обов’язки виконувала

волосна управа. Один з її членів давав дозвіл на шлюб, видавав свідоцтва про одруження, народження, попередньо не фіксуючи їх в метричній книзі. За консультаціями з цих питань зверталися до свого міністерства єврейські правління містечок Брусилів та Коростишів. Зокрема перші пропонували зробити розпорядження про скасування равінату і передати метричні книги до управи. Коростишівчани запитували: чи “зобов’язаний громадський равін за вимогою Правління общини передати своє діловодство Правлінню. Просимо вказати нашу компетенцію”⁵.

2 грудня 1917 р., ще до запровадження національно-персональної автономії, появився закон про утворення єврейських громадських рад і проведення до них виборів. Вони мали діяти як органи єврейської автономії у місцевостях, де значну кількість складали євреї⁶. Вибори слід було проводити на “демократичних підставах в їх повному обсязі, згідно з п’ятичленною формулою... загальні, без різниці статті, рівні, прямі, таємні, пропорційні”, яка в ті часи була популярна серед революційної демократії. В деяких місцевостях вибори відбулися ще до появи цього закону. Один із знаних єврейських діячів містечка Ярмолинці д-р Цімерман, підкресливши важливу роль і необхідність обрання керівного органу єврейської общини, як “самої демократичної організації”, сподівався, що він “ внесе деякий порядок і полегшить продовольче питання”. Фінансові витрати по виборах взяли на себе місцеві заможні євреї, давши кошти в борг. Крім того, “рахуючись з історичним значенням виборів”, на першому засіданні виборчої комісії, яку очолив А.Гиків, було вирішено скласти власні виборчі списки, не користуючись волосними. На виборах, які відбулися 18 жовтня 1917 р., було обрано 19 гласних (за двома кандидатськими списками). Ще раніше (26 серпня 1917 р.) було обрано управління Хоцеватської єврейської громади. До складу її ради увійшло 11 членів, правління – 7, судової камери – 5, ревізійної комісії – 3. Керівництво багато зробило для вирішення продовольчого питання, провело перепис населення, прийняло дієву участь у підготовці населення до виборів – земських, волосних і повітових, Всеросійських і Українських Установчих зборів, слідкувало за санітарним станом містечка, громадською лазнею, утримувало благодійні і культурні установи, планувало відкрити свій навчальний заклад. Судова камера, як своєрідний арбітражний орган, розбирала цивільні і дрібні кримінальні справи. У цей же час на засіданні євреїв-гласних Смілянської містечкової ради було утворено організаційне бюро для проведення виборів. Однак діяльність згорнули, щоб дочекатися “вказівок оголошеного закону Центральною Радою”⁷.

Для проведення виборів створювалися виборчі комісії, які обиралися зборами євреїв-гласних міських дум, волосних земств селищних зібрань із 7 осіб. Якщо кількість євреїв-гласних не перевищувала вказану цифру, то всі вони відразу ставали членами цієї комісії. Відповідальність за скликання зборів і проведення першого засідання виборчої комісії для обрання її голови покладалася на міського голову, голів селищної чи волосної управ або їх заступника. Сюди запрошували по одному представнику від існуючих в населеному пункті громадських організацій і осередків партій, таких як “Нехац Ісраель”, “Хейрус Мосейро”, “Поалей-Ціон”, “Бунд”, Єврейська народна група, Єврейська народна партія, Сіоністська партія, Об’єднана єврейська соціалістична робітнича партія⁸. Однак у ряді містечок цей принцип було порушено. Так, у Старій Синяві виборчу комісію склали представники політичних і громадських організацій на чолі з головою місцевої профспілки Г.Пакманом. Місцеві організації політичних партій містечка Малин, головним чином через відсутність у містечку гласних, теж утворили подібний орган, обравши своїм головою равина Й.Гойхмана. Набагато гострішою була ситуація у Чорнобилі, де ображені бундівці надіслали скаргу до Генерального секретарства з єврейських справ про те, що сіоністи самовільно організували виборчу комісію, не запросивши туди ні соціалістів, ні представників демократичних організацій, кооперативів, профспілок. Звертає на себе увагу і строкатість, різнобарвність виборчої комісії містечка Чечельник, де гласні становили 4 особи, а споживче товариство “Економія”, позичково-ощадне товариство, профспілки, сіоністська організація, “Ахдус” делегували по 2 представники⁹. Саме через це порушення принципу пропорційності у

представництві нерідко мали місце внутрішні політичні чвари. Так, у Ходоркові суперечка розгорілася під час виборів голови комісії. Гласні місцевої волосної земської управи Г.Зурочка і Д.Шойхет набрали однакову кількість голосів, і тому вибори було вирішено перенести. За цей час управа поповнилася представником нещодавно утвореного у містечку осередку політичної організації “Нехац Ісраель”, яка входила до блоку “Ахдус”. Під час повторного голосування в знак протесту проти цієї несправедливості бундівці і двоє гласних, вважаючи, що ця організація у містечку незареєстрована, покинули засідання, залишивши таким чином у меншості Д.Шойхета, якого вони підтримували¹⁰.

Найболючішим питанням у роботі комісії було фінансове. Члени комісії намагалися відшукувати різні джерела надходження коштів на проведення виборів. Так, смілянчани, поділивши містечко на ділянки, на відведеній території збирали гроші серед єврейського населення за підписними листами. За рахунок місцевих громадських сум були проведені вибори у Шпикові¹¹. Переважна більшість містечок покладалися на залишки коробкового збору (податок на м'ясо), які знаходилися у казні міських управ повітових міст і видавалися лише з дозволу губернського правління. Саме на ці кошти орієнтувалися багато єврейських містечкових виборчих комісій, надсилаючи прохання до свого Генерального секретаріату. У Шепетівці залишок становив – 700 руб., Жабокричах, Китайгороді – по 1160, Медведівці, Рокитному – по 1000, Шендерівці – 100, Коростишеві – 1200, Вчерайшому – 200, Горностайполі – 295 руб.¹² і т.д. Представники останнього прямо заявили: “просимо видати 300 руб., оскільки кошти на вибори відсутні”¹³. Архівні джерела зафіксували поодинокі випадки, коли необхідні кошти надходили в розпорядження виборчих комісій. Зокрема, містечку Городище на вказані цілі було асигновано 565 руб.¹⁴

Більшість комісій, незважаючи на ряд труднощів, що супроводжували їх на кожному кроці, інколи з ризиком для життя, впевнено, послідовно йшли до поставленої мети. Серед найбільш активних лідерів виділялися – М.Штейнкар (м-ко Погребище), Л.Беренштейн (м-ко Ялтушків), І.Галанда (м-ко Чечельник), Дубчак (м-ко Томашпіль), А.Гольдман (м-ко Яришів), Ш.Гойхбарет (м-ко Кіблич), Я.Копман (м-ко Тернівка), Й.Співак (м-ко Шпиків), І.Горентман (м-ко Ободівка), С.Рацефельд (м-ко Шепетівка), Я.Кульчинський (м-ко Базалія), Х.Чутнов (м-ко Гранів), М.Берман (м-ко Дунаївці), Г.Зільберман (м-ко Жабокричі), І.Вінницький (м-ко Живочів), Ш.Гільгур (м-ко Шпола), Ямпольський (м-ко Жашків), М.Кіпперман (м-ко Китайгород), З.Венделов (м-ко Медведівка), Ф.Аптекарь (м-ко Обухів), А.Уніговський (м-ко Горностайпіль), Б.Патлах (м-ко Рокитно)¹⁵ та багато інших.

Виборчі комісії одразу ж після сформування складали виборчі списки, які оприлюднювалися за три тижні до дня виборів. Зміни до них вносилися протягом вказаного терміну, але не пізніше як за два дні до виборів. При складанні списків єврейських виборців комісії часто брали за основу подібні списки на виборах до містечкових комітетів, Всеросійських та Українських Установчих Зборів. Право участі у виборах належало кожному громадянину-єврею, якому на день виборів виповнилося 20 років, крім засуджених правосильними судовими вироками (“каторжні роботи, .. заслання, .. боржники... шахраї...”). Виборча комісія Погребища не дозволила балотуватися у кандидатських списках Б.Лівшицу, М.Кам'янецькій, Л.Медгаузу, які ще не досягли 20-річного віку¹⁶.

Кожний населений пункт, де проходили вибори, становив один виборчий округ. Для полегшення процедури голосування там, “де місцеві умови того вимагають”, комісія могла розділити округ на окремі дільниці.

Не пізніше як за 10 днів до початку виборів групи виборців, осередки політичних та громадських організацій, професійні, релігійні групи подавали запропоновані для голосування кандидатські списки, кожний з яких підписувався виборцями, число яких мало бути не меншим $\frac{1}{2}$ кількості майбутніх членів єврейської громадської ради. Найбільше списків було виставлено у Погребищі – 13, Теофіполі – 10, Ялтушкові, Томашполі, Дунаївцях – по 8¹⁷. Цікаво, що в Томашполі група, яка подавала списки, зобов'язана була за власні кошти опублікувати списки своїх кандидатів, поширити серед виборців бюлетені¹⁸. Через

“неорганізованість населення” було продовжено термін подачі кандидатських списків у Теофіполі¹⁹.

Через брак часу всього 7 днів відводилося на цей захід у Шпикові. Крім того, виборчі бюлетні, через нестачу однотипних конвертів, подавалися у складеному вигляді, чим порушувався принцип таємності голосування²⁰.

Комісія із проведення виборів не пізніше як за 5 днів до них, вручала виборцеві картку (іменне посвідчення), що давала право на голосування. Проте в Жабокричах вирішили обійтися без цих документів, оскільки кожний член комісії “знає особисто кожного із виборців”²¹.

Самі вибори мали проводитися лише у приміщеннях урядових та громадських організацій і установ виключно світського характеру. Суворо заборонялася агітація у день виборів. Архівні дані свідчать, що, наприклад, у Смілі у день виборів при вході до приміщення, де проходило голосування, було наклеєно агітаційні листи двох виборчих списків, а за 60 метрів від дільниці знаходився агітаційний кіоск. Подібні порушення мали місце і в Шпикові²².

Члени єврейських рад отримували повноваження до 1 січня 1919 р., тобто вважалися тимчасовими. До того часу розраховували прийняти новий статут єврейських громад і провести нові вибори.

Генеральне секретарство з єврейських справ, відповідно до результатів Всеросійського перепису населення 1897 р., склало список єврейських громад у межах України (всього – 492 громади). Проте, взявши до уваги ріст кількості населення за 20 років, секретарство збільшило число таких громад у містах та містечках до 600. Зазначимо, що єврейські громадські ради створювалися там, де було не менше 300 виборців. Кількість членів цих рад була пропорційною до чисельності населення поселення²³. До цього реєстру потрапили 75 містечок Київської губернії із 104, де на одну єврейську громадську раду припадало 17,5 членів. Відсоток єврейського населення у містечках регіону складав 37,9. У Київському повіті вибори планувалося провести у 12 містечках із 13 (у середньому 15,2 членів на одну ЄГР), Бердичівському – у 7 із 10 (17,4), Васильківському – у 2 із 3 (22), Звенигородському – у 6 із 7 (18), Канівському – у 5 із 8 (18), Липовецькому – у 11 із 18 (15,9), Сквирському – у 7 із 10 (18), Таращанському – 5 із 6 (18,2), Уманському – у 6 із 7 (17), Радомишльському – у 7 із 7 (19,5), Черкаському – у 3 із 9 (21,6), Чигиринському – у 4 із 6 (18,5). Найбільші чисельні ради створювалися у Богуславі та Смілі – по 29 членів, Златополі та Ржищеві – по 27, Василеві, Шполі, Тальному і Чорнобилі – по 25²⁴. У Подільській губернії аналогічні вибори мали пройти у 96 містечках із 121 (18,5 членів на одну ЄГР). Відсоток єврейського населення у подільських містечках складав 44,2. У Кам'янецькому повіті свій голос мали віддати за один з кандидатських списків євреї 11 містечок із 16 (15,8), Проскурівському – у 7 із 8 (15,8), Летичівському – у 5 із 7 (21,4), Літинському – у 5 з 5 (17), Вінницькому – у 8 з 10 (15,8), Брацлавському – у 7 з 7 (19,5), Гайсинському – у 7 з 11 (17,5), Ольгопільському – у 9 з 9 (18,7), Балтському – у 12 з 13 (19,8), Ямпільському – у 8 з 13 (18,2), Могилівському – у 7 з 8 (16,1), Ушицькому – у 11 з 14 (15,6). Серед інших за своєю чисельністю виділялися Тульчинська ЄГР, яка у своєму складі нараховувала 37 членів, Михалпільська – 35, Кривоозерська – 33, М'ястківська і Дунаєвецька – по 31, Бершадська – 29²⁵. Із 137 волинських містечок, єврейське населення яких загалом складало 49,3%, вибори планувалося провести у 94-х (у середньому – 16,3 членів на одну раду), в т.ч. у Житомирському повіті – відповідно у 11 містечках із 17 (15,2), Володимир-Волинському – у 1 з 12 (11), Дубенському – у 11 з 15 (14,3), Ізяславському – у 6 з 7 (18,5), Кременецькому – у 10 з 12 (16,9), Ковельському – у 3 з 12 (15,3), Новоград-Волинському – у 11 з 12 (20), Овручському – у 8 з 10 (14,5), Луцькому – у 9 із 13 (16,1), Острозькому – у 5 із 6 (14,8), Рівненському – у 12 із 13 (16,4), Старокостянтинівському – у 7 з 8 (17,8). Полонська ЄГР нараховувала 37 членів, Корецька – 31, Радзивилівська – 29, Шепетівська – 27, Славутська і Чуднівська – по 23. Незрозумілим є те, чому не були внесені до цього списку містечка

Горохів, Кисилів, Локачі, Озерани, Порицьк, Устилут Володимир-Волинського та Камінь-Каширськ, Маціов, Мельниця, Ратне – Ковельського повітів, де проживало достатньо євреїв²⁶. Тому можна зрозуміти розпач міщан містечок Маньківка та Будаєвка Київського повіту, які теж були обійдені увагою складачів реєстру. Зокрема гласний Будаєвського волосного земства Я.Любомирський у листі до міністра єврейських справ писав, що містечко “дає коробочного збору 2000 руб.,... у волосному самоуправлінні – 4 гласних,... в нашій дачній місцевості – 8-10 тис. євреїв, які користуються послугами нашого різника”. Міністерство часто реагувало на такі запити, зокрема внесло до розпису містечко Дашів (1.04.1918 р.)²⁷.

Далеко не у всіх містечках пощастило провести вибори у “першу, релятивно стабільну, добу революції”. Причин чимало. Зокрема, члени виборчої комісії Сміли І.Антоновський, А.Фельдштейн, Райве вказували на “невизначеність політичної ситуації (кінець березня 1918 р. – авт.)” і “неясне ставлення Центральної Ради до самовизначення національної меншини України”²⁸. Були випадки, коли ці вибори переносилися через співпадання їх з виборами до Українських Установчих Зборів, як це було у Томашполі, коли раніше встановлений термін (14-16 січня 1918 р.) змінили на 21-23 січня. Непоодинокими були випадки втручання в роботу комісій більшовиків. Так, “нашестья більшовиків” на 3 місяці паралізувало роботу Шпиківського органу. Подібне мало місце також у Тетіїві, Понінці, Крутах. Крім того, вони знищили виборче діловодство у Саврані і Сатанові³⁰.

Не додавала оптимізму членам виборчих комісій і політика місцевої гетьманської влади. Скарги про перешкоди у проведенні виборів надходили з Макарова (місцевий начальник міліції). У Богуславі виборча комісія взагалі була розігнана. Тому директор департаменту національного самоврядування А.Ревуцький у своїх телеграмах, адресованих повітовим старостам, начальникам варт, неодноразово попереджав їх, що “єврейські громадські ради обираються на підставі закону 2 грудня 1917 р., являють собою державно-правові установи і вибори їх мають проводитися без перешкод”³¹.

Міністерство отримало виборче діловодство тільки від 250 громад і встигло до червня 1918 р., до часу, “коли кожную хвилину чекали на наказ гетьманської влади про ліквідацію національних міністерств” (10 липня 1918 р. – скасовано автономію та національне міністерство євреїв), затвердити вибори у 194³². Зовсім інші дані зустрічаємо у І.Нагаєвського, а за ним і у чернівецького історика В.Мустеци, які зазначають, що “у розвиток Універсалу (III – авт.) почали створюватися єврейські місцеві ради (єврейські громадські ради – авт.), що в майбутньому створять Єврейську Національну Раду України, і з початку грудня близько 600 єврейських громад створили такі ради”³³. Однак наведені дані, на нашу думку, є перебільшеними.

С.Гольдельман, з’ясовуючи перебіг вирішення єврейського питання в УНР, стверджував, що “у той перший час революції всі були повні віри в майбутнє держави й жидівської автономії. Планувалося видати з бігом часу основний закон для жидівської автономії, який встановить її компетенцію, її податкову систему і її місце в цілій будові жидівської автономії”³⁴. Немилосердний стихійний хід революції не дав змоги реалізувати перспективні плани і програми. Правда, основний закон про єврейську громаду врешті-решт було прийнято вищою державною владою, але це сталося роком пізніше (11 липня 1919 р.), у часи другого єврейського міністерства, коли Директорія відновила чинність єврейської національної автономії. Але до практичного застосування цього нормативного акту справа так і не дійшла, оскільки “авторитет української влади був обмежений тереном Кам’янецького трикутника”.

Таким чином, започаткувавши українську державність у 1917-1918 рр., Центральна Рада зробила значні кроки із розвитку єврейського самоврядування. Зокрема, в більшості містечок Правобережної України вдалося демократичним шляхом обрати єврейські громадські ради, яким належало відати всіма справами життя своїх громад, представляти їх інтереси перед органами державної влади. Процес утвердження норм “єврейського” закону

відбувався нерівно, з рядом порушень, однак загалом був доведений до кінця. Його повній реалізації завадила ліквідація Центральної Ради і утвердження гетьманщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2000. – С.84; 2. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні: 1917-1920. – Мюнхен-Париж-Єрусалим, 1967. – С.69; 3. Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.2, Спр.58. – Арк.1; 4. Там само. – Ф.1748. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.3; 5. Там само. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.534. – Арк.29, 28зв., 39; 6. Снісаренко Л. Національно-персональна автономія. – В кн.: Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. – К., 1998. – С.247, Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів / Упор. М.І.Панчук (гол.), І.Л.Гошуляк та ін.; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1994. – С.57-61, Вістник Волинського губерніяльного комісара Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 18 січня 1918. – №6. – С.1-4; 7. ЦДАВО України. – Ф.1748. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.5, Спр.82. – Арк.2, Ф.1854. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.44-46; 8. Там само. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.5; 9. Там само. – Спр.137. – Арк.1, Спр.118. – Арк.1, Спр.23. – Арк.2-2зв, Ф.1748. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.4; 10. Там само. – Ф.1748. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.1-5, Ф.1854. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.64; 11. Там само. – Ф.1748. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.8, Ф.1854. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.39, Спр.147. – Арк.41; 12. Там само. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.1, Спр.106. – Арк.4, Спр.23. – Арк.38, 42, 56, 77, Спр.31. – Арк.12, 36, 97; 13. Там само. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.48; 14. Там само. – Спр.31. – Арк.10; 15. Там само. – Ф.1748. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.28зв, Спр.95. – Арк.1зв, Спр.92. – Арк.2, Спр.86. – Арк.27, Ф.1854. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.24, 32, 35, 39, 16, Спр.146. – Арк.1, Спр.88. – Арк.9, Спр.102. – Арк.2, Спр.106. – Арк.1, Спр.107. – Арк.4, Спр.23. – Арк.10, 12, 32, 40, 42, 43, 48, 56; 16. Там само. – Ф.1748. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.30зв; 17. Там само, Ф.1854. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.49, Ф.1748. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.10зв., Спр.86. – Арк.29, Ф.1854. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.2; 18. Там само. – Ф.1748. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.27; 19. Там само. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.47; 20. Там само. – Спр.147. – Арк.2-4, 6; 21. Там само. – Спр.107. – Арк.5; 22. Там само. – Ф.1748. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.18зв., Ф.1854. – Оп.1. – Спр.147. – Арк.2; 23. Там само. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.45; 24. Там само. – Спр.20. – Арк.205 (підр. наші), Список населённых пунктов Киевской губернии. – К., 1900. – 1896 с. (підр. наші), Шабад Я. Киевская губерния. – В кн.: Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Изд. общества для научных еврейских изданий и изд-ва Брокгауз и Ефрони. – Санкт-Петербург, б.г. – Т.9. – С.511; 25. ЦДАВО України. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.205-205зв. (підр. наші); Крылов А. Населённые места Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1905. – 636 с. (підр. наші); Я.Шабад. Подольская губерния. – В кн.: Еврейская энциклопедия... – Т.12. – С.648; 26. ЦДАВО України. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.205 (підр. наші); Памятная книжка Волынской губернии на 1917 г. – Житомир, 1916. – 358 с. (підр. наші); Шабад Я. Волынская губерния. – В кн.: Еврейская энциклопедия... – Т.5. – С.739; 27. ЦДАВОВУ. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.45, 50-50зв, 101; 28. Там само. – Ф.1748. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.8; 29. Там само. – Спр.86. – Арк.28; 30. Там само. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.147. – Арк.37, Спр.23. – Арк.82, Спр.130. – Арк.4, Спр.33. – Арк.62, 109, 79, 103; 31. Там само. – Спр.20. – Арк.181, Спр.22. – Арк.8, Спр.58. – Арк.4-13; 32. Гольдельман С. Вказана праця. – С.80, 70; 33. Нагаевський І. Історія української держави XX століття. – К., 1993. – С.284; Мустеца В. Вплив Першої світової війни на українсько-єврейські відносини 1917-1921 рр. // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної і Східної Європи: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 вересня 1998 р.). – Чернівці, 2000. – С.223; 34. Гольдельман С. Вказана праця. – С.69-70.

Т. Р. Соломонова

ВИПУСК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ПОДІЛЛІ У 1-й ТРЕТИНІ XX ст.

У зазначений час в системі освітніх установ на Поділлі відбувалися значні зміни. На початку XX ст. в регіоні значно збільшилася кількість середніх навчальних закладів (гімназій, реальних училищ). У 1918 р. був створений Кам'янець-Подільський державний український університет. Пізніше, коли радянська влада формувала власну систему освітніх установ, на Поділлі були представлені заклади всіх основних освітніх рівнів (дошкільна, навчальна, середня та вища школа), а також курси підвищення кваліфікації. Всіх, хто навчався, потрібно було забезпечити навчальною літературою. Здебільшого це вирішувалося централізовано, але іноді тут виникали проблеми.

Перший досвід у друкуванні навчальної літератури подоляни отримали на рубежі XVIII-XIX ст. Це були граматики польської, німецької мови та ідиша, польські букварі.

Пізніше їх друк був припинений, і місцеві освітні заклади довгий час забезпечувалися книгами централізовано. Тільки після довгої перерви, майже через сторіччя, їх друк відновився. Подільський інспектор народних училищ О. Тарнавський склав для учнів парафіяльних шкіл навчальний посібник "Краткая история Подолии в вопросах и ответах" (1893). На початку XX ст. "Конспект латинского синтаксиса" (1913) П. Шварцмана та підручники з математики (1915) С. Козловського продовжили це починання. Але автори цих видань не були подолянами. Вони лише використовували місцеву поліграфічну базу.

Принципово нова ситуація склалася у 1917 р., коли почалася українізація освіти, яка насамперед торкнулася нижчої початкової школи¹. Держава взяла на себе випуск підручників для вищих і середніх шкіл, решта учнів залишалася напризволяще². На місцях необхідно було задовольнити початкову школу. Подоляни почали з арифметики, абетки, букваря, граматики української мови, читанок, пізніше настала черга інших навчальних книг. Вони окреслювали коло навчального процесу: математика, хімія, географія, історія України, всесвітня історія, українська література, фізика, зоологія, природознавство, французька і польська мови, Закон Божий. Випускали підручники українських, переважно місцевих авторів, іноді іноземних, частіше російських. Досить широко практикувалося доповнення книжок невеличкими словничками - російсько-українськими або термінологічними. Зазначимо, що якість підручників нами тут не обговорюється.

Серед популярних, найбільш масових видань був буквар "Ярина" А. Воронця, який Подільська губерньська народна управа випускала двічі (1918, 1919) і наклад якого досяг 62 тис. прим. Книжка вийшла з малюнками М. Козика, Г. Павловича, К. Трохименка, обкладинкою Г. Нарбута. Українська громадська діячка С. Русова схвально оцінила його структуру та зміст³. Двічі також перевидавалися "Історія біблійна Старого Завіту", "Історія біблійна Нового Завіту" професора Є. Семаки.

У видання кожної подільської читанки своя історія підготовки і друку. Читанка "Сніп" С. Безродного мала складатися з 3 частин: історичної, географічної та природничої. "Друкування (через безліч причин чисто технічних) посувається дуже помалу, тому одну вже надруковану частину вирішили випустити 1 випуском, решта - 2 випуском", — зазначено у передмові до книжки⁴. До речі, її наклад становив 50 тис. прим. Іноді місцеві автори брали за основу якесь видання і переробляли його. Так, Ю. Сідінський запозичив план і деякий матеріал з книжки А. Крушельницького "Руська читанка для другої класи" (Львів, 1912), уклавши свій варіант читанки для вищих початкових шкіл⁵. А читанка С. Черкасенка "Рідна школа" вінницькою "Просвітою" була передрукована без змін.

Попитом користувалися посібники з математики. Виникли навіть цикли видань. Так, кам'янецький вчитель О. Дробізон підготував 3 окремі підручники: арифметику цілих чисел, арифметику дробових чисел, післядубову частину. Вийшли друком перші підручники з історії України, серед авторів яких були М. Грушевський, Н. Григоріїв-Наш. З курсу української літератури Л. Білецьким і Л. Дорошкевичем була упорядкована "Хрестоматія по історії української літератури. Вип. 1. Народна поезія" (1920). Був підготовлений цілий комплекс підручників з природничих наук. Вінницьке видавництво "Наука" у 1919р. оприлюднило підручник з хімії К. Кравза, у подільському варіанті його співавтором став Р. Цегельський. Найкраще зарекомендувало себе видавництво "Дністер", яке активно випускало підручники з природознавства та ботаніки, зоології, хімії, фізичної географії. "Початковий підручник французької мови" С. Русової (видання вінницької "Просвіти") був призначений учням перших класів гімназії. У передмові автор дала коментар до структури підручника й цінні поради для вивчення іноземних мов. Підручник супроводжувався французько-українським словником, був ілюстрований українським художником І. М. Шульгою (1878-1938). На деяких малюнках були зображені краєвиди Вінниччини.

Випуск підручників був налагоджений багатьма організаціями, зокрема вінницькою "Просвітою", Подільською губерньською народною управою і подільськими видавництвами ("Наука", "Дністер", "Правобережна філія Українського видавництва в Катеринославі").

Подільські видавці не зупинялися на досягнутому. Вони склали перспективні плани щодо навчальних посібників, оголошували конкурси шкільних підручників з різних предметів, на кращі переклади певних книг, наприклад "Всесвітньої географії" Крюбера, "Всесвітньої історії" Р. Віппера⁶.

Кам'янець-Подільський університет також приділяв увагу школі. Доцент університету В. Геринович підготував підручники з географії для різних класів. У серпні 1919 р. на сільськогосподарському факультеті розпочала роботу рецензійна комісія Міністерства земельних справ під головуванням приват-доцента О. Полонського. До неї входили ще два викладачі, які протягом 2 місяців прорецензували 14 різних праць з природознавства і хімії українських та зарубіжних авторів та рекомендували видати їх як підручники для школи⁷.

Навчальна література для вищої школи з'явилися на Поділлі тільки з появою університету. Через відсутність посібників українською мовою Студентський видавничий комітет вирішив друкувати конспекти курсів лекцій, прочитаних в університеті⁸. Правління університету відгукнулося на прохання студентської молоді фінансувати видання лекційних курсів. У квітні 1919 р. на потреби друкарні було виділено 206 740 грн. 31 коп.⁹. Цих грошей бракувало аби забезпечити друк усіх підготовлених рукописів. Тому у 1919 р. побачили світ 3 книжки. Це були "Вступ до вивчення літератури" В. Перетца, "Історія української мови" І. Огієнка, "Короткий курс загальної гістології" П. Бучинського. Наступного року на друкування спрямували 766 740 крб.¹⁰. Всього вийшло, за нашими підрахунками, 12 підручників. Серед авторів, крім вже названих, були відомі вчені Л. Білецький (література), М. Столяров (математика), В. Геринович (географія), Н. Гаморак (ботаніка), П. Клепатський (історія). Цікавим був курс ще молодого вченого М. Драй-Хмари зі слов'янознавства. Посібник містив вступ і три частини. У вступі давалося визначення предмета, його головних завдань, докладно аналізувалися погляди на слов'янознавство найбільш відомих в європейській науці вчених. Наводився також об'ємний список літератури. Частини книги були присвячені східним, західним і південним слов'янам. У темі "Українці" розкривалися такі аспекти як територія України в природо-географічному та політичному відношенні, антропологічні особливості українців, їхнє житло, побут, вірування, звичаї тощо.

Участь у ліквідації дефіциту підручників для вищої школи брали й інші організації. Подільська губерньська народна каса дрібного кредиту підготувала курси лекцій С. Остапенка з політекономії, статистики та демографії, народна управа – курс суспільної агрономії І. Олійника, "Правобережна філія" – книгу з мовознавства С. Єнсена.

Крім підручників практикувався випуск навчальних посібників, посібників для самоосвіти. Губерньська народна управа випустила друком "Рідне пасішництво" (1918) М. Волянського, збірку оповідань з географії (1918), збірку казок і оповідань для читання в школі (1917), до складу якої, крім українських казок і легенд, входили оповідання А. Чехова, В. Гаршина, Д. Мамина-Сибіряка. С. Гаєвський підготував посібник "Теорія поезії" (1921). У 1919 р. військові Армії УНР у Кам'янці-Подільському друкували галузеву навчальну літературу. "Підручник гарматчика" І. Сітницького вийшов у серії "Українські військові підручники", яку готувала редакція галицького часопису "Стрілець" у складі "Бібліотеки" цього часопису. Головна шкільна управа військового міністерства оприлюднила "Основи тактики" М. Анісімова. А культурно-освітня управа при Генштабі підготувала курс лекцій, які були читані на військово-вчительських курсах, "Нарис по економіці та статистиці України".

Для вчителів виходила методична література, зокрема з розв'язування задач, викладання української мови, правила українського правопису. Друкувалися нові програми для початкової школи, що у вересні 1918 р. були затверджені Міністерством народної освіти. У 1919 р. це міністерство оприлюднило першу частину праці, присвяченої проекту єдиної школи в Україні. Тут визначались організаційні засади єдиної школи, що спиралася на новітні досягнення західноєвропейського шкільництва. Головна ідея програми полягала в необхідності виховання освічених і свідомих громадян, спроможних будувати міцну націю і

державу. Цього ж року були надруковані матеріали з'їзду діячів позашкільної освіти й дошкільного виховання, що відбувся у Києві. Завданням нової школи присвятив свою брошуру вчений, бібліотекар С. Сірополко. Роль української пісні у вихованні дітей розглядав композитор, диригент, педагог Кирило Степенко.

Друкування підручників за доби визвольних змагань відбувалося переважно українською мовою. Єдине російськомовне видання вийшло у 1920 р. під час польської окупації Кам'янця. З дозволу польської влади була оприлюднена граматика польської мови місцевого автора Н. Я. Лемені¹¹. А польське товариство "Polska Masierz Szkolna na Podolu" ("Шкільне польське товариство на Поділлі"), яке мало власну друкарню¹², випускало польські підручники для початкової школи.

Друкування навчальної літератури поширювалося по регіону. До основних центрів Кам'янця-Подільського і Вінниці додалися Проскурів і Брацлав. Наклади підручників виявилися найбільшими на Поділлі.

За радянських часів випуск навчальної книжки у провінції став неможливим через централізацію друкування подібної літератури, що і здешевлювало видання, і допомагало контролювати їх зміст. Нам відомо лише 6 книг навчального характеру, спрямованих на самоосвіту (бджолярство, садівництво і городництво за авторством П. Бунту) та вищу школу. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут оприлюднив "Спеціальне хліборобство" В. Живана, "Сільськогосподарську статистику" В. Величківського, методичну розробку проф. О. Полонського "Теорія та практика вагового й тітрирного аналізу".

Школярів мали забезпечувати книжками з центру. Навчальні програми часто змінювалися, підручників не вистачало¹³. Видання попередньої доби зберігалися на книжкових складах місцевих відділень Державного видавництва України. Урядом було прийнято рішення про їх перегляд і використання тієї частини, яка відповідала вимогам комуністичної ідеології¹⁴. Для радянської школи дозволили тільки підручники С. Русової з французької мови, І. Трояновського з природознавства, В. Гериновича з географії України, а решту спалили¹⁵.

В умовах централізації друкування підручників подільський їх випуск становив близько 0,4-1,0% назв місцевої книжкової продукції. За відсутності централізованого постачання подолянам доводилося виявляти видавничу ініціативу, що збільшило питому вагу цього виду літератури у місцевому репертуарі, наприклад під час визвольних змагань - до 16,5%. Отже при необхідності і можливості подоляни були у змозі забезпечити себе підручниками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ротар Н. Ю. Діяльність Подільського комісаріату з народної освіти (1917-1919) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали конф.— Хмельницький, 1994.— С. 378; 2. Там само.— С. 379; 3. Русова С. Рец. на кн.: Воронець А. Буквар "Ярина" // Освіта.— 1918.— № 2.— С. 26-27; 4. Сніп: Читанка для III та IV групи нижчих початкових шкіл. Вип. 2 / Скл. С. Безвідний; Поділ. губ. нар. управа.— Кам'янець-на-Поділлі, 1919.— Форзац; 5. Читанка для вищих початкових та середніх шкіл. Ч. II. (План і матеріал з книжки А. Крушельницького "Руська читанка для 2 класи", Львів, 1912 / Обробка Ю. Січинського; Поділ. губ. нар. управа.— Кам'янець-на-Поділлі, 1918.— 214 С.; 6. Життя Поділля.— 1919.— 28 берез.; 7. Кам'янець-Подільський державний міський архів (КПДМА).— Ф. Р-582.— Оп. 1.— Спр. 47.— Арк. 33; 8. Третяк Л. До історії видавничої діяльності Кам'янець-Подільського університету (1920) // Духовна і наук.-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: Тези доп. наук.-теор. конф.— Кам'янець-Подільський, 1992.— С. 68. 9. КПДМА.— Ф. Р-582.— Оп. 1.— Спр. 134.— Арк. 175; 10. Там само.— Спр. 44.— Арк. 20; 11. Наш шлях.— 1920.— 27 лют.; 12. Swiderska W. Polska Masierz szkolna na Podolu // Pamietnik kijowski.— Londyn, 1966.— Т. 3.— С. 142; 13. Левчук О. Українська навчальна книга на етапі становлення // Друкарство.— 2000.— № 4.— С. 17; 14. Державний архів Вінницької області (ДАВО).— Ф. Р-157.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 121; 15. Там само.— Спр. 8.— Арк. 31-56.

РОЛЬ З'ЇЗДІВ РАД У СИСТЕМІ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20-х рр. XX ст.

Після революції 1917-1920 рр. на значній території України, в тому числі на Поділлі, запанував комуністично-більшовицький режим у формі рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. За Конституцією Української Соціалістичної Радянської Республіки (1919 р.) основою Радянської влади в Україні була система її центральних і місцевих органів.

Центральними органами влади за Основним Законом були: Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) і Рада Народних Комісарів (РНК). Законодавча компетенція вищих органів влади УСРР була розмежована. Виключному віданню Всеукраїнського з'їзду Рад підлягали: затвердження, зміна, доповнення Конституції УСРР; оголошення війни і укладення миру (в разі терміновості, коли неможливо було скликати з'їзд, питання про оголошення війни і укладення миру міг вирішувати ВУЦВК). Віданню ВУЦВК належали: визначення основ організації збройних сил; установлення основ соціалістичного будівництва в галузі народного господарства; затвердження річного бюджету і розподіл державних прибутків та зборів між центральною і місцевою владою; видання законоположень про терміни й порядок обрання місцевих органів влади, а також їхньої внутрішньої організації. Раднарком міг також видавати закони, але лише за спеціальним рішенням ВУЦВК¹. Однак, як свідчила практика, він нерідко видавав від свого імені законодавчі акти в період між сесіями ВУЦВК.

Конституція УСРР 1919 р. визначала механізм утворення місцевих органів влади, їх структуру і компетенцію. Органами Радянської влади на місцях були міські й сільські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та обрані ними виконавчі комітети. Конституція УСРР містила раніше розроблені виборчі права громадян. Виборчим правом користувалися особи незалежно від віросповідання, національності, осілості, що досягли 18-річного віку і займалися продуктивною та суспільно корисною працею, а також військовослужбовці. Ті, хто жив на нетрудові доходи, зокрема наймачі робочої сили, які отримували прибутки з підприємств, а також приватні торговці й комерційні посередники позбавлялися виборчих прав². Інакше кажучи, виборчих прав позбавлялася найдієвіша, мабуть, найчисельніша людність. Крім них, виборчих прав не мали служителі церкви, колишні царські чиновники, працівники поліції, жандармерії, охоронних відділень тощо. Вся організаційна робота зі створення та функціонування рад здійснювалася під керівництвом РКП(б) – КП(б). На місцях цю ділянку роботи очолювали губернські комітети комуністичної партії.

На початок 1921 р. у відповідності з Конституцією УСРР в Україні і на Поділлі було створено доволі струнку систему організації радянської влади. Було скасовано діяльність надзвичайного органу влади – Подільського губревкому, проведено вибори до Вінницької міської, сільських та повітових Рад, обрано Подільський губернський виконавчий комітет Рад³. Як і по всій Україні, місцеві партійні та радянські органи розпочали реалізовувати основне завдання диктатури пролетаріату: здійснювати перехід від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення нової економічної політики.

Важливе місце в системі місцевих органів влади у 20-і роки відводилося правлячою партією з'їздам Рад – губернським, повітовим, окружним, районним, волосним. Ухвалу про терміни їх скликання, представництво, функції було прийнято ВУЦВК України в січні 1921 р.⁴ З'їзди рад розглядалися як один з важелів зміцнення пролетарської диктатури і керівної ролі в ній комуністичної партії.

В першій половині 1921 р. повітові та волосні з'їзди Рад скликалися за власною

ініціативою з проміжками в декілька (4-5) місяців, а інколи й частіше. Це призвело до того, що безперервно відбувалася зміна посадових осіб у складі виконкомів і їх апарату, що вкрай негативно позначалося на поточній роботі. Згодом повітові і волосні з'їзди скликалися, як правило, лише з попереднього дозволу губернського виконкому. Що ж стосується губернських з'їздів Рад, то для їх проведення вимагалася згода ВУЦВК і Наркомату внутрішніх справ, в постановках і інструкціях яких особлива увага приділялася їх організаційно-політичній підготовці, зокрема забезпеченню "чистоти" делегатів з'їздів від класово-ворожих елементів.

Згідно рішень ВУЦВК на місцях склалася практика одночасного проведення на території губернії виборів до повітових і волосних з'їздів Рад і до міських Рад. Для безпосередньої організації виборів утворювалися губернська, повітові і волосні виборчі комісії.

Делегати губернських з'їздів Рад обиралися на волосних чи повітових з'їздах (якщо вони відбувалися безпосередньо перед губернськими) з розрахунку 1 делегат на 10 тис. населення і від міських Рад – за нормою 1 делегат на кожні 2 тис. виборців.

Статистичні дані по Подільській губернії за 1921-1925 рр. показують, що кількість делегатів на губернських з'їздах Рад становили: 1 з'їзд Рад Поділля (липень 1921 р.) – 275 делегатів; 2 з'їзд Рад Поділля (грудень 1921 р.) – 331 делегат; 3 з'їзд Рад Поділля (грудень 1922 р.) – 475 делегатів; 4 з'їзд Рад Поділля (січень 1924 р.) – 396 делегатів; 5 з'їзд Рад Поділля (квітень 1925 р.) – 451 делегат⁵.

Як видно з приведених даних кількісний склад губернських з'їздів Рад був різним. Найбільшу частину делегатів складали бідняцько-батрацькі елементи, робітники та комуністи. Намагаючись посилити пролетарсько-партійний прошарок делегатів з'їздів Рад, губвиконком з дозволу вищих органів влади значно занижував норму представництва для "невигідних" соціальних груп населення. Було чимало випадків, коли крім районних і окружних з'їздів Рад самостійно обирали своїх делегатів на губернські і районні з'їзди Рад селищні Ради, які, як правило, не брали участі у роботі районних і окружних з'їздів Рад по виборах делегатів на губернський з'їзд Рад. В окремих випадках виборчими одиницями при виборах на губернські з'їзди Рад ставили великі підприємства, розташовані поза поселеннями. В деяких районах краю право самостійного представництва на губернські з'їзди Рад мали професійні спілки і партійні організації, делегати яких становили нерідко 3-4 % від числа делегатів з'їздів. Значна частина населення Поділля була позбавлена виборчих прав. Так, під час виборчої кампанії 1923 р. кількість осіб, позбавлених виборчих прав у губернії, становила 53 634 чол. або 4,1 % виборців. У Проскурівській окрузі зокрема було позбавлено права голосу 13 216 чол. (5,5%), Тульчинській – 6043 (4,7%), Кам'янець-Подільській – 10 424 (4,5%), Могилів-Подільській – 8006 (4,5%), Вінницькій – 9 634 (3,8%), Гайсинській – 6 311 (3,3%)⁶. Ці заходи були викликані прагненням усунути від участі в роботі рад та їх з'їздів "класово-ворожі" елементи, забезпечити монопольний вплив на їх рішення комуністичної партії.

Головними виборчими одиницями (більше 80 %) при виборах до окружних з'їздів Рад були районні з'їзди. Представництво від міських Рад становило 10-15 % усього складу делегатів губернських і окружних з'їздів Рад.

Серед делегатів губернських, окружних і повітових з'їздів Рад спостерігаємо значне представництво червоноармійських частин (4-5 %), профспілок, партійних організацій (60-70 %), робітників (33-38 %), селян (42-43 %). Службовці та інтелігенція становили 23-27 % учасників з'їздів.

Робота губернських і повітових з'їздів у 1921 – 1925 рр. складалася з 3-4 засідань, які тривали в середньому 4 – 5 дні. У 1921 р. губернський з'їзд Рад Поділля мав 6 засідань, у 1924 р. – 8 засідань. Окружні з'їзди тривали 2 – 3 дні, районні – 1 – 2 дні. На них відбувалося відповідно 4 – 5 і 2 – 3 засідань.

До порядку денного з'їздів на початку 20-х років обов'язково включалися доповіді з

місць. Це пояснювалося прагненням вищих органів влади отримати найбільш повну інформацію про становище на місцях, оскільки в умовах розрухи, масових селянських повстань, відсутності добре налагодженого зв'язку це було досить важливим⁷.

З часом, у зв'язку із ліквідацією вогнищ антирадянських виступів і зміцненням позицій радянської влади, доповіді з місць все рідше включалися до порядку денного з'їздів Рад. У 1924 р. такі доповіді обговорювалися лише на одному окружному і 3 районних з'їздах.

З метою найбільш повної інформації делегатів про зовнішнє і внутрішнє становище Радянської республіки майже всі губернські, окружні і районні з'їзди заслуховували відповідні доповіді. Типовими для рішень з'їздів було гнівне таврування міжнародної буржуазії, заклики щодо моральної і матеріальної підтримки світового революційного пролетаріату, зміцнення Комуністичної партії, Радянської влади, а також обороноздатності країни. Більшість резолюцій з'їздів при розгляді міжнародного становища завершувалися гаслами: "Хай живе всесвітня соціальна революція!", "Хай живе всесвітній з'їзд Рад!", "Хай живе III Інтернаціонал!", "Хай живе непереможна Червона армія!"⁸.

На губернських, повітових, районних та окружних з'їздах, особливо у 1923-1925 рр., ставилися звіти виконавчих комітетів про їх діяльність за час між з'їздами.

Завдання відбудови народного господарства на рейках нової економічної політики і своєрідність соціально-економічного і політичного становища Поділля на початку 20-х років визначили основний зміст роботи з'їздів Рад. У 1921-1922 рр. і відчасти у 1923 р. з'їзди вирішували в числі основних питання боротьби з т.з. політичним бандитизмом. Значне місце в роботі губернських, окружних і районних з'їздів Рад займали питання, пов'язані з реалізацією на місцях нової економічної політики (збір продподатку, землевпорядкування, землеустрій, планування бюджету, кооперативне будівництво). До порядку денного з'їздів часто включалися доповіді про допомогу голодуючим. Чільне місце в роботі з'їздів Рад займали питання організації апарату місцевих органів влади, виборів Рад, зміцнення більшовицького керівництва ними, поліпшення охорони праці, ліквідації неписьменності, розвитку народної освіти⁹. Червоною ниткою при розгляді цих питань проходила думка про те, що, незважаючи на складне внутрішнє економічне і політичне становище, нестабільне міжнародне становище, попри прощуки "петлюрівських націоналістичних банд", в країні є всі умови для побудови соціалізму. Запорукою цього оголошувалася міцніюча диктатура пролетаріату на чолі з комуністичною партією та наростаюча світова революція.

В доповідях на з'їздах та їх резолюціях знайшли своє відбиття звіти про діяльність судово-слідчих установ, робітничо-селянської інспекції, надзвичайних комісій та органів міліції, які входили до складу виконкомів Рад Подільської губернії¹⁰. З них видно, що їм, як і всій системі органів влади, були властиві такі характерні риси: створення за взірцем аналогічних російських установ і регулювання роботи за російськими нормативними актами, підконтрольність органам КП(б)У, класовий підхід у кадровій роботі і вирішенні усіх питань, низький освітній рівень і професійна непридатність значної частини працівників. На основі матеріалів з'їздів Рад можна зробити висновок, що судово-слідчі установи виконували певну необхідну для суспільства роботу по налагодженню правового обслуговування населення і нагляду за дотриманням законності. В той же час незаперечним є той факт, що застосовуючи класовий підхід у своїй роботі, засуджуючи учасників селянських повстань, неплатників продрозкладки і продподатку, "контрреволюціонерів", вони були частиною репресивно-каральної системи більшовицької держави.

Проведені на початку 20-х років з'їзди Рад мали певне позитивне значення. Вони виявили стабілізуючий вплив на розвиток непу, відіграли деяку позитивну роль у становленні політичної рівноваги різних соціальних сил суспільства. Проведення з'їздів приносило тимчасове полегшення для людей, особливо селян. Перед з'їздами Рад слабкішав натиск на село по збиранню податків і прострочених позичок. Одні керівники Рад, не бажаючи конфліктувати перед виборами делегатів на з'їзди, потурали землякам, переносили терміни сплати чергових внесків, інші, знаючи, що будуть переобрані, послаблювали

контроль за ходом фінансово-податкових надходжень. Проте одразу ж після роботи з'їздів Рад увага до тих, хто не сплачував податки, зростала, місцеві органи влади ставали більш агресивними і недоступними. З іншого боку, представники селян і робітників отримували можливість висловлювати на з'їздах Рад свої вимоги і побажання, а владні структури змушені були в ряді випадків рахуватися з думкою простих делегатів.

В цілому ж з'їзди Рад на Поділлі відбивали прагнення партійних структур посилити свій вплив на місцеві органи влади – Ради, зробити їх слухняним знаряддям у здійсненні власних комуністичних експериментів. Місцеві Ради та їх з'їзди були частиною радянської державної системи, яка базувалася на жорсткому підпорядкуванні центру і підлеглості партійним установам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.). – Хрестоматія з історії держава і права. В 2-х томах. Том 2. Лютий 1917-1996. За ред. В.Д. Гончаренка. – К., 1997. – С. 140-142; 2. Там само. – С. 143-144; 3. Отчет губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – Винница, 1922. – С. 15; 4. Сборник постановлений и распоряжений ВУЦВК У созыва. Вып. 1. – Харьков, 1921. – С. 32; 5. ДАВО. – Ф.Р – 925. – Оп. 2. – Спр. 377. – Арк. 3; Стенографический отчет 2-го губернского съезда Советов Подолии 3-5 декабря 1921 г. – Винница, 1922. – С. 55; ДАВО. – Ф.Р – 925. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 1; ДАВО. – Ф.Р – 925. – оп. 5. – спр. 56. – Арк. 14-15; 6. ДАВО. – Ф.Р. – 925. – оп. 3. – Спр. 62. – Арк. 36; 7. Отчет губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – С. 15-20; Стенографический отчет 2-го губернского съезда Советов Подолии 3-5 декабря 1921 г. – С. 12-15; 8. ДАВО. – Ф.Р – 925. – Оп. 2. – Спр. 1264. – Арк. 52; Там само. – Спр. 1265. – Арк. 35; Там само. – Спр. 1266. – Арк. 26, 26³⁸; Там само. – Спр. 1267. – Арк. 20, 20³⁸; 9. ДАВО. – Ф.Р – 925. – Оп. 2. – Спр. –1264. – Арк. 49-56; Там само. – Спр. 1266. – Арк. 25-33; Там само. – Спр. 1265. – 1265. – Арк. 34 – 67; Там само. – Спр. 1267. – Арк. 20^a – 29; 10. Стенографический отчет 2-го губернского съезда Советов Подолии 3 – 5 декабря 1921 г. – С. 45 – 46; ДАВО. – Ф.Р – 925. – Оп. 5. – Спр. 56. – Арк. 14 – 15 та ін.

П.С. Григорчук, О.А. Мельничук

ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ НА ПОДІЛЛІ У 1919-1920 рр.

Продовольче питання було одним з першочергових, яке серйозно постало перед більшовиками після захоплення ними влади. Адже від успішного продовольчого постачання численної Червоної армії та пролетарських мас великих промислових міст залежала підтримка та подальші успіхи радянської влади. Недаремно вождем більшовиків боротьба за хліб ототожнювалася з боротьбою за соціалізм.

Свої труднощі на продовольчому фронті більшовики пов'язували, насамперед, із незалежністю сільських товаровиробників, які “звикли продавати вільно свій хліб, і кожний селянин вважав це своїм невід'ємним правом.”¹ Але ж новостворена держава не збиралася спілкуватися з ними через ринок. Висуваючи на передній план в комуністичній доктрині позаекономічний примус, більшовики розраховували вирішити продовольче питання за допомогою простих рішень, ґрунтованих на насиллі. Прикладом цього став введений у дію спеціальний декрет ВЦВК від 9 травня 1918 р., який проголошував продовольчу диктатуру, надаючи Наркомпроду та його органам надзвичайні повноваження щодо конфіскації хліба у селян. Насильне вилучення хлібних запасів покладалось на підпорядковані наркомату військові формування та організовані продзагони із робітників.

Продовольче питання розглядалося більшовиками як складова частина теорії класової боротьби. Значною мірою цьому сприяв проголошений класовий принцип продовольчої розкладки: “з бідних селян нічого, з середняка помірно, з заможних багато”². Застосування такого підходу перетворювало продрозкладку в інструмент гнучкої класової політики більшовицької партії на селі, націленої на політичне розшарування селянства.

Сприяння державним органам у вилученні продовольчої розкладки шляхом розшарування села мали забезпечити створені згідно з декретом ВЦВК від 11 червня 1918 р. комітети бідноти. Участь у зборі хліба визначилась як одне з основних завдань

новостворених організацій, які в своїй діяльності підпорядковувались Наркомпроду та ВУЦВК.

Партійно-державне керівництво радянської Росії неабиякі надії покладало на регіон України, сподіваючись з утвердженням тут своєї влади вилучити максимальну кількість продовольства та сільськогосподарської сировини. Більшовицька газета "Правда" з цього приводу в лютому 1919 р. писала: "Відновлення на Україні радянської влади обіцяє в найближчому майбутньому досить захоплюючі перспективи і для голодуючої Росії". Організація продовольчих і сировинних поставок в Росію була головним завданням маріонеткового Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Вже наприкінці січня 1919 р. він видав декрет "Про організацію продовольчої справи на Україні", яким запроваджував державну монополію на заготівлю продовольства. А у прийнятому на початку лютого 1919 р. декреті "Про продовольство для РРФСР" Раднарком УСРР запевняв більшовицьке керівництво про своє невпинне піклування про "якнайшвидше та найповніше постачання РРФСР"³.

Питання заготівлі та вивезення хліба, як і інших продуктів харчування з України, знаходилося під монопольним контролем ЦК РКП(б). Останній 19 лютого 1919 р. ухвалив постанову про продрозкладку в Україні, проект якої був підготовлений А. Цюрупом та обговорений колегією Наркомпроду РРФСР. У постанові пропонувалось урядові України шляхом агітації переконати селян у необхідності запровадження розкладки. Партійний центр зобов'язував Наркомпрод УСРР визначити кількість хліба, яка припадає за розкладкою на кожну місцевість. Комуністичний розподіл і продрозкладка, на яких він базувався в Україні, були запроваджені декретом ВУЦВК від 12 квітня 1919 р. Продрозкладка встановлювалася в обсязі 140 мільйонів пудів⁴.

Однак у 1919 р. продовольча компанія на Україні не принесла бажаних результатів. Селяни-власники ігнорували вимоги заготівельників, нерідко вдаючись до збройного опору. До захоплення України білогвардійцями більшовикам вдалося зібрати не більше 8 мільйонів пудів хліба. Причому майже половину цієї кількості становило зерно, вивезене з поміщицьких маєтків.

Після поразки денікінських військ принципи продовольчої політики більшовиків не змінились. Законом від 26 лютого 1920 р. хлібна розкладка затверджувалася в обсязі 160 мільйонів пудів. Вилученню хліба підлягали господарства із засівною площею понад три десятини, хоча й не виключалось її поширення на менш заможні господарства. З метою захоплення хлібних ресурсів руками сільської бідноти і приборкання селян-власників, власті розпалювали на селі соціальну ворожнечу, заохочуючи селян певною часткою реквізованих надходжень. Так, для забезпечення підтримки сільською біднотою кампаній по вилученню хліба, передбачалось залишення у волосних амбарах на потреби пролетаризованих верств села від 10 до 25 % обсягу розкладки.

Як і попереднього року, продовольча політика виходила за межі простої заготівлі хліба, ставши одним з головних компонентів класової боротьби. В розісланій у травні 1920 р. урядовій директиві наголошувалося, що продовольче питання в Україні є насамперед питанням політичним, питанням боротьби й подолання куркульства. Однак апарат влади, який лише формувався, не мав достатніх сил для вирішення питання силовими методами. Продовольчі загони та військові підрозділи, передані Наркомпроду, не могли здійснювати постійний контроль за виконанням розкладки.

Прагнучи знайти опору в українському селі, більшовики на початку 1920 р. зробили спробу відродити тут комітети бідноти. Однак пропозиція голови РНК Х.Г. Раковського, винесена на розгляд Харківської міської, а згодом і губернської конференцій КП(б)У в січні-лютому 1920 р., не знайшла підтримки більшості делегатів. Лише IV конференція КП(б)У в березні 1920 року прийняла рішення про створення паралельно з радами комітетів незаможних селян.

Постановою ВУЦВК та РНК УСРР про КНС від 9 травня 1920 р. на новостворені

організації покладалося завдання запровадження закону про хлібну розкладку й забезпечення сільської бідноти передбаченою в законі частиною заготівлі. Головою ВУЦВК та ВЦКНС Г.І. Петровським це завдання було визначено як надзвичайно важливе в діяльності КНС. Обов'язки, покладені на організації КНС, які стосувались їх участі у зборі продрозкладки, визначались інструкцією НКВС від 6 червня 1920 р. Згідно з її положеннями місцеві комнезами зобов'язувалися сповіщати радянських продовольчих агентів про заможних господарів та надсилати своїх представників для вилучення продуктів, допомагаючи всіма засобами загонам із реквізиції. На організації покладалося завдання не допускати вільного продажу хліба селянами або закупки його недержавними структурами. Крім того, до компетенції КНС переходило право здійснення контролю за зборами від перемолу зерна в млинах, яке раніше виконували ревкоми⁵.

Для виконання поставлених завдань радянська влада надавала комнезамам право застосування найрізноманітніших методів впливу на селян з метою вилучення якнайбільшої кількості продовольства. Одним з найперших чинників, які примусили б селян здавати хліб, мала стати публікація чорних і червоних списків, а також оголошення іменних списків осіб, що ігнорують здачу хліба. Одночасно пропонувалося широко застосовувати бойкотування осіб, що навмисно саботують постачання хліба, ганьблячи їх у резолюціях сходів і зборів, позбавляючи права на отримання товарів фабрично- заводської продукції, забороняючи виїзд з місця мешкання тощо. Коли ж зазначені заходи не матимуть потрібного успіху, комнезами зобов'язувалися викликати для реквізиції військові підрозділи, попередивши про це нездатчиків хліба. Крім сприяння у зборі хліба, за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 10 червня 1920 р., представники від КНС мали право брати участь в апараті постачання і розподілу продовольства на селі. Таких представників виділяли губернські з'їзди або конференції незаможних селян (1-2 представники в губернських центрах.)

Наявність соціальної опори на селі в особі організацій КНС партійно-радянське керівництво розглядало як важливий фактор у справі виконання продрозкладки. У відозві ВУЦВК до робітників України, опублікованій в червні 1920 р., зазначалось, що без політичного завоювання села продовольчі органи безсилі виконати покладені на них завдання. Тому перед продзагонами ставилося завдання сприяти в утворенні комнезамів на місцях. За неповними даними лише протягом жовтня 1920 - березня 1921 рр. продзагони допомогли організувати 1800 комнезамів⁶.

Організовані комнезами ставали невід'ємною частиною продовольчого апарату. П'ята конференція КП(б)У, що відбулася в листопаді 1920 р., визнала таке поєднання досить вдалим. В її резолюції з продовольчого питання зазначалось, що робота комнезамів по розшаруванню села та їх боротьба із заможним селянством не лише технічно полегшувала розгортання продовольчих заготівель, але й одночасно створювала психологічні й організаційні передумови для успішного проведення продовольчої компанії. Результати проведеної продовольчої роботи із залученням до неї комітетів незаможних селян говорили самі за себе. Так, головним чином, саме завдяки КНС в українському селі було мобілізовано до кінця 1920 р. 71,5 млн. пудів хліба. З них лише за останні чотири місяці хліба було заготовлено в 6 раз більше, ніж за весь 1919 рік⁷.

Продовольча компанія на Правобережжі, а особливо в одному із його західних прикордонних регіонів – Поділлі, суттєво відрізнялася від загальноукраїнської. Головним чином на цьому позначалася нестабільність становища радянської влади в регіоні. Періодичність та короткочасність перебування на Поділлі радянських органів не давала їм змоги налагодити організовану систематичну роботу по вилученню продовольства у населення. Збір продрозкладки тут виконували в основному регулярні підрозділи Червоної армії, які цю кампанію проводили по-воєнному, в надзвичайно стислі терміни, намагаючись вивезти максимальну кількість продовольства та сільськогосподарської сировини.

Головним завданням губернського продкому в 1919 р. був вивіз запасу зерна, що залишила стара влада, і який знаходився на обліку комісій постачання. Загалом за цей період

з Поділля було вивезено і використано для місцевих цілей біля 750 тисяч пудів зерна⁸. Проте в більшості повітів ця робота була припинена в червні - серпні в результаті наступу денікінських військ та армії УНР.

В січні 1920 р., коли Вінниця знов була зайнята радянськими військами, був створений Подільський губпродком, який згодом було перейменовано в Опродкомгуб. До кампанії по вилученню продрозкладки були залучені кваліфіковані армійські продпрацівники. На посади повітових продкомісарів призначалися в основному досвідчені комдиви та комбриги військових частин Червоної армії, які дислокувалися на території повітів губернії. Завдяки військовій організації роботи за січень - травень 1920 р., тобто до захоплення Поділля польськими військами, більшовикам вдалося вилучити і вивезти звідси біля 2 млн. пудів зерна⁹.

Планомірну масштабну роботу по насильному вилученню продрозкладки з населення Поділля радянські продовольчі органи змогли розпочати лише з листопада 1920 р., після відступу з цієї території військ УНР та поверненням у Вінницю губернського продовольчого комітету. Цей період можна вважати початком активного залучення до збору продрозкладки апарату комнезамів. До цього часу робота окремих сільських КНС, створених за сприяння політпрацівників Червоної армії, зводилася в основному до забезпечення продовольством та фуражем військових частин, розташованих на їх території. До кінця 1920 р. продовольчими органами Поділля та комнезамами за допомогою жорстких силових методів було зібрано 7 млн. пудів хліба, що було перевиконанням покладеного на губернію плану продрозкладки (5,2 млн. пудів) і становило 10% від загальноукраїнських показників¹⁰. Для преміювання роботи організованої бідноти, за постановою Раднаркому УСРР від 23 січня 1921 р., у волостях Поділля, де комнезами проявляли максимальну активність при виконанні продрозкладки, пропонувалося провести на їх користь додатковий розподіл солі та мануфактури.

З метою сприяння комнезамам у виконанні хлібної розкладки, за постановою РНК від 21 січня 1921 р., в селах Поділля запроваджувався інститут п'ятихаток. Він формувався з п'яти господарств, згрупованих за територіальним принципом на чолі з п'ятихатнім. Останні вибиралися переважно з членів КНС і затверджувалися сільською трійкою. Організація п'ятихаток волості покладалася на голову волосного комнезаму, під його особисту відповідальність. Для цього голова волосного КНС повинен був організувати волтрійку в складі двох представників волкомнезаму та одного з волвиконкому. В свою чергу, волтрійки організували відповідні трійки по селах. В обов'язки сільських трійок входили: перепис продуктів, встановлення кінцевого терміну їх здачі, а також застосування примусових заходів до тих, хто не виконав розкладку. Волосні і сільські трійки вважалися тимчасовими органами комнезамів, які після налагодження роботи в п'ятихатках могли бути розпущені за постановою повітового продкомісара¹¹.

Організація п'ятихаток по селах не лише ширше залучала до роботи сільські організації, але й покладала на них відповідальність за збір продрозкладки. Принцип територіального поділу на п'ятихатки дозволяв органам влади при посередництві комнезамів здійснювати контроль за збором продовольства, а в разі невиконання поставлених завдань - застосувати репресивні заходи.

При відсутності у селах сільтрійок роботу по визначенню розмірів продрозкладки здійснювали комісії, призначені сільською організацією КНС. Так, в постанові Юрковецького КНС Гайсинської округи від 16 січня 1921 р. вказувалося про призначення такої комісії в складі дванадцяти осіб, яка "визначить у кого і скільки можна взяти розкладки"¹². Такі повноваження, надані сільським КНС, забезпечували дотримання класового принципу розподілу продрозкладки.

Використовуючи організації КНС як покірних виконавців своїх розпоряджень, місцеві органи влади Поділля ретельно стежили, щоб комнезамівці не використовували зібраний хліб для задоволення власних потреб. Так, телефонограмою Подільського

губпродкому від 3 січня 1921 р. контролери КНС не допускалися до виміру зерна, що поступало від перемолу і яке повинно було знаходитись в повному розпорядженні Держконтори. За невиконання наказу передбачався арешт та покарання несаможників за привласнення державного надбання. Більше того, місцевим організаціям КНС заборонялось навіть розпоряджатися процентними відрахуваннями від зібраного по розкладці хліба, які перераховувались у фонд сільської бідноти і знаходилися під охороною КНС. Хліб з цього фонду дозволялося використовувати для власних потреб лише у виняткових випадках, за особистим розпорядженням Подільського продкомісара¹³.

Насильне вилучення продовольчої розкладки в необмежених розмірах не могло не відбитися на становищі в сільському господарстві Поділля. Селяни, в яких забирали майже увесь вирощений врожай, втрачали інтерес до праці. Посівні площі, особливо під технічні культури, різко скорочувались. Одержана після поділу поміщицьких маєтків земля залишалася необробленою. Донесення з місць свідчили про глибоку економічну кризу та загрозливе становище із збором продрозкладки. Так, продкомісар 34 кавдивізії в лютому 1921 р. доповідав в Бершадський партком, що продрозкладка майже не виконується, незважаючи навіть на участь у її проведенні організацій КНС¹⁴. В свою чергу заступник Подільського продкомісара змушений був визнати про повне припинення надходження хліба з прикордонних Могилівського та Ямпільського повітів¹⁵.

Економічна криза вплинула навіть на забезпечення продовольством військових частин, що дислокувались на території Поділля. Так, у рапорті командира 12 артдивізіону в травні 1921 р. повідомлялось: "комсклад і червоноармійці втрачають силу, збільшується процент захворювань через майже повну відсутність продовольства...". Начальник гарнізону Вінниці 13 травня 1921 р. змушений був видати наказ, згідно з яким хліб видавався лише бойовим підрозділам та лікувальним закладам, всім іншим його замінювали картоплею¹⁶.

Продовольчі труднощі ставали причинами падіння дисципліни та масового морального розкладу військових частин. Крадіжки, мародерства, насильство з боку військових підрозділів по відношенню до подільського селянина ставали звичним явищем. Не стали винятком і випадки застосування масового терору до жителів сіл. Так, після невиконання селянами наказу про збір продовольства і фуражу 15 квітня 1921 р. червоноармійським загonom було спалено більшу частину села Попова Гребля Чечельницького повіту¹⁷.

Зростання насилля над селом не могло не викликати адекватної реакції з боку селян. Невдоволення їх політикою продрозкладки з кінця весни 1920 р. переросло у масовий повстанський рух, який охопив майже всі губернії України. Одним із регіонів, де повстанський селянський рух сягнув найбільшого розмаху, була територія прикордонної Подільської губернії. За даними Реввійськнаради республіки на Поділлі діяло 25-30 відсотків від загальної кількості повстанських загонів. Враховуючи наростаючу силу повстанського руху, командуєчий Київським військовим округом (КВО) в жовтні 1920 р. оголосив про запровадження тут військового стану. Це рішення було підтверджене постановою Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом. Окремі повіти Поділля продовжували залишатися на військовому становищі до літа 1923 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В.І. Повне збір. тв. - Т.38. - С.7; 2. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сб. док. за 50 лет. - Т.1. (1917-1928). - М., 1967. - С.91; 3. Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919-1920). - Львів, 1996. - С.106; 4. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996. - С.11; 5. ЦДАВО України.-Ф.257. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.5; 6. Ревегук В.А. Продовольчі загани України в боротьбі за хліб // УІЖ. - 1983. - №3. - С.39; 7. Березовчук М.Д. Роль комнезамів в соціалістичній перебудові села.// УІЖ.-1960. - №3. - С.53; 8. Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету за август- декабрь 1921 года.-Винница, 1922. - С.14; 9. Отчёт губисполкома Подолии (1920-1921 гг.). - Винница, 1922. - С.434; 10. Отчёт губисполкома Подолии (1920-1921 гг.). - С.438; 11. ДАВО.- Ф.П.-1. - Оп.1. - Спр.471. - Арк.25; 12. ДАВО.- Ф.Р.-2041. - Оп.1. - Спр.571.

- Арк.5; 13. ДАВО.- Ф.Р-2041. - Оп.1. - Спр.93. - Арк.39; 14. ДАВО.- Ф.Р-587. - Оп.1. - Спр.127. - Арк.64; 15. Шульга І.Г. Гірка правда.- Вінниця, 1997. - С.117; 16. ДАВО.- Ф.Р-925. - Оп.8. - Спр.56. - Арк.30 зв; 17. ДАВО.- Ф.Р-925. - Оп.8. - Спр.59. - Арк.14-14 зв.

О.М.Завальнюк

П.В.КЛИМЕНКО – ПРОФЕСОР КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1919-1921 рр.)

З-поміж молодшої української наукової генерації, яка без вагань прийняла Національну революцію 1917-1920 рр. і доклала багато зусиль для забезпечення національно-культурного відродження українського народу, своїми непересічними особистими якостями, значним творчим потенціалом виділявся Пилип Васильович Клименко (1887-1955).

Він народився 6 листопада 1887 р. у с.Ярославка Козельського повіту Чернігівської губернії¹. Початкову освіту здобув у земській школі. У 1889-1907 рр. навчався в Ніжинській міській гімназії. Після її закінчення вступив на 1 курс економічного відділу Санкт-Петербурзького політехнічного інституту. Невдовзі зрозумівши, що обраний фах йому не подобається, вирішив не продовжувати навчання у цьому закладі. Ближче до серця Пилипа був гуманітарний профіль. Ще з дитячих років йому запали в душу сюжети про історичну минувшину свого краю. Тож, порвавши з політехнікою, вирішив вчитися на історика. 1908 року він переводиться на історико-філологічний факультет університету св.Володимира (відділ російської історії). Його наставником став професор М.В.Довнар-Запольський. Спеціалізувався з історії литовсько-руської держави. Був членом історико-етнографічного студентського гуртка. Університет закінчив у 1912 р. Через два роки за наукову роботу "Західноруські цехи XVI- XVIII ст." (К.,1914) був нагороджений золотою медаллю. У цьому дослідженні з'ясовано стан ремісничого виробництва на території Литви і Білорусії, зроблено висновок, що занепад цехів у XVIII ст. пов'язаний з процесом соціально-економічної диференціації ремісників. Тоді ж побачила світ його наступна праця – "З історії фінансового ладу міста Дубно XVI-XVIII ст." (Юбилейный сборник статей. –К.,1914)².

Два роки перед Першою світовою війною працював у Київському центральному архіві давніх актів. У 1914 р. його прийняли професорським стипендіатом в університет св.Володимира³. У 1915-1916 рр., у зв'язку з воєнними подіями на Правобережній Україні, проживав і працював у Москві⁴. Повернувшись до Києва, у 1917-1918 рр. склав магістерські іспити і отримав право викладати у вищій школі. Восени 1918 р. він дебютував в якості лектора Київського археологічного інституту.

Дізнавшись від колег і з преси про відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, 31-річний науковець вирішив поміняти бурхливу столицю на затишний адміністративний центр Поділля. На жаль, не збереглося точних відомостей як саме він вийшов на контакт із адміністрацією університетського закладу. Відомо лише, що 30 грудня 1918 р. на засіданні професорів і приват-доцентів історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського університету розглядалося прохання П.В.Клименка про доручення йому викладати лекції з історії⁵. Заявник явно порушив процедуру призначення на роботу у вищий навчальний заклад, яку українські університети перебрали від дореволюційних російських університетських закладів. Чому він не звернувся до з.о.Міністра освіти П.І.Холодного, який вступив в права 26 грудня 1918 р.? Як йому вдалося передати заяву до Кам'янця-Подільського в умовах боротьби проти гетьманщини та утвердження демократичного ладу? Зрештою, ці питання не цікавили членів зібрання 30 грудня 1918 р. Ректор І.І.Огієнко поінформував присутніх, що Пилип Васильович – науковець, склав магістерські іспити і вже на цій підставі його можна рекомендувати на посаду екстраординарного професора. Сам І.І.Огієнко, а за ним професор В.О.Біднов (історик церкви) виступили в якості рецензентів наукового доробку (4 праці) претендента. Їх висновок зводився до того, що "праці Клименка дають цілковиту можливість і право

фактично зайняти посаду в.о.екстраординарного професора". Одноголосно підтримавши цю пропозицію, зібрання висловилося також за те, щоб "просити п.Міністра освіти та мистецтва затвердити [Клименка] в.о.екстраординарного професора по кафедрі історії"⁶.

Сталося так, що тим Міністром освіти став саме І.І.Огієнко, який приступив до виконання нових обов'язків 5 січня 1919 р. Через два тижні, 19 січня 1919 р., він підписав міністерський наказ № 19, яким "приват-доцент Університету св.Володимира Клименко П.В." призначався "виконуючим посаду екстраординарного професора Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету по кафедрі історії з 1 січня 1919 року"⁷. Поява Пилипа Васильовича у Кам'янці посилила представництво істориків в університетській корпорації професорів. Постать П.В.Клименка відразу була позитивно сприйнята на історико-філологічному факультеті, і 2 лютого 1919 р. його було обрано на посаду декана того ж факультету. Через три дні, 5 лютого 1918 р., Міністр освіти, який знаходився з урядом у Вінниці, підписав наказ про затвердження результатів виборів. Пилип Васильович мав обіймати цю посаду з 2 лютого 1919 р. до 2 лютого 1920 р.⁸ Проте з ряду причин його деканська кар'єра закінчилася раніше – 27 серпня 1919 р. Рада професорів прийняла його добровільну відставку, яка тоді не була офіційно вмотивована⁹. Щоправда, до адміністративної праці він ще раз повернеться. Це станеться у листопаді 1920 р., коли отримає посаду заступника декана правничого факультету¹⁰.

В академічному плані П.В.Клименко реалізовував себе в якості професора історії України (до Люблінської унії), яку він викладав студентам передусім історичного відділення історико-філологічного факультету. Пилип Васильович мав також виклади з методології історії (по 2 години лекцій і практичних занять на тиждень), спецкурс про суспільно-політичний лад в Україні в XV-XVI ст.(2 тижневих години)¹¹. Лекції професора П.В.Клименка з історії України слухали також студенти природничого і математичного відділів фізико-математичного факультету¹². З 2 березня 1920 р. його академічне навантаження поповнив курс з історії українського права для студентів правничого факультету¹³.

Викладацьку роботу Пилип Васильович вдало доповнював своєю активною участю у науковому житті професорсько-викладацького колективу. Восени 1919 р. він увійшов до складу гуманітарної секції Наукового товариства університету, виступав на його засіданнях з доповідями. Скажімо, 3 лютого 1920 р. члени товариства слухали повідомлення П.В.Клименка на тему "Грамоти Міндовга"¹⁴. 21 березня він доповідав про входження і функціонування Поділля в складі Речі Посполитої¹⁵. 4 квітня на спеціальному засіданні Наукового товариства, присвяченому вшануванню пам'яті визначного українського історика В.Б.Антоновича, він виголосив промову "Володимир Антонович як історик Литви"¹⁶. Збирався виступати і далі, однак на заваді стала серйозна хвороба – сипний тиф, яка вибила професора із колії нормальної роботи на тижні¹⁷.

Як історик-професіонал П.В.Клименко гаряче вболівав за збереження культурно-історичної спадщини, яка в роки Першої світової війни і Української революції зазнавала бездумного і жакливого руйнування. Коли у серпні 1919 р. при Головному управлінні у справах мистецтв і національної культури Міністерства освіти УНР було утворено відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва з книжною і архівною секцією (вони знаходилися тоді у Кам'янці-Подільському), на посаду завідуючого відділом ректор університету І.І.Огієнко рекомендував П.В.Клименка. Призначення відбулося, і вже 29 серпня (через 2 дні після залишення посади декана) з його ініціативи Міністерство внутрішніх справ УНР письмово доручило місцевим органам самоврядування опікуватися пам'ятками старовини, здійснювати охоронні заходи щодо попередження їх "знищення, псування й продавання". Ця робота адресувалася губернським та повітовим комісарам освіти. Їм належало взяти "під свій догляд всі пам'ятки старовини й мистецтва", залучивши до цього вчителів¹⁸.

Ім'я П.В.Клименка тісно пов'язано з рухом за збереження архівної спадщини України. Так, у липні 1919 р. в Кам'янець-Подільському державному українському університеті було

створено архівну комісію для впорядкування університетського архіву та започаткування його роботи як „навчально-дослідного”. Її очолив Пилип Васильович, на той час декан історико-філологічного факультету. Комісія запропонувала здійснити на державному рівні ряд заходів, спрямованих на формування і функціонування мережі держархівів. Серед них – розробити закон України про архівну справу та інструкції архівним комісіям, створити мережу державних архівних установ, підпорядкованих окремому міністерству, організувати спеціальну “вищу археографічну школу”, а до того часу – започаткувати при університетах короткострокові архівні курси¹⁹.

30 серпня 1919 р. П.В.Клименко очолив архівну комісію для підготовки інструкцій з охорони пам'яток старовини і мистецтва, здійснення централізованого керівництва охороною архівів, музеїв, збірок старовини і мистецьких колекцій, контролю за паперовою фабрикою Лідії Коцебу (тут переробляли безцінні архівні документи). Комісія була прямо підвладна Міністру освіти УНР й вбачала своє завдання в “перебранні історичних матеріалів та речей музейного характеру, які знаходяться в державних установах: державних історичних матеріалів, а також речей музейного характеру, які знаходяться в різних недержавних установах і тимчасове хоронення цих матеріалів і річей; реєстрації історичних матеріалів, що знаходяться в чужих державах, та вживання заходів про їх повернення”²⁰.

На початку вересня 1919 р. Пилип Васильович і члени його комісії розробили проект закону “Про охорону пам'яток старовини і мистецтва”, яким історико-культурні (у т.ч. архівні) скарби українського народу попали під юрисдикцію держави. Головне управління у справах мистецтв і національної культури діставало право контролю над приватними, громадськими і державними збірками²¹.

П.В.Клименко увійшов до складу редколегії “Української старовини”. Перше і останнє число часопису побачило світ восени 1919 р. і було розраховано передусім на ту частину інтелігенції, яка розуміла значення архівних документів та їх можливу втрату. Пилип Васильович опублікував тут свою програмну статтю під назвою “Архівна справа на Україні”, у якій наголосив, що “гарячкова праця різнородних урядових закладів для використання українських архівів не знищить їх до кінця”, а для довгострокового зберігання архівних матеріалів слід створити спеціальні державні установи²².

На посаді голови відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва та архівної комісії П.В.Клименко проводив значну практичну роботу. Він обстежував умови зберігання архівних документів (у Кам'янці-Подільському зберігалися жандармські фонди та архів Дворянського зібрання, військово-історичний архів, залишки архівів колишньої губернської канцелярії, архів консисторії), доповідав І.І.Огієнку, який посідав посаду Головноуповноваженого міністра уряду УНР і мав доручення опікуватися українськими інституціями на Поділлі, про катастрофічний стан пам'яток архітектури й історії, погане зберігання багатьох архівних фондів. В червні 1920 р. Пилип Васильович як в.о. голови Подільського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва змушений був знову апелювати до І.І.Огієнка. На цей раз підставою для занепокоєння стала спроба польської окупаційної влади “перевезти ці документи (архіву губернатора та його канцелярії. – О.З.) до будинку Казенної палати”. Намір поляків суперечив розпорядженню Подільського губернського комісара, зробленого ще у лютому 1920 р., про перебазування цього архіву “в будинок архіву губернського правління на Довгій вулиці”. До того ж, утримуючи вказані документи, вони зберігали їх на горищі, “при чім пачки документів порозв'язувалися й порозшарпувалися”²³.

І.І.Огієнко відреагував швидко, і вже 10 червня 1920 р. направив начальнику Подільської округи Б.Крачевичу відповідну ноту²⁴.

Звернення П.В.Клименка до Головноуповноваженого уряду УНР з ряду питань давало позитивні результати. Так, саме після одного із них Комітет при Головноуповноваженому виділив Подільському товариству охорони пам'яток старовини й мистецтва 300 тис. карб.²⁵ На жаль, 29 лютого 1920 р. Пилипа Васильовича як начальника відділу, було звільнено за

штат Міністерства освіти, чим позбавлено статусу державного службовця, що відповідав за одну із досить важливих ділянок культурно-охоронної роботи²⁶.

П.В.Клименко і його колеги з комісії для перевезення до університету бібліотеки Подільського губернського статистичного комітету (нараховувала 6 тис. примірників) били на сполох через те, що "чимало книжок, занесених в каталоги, зникли невідомо куди. Це стосується цінних книг з історії і археології"²⁷.

Пилип Васильович знав ціну подвижницької, самовідданої праці українців, на яких трималося національне відродження. Коли у вересні 1919 р. помер професор Кам'янець-Подільського державного українського університету, відомий дослідник українського мистецтва К.В.Широцький, він відгукнувся на цю трагічну подію статтею "Національно-культурні проблеми", вміщеній в місцевому часописі "Україна". "Небіжчик був не тільки працюючим і талановитим вченим, – писав він, – а й ідеально чесною, моральною й громадською людиною. К.В.Широцький подарував університетові... цінні збірки й колекції, зібрані... ціною студентського, а пізніше стипендіатського (був професорським стипендіатом. –О.З.) недоїдання. Жертвою цього недоїдання й став наш дослідник мистецтва... Справити належні культурні поминки по професорові Широцькому треба вида[вши] його твори в найближчому часі. Подільський Університет... найліпше міг би залагодити справу з виданням зібрання творів свого померлого професора. Це було б найкраще вшанування його культурно-наукової праці, а одночасно воно б прислужилося і самій справі культурного зростання нашого громадянства"²⁸.

Взагалі Пилип Васильович, якому було властиво працювати до самозабуття, був неприємно вражений становищем української професури у Кам'янці-Подільському, на плечі якої випала історична місія бути серед першопрохідців національної вищої школи. "Умови життя кам'янецької професури говорять за те, – вважав він, – що вона стоїть не краще (як за царизму. –О.З.), коли не гірше... Матеріальний бік її життя поставлений так, що не останній раз ми будемо мати культурну втрату (на зразок смерті К.В.Широцького. –О.З.) й академічні помилки"²⁹.

Роздумуючи над питанням про ставлення до української культури, "єдино реальної основи творення держави", професор П.В.Клименко заперечував тим, хто заявляв про пріоритет культурного будівництва у 1919 р., моралізуючи: "Які можуть ставитися зараз проблеми національної культури, коли в огні крові будується незчисленими жертвами держава". Але при цьому він не відкидав значення культури у житті суспільства, зокрема в часи визвольних змагань. "Культурні проблеми мають в наші часи найбільшу вагу і значіння", "не менше значіння, ніж одяг та харчування вояків, організація військових средств та інші операції"³⁰. Як оптиміст Пилип Васильович вважав, що через розвиток своєї національної культури Україна "рано-пізно" матиме свою державу. Як патріот-реаліст він не міг не бачити проблеми, пов'язаної з низьким рівнем масової культури і національної свідомості. "Загал нашого громадянства остільки малокультурний, – констатував професор, – що не може підтримувати навіть товариство для допомоги незаможним студентам Подільського Університету". І незважаючи "на публічні лекції, участь в клубнім життю, професура (Кам'янець-Подільського державного українського університету. –О.З.) немає ні духовного, ні матеріального зближення" з міською громадою, що, безумовно, позначається і на інтересі останньої до національно-культурного життя³¹.

Завданням дня П.В.Клименко бачив матеріальну підтримку незаможного студентства, майбутньої української інтелігенції, яка переживала тоді величезні щоденні труднощі. Щоб врятувати студентську молодь, він пропонував місцевим самоврядуванням заснувати для неї стипендії. На його думку, "вони (стипендії. –О.З.) могли відхилити не одну завчасну смерть молодих культурних працівників, які страчають своє здоров'я в молодих роках"³².

Коли в листопаді 1920 р. радянська влада зайнялася перебудовою Кам'янецького університету на свій лад, Пилип Васильович залишився працювати на професорській посаді аж до 1923 р., після чого перейшов працювати до Києва. Робота в структурах часів УНР

позначилася на його становищі у 1938 році. Арешт, 6-річне ув'язнення, звільнення з таборів і, нарешті, самогубство³³, – такий трагічний фінал життя 68-річного відомого українського історика, громадського діяча, чесної і працюючої людини, яка через освіту і культуру намагалася утвердити високі людські ідеали.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. У деяких виданнях помилково називається інша дата і місце народження П.В.Клименка – 5 липня 1887 р. в м.Козельці (Див.: Компан О.С., Суслопаров М.З. До 80-річчя з дня народження П.В.Клименка //Укр.іст.журн. – 1967. – № 7. –С.135); 2.Компан О.С., Суслопаров М.З. Вказана праця. –С.136; 3.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). –Ф.2582. –Оп.1. –Спр.182. –Арк.8; 4.Юркова О. Клименко Пилип Васильович //Довідник з історії України /За заг.ред. І.Підкови та Р.Шуста. Вид.2-е, доопр. і доп. –К., 2001. –С.312; 5.ЦДАВО України. –Ф.2582. –Оп.1. –Спр.182. –Арк.11; 6.Там само; 7.Там само. –Спр.2. –Арк.33; 8.Там само. –Арк.1,59; 9.Кам'янець-Подільський міський державний архів (КПМДА). –Ф.Р.-582. –Оп.1. –Спр.133. –Арк.44; 10.Там само. –Спр.33. –Арк.81; 11.Там само. –Спр.134. –Арк.166; 12.Там само. –Ф.Р.302. –Оп.1. –Спр.10. –Арк.32зв,33; Ф.Р.582. –Оп.1. –Спр.145. –Арк.16; 13.Там само. –Ф.Р.-582. –Оп.1. –Спр.145. –Арк.18; 14.Наш шлях. –Кам'янець-Подільський. –1920. –6 червня; 15.Там само. –20 березня; 16.Там само. –6 червня; 17.Там само. –23 квітня; 18.Нариси з історії архівної справи в Україні /За заг.ред.І.Матяш та К.Климової. –К., 2002. –С.350; 19.Там само. –С.352; 20.Там само. –С.351; 21.Там само; 22.Клименко П. Архівна справа на Україні //Українська старовина. –Кам'янець на Поділлі. –1919. –1919. –Ч.1. –С.5; 23.ЦДАВО України. –Ф.1131. –Оп.1. –Спр.46. –Арк.4; 24.Там само. –Арк.5; 25.Наш шлях. –1920. –13 лютого; Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету: Спомини лікарського помічника й скарбника Університету //Наша культура: Науково-літературний місячник. –Варшава. –1936. –Кн.4(13). –С.293; 26.ЦДАВО України. –Ф.2582. –Оп.2. –Спр.22. –Арк.17; 27.КПМДА. –Ф.Р.582. –Оп.1. –Спр.93. –Арк.69; 28.Клименко П. Національно-культурні проблеми //Україна. –Кам'янець-Подільський. –1919. –22(9) жовтня. –С.5; 29.Там само; 30.Клименко П. Проблеми національної культури //Україна. –1919. –16(3) жовтня. –С.1; 31.Клименко П. Національно-культурні проблеми. –С.5; 32.Там само; 33.Юркова О. Вказана праця. –С.312.

О.О.Лойко

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА В ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРІОД НЕПУ

В умовах непу в подільському селі важливе місце займала культурно-освітня робота як складова всенародної боротьби за ліквідацію віковичної культурної відсталості селянства. Вона включала діяльність різноманітних клубів, хат-читалень, сільбудів, різних аматорських колективів та гуртків.

Однак слід зазначити, що культурно-освітня робота в період непу була заідеологізованою і заполітизованою. Це пояснюється прагненням більшовиків і створених ними державних органів до встановлення тотального контролю над сферами духовного життя населення.

З цією метою ще в грудні 1920 р. український уряд створив при НКО Головний політико-освітній комітет – Головополітосвіту.¹ Йому було поставлено завдання “якнайшвидше об'єднати культурно-освітню роботу під єдиним керівництвом і спрямувати її на боротьбу з пережитками анархізму, бандитизму, петлюрівщини, на пропаганду законів і заходів Радянської влади”.² У Вінниці було створено Губернську політосвіту, у повітах, волостях губернії створились такі ж політико-освітні комітети.³ Їх завданням було спрямувати культурно-освітню роботу на боротьбу за політичну освіту трудящих мас, ліквідацію неписьменності, підвищення загального культурного рівня населення.

Діяльність Головополітосвіти відчували на собі перш за все “Просвіти” які ще функціонували в багатьох селах України. “Просвіти” проводили величезну роботу і особливу увагу звертали на відродження українських звичаїв, традицій, на піднесення ролі української мови і взагалі української культури. Вони організовували хорові, музичні, драматичні гуртки. Так, в середині 1921 р. в селі Багринівці Літинського повіту “Просвіта” мала кілька секцій: драматичну, музичну, хорову, бібліотечну, шкільну. Найкраще працювала драматична секція, інші в цей час були на стадії організації. 2 травня відбулась вистава “Сирітка”, яку поставили

учні школи, 3 травня – “Наймичка”. Майже всі жителі села приходили, щоб подивитися вистави і розходилися після їх закінчення, отримавши величезне задоволення.⁴

Та новій владі були потрібні не стільки “вогнища культури”, скільки “центри агітації та пропаганди”. В 1920 р. у відозві ЦК “До всіх організацій КПУ” прямо ставилося завдання: оволодіти Просвітами як побутовою і звичайною формою культурно-просвітницької діяльності в українському селі. Просвітанські бібліотеки повинні бути переглянуті та доповнені комуністичною літературою, просвітанський театр, хор та інші повинні бути взятими під наше ідейне керівництво, саме приміщення освіти повинно стати місцем, звідки кожен сільський бідняк дізнається про головні та основні завдання Радянської держави.⁵

В липні 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило директиву “завоювання” Просвіт. Та “завоювання” Просвіт не вдалося. Більшовики просто не мали для цього відповідних інтелектуальних сил. В Просвітах цілковито панувала українська інтелігенція. “Репрезентуючи інтелігенцію, ці Просвіти являють собою величезну загрозу радянській владі і всьому пролетаріату на селі”, – таку оцінку їм дали на Всеукраїнській нараді завідувачів відділами губкомів у лютому 1922 р.⁶ Після цього було організовано політичну, моральну, організаційну, фінансову облогу Просвіт. Та вони продовжували свою діяльність і гуртували навколо себе селянство. Їх “самовільна українізація”, не підпорядкована більшовицькому контролю, за своєю суттю була небезпечною для радянської влади. Так, центральний орган партійної преси засвідчував: “Ідеологічний вплив української інтелігенції, що почасти має національні ухили, на трудящі маси, особливо на селянство, все більше і більше поширюється. Створюється пряма загроза можливого відриву широких мас селянства і певної частини пролетаріату від нашого партійного керівництва”,⁷ тому владі слід вдаватися до альтернативної просвітницької політики, щоб завоювати селянство на свій бік і нейтралізувати вплив інтелігенції.

На початку 1922 р. було взято курс на ліквідацію просвітніх товариств, створення на їх базі хат-читалень та сільбудів, тобто насильну реорганізацію. Така політика щодо товариств “Просвіта” проводилася тому, що більшість керівників місцевої влади та й Губполітосвіта, яка підпорядковувалась Головополітосвіті, намагалась діяти згідно ідеології, нав’язаної центром. Ця ідеологія проголошувала, що дані гуртки мають націоналістичний характер, проповідують безкласовість, ідеалізують старовину і хуторянщину, протиставляють український народ іншим народам.

Спочатку ліквідація “Просвіт” не була нічим обумовлена, але вже восени 1922 р. була прийнята постанова про реорганізацію “Просвіт” на Україні. Реорганізація була чисто формальною, насправді ж вони просто закривались, а на їх місці організовувалися сільбуди і хати-читальні.⁸ Так, архівні дані свідчать про поступову ліквідацію товариств “Просвіта” в Подільській губернії: на 1 січня 1923 року їх було 206, на 1 квітня – 185, а на 1 липня – жодної.⁹ Однак, насправді, це не означало повного припинення діяльності “Просвіт”. Документи свідчать, що інколи “Просвіти” ліквідовувалися лише формально, часто просто перетворювалися в сільбуди без будь-якої реорганізації.¹⁰ Але такі випадки траплялися досить рідко, та й вижити таким сільбудам в умовах панування єдиної ідеології було важко, бо в статуті товариства “Селянський будинок” визначалася його мета: поглиблювати політичну свідомість трудящих села й зміцнювати спілку пролетаріату і селянства; підносити культурно-політичну грамотність селянства; сприяти залученню трудящих мас села до активного будівництва радянської держави; пропагувати кооперування та колективізацію; вести боротьбу з куркульсько-буржуазним впливом та побутом на селі.¹¹

Для здійснення поставленої мети сільбуди організовували бібліотеки, музейні кутки, школи малописьменних, гуртки самоосвіти, оркестри, хори, художні гуртки тощо. Формами роботи були мітинги, збори, виставки, спектаклі, читання лекцій, доповідей, бесіди, де пропагувалася політика комуністичної партії. Також видавалися стінні газети.¹² Як пише сількор села Сергіївка Могилівської округи, в їхньому сільбуді щовечора проводились читання газет, на які збиралось багато селян.¹³

Однак, вже в 1924 р. кількість культурно-освітніх закладів на Поділлі зменшується. Через відсутність політосвітніх кадрів, поганий зв'язок центру з периферією Головополітосвіта не могла забезпечити належного керівництва роботою своїх органів на місцях, а ті, в свою чергу, не проявляли належної ініціативи. Свідченням цього є цілий ряд документів та публікацій в пресі. Так, завідувача хати-читальні села Борково Вінницької округи не раз зверталась до Губполітосвіти з проханням забезпечити хату-читальню книгами, без яких робота в даному закладі неможлива, але відповіді так і не отримала.¹⁴

Зменшення кількості культосвітніх установ було пов'язане і з нестачею коштів, оскільки "з переходом до нової економічної політики вони були переведені з держпостачання на госпрозрахунок", - відзначає Подільська Головополітосвіта.¹⁵ Для прикладу, фінансування сільбудів і хат-читалень в 1923-1924 рр. у Вінницькій окрузі відбувалось за такою схемою: всі районні сільбуду, а їх налічувалось 93, і 186 хат-читалень знаходилися на утриманні місцевого бюджету. На господарські видатки цим установам на рік відпускалося: районним сільбудам – 100 крб., сільським сільбудам – 25 крб., хатам-читальням – 15 крб. Решта культосвітніх закладів матеріальну базу утворювали з кооперативних відрахувань, коштів профспілок, грошових субсидій різних організацій та установ, прибутків від господарських підприємств та членських внесків.¹⁶

Для покращення матеріальної бази сільбудів і хат-читалень їхні статuti дозволяли мати господарські підприємства – сад, город, амбулаторію, насінневу крамницю, ремонтні майстерні тощо. Але іноді це мало і негативне значення. Так, Головополітосвіта Поділля повідомляла, що "в деяких районах губернії господарське обростання проводиться за рахунок просвітницької роботи". Наприклад, в Могилівській окрузі майже вся сільська кооперація опинилася в руках сільбудів.¹⁷

Загалом на початку 20-х рр. культурно-освітня робота на селі була досить слабкою. Губернське управління селянськими будинками Поділля у звіті за 3-й квартал 1924 р. пояснювало це відсутністю ініціативи на місцях, відсутністю єдиного плану, невмінням знайти підхід до села. Зі всієї кількості сільбудів і хат-читалень були життєздатними лише 40%.¹⁸ Ось як відгукувались про роботу таких закладів сільські кореспонденти газети "Червоний край" за 1925 рік: містечко Юзвин Вінницької округи – кожна кімната нашого сільбуду – тільки чотири стіни, та ще й обдерті, обшарпані, по кутках павутиння, стеля чорна від лампи, лавок немає; село Куна Гайсинської округи – зайдеш у райсільбуд – на стіні календар роботи гуртків, керівник у кожному значиться, але жоден гурток не працює.¹⁹

Однак були і позитивні відгуки: містечко Копайгород Могилівської округи – щовечора в будинку повно селянської і містечкової молоді, проводяться лекції, бесіди, доповіді, жваво працюють гуртки: сільськогосподарський, політичний, драматичний, співочий.²⁰

З року в рік кількість гуртків при сільбуддах і хатах-читальнях зростала. Це чітко проглядається за даними таблиці по Вінницькій окрузі:²¹

Назва гуртка	1925-1926	1926-1927	1927-1928
Сільськогосподарський	283	330	320
Політосвітній	192	285	285
Військовий	-	108	184
Драматичний	297	320	320
Науковий	51	52	52
Членів в них	829	1095	1141

Особливо охоче культосвітні заклади на селі відвідувала молодь. Деякі з них створювалися з її ініціативи. В селі Стрижавка Вінницької округи з ініціативи молоді 21 жовтня 1921 р. було створено драматичний гурток. Декорації та театральний реманент хлопці і дівчата придбали на власні кошти.²² Інколи навіть зібрання в хатах-читальнях і сільбуддах проходили у традиційних українських формах - вечорниць, досвідок.

Старших селян більш приваблювали питання поліпшення господарської діяльності, проблеми, пов'язані із землею, тваринництвом тощо. Популярністю користувалося читання газет та журналів. Інколи на таких читаннях було від 20 до 75 слухачів. В святкові дні хати-читальні та сільбуди відвідувало близько 300 чоловік, в будні – в 3-4 рази менше.²³

З середини 20-х рр. кількість культосвітніх установ на селі знову починає зростати. Про це свідчать дані таблиці по їх кількості у Вінницькій окрузі за 1924-1928 рр.²⁴

Установа	1924-1925	1925-1926	1926-1927	1927-1928
Окружний сільбуд	1	1	1	1
Райсільбуди та сільбуди	69	66	85	87
Хати-читальні	259	330	387	367

Відповідно до розширення мережі культурно-освітніх закладів на селі збільшується і кількість їх членів. Так, якщо на середину 1924 р. у Вінницькій окрузі членами сільбудів і хат-читальень було 5964 особи, то вже на середину 1928 р. їх налічувалось 20940.²⁵

Осередками культурно-освітньої роботи були також різні клуби, в них працювали театральні, хорові, художні, стенографічні та інші гуртки, проводилися лекції на різноманітні теми. З часом кількість клубів на Поділлі зростала. Так, на 1 січня 1925 р. загалом на Вінниччині нараховувалося 69 клубів, які відвідувало 11618 чоловік.²⁶ Хоча клуби утворювалися переважно в містах, деякі активно діяли й у селах. Серед сільських клубів виділялися клуби сіл Шендерова і Никифоровець Вороновицького району, містечка Станіславчик Жмеринського району та ін.²⁷

Значне місце в культурно-освітній роботі займали бібліотеки. На початку 20-х рр. бібліотечна справа знаходилася на досить низькому рівні. Основними перешкодами до її становлення була відсутність приміщень, недостатня кількість книжкових збережень, а також кадрів культпрацівників. Тому, щоб налагодити нормальну роботу, особливо на селі, перед бібліотечною справою постали такі завдання: підготовка і перепідготовка бібліотечних працівників; розширення мережі пересувних бібліотек; зміцнення матеріальної бази бібліотек; залучення населення до користування бібліотеками.²⁸

Для вирішення цих завдань було вжито ряд заходів, які дозволяли поліпшити бібліотечну справу і розширити кількість читачів. Найкраще цю справу було організовано у Вінницькій, Могилів-Подільській, Тульчинській та Гайсинській округах. Так, у Вінницькій окрузі на кінець 1922 р. діяло 8 бібліотек, в яких налічувалося 21740 книжок.²⁹

Користувалися книгами читачі безкоштовно. Вони видавались на термін до 7 днів, за кожний прострочений день стягувався штраф у розмірі 1 копійки.

В селах бібліотеки розміщувалися в основному при сільбудах і хатах-читальнях, інколи вони навіть не мали свого працівника-бібліотекаря, тут працював член закладу. В середньому сільбуд мав бібліотеку 40-60 книжок.³⁰ Книжкові фонди переважної більшості сільських бібліотек були дуже бідні, але з кожним роком поповнювалися. В 1924 р. типова сільська бібліотека містила книги з сільського господарства, землеустрою, земельного права, кооперації, кустарної промисловості, природознавства, географії, медицини, історії, політграмоти та економіки.

Сільські бібліотеки вживали різноманітні заходи для залучення читачів: влаштовували виставки нових книг, проводили вечори книги, вивішували списки рекомендованої літератури з різних питань, організовували читачькі конференції, літературні вечори, свята рідного слова, пісні, пам'яті визначних українських письменників, які набули особливої популярності після впровадження політики українізації.

Широку художню діяльність на селі розгорнули невеликі театральні колективи та аматорські драматичні гуртки, які утворювалися при клубах, сільбудах і робили свій внесок в культосвітню роботу. Так, Брацлавський повітовий політосвітній відділ у своєму звіті

повідомляв: "В містах та містечках повіту діє 8 театральних колективів, в селах – 16, драматичних гуртків – 26. За 1922 рік в містах було поставлено 284 вистави, в селах – 89, проведено 16 концертів в містах і 4 в селах, дано 25 хорових концертів".³¹

Загалом на Поділлі в 1922 р. існувало 246 театральних груп і гуртків. А на 1 січня 1925 р. гуртків було 269 з кількістю учасників 17070 чоловік, а театральних груп – 71.³²

Широку культурно-освітню роботу в 1923 р. організував Корделівський сільбудинок Вінницької округи. За півроку він влаштував 34 читання газет, журналів, 10 доповідей, 31 лекцію, 13 вистав, навчив письму 26 осіб. При сільбуді були створені літературний та драматичний гуртки. За рік сільбуд відвідало 3840 чоловік.³³

Отже, хоча закриття "Просвіт" було негативним явищем, не можна говорити, що відкриття сільбудів і хат-читалень також було негативне, адже дані установи теж намагалися задовольнити інтереси селянства. Недоліками в їх роботі тепер були недостатнє приділення уваги українській культурі та надмірна політизація, адже в першу чергу перед ними ставилися завдання пропагування законів та заходів радянської влади, а вже потім підвищення загального культурного рівня населення.

З початку організації сільбуду, як і всі культурно-освітні установи, перебували на державному утриманні, але незабаром у зв'язку з важким економічним становищем сільбуду були переведені на самоокупність.

Період з 1922 по 1924 р. характеризується зростанням кількості сільбудів і в першу чергу за рахунок того, що в грудні 1922 р. уряд України оголосив кампанію по створенню єдиного культосвітнього центру – сільбудинку. Так, у 1923 р. на Поділлі діяло 130 сільбудинків³⁴, а у 1924 р. – 549 з кількістю членів 16435.³⁵

Одночасно з кількісним зростанням сільбудинків проводилася перебудова їх роботи в напрямі широкого залучення трудящих, використанні їх творчої енергії. З цією метою сільбуду з державних перетворювались у громадські шляхом запровадження добровільного індивідуального членства та внутрішнього самоврядування. У відповідності з такими змінами був розроблений і в 1924 р. затверджений статут товариства "Селянський будинок", згідно з яким сільбуд створювався як товариська організація, що мала зосередити навколо себе всі культурно-освітні засоби та сили на селі і спрямувати їх на піднесення культурно-політичного рівня селянства.³⁶

З метою зміцнення і покращення роботи сільбудів, залучення до них широких мас селянства у червні 1925 р. на Вінниччині урочисто відзначався п'ятирічний ювілей їх існування.³⁷ На засіданні Президії Вінницького окружного виконкому, яке відбулося у лютому 1926 р., констатувалося погравлення роботи сільбудів на Поділлі. Але поруч з досягненнями в їх діяльності існував цілий ряд недоліків. Все ще слабкою була активність населення, особливо низький відсоток становило доросле селянство. Сільські культосвітні працівники були низької кваліфікації, спостерігалася величезна плінність кадрів та брак коштів на їх перепідготовку. Деякі завідувачі сільбудів були байдужі до своєї роботи. Так, сількор Гриб села Промошанець на Могилівщині пише, що зав.сільбудинком тов. Цмук "засунув книги в шафу, а сам ходить по вулицях і збирає гроші на музику, а ввечері збирає свою компанію і справляє культурно-освітню роботу самогоном".³⁸

В сільрадах також часто не вистачало коштів на паливо і світло, багато з них розташовувались у непридатних приміщеннях.

Іншими культурно-освітніми установами були хати-читальні. За своїми завданнями та методами роботи вони були подібними до сільбуду, а відрізнялися лише тим, що вважались початковою культосвітньою установою. Тут теж проводилися лекції, бесіди, збори, читання газет, журналів, брошур. Найбільш поширеною формою роботи було колективне читання, адже на початку 20-х рр. спостерігалася слабе поширення книг на селі. В першу чергу, читалися місцеві газети українською чи російською мовами, а також центральні газети та журнали. Найбільш популярними серед населення були газети "Вісті", "Селянська правда", та журнали "Селянка України", "Огоньок".³⁹

В хатах-читальнях організовувалися довідкові столи, де селяни могли отримати відповіді на питання стосовно земельних, податкових та інших справ.

Хати-читальні, як правило, розміщувались у колишніх поміщицьких чи попівських будинках або займали дві-три, іноді лише одну кімнату в будинку сільської Ради чи школи. Так, в селі Вишенька Молокутищанського району для хати-читальні було відведено будинок священика та дяка.⁴⁰

Утримувалися хати-читальні частково за рахунок державних дотацій, а головним чином від прибутків з земельних ділянок, якими вони були наділені, і від оренди млинів, прокатних пунктів тощо. Часто зустрічались випадки, коли селяни використовували власні хати для їх організації. Так, у березні 1923 р. хату-читальню було відкрито в селі Уладівка Пиківської волості на власні кошти селян,⁴¹ в селі Мазурівка Хмільницького району на зборах громадян у лютому 1928 р. було ухвалено зібрати 3000 крб., щоб на ці гроші збудувати хати-читальні. Наведені факти є свідченням прямої зацікавленості селян в існуванні хат-читалень, які були культурно-освітніми центрами сіл.

У 1923-1924 рр. спостерігається зростання кількості хат-читалень. Так, якщо на січень 1923 р. їх нараховувалося на Вінниччині 257, то в червні того ж року їх було вже 348.⁴²

На кінець 20-х рр. дедалі помітніше місце у політичному і культурному житті населення посідало радіо та кіно. Кількість радіо- та кіноустановок поступово зростала. На кінець 1927 р. лише у Вінницькій окрузі нараховувалося 350 радіоустановок. З 1925 по 1928 р. кількість кіноустановок тут зросла з 19 до 24. Лише за 1927-1928 рр. було проведено 1644 кіносеансів, які відвідало 155414 селян.⁴³ Проте в порівнянні з містом, село було більш обділеним цим видом мистецтва. До 1925 р. основною формою демонстрування фільмів у сільській місцевості була кінопересувка, та й пересувок була мізерна кількість. Тому ВУФКУ в 1925 р. розробило план кінофікації села виключно стаціонарними установками. На 1 жовтня 1925 р. по Україні їх нараховувалося 215 одиниць.⁴⁴ До 1 жовтня 1926 р. планувалося змонтувати ще 600, причому третину апаратів ВУФКУ мали сподівання знайти на місцях.⁴⁵ Але час показав, що ці плани так і залишились не виконані. Однією з причин їх невиконання було те, що часто на місцях кошти, виділені на кінофікацію сіл, осідали в містах. На Поділлі ж усі кіноустановки вирішили розмістити в містечках. І лише втручання ВУФКУ призвело до виправлення допущених помилок.⁴⁶

Ціна квитка на перегляд кінофільмів у сільській місцевості була значно нижчою, ніж у містах, і становила 3-5 коп. З одного боку, це давало змогу широким колам селянства залучатися до кіномистецтва, але з іншого – стало причиною того, що в села, як правило, потрапляли кінофільми недостатньої технічної і художньої якості.

Отже, в цілому досягнення в галузі культурно-освітньої роботи в роки непу були безсумнівними. І хоча пропаганда марксизму-ленізму, орієнтація на будівництво комуністичного суспільства були не останніми в цій формі культосвітньої роботи, поряд з цим люди торкалися української і світової літератури, поглиблювали свої знання, брали активну участь в громадсько-політичному житті, в українізації суспільства. Якщо брати до уваги саме ці напрями масової культурно-освітньої роботи, то врешті цю роботу потрібно оцінити як позитивну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів і матеріалів.-К., 1979.-С.2205; 2. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917-1945 рр.). Підручник для 10 класу середньої школи.-К., 1996.-С.196; 3. ДАВО.-Ф.254.-Оп.1.-Спр.17.-Арк.33; 4. Вісти.-1921.-15 травня; 5. ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.354.-Арк.225; 6. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля.-К., 1992.-С.74; 7. Комуніст.-1924.-20 вересня; 8. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні в 1921-1925 рр.-К., 1963.-С.79; 9. ДАВО.-Ф.Р.254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.1; 10. Там само.-Ф.Р.256.-Оп.1.-Спр.691.-Арк.93; 11. Довідник для сільського політосвітнього робітника.-Вінниця, 1924.-С.76-77; 12. Там само.-С.78; 13. Червоне село.-1923.-19 квітня; 14. Вісти.-1921.-25 листопада; 15. ДАВО.-Ф.Р.256.-Оп.1.-Спр.691.-Арк.60; 16. Там само.-

Арк.350;17. Там само. Ф.Р.254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.75; 18. Там само; 19. Червоний край.-1925.-2 лютого; 20. Там само.- 5 лютого; 21. ДАВО.-Ф.Р.254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.75.22. Вісти.-1921.-26 жовтня; 23. ДАВО.-Ф.Р.256.-Оп.1.-Спр.691.-Арк.61; 24. Там само.-Спр.722.-Арк.74-75; 25. Там само.-Спр.98-99.-Арк.74-75; 26. Бюллетень Подольского статистического бюро.-1925.-№2(29).-Вінниця,1925.-С.98-99; 27. ДАВО.-Ф.Р.256.-Оп.1.-Спр.591.-Арк.64; 28. Там само; 29. Там само.-Ф.254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.135; 30. Там само.-Арк.197; 31. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Збірник документів і матеріалів.-Вінниця,1957.-С.244; 32. Там само.-С.289; 33. Червоне село.-1923.-9 травня; 34. ДАВО.-Ф.254.Оп.1.-Спр.197.-Арк.310; 35. Там само.-Ф.842.-Оп.1.-Спр.74.-Арк.115; 36. Розвиток української культури за роки Радянської влади.-К.,1967.-С.52; 37. ДАВО.-Ф.254.-Оп.1.-Спр.118.-Арк.125; 38. Червоний край.-1924.-24 травня; 39. ДАВО.-Ф.842.-Оп.4.-Спр.74.-Арк.52; 40. Там само.-Ф.595.-Оп.1.-Спр.136.-Арк.30; 41. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Збірник документів і матеріалів.-Вінниця,1957.-С.35; 42. Червоний край.-1928.-9 лютого; 43. ДАВО.-Ф.254.-Оп.1.-Спр.50.-Арк.359; 44. Там само.-Ф.Р.256.-Оп.1.-Спр.722.-Арк.89; 45. ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.2691.-Арк.69; 46. ЦДАВО України.-Ф.539.-Оп.3.-Спр.403.-Арк.89.

А.М.Ібрагімова

«ПОЛЬСЬКИЙ ФАКТОР» УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ 1921 - 1922 РР.

Останнім часом вийшла велика кількість цікавих публікацій, присвячених повстанському антибільшовицькому руху в Україні в 1919 - 1922 рр.. Але часто ці публікації зводяться тільки до фіксації самого руху, без його аналізу, причому повстанство в Україні подається ізольовано, у відриві від «зовнішніх факторів» його розвитку. Дослідниками розглядаються тільки зв'язки повстанства з державними центрами і військовим командуванням УНР, намагаючись не звертати уваги на зв'язки багатьох повстанських формувань з командуванням Польщі, Румунії, Врангелем, із Савенковим. Сучасні історики так і не дали відповідь на питання про характер зв'язків українського повстанства і польського військового командування¹.

Радянські ж історики, починаючи з 20 - х рр., намагалися представити українське повстанство як «агентів міжнародної буржуазії і контрреволюції» і «шпигунів». Відома тенденційна брошура Ю.Тютюнника дала великий матеріал для таких суджень².

Союз між українським повстанством і польським командуванням базувався на загальній ворожнечі до нової «червоної» імперії і на договірних основах між Польщею й УНР. Варшавський договір 1920 р. був скріплений кров'ю польських і українських солдатів.

Очевидно, що польське військове командування підтримувало і мало безпосередні стосунки із деякими повстанськими українськими отаманами ще із січня 1920 р. (коли тільки планувався «похід на Київ»), але серйозно співпраця поширилась із грудня 1920 р. у зв'язку з тим, що армія УНР перестала бути серйозним самостійним воєнно - політичним фактором. В УСРР з Польщі, були направлені емісари, яким доручалося організувати координаційний центр повстанства в Україні.

Шеф 2-го відділу Генерального штабу Польського війська І. Матушевський вважав повстанство в УСРР серйозним конкурентом Радянській владі і протидією «вимогам галичан», а союз із С.Петлюрою і Ю.Тютюнником фактом, зміцнюючим обороноздатність і внутрішнє становище Польщі³.

У Польщі у грудні 1920 р. С.Петлюрою був створений Повстанський відділ при українському Генштабі, а в січні 1921 р. - Партизансько - повстанський штаб при Головному отамані на чолі з генералом Ю.Тютюнником. «Загальне повстання» в УСРР планувалося спільно з польським командуванням та командуванням сил УНР, причому союзники вважали, що необхідно почати повстання в УСРР вже в травні 1921 р., приурочивши його до зборів врожаю та продрозкладки. До цього часу польське командування обіцяло озброїти й організувати ударну групу армії УНР у 2 тис. солдат. С.Петлюра тоді підписує наказ про підготовку до збройного повстання в УСРР, в якому наказує не починати «жодного неорганізованого виступу», а чекати наказу про початок загального повстання.

У квітні 1921 р. польське командування наказало перебазувати Партизансько-

повстанський штаб (ППШ) з м. Тарнов (де знаходився державний центр УНР) у Львів, розмістивши його в приміщенні 2-го відділу 6-ої армії (розвідка) польського Генштабу. 30 чоловік ППШ користувалися заступництвом польського командування, і їм були надані необхідні технічні і матеріальні можливості, безкоштовний проїзд на залізниці. Для повстанства польська влада надала «вікна» на східних теренах Польщі, дозволила використовувати інтернованих у польських таборах³ воїнів УНР. Безпосередньо повстанським загонам надавалося озброєння, одяг, коні, продовольство, гроші.

У той же час польське командування прагнуло не стільки до військового союзу зі слабким і цілком залежним від себе партнером, скільки до використання повстанців на Україні заради суто військових цілей. Польське командування прагнуло, за умови «суворої конспірації», використовувати загони С.Петлюри для підтримки антибільшовицьких кіл в УСРР, для «розвідки і диверсій» у глибокому тилу Червоної Армії.

Відомо, що отамани Київщини І.Струк (біля 400 повст.) і Подолії - Я.Шепель (біля 500 повст.), знаходячись у Польщі навесні 1921 р., домовлялися з польськими колами на предмет допомоги повстанцям⁴. Отаман Волинської групи (голова 9-го повст. району) П.Філоненко (біля 400 повст.) з початку 1921 р. налагоджує зв'язок з Польщею. Безпосередньо спілкуються з польським командуванням і отаман К.Хоробро - Бондарук (біля 300 повст.) і отаман партизанів південно-західної частини України (біля 2-3 тис. Повст.) А. Гулий - Гуленко⁵.

Відповідно до Ризького договору у квітні 1921 р. уряд УСРР зажадав від уряду Польщі дотримання принципів невтручання у внутрішні справи один-одного і заборонив існування на своїх територіях ворожих іншій стороні збройних формувань. Польський уряд був змушений формально заборонити відкриту діяльність на території Польщі уряду УНР, Директорії, повстанських і військових структур УНР. На виконання чергової ноти Радянської Росії польська сторона зобов'язалася негайно видворити з Польщі С.Петлюру, його міністрів і Раду УНР. Петлюрівці втратили статус легальності і легітимності в Польщі і перейшли на законспірований режим роботи.

Але, незважаючи на «умиротворення» Радянської Росії, польське командування погодилося підготувати й озброїти 5 тис. бійців УНР до травня 1921 р. для нового походу на Київ. За посередництва польського командування велися таємні переговори «петлюрівців» з Б. Савенковим (головою «Російського евакуаційного комітету» і повстанських загонів у Поліссі) і полковником Гнилорибовим, що обіцяли С.Петлюрі підтримку до 10 тис. чоловік у БСРР і УСРР. Повстання повинно було розпочатися з переходу загонів С.Петлюри і Б.Савенкова радянсько-польського кордону силою в 500 чоловік. Ці загони після об'єднання з повстанськими загонами отаманів Мордалевича і Струка повинні були вдарити на Київ з півночі. Вважалося, що до цього часу, коли сили С.Петлюри і Б.Савенкова збільшаться до 20 тис. бійців, з Польщі виступить ще 5 тис. петлюрівців, зведених у чотири озброєні поляками дивізії.

Однак ця операція, в силу низки причин, так і не була проведена ні навесні, ні на початку літа 1921 р. Німеччина готувала вторгнення в Польщу з заходу, Радянська Росія загрожувала зі сходу, радянські «диверсійні групи» постійно переходили польський кордон у Галичині, на Волині. У Західній Білорусії розгорталася антипольське повстання, підтримуване «агентами Москви». Та й внутрішнє становище Польщі було хитким через конфлікт Пілсудського із Сеймом. У цих умовах польський Генштаб вирішив відкласти похід українських сил на Київ на середину червня 1921 р. Незабаром похід був відкладений до середини серпня, і ще раз відкладений - на початок вересня 1921 р. У липні 1921 р. з інтернованих бійців Херсонської дивізії, у Польщі була сформована і озброєна Повстанська бригада отаманів Шепеля і Гальчевського «Орла» (біля 400 повстанців) для організації повстання на Поділлі. Це формування перейшло польсько-радянський кордон і досить успішно здійснювало рейди на Поділлі.

31 серпня С.Петлюра зібрав на конференцію «готових до бою» командирів УНР. І

хоча було констатовано, що до цього часу більшість повстанкомів розгромлена, був прийнятий план «походу», що намічався на першу половину вересня 1921 р. Довідавшись про таке рішення, радянські дипломати забили тривогу й звинуватили Польщу у підтримці заколотників. Нота радянської місії у Варшаві від 22 вересня 1921 р. до уряду Польщі вимагала: «...негайно відправити війська, готові до походу на Україну, назад у табори для інтернованих».

До цього часу «визрів» внутрішній конфлікт між С.Петлюрою і Ю.Тютюнником. Очевидно польське командування вирішило поставити під повний контроль повстанські структури, зажадавши від них допомоги у вирішенні «галицького питання». Ю. Тютюнник, знайшовши підтримку правого спектра української еміграції, Б.Савенкова, польського командування, заявляв, що «Петлюра в Україну не піде», і якщо до 15 вересня 1921 р. польським командуванням не буде дане «добро на похід в Україну», він самостійно почне похід в УСРР і очолить «акцію загального повстання».

Польський Генштаб заявив, що зможе «випустити в Україну» не більше 1200 чоловік і то без самого С.Петлюри. Генштабу не потрібна була широка, гучна акція, яка б могла спровокувати нову широкомасштабну війну з Радянською Росією. Досить було прощупати «червоний» тил, посіяти хаос і розорити прикордонну інфраструктуру «Рад».

Ю.Тютюнник, скориставшись застарілими, неперевіреними, перебільшеними даними, заявляв, що в Україні у повстанських загонах воює більше 50 тис. чоловік, називаючи чисельність частин різних отаманів, він перебільшував їх у 3 - 5 разів. Однак він не зміг переконати в цьому польське командування, що мало гарну розвідку.

У вересні 1921 р. польський Генштаб заявив, що «літній» пік повстання прогаяний і в Україні вже немає придатних умов для успіху «акції» петлюрівців, пропонуючи перенести «акцію» на весну 1922 р.. Польське командування вказувало і на непідготовленість самого штабу Ю.Тютюнника, загонів «вторгнення», партизанських баз, так і на наслідки широкої провокації в УСРР, що призвела до провалу «петлюрівського підпілля». Однак Ю.Тютюнник і С.Петлюра наполягали на «акції» і польське командування вирішило споряджати в УСРР невеликі групи, щоб не спровокувати негайних воєнних дій між Польщею й УСРР - РСФСР.

20 вересня 1921 р. загін генерала УНР В. Нельговського (30 бійців) виступив з Польщі в УСРР.

Ю.Тютюнник прагнув почати повстання «за будь-яку ціну». Виходячи з цього, було вирішено назначити «акцію повстання» на 10 жовтня 1921 р. Але за невідомих причин польська сторона затягла підготовку акції ще на 20 днів. Можливо це було зв'язано з посиленням натиску Москви на Варшаву в питанні висилки або видачі С.Петлюри.

7 жовтня 1921 р. був підписаний спільний радянсько - польський протокол, за яким польська влада зобов'язалася до кінця жовтня 1921 р. вислати з країни С.Петлюру, Ю.Тютюнника й інших керівників «антирадянських формувань». Уряд Польщі змушений був офіційно заявити, що С.Петлюра 28 жовтня 1921 р. виїхав з Польщі. Однак йому було дозволено залишитися в Польщі, за умови переходу на «конспіративне життя»⁶.

Радянське посольство в Польщі, оперуючи великими агентурними зведеннями, добре знало про підготовку «вторгнення» в УСРР. «Ради» заявили протест проти акції, що готувала «вторгнення», показавши свою поінформованість, вимагали повного роззброєння українських загонів і евакуації українських таборів на захід Польщі. Але польське керівництво не пішло на це, обмежившись деякими незначними поступками. У жовтні 1921 р. були вислані з Польщі у вільне місто Данциг петлюрівські генерали М.Омельянович - Павленко і В.Зелінський, а так само Б.Савенков і білоруський отаман С.Булах - Балахович.

Найбільш вдалим моментом для загального повстання в Україні була весна 1921р. До цього часу були створені структури українського Повстансько - Партизанського Штабу в Польщі, Українського Повстанського Центру в Румунії, підпільної «Козачої Ради» на Київщині, Повстанського комітету на Київщині і на Поділлі, повстанського центру на Катеринославщині.

Навесні 1921 р. ЧК фіксує в УСРР до 40 тис. повстанців. Але незабаром чекістами були розкриті практично всі повстанські комітети, убиті, розстріляні чи арештовані близько 30 тис. повстанців і підпільників, близько 3 тис. повстанців пішло в Румунію і Польщу. До листопада 1921 р. на землях УСРР залишилося тільки 5 - 6 тис. повстанців.

У 1921 р. повстанський рух був підірваний оголошенням загальної амністії повстанцям (результатом якої стало «покаяння» близько 5 тис. повстанців), тотальним терором і «зачищенням» УСРР від «політичного бандитизму», передислокацією в «бандитські райони» УСРР 80 тис. бійців частин РСЧА і ЧК, початком колосального голоду в УСРР, що підірвав можливості опору режиму, переходом режиму до політики НЕПу, відмовою від продрозкладки і вільної торгівлі. Ці фактори призвели до загасання селянських повстань в УСРР восени 1921 р. Виходячи з реальної оцінки ситуації, представники польського Генштабу заявили, що час для походу в УСРР загублений. Польський Генштаб мав достовірну інформацію про розгром підпілля і повстанства. Останнім «прийнятним терміном» для походу був серпень 1921 р., коли в УСРР проходив збір врожаю і його вилучення продзагонами. У листопаді 1921 р. вже не було ніякої надії підняти загальне повстання і польське командування прагнуло відмовити від фатального кроку С.Петлюру і Ю.Тютюнника. Однак вони, ще сподіваючись втягти у війну проти «Рад» Румунію і Польщу, наполягали почати акцію не пізніше 10 жовтня 1921 р. і зажадали від польської сторони надати 1,5 тис. гвинтівок, 60 кулеметів і 300 коней. Польське командування погодилося допомогти, але знову зволікало з початком акції.

17 жовтня 1921 р. С.Петлюра наказує почати похід в УСРР, поклавши на Ю.Тютюнника обов'язок командування армією. Першими в «Другий Зимовий похід» вийшли: Бессарабська група (біля 300 чоловік) - з Румунії, у рейд на м. Тирасполь і Подільська група (525 чоловік) - з Польщі, у рейд на Поділлі (виступила 24 жовтня 1921 р.). Подільська група одержала від польського командування 200 гвинтівок, 3 кулемети, 11 тис. патронів, 100 гранат, 100 кг. вибухівки.

Тільки 3 листопада 1921 р. у похід в УСРР, на Київ, виступила основна група - Волинська на чолі з Ю. Тютюнником (біля 900 чоловік). Цій групі польська влада надала 400 гвинтівок і 44 кулемети, 120 тис. патронів, 100 гранат, вибухівку, шаблі, піки. Виділене озброєння польське командування вирішило передати повстанцям не безпосередньо, а інсценувавши захоплення вагонів з озброєнням «українськими повстанцями». У похід разом з армією Ю.Тютюнника відправилось декілька кадрових польських офіцерів. На запити радянської сторони про «походження» збройних загонів, що перетнули радянський кордон, польський уряд заявив, що нічого не знає ні про джерела озброєння, ні про самих повстанців.

Однак тільки 50 % бійців групи Ю.Тютюнника були озброєні, а 30 % навіть не мали зимового одягу. Цей факт вказує на те, що в «групі Тютюнника» поляки вже не вбачали серйозної сили і не бажали посилення конфлікту з «Радами».

Ю. Тютюнник прагнув підняти загальне повстання в УСРР, але вже через два тижні «зимового» походу його група була цілком розгромлена Червоною Армією. Близько 300 чоловік загинули в бою, 450 - виявилися в «червоному» полоні, причому 359 з них, що відмовилися «покаятися», були негайно розстріляні. Тільки біля сотні бійців на чолі з Ю.Тютюнником повернулися в Польщу. Повна невдача «Другого зимового походу» підірвала і без того хитке становище як С.Петлюри, так і Ю.Тютюнника як лідерів повстанства в УСРР. Польське командування зневірилося у можливості «повстань» і в «союзницький потенціал» петлюрівців, скоротило фінансування «українських акцій».

Польське командування прагне самостійно використовувати «опозицію в УСРР» в інтересах своєї розвідки. Очевидно, з цими цілями були проведені нові таємні рейди в УСРР, що робить загін Ю.Тютюнника навесні 1922 р..

Петлюрівський контррозвідник В.Чоботарев з «Відділу розвідки при місії УНР», почав займатися підготовкою професійних розвідників і диверсантів у союзі з польським Генеральним штабом і за його замовленням. У першій половині 1922 р. С.Петлюра розриває

зсілякі відносини з Ю.Тютюнником, розформовує «Повстанський штаб», а структури полковника М.Чоботарева стають практично цілком незалежними від Головного отамана, налагодивши безпосередній зв'язок з польською розвідкою. Центр підготовки повстанців і розвідників переміщується в Рівне, де створюється центр великої розвідувальної мережі.

У серпні 1922 р. з Польщі в УСРР були спрямовані загони отаманів Трейко, Шепеля, Щербанюка, Хмари, Волинця, Гальчевського та ін. (до 1 тис. чол.). Очевидно, польське командування прагнуло підтримувати «зону нестабільності» на Правобережжі Дніпра й у Чернігівському Поліссі, але воно практично не мало впливу на українських повстанців Донбасу, Харківщини, Полтавщини, Запоріжжя, де були «у моді» махновські настрої, ніяк не зорієнтовані ні на Варшаву, ні на С.Петлюру.

Улітку 1922 р. в УСРР була проведена останнє «чищення» повстанців. Була розкрита нова повстанська мережа й арештовані отамани Гулий - Гуленко, Хоробро, Голик, Орлик, Здобудь - Воля. У цей же час було арештовано близько 3 тис. повстанців і підпільників, близько 200 повстанців здалися добровільно, близько 900 загинуло в боях. До весни 1923 р. так званий «політичний бандитизм» в УСРР, здавалося, був подоланий.

У 1923 р. повстанська боротьба в УСРР мала всі шанси завмерти. Амністія всім учасникам громадянської війни давала можливість, що утомилася від п'ятилітньої війни, повернутися до рідних домівок. Підтримка повстанської війни в цей «мирний час» було справою досить штучною.

Однак на західній прикордонній смузі СРСР ще продовжувалися бої. Яків Гальчевський (він же - Войнаровський, він же отаман Орел, отаман Подільської повстанської групи і командуючий повстанськими загонами Правобережної України у 1922 - 1923 р., офіцер польської армії), діяв в УСРР до 1925 р. Улітку 1923 р. була почата остання спроба підняти «загальне повстання» в УСРР. Тоді на схід, на Поділля, виступила група отаманів Трейко, Грищенка, Хмари, які готувалися за участю польського Генштабу⁷.

Можливо цей рейд був відповіддю на акції «активної диверсійної розвідки» з боку СРСР. Загони радянських диверсантів з «активної розвідки» терором освоювали тоді «східні землі» Польщі⁸. Аж до 1926 р. чекістами фіксуються повстанські загони, тісно зв'язані з українсько - польським прикордонням і вільним переходом кордону⁹.

Підсумовуючи сказане, необхідно відзначити, що роль «польського фактора» в українському повстанському русі 1921 - 1922 р. була досить значною, якщо розглядати повстання Волині, півночі Київщини, Поділля, Уманщини та й усієї Правобережної України. Польське командування підтримувало повстанство в УСРР як морально, так і матеріально, і саме територія Польщі служила «базовим районом», своєрідним тилом для частини українських повстанських загонів. Незважаючи на те, що Польща, підтримуючи українське повстанство, переслідувала свої, досить конкретні цілі у 1921 - 1922 рр. у відносинах польського командування й українського повстанства, домінувала спільність головних цілей і завдань. Між ними діяв своєрідний взаємовигідний неофіційний військовий союз, що мав потенції перерости в договірний повноцінний військовий союз на основі визнання української державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тютюнник Ю. З поляками проти України. - Харків, 1924; Мотузка М. Українська контрреволюційна еміграція. - Харків, 1928; 2. Демарев Г. Кров за кров. Антибільшовицьке підпілля на Поділлі в 20-і рр. // Наша республіка. - 1995. - 31 березня. - С.13; Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля в повстанському русі 1919 - 1926 рр. // Сучасність. - 1997. - №12. - С.74-86; Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. - Львів, 2000; 3. Верига В. Листопадовий рейд. - К., 1995. - С.9; 4. Серета М. Отаман Шепель. - Літопис червоної калини. - Львів, Ч.2, 1930. - С.51-58; 5. Доценко О. Зимовий похід. - Варшава, 1932. - С.19; Філоненко П. Збройна боротьба на Волині. - Вінніпег, 1958; 6. Вишнівський О. Повстанський рух і атаманія. - Дейтройт, 1973; 7. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. - К., 1998; Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. - К., 2001; 8. Колпакиди А., Прохоров Д. Імперія ГРУ. - М., 2000. - Т.2. - С.111-113; 9. Зінченко А., Петров Л. Вказ.прац. - С.85.

ПРОЛЕТАРИЗАЦІЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ ТА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНІ У 20-ТІ РР. ХХ ст.

Класовою боротьбою диктатури пролетаріату назвали комуністи фізичне знищення цілих верств населення в період революції та громадянської війни. Це була перша хвиля масового терору проти осіб непростарського походження та різних „експлуаторських класів”. Громадянська війна, за окремими підрахунками, забрала від 13 до 16 млн. жертв.¹

З переходом країни до так званого мирного будівництва заходи, спрямовані на остаточне позбавлення негідних режиму людей, не припиняються. Так, в 1922 р. з України було вислано велику групу представників інтелектуальної еліти, серед яких ім'я колишнього міністра продовольства Тимчасового уряду, всесвітньо відомого статиста О.В. Пешехонова.²

Частина інтелігенції, доведена до відчаю, самостійно шукає шляхів через кордон. За свідченням одного з очевидців, починаючи від 1920 р., з України невинно тікає дуже багато людей в Польщу, пробиваючись далі на Захід. Це були, головним чином, колишні царські урядовці, поміщики, промисловці, купці та духовенство. Далі сучасник зазначає, що з середини 20-х рр. через той самий кордон почали переходити все більші і більші маси людей. Це вже були не буржуї, не куркулі, не великі купці і не духовенство. Це була українська трудова інтелігенція: професори, інженери, агрономи, народні вчителі, кооператори, лікарі та службовці. Втікачі з жахом підкреслювали, що більшовицька влада вважає кожну інтелігентну людину ворогом держави тільки за те, що вона людина письменна, тобто „білоручка”...³ Як бачимо, інтелігенція, яка залишилася від старого суспільства, не влаштувала радянську владу ні за кількістю, ні за світоглядом. Більшовикам потрібна була нова інтелігенція, з новим соціальним обличчям. Тому ставилося завдання створити якісно відмінний суспільний шар – робітничо-селянську інтелігенцію.

Першим кроком у підготовці кадрів радянської інтелектуальної еліти стало створення на базі вищих навчальних закладів факультетів виключно для робітників і селян – робфаків, з новими предметами та методами навчання. Протягом 1920 – 1921 рр. в містах України було організовано цілий ряд індустріально-технічних робітничих факультетів. Працювали денні робфаки із терміном навчання 3 роки і вечірні – 4 роки.

У нижченаведеній таблиці показано динаміку робфаків в Україні у 20-ті рр.⁴:

Роки	Робфаки денні	Кількість учнів	Робфаки вечірні	Кількість учнів
1920 – 1921	6	851	—	—
1921 – 1922	12	2666	—	—
1922 – 1923	18	4380	5	1370
1923 – 1924	29	7394	6	1695
1924 – 1925	28	5946	5	1104
1925 – 1926	26	5205	4	1284
1926 – 1927	26	5436	4	1366
1927 – 1928	24	5440	15	2343
1928 – 1929	24	5544	23	4300

Епоха робфаків в Україні закінчилася у 1940 р. у зв'язку із розвитком середньої освіти та організацією середніх вечірніх шкіл для дорослих.

Поряд із розгортанням мережі робітничих факультетів відбувалась інтенсивна пролетаризація вищої школи – головного чинника у формуванні інтелігенції. На початку 1920 – 1921-го навчального року у вищих навчальних закладах України продовжували своє навчання 56 тис. студентів. Згодом радянська влада визначила їх соціальний стан – це різношерстний міський елемент петлюрівського, денікінського, гетьманського та іншого гатунку. Такою ж, на її думку, є й професорсько-викладацький склад, що нараховував 2,5 тис. чоловік.⁵

Вже через рік, напередодні 1921 – 1922 навчального року, було вперше проведено переоблік, а насправді чистку, з метою визначення соціального походження студентської

молоді. Результатом стало скорочення кількості останніх до 45 тис. чоловік. Одночасно, при повному сприянні влади, в інститутах опинилося робітників – 6,8%, селян – 10,5%; в технікумах робітників – 15,3%, селян – 15,2%. Друга генеральна чистка вищої школи 1922 – 1923 рр. скоротила загальну кількість студентів до 38 тис. чоловік. Незважаючи на це, відсоток робітників та селян невинно збільшується. На середину 20-х рр. в інститутах України вже навчалось 17% представників робітничого класу та 25% селян; в технікумах робітників – 35,5%, селян – 30%.⁶ Стрімка динаміка кількості робітників та селян у вищих навчальних закладах України свідчить про цілеспрямовану політику партійно-радянського апарату щодо перетворення вищої школи у джерело формування кадрів робітничо-селянської інтелігенції. Це був лише початок пролетаризації “вищої школи в Україні. Вже на початку 1931-1932 навчального року” у вузах України навчалось 72% тих, хто вважався причетним до класу робітників, причому 60% з них прийшли безпосередньо з виробництва.⁷ Потрібно зазначити, що перед революцією у вищих навчальних закладах України навчалось лише 0,8% дітей робітників. Проте, на думку одного з дослідників, проголошення класового принципу формування інтелігенції породило ряд негативних наслідків. Наприклад, такий підхід залишав за бортом вищої школи здібну молодь непростетарського походження. Знизився освітній і загальнокультурний рівень спеціалістів. Показово, що серед спеціалістів, які отримали широке визнання за межами нашої країни, немає чи майже немає випускників вищої школи 30-х років.⁸

Не залишились осторонь політики пролетаризації й військові школи. Динаміка соціального складу курсантів, починаючи з 1923 р., була такою:⁹

Роки	Робітники в %	Селяни в %	Інші в %
1923	34.6	49.9	15.5
1924	35.0	50.9	14.1
1925	36.8	54.2	9.0
1926	36.7	54.5	8.8
1927	35.7	44.2	10.1

Під час вербувальної кампанії 1928 р. всі зусилля були зведені на максимальне поповнення військових шкіл саме робітничою молоддю, де до цього часу все ще переважали вихідці із сіл. В результаті до військових шкіл України було прийнято 64% робітників, селян – 30,1%, інших – 5,9%.¹⁰

Таким чином, за дуже короткий період в умовах загального наступу диктатури пролетаріату пролетаризація охопила всю систему освіти в республіці, зокрема, вищу школу. Випускники вузів ставали ідеологічними носіями класових принципів та комуністичних морально-етичних норм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Давидюк А.Т. До питання про періодизацію більшовицького терору в Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Політичні репресії на Поділлі в XX столітті”. – Вінниця, 2001. – С.17; 2. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.). – К., 1995. – С.91; 3. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – К., 1996. – С.16; 4. Робфаки на Україні. //Комуніст. – 1929. – 2 березня; 5. Ряппо Я. Пролетаризація вищої школи. //Коммунист. – 1923. – 20 декабря; 6. Там само; 7. Вище якість готування кадрів //Комуніст. – 1932. – 29 жовтня; 8. Ткачова Л.І. Соціальне обличчя української інтелігенції 20-30-х років. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць „Проблеми історії України: факти, судження, пошуки”. – К., 1992. – Випуск 2. – С.69; 9. Соколов В. Вербувальна кампанія до військових шкіл. //Агітатор. – 1998. – №6. – С.76; 10. Там само. – С.77.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ СОЮЗ НАЩАДКІВ ГОЛЛАНДСЬКИХ ВИХІДЦІВ НА УКРАЇНІ

Ідея виникнення спілки кооперативних товариств нацменшостей припадає на першу половину 1921 р., а сама організація розпочалася восени того ж року. Першу спробу серед нацменшостей утворити кооперативну спілку виявили німці-меноніти. Вони звернулися за дозволом до вищих органів державної влади. Заяву організаційного комітету "Сільськогосподарського союзу нащадків голландських вихідців на Україні", а саме таку назву обрали засновники першої кооперативної спілки, розглянула президія ВУЦВК на спеціальному засіданні 16 листопада 1921 р. Головував на ньому Г.І.Петровський, серед членів президії були М.Скрипник, А.Іванов, Д.Лебедь, С.Буздалін. Вони визнали можливим заснування спілки, але на певних умовах: вилучення релігійного та національного питань зі статуту, а також продажу менонітами 100000 пудів хліба¹.

На засіданні виступав М.Скрипник: "Я вважаю, - зазначив він, - що статут менонітів, якій має в собі релігійні ознаки, реєстрації не підлягає. У випадку вилучення їх із даного статуту лише тоді можна направити його на розгляд Наркомзему і Наркомюсту."² У прийнятій постанові пропонувалося НКВС і Наркомзему розглянути статут і у випадку відповідності його діючим законам схвалити. Отже, статут, запропонований його упорядниками, ВУЦВК відхилив, але сама спілка вже де-факто існувала.

Упродовж 1922 р. державні органи влади намагалися дискредитувати саму ідею функціонування "Сільськогосподарського союзу нащадків голландських вихідців на Україні" (надалі – "Союз голландських вихідців"). Зокрема, у травні 1922 р. завідувач німецьким підвідділом відділу національних меншостей НКВС УСРР Гафтель доповідав уряду про те, що названа кооперативна спілка є, по суті, релігійною общиною, яка сповідує релігійне віровчення голландського проповідника XVI ст. Мено Симонса, а відтак, мовляв, вони є німцями, а не голландськими нащадками. Він зажадав від уряду ліквідації цієї спілки, яка є самодіяльною, а тому до неї не можна проникнути, хоч вона як сільськогосподарське об'єднання заможних селян "нам важлива і цінна"³. Політичноворожа, економічно-необхідна: такого висновку дійшов Гафтель, який висловив, по суті, і ставлення самих органів влади до "Союзу голландських вихідців". Слід сказати, що керівник німецького підвідділу нацменшостей НКВС УСРР запропонував утворити з числа німецьких партпрацівників та незаможних селян "Всеукраїнський сільськогосподарський союз німецьких селян" для пропаганди "нашої комуністичної ідеології" замість "впливу закордонних менонітів". Зазначимо, що закордонні менонітські організації надавали матеріальну допомогу голодуючим німцям України, яких було від 50% до 90% загальної кількості уражених⁴.

Таким чином, "Союз голландських вихідців", незважаючи на відмову державних органів влади зареєструвати в установленому порядку, а відтак юридично визнати його існування фактично діяв.

Наприкінці 1923- початку 1924 рр. до складу "Союзу голландських вихідців" входили 33 колонії Гальбштадського, 27 колоній Гнаденфельського, 6 колоній навколо м. Нікополя, 7 колоній Остафельського району, а також 4 відділення (Гохфельд, Цареводарівка, Блюментейн, Герценберг) Катеринославської губернії⁵.

Статут "Сільськогосподарського союзу нащадків голландських вихідців на Україні" РНК УСРР ухвалила 14 серпня 1923 р., у якому була визначена мета його утворення: обслуговування потреб сільських громад вихідців з Голландії, що мешкали на Україні, та усунення сільськогосподарської руїни⁶. До складу "Союзу" входила сільськогосподарська і промислова кооперація, діюча в межах української кооперативної системи. "Союз" як юридична особа мав належні права організаційно-господарської діяльності. Його

юридичною адресою визнали с.Орлово В.-Токмакського району Мелітопольської округи Катеринославської губернії. Членом "Союзу" могли стати лише вихідці з Голландії віком з 18 років, що мали виборчі права. До "Союзу" меноніти входили сільськими товариствами не менше 15 чоловік кожне, а також індивідуально, але окремий член спілки не мав права брати участь в іншому товаристві. Управління справами "Союзу" здійснювали правління та ревізійна комісія⁷. Статутом передбачалися умови ліквідації "Союзу" : за рішенням загальних зборів (з'їзду уповноважених), коли число членів буде менше 10, за неспроможності роботи, "за постановою урядової влади, коли діяльність "Союзу" буде визнана шкідливою для держави"⁸. Отже, його діяльність можна було за будь-яких причин та обставин призупинити і ліквідувати.

Діяльність "Союзу голландських вихідців" перебувала у полі зору законодавчої та виконавчої влади. Так, 16 липня 1924 р. ВУЦВК, обстеживши його роботу, визнав за доцільне "Союз" як економічну організацію сприяння сільськогосподарському виробництву приєднати до сільськогосподарської загальнореспубліканської кооперації на правах автономної секції, поширити на "Союз" пільги для кооперативних об'єднань, передати функції захисту прав менонітів діючим органам влади. Держава прагнула використати економічні можливості господарств німців-менонітів, обмеживши діяльність "Союзу" виключно господарською сферою⁹. 20 лютого 1925 р. адмінвідділ НКВС УСРР дозволив скликати Всеукраїнський з'їзд представників "Союзу" загальної кількістю делегатів 70 осіб у селі Григор'ївка Ізюмської округи Харківської губернії 25-28 лютого 1925 р.¹⁰. Порядок денний з'їзду, крім традиційного звіту та виборів, мав велику низку суто господарських проблем та загальнополітичних питань: розвиток тваринництва, діяльність кооперативних підприємств, постачання техніки, ставлення "Союзу" до еміграції німців тощо.

Весною 1925 р. на засіданні закритої частини малої президії ВУЦВК слухали питання про утворення комісії по обстеженню "Союзу менонітів", до якої призначили представників НК РСІ, НКВС, Наркомзему, "Сільського господаря" та ЦК НМ¹¹. Контроль за діяльністю менонітських організацій, у тому числі й кооперативних, здійснювали партійні органи. Зокрема, одночасно із згаданою комісією Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 25 травня 1925 р. постанову "До питання про релігійний рух серед німців - менонітів на Україні", якою зобов'язував ДПУ посилити нагляд за німецькими колоніями, використовуючи "Союз голландських вихідців" для роботи із менонітами¹². Відповідною роботою, але в плані ідеологічного впливу на менонітів, займався відділ агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, який у доповідній записці в травні 1925 р. наголошував на тому, що "Союз голландських вихідців" діє самостійно, до кооперативної системи УСРР не пристав, а його правління, мовляв, очолюють інтелігенція та буржуазія¹³.

Упродовж першої половини 1920-х рр. відбулося організаційно-господарське становлення "Союзу голландських вихідців на Україні", а починаючи з другої половини 1925 р. його цілеспрямована дискредитація з боку партійно-державних органів, розрахована на послаблення його впливу на оточуюче німецьке населення та підготовку причин і обставин для ліквідації цієї самобутньої кооперативної спілки. Зокрема, 12 серпня 1925 р. газета "Вісті" помістила статтю Ф.Мосенка "Голландці", автор якої виклав основні етапи становлення "Союзу голландських вихідців", наголосив на тому, що "Союз" не правочинний, оскільки не мав трьох фундаторів кооперативних товариств, але постійно одержував кредити і допомогу від Американської менонітської допомоги, приховував бухгалтерські звіти, не займався обслуговуванням населення, пропагував релігію тощо.

Двома тижнями згодом відбулося засідання закритої частини Малої президії ВУЦВК, яка визнала необхідність реорганізації райвідділів "Сільськогосподарського союзу нащадків голландських вихідців на Україні". Було зазначено, що організація є "національно-релігійним товариством під керівництвом соціально шкідливих елементів", яка здійснює лінію маскування класових протиріч, стримує класове розшарування, а також радянізацію німецьких колоній, гальмує розвиток радянської кооперації¹⁴.

Самодіяльність "Союзу голландських вихідців", його соціально-національна та організаційно - господарська самобутність непокоїла органи влади. Вона стала на шлях ліквідації кооперативної спілки німців-менонітів, пристосовуючи її до особливостей діяльності загальноукраїнської кооперації.

Кооперативна спілка "Союз нащадків голландських вихідців на Україні", яка виникла восени 1921 р. і проіснувала до липня 1926 р., коли її організаційна структура та функціональні ознаки зазнали суттєвих змін. Протягом другої половини 1926 р. тривала ліквідація кооперації німців - менонітів, яка завершилася на початку 1927 р. Кооперативні товариства і відділення, які входили до складу "Союзу", перевели на зразковий статут сільськогосподарських кредитних та споживчих товариств, які підпорядковувалися загальноукраїнським кооперативним спілкам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВО України).-Ф.413.-Оп.2.-Спр.84.-Арк.4; 2. Там само; 3. ЦДАВО України.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1817.-Арк.15; 4. ЦДАВО України.-Ф.5.-Оп.1.-Спр.1818.-Арк.47; 5. ЦДАВО України.-Ф.1.-Оп.2.-Спр.1813.-Арк.68; 6. Собрание узаконений УССР.-1924.-№6.-Ст.13.-С.116; Там само.-С.121; 8. ЦДАВО України.-Ф.413.-Оп.2.-Спр.10.-Арк.107-110; 9. ЦДАВО України.-Ф.271.-Оп.1.-Спр.490.-Арк.113; 10. ЦДАВО України.-Ф.271.-Оп.1.-Спр.105.-Арк.6; 11. ЦДАВО України.-Ф.413.-Оп.2.-Спр.10.-Ч.2.-Арк.119; 12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).-Ф.1.-Оп.6.-Спр.68.-Арк.179; 13. ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.6.-Спр.68.-Арк.187-188; 14. ЦДАВО України.-Ф.1.-Оп.6.-Спр.75.-Арк.48.

Л.М.Божко

НАРОДОЗНАВЧИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ В 20-І РОКИ ХХ ст.

В історії українського народознавства 20-ті роки ХХ ст. посідають особливо помітне місце. Вони характеризуються піднесенням національної свідомості, зростанням інтересу до власної історії та культури, розгортанням масового краєзнавчого руху та активності національної наукової еліти у дослідженнях і збереженні для майбутніх поколінь культурно-історичної спадщини українського народу.

На відміну від дожовтневого періоду, коли кількісна і соціальна база дослідників народознавчого руху була надто вузькою, в 20-і роки цей рух проник в кожне село і школу, кожну міську установу і став масовим, всенародним. Це десятиріччя стало новим етапом в історико-етнографічному, фольклорному та загалом в народознавчому вивченні Поділля.

Важливу роль в організації збиральницької і дослідницької роботи в регіоні відіграли наукові установи Української Академії Наук.¹ Своєрідними науково-організаційними та координаційними центрами етнографічного вивчення стали установи УАН: Етнографічна комісія (1921), Музей-кабінет антропології та етнології ім.Ф.Вовка (1921), Секція етнографії Комісії краєзнавства (1922), культурно-історична комісія (1924).²

Значний внесок у розгортання краєзнавчого руху зробила Етнографічна комісія УАН, що виникла 20 квітня 1920 р. як відповідна секція Українського наукового товариства. В її складі працювали 4 підсекції: загальної етнографії, фольклору, виучування народного права та народної музики. Головою секції став професор В.Клінгер, секретарем – А.Онищук. У листопаді 1920 р. було обрано Президію, до якої увійшли відомі вчені А.Лобода (голова), К.Квітка (заступник), А.Онищук (секретар), Д.Щербаківський (скарбник). У червні 1921 р. Етнографічна секція об'єдналася з УАН, отримавши статус Комісії. На 1 липня 1925 р. вона нараховувала у своєму складі 24 співробітники, крім того у її роботі брали участь ще понад 50 відомих вчених-українознавців, а також численні кореспонденти з усіх регіонів України.³

У програмних документах своїми найважливішими завданнями Комісія проголосила "...об'єднувати наукових діячів у галузі етнографії на Україні: проводити планомірну й систематичну науково-дослідну працю як силами членів Комісії, так і залучаючи до цієї праці дослідників на місцях, допомагати розвитку нових осередків для дослідження українського селянського, а так само і міського народного побуту й усної творчості, збирати

й вивчати етнографічно-фольклорний матеріал".⁴

Із 1920 по 1928 р. відбулося 188 засідань Етнографічної комісії, на яких обговорювалися 222 доповіді.⁵ Тільки за перші 5 років роботи було розроблено й розповсюджено понад 6 тисяч різноманітних відозв, програм та інструкцій щодо організації краєзнавчо-етнографічної роботи та збирання пам'яток народної культури. Комісія видавала "Етнографічний вісник" (1925-1932 рр., 10 книг, 150 наукових статей) та "Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН" (1926-1930 рр., 16 номерів).⁶

Вчені Академії наук поєднували етнографічне дослідження Поділля із залученням широких верств населення до краєзнавчого пошуку. Значна джерельна база з матеріальної та духовної культури подільського села була створена завдяки науково-збирацькій роботі численного загону краєзнавців-аматорів, кореспондентів Музею антропології та етнології й Етнографічної комісії. Так, в першій половині 1925 р. тільки з Етнографічною комісією співпрацювали 145⁷, а станом на 1 січня 1928 р. – понад 380 дописувачів з усіх регіонів республіки, 46 з них займалися дослідницькою роботою на Поділлі.⁸

Важливим осередком краєзнавчого руху стали державні і громадські музеї. Так, у Кам'янці-Подільському з 1920 р. було організовано чотири музеї: історичний (директор О.З.Неселовський), археологічний (Ю.Й.Сіцинський), мистецько-промисловий (В.М.Гагенмейстер) і природничий (Я.І.Регул). 6 грудня 1924 р. вони об'єдналися в один центральний музей (директор О.З.Неселовський, охоронець Ю.Й.Сіцинський).⁹ З метою поповнення фондів музею новими надходженнями працівники здійснили 7 археологічних і етнографічних експедицій по селах Кам'янецького округу.¹⁰

Другим значним науковим центром Поділля у 20-і роки була Вінниця. Дослідники і краєзнавці почали гуртуватися навколо Вінницької філії Всенародної бібліотеки України (тодішня назва Центральної Наукової бібліотеки АН України ім. В.І.Вернадського). З 1923р. Вінницьку філію очолив видатний історик-краєзнавець Поділля В.Д.Отамановський. За його ініціативою на початку 1924 р. при Вінницькій філії був заснований на громадських засадах Кабінет виучування Поділля, яким керувала колегія наукових консультантів. До складу Кабінету ввійшло понад 30 краєзнавців, в тому числі такі відомі як Ю.С.Александрович, Г.В.Брілінг, А.Зельцер, Л.Тарнопольський, О.О.Савостянов та ін. Всього за п'ять років під грифом "Кабінету" вийшло близько 30 наукових і науково-популярних книг, які складали своєрідну енциклопедію поділлєзнавства.¹¹

Свою діяльність Кабінет розгорнув у чотирьох напрямках: вивчення пам'яток старовини, мистецтва та природи; бібліотечно-бібліографічна робота; науково-освітня та методична робота. Значна увага приділялася дослідженню народних правових понять і юридичних звичаїв, усної народної творчості, народної музики і народного мистецтва.¹²

Восени 1928 р. при Кабінеті виучування Поділля почав функціонувати музей друку.¹³ З Кабінетом співробітничали дослідники Поділля, 50 наукових центрів Західної Європи, Америки, Близького Сходу, близько 180 установ України та інших республік.¹⁴

У 20-і рр. починається широке вивчення народного мистецтва, історико-культурних пам'яток Поділля. Особливу роль в цій справі зіграла Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа під керівництвом В.М.Гагенмейстера. Викладачі та учні цього закладу проводили експедиційну роботу по збиранню етнографічних матеріалів, зразків народного мистецтва. Дослідженнями охоплювалися гончарство, вишивка, настінні та інші розписи, народний одяг, сільське будівництво.

Відкрите при школі видавництво протягом 1921-1931 рр. випустило з мистецтва 132 книги, альбоми тощо. Серед них – "Розпис печі. Село Гута-Морозівська" (1922), "Гончарство на Поділлі. Село Адамівка" (1927), "Зразки народного мистецтва на Поділлі" (1927), "Селянське подвір'я. Село Цибулівка" (1927) та ін. Зібрані матеріали розширювали знання про подільський край та самобутність традиційної культури його населення.¹⁵

Великий вплив на розвиток поділлєзнавства справила перша Всеукраїнська краєзнавча конференція, що проходила з 29 травня по 3 червня 1925 р. в Харкові.¹⁶

Подільські краєзнавці делегували на неї В.Д.Отамановського, П.О.Севастьянова та В.О.Гериновича. На конференції було обрано Український комітет краєзнавства, до складу якого входив В.О.Геринович.

Комітет розробляв і направляв на місця методичні матеріали, проводив інструктивну роботу, вів облік краєзнавчих організацій. Якщо 1925 р. в Україні було 5 товариств, 11 гуртків у п'яти округах, то на 1 січня 1928 р. кількість товариств зросла до 37, гуртків – до 30 у 22 округах.. На 1 січня 1929 р. у 32 округах вже діяло 51 товариство і 658 гуртків.¹⁷

Таким чином, під впливом політичного, національного та соціально-економічного становища протягом 20-х рр. ХХ ст. народознавчий рух на Поділлі став масовим, всенародним. У ньому органічно поєдналися позиції дослідників краю ХІХ – початку ХХ ст. Народознавство Поділля стало власне українським, відповідало інтересам всього українського народу. Народознавчий рух набрав більш масового характеру, охопив різні верстви населення, які все більше прилучалися до культурних надбань, турбувалися про їх примноження. Цей рух міг би принести більш вагомні результати, якби на історичне краєзнавство, народознавство не обрушилися жорстокі репресії кінця 20-х – 30-х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Скрипник Г.А. Етнологічне вивчення Поділля установами УАН у 20-і роки ХХ ст. //Проблеми етнографії фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник.-Кам'янець-Подільський,1992.-С.9-10; 2. Скрипник Г.А. Роль Української Академії Наук в краєзнавчо-етнологічному дослідженні Поділля (20-і рр. ХХ ст.) //Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. –Кам'янець-Подільський, 1991.-С.355; 3.Мельничук Л.С. Діяльність установ УАН по вивченню гончарних промислів Поділля (20-і рр. ХХ ст.) //Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей.- Київ-Донецьк,2001.- Вип.16; 4. Музиченко С.М. Біля витоків української радянської етнографії. //Народна творчість та етнографія.- 1986.- №4.-С.21; 5. Музиченко С.М. Там само.-С.22; 6. Мельничук Л.С. Вказана праця.-С.284; 7. Коротеньке звітлення про діяльність Етнографічної Комісії при УАН //Етнографічний вісник.-К.,1925.-Кн.1.-С.92; 8. Звітлення Етнографічної Комісії Української Академії Наук за рік 1927//Етнографічний вісник.-К.,1928.- Кн.66.-С.141-144; 9. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст.- Кам'янець-Подільський,1993.-С.46; 10. Соловей В.П. Історія музею в 20-30-і роки //Музей і Поділля: Тези доповідей наукової конференції.- Кам'янець-Подільський,1990.-С.12-15; 11. Каросва Л.Р. Краєзнавча діяльність Кабінету вивчення Поділля в 20-і роки //ТУ республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей.-К., 1989.-С.42-43; 12. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі.-Вінниця,1926.-С.8; 13. Репресоване краєзнавство.-К.,1991.-С.135; 14. Там само.-С.141; 15. Дегтяр К.Б. В.М.Гагенмейстер (1887-1938) – дослідник українського народного мистецтва // УП Подільська іст.-краєзн.конф.: Тези доп.-Кам'янець-Подільський,1987.-С.114; 16. Державний архів Вінницької області (ДАВО).-Ф.Р.5257.-Оп.1.-Спр.8.-Арк.4; 17 Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність.-К.,1995.-С.72.

О. І.Криворучко

ДО ВИТОКІВ “ ТЕОРІЇ БОРотьБИ ДВОХ КУЛЬТУР ”

“Теорія боротьби двох культур” виникла в Україні на початку 1920-х років як протидія прихильників російського великодержавного шовінізму українському державотворчому процесу, що активізувався за умов проголошення політики українізації. Її автором був тогочасний другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, який “обґрунтував” неповноцінність, нижчість української культури як культури сільської, патріархальної у порівнянні з російською передовою, з якою Лебідь ототожнював всю міську культуру.¹

Витоки цієї “теорії” слід шукати у висловлюваннях відомого російського “прогресиста” П. Струве, який у ряді своїх статей, надрукованих впродовж 1911-1912 рр., сформулював свої основні положення щодо української культури. Основою його поглядів було тверде переконання в тому, що “ Росія повинна бути і не може не бути національно-російською державою”.² Вважаючи українців та білорусів не окремими народами, а “російськими племенами”³, він твердив, що “ в Російській імперії існує лише одна єдина російська культура в тому розумінні, в якому ми можемо говорити про національну

культуру".⁴ Звідси - він повністю заперечував сам факт існування української та білоруської культур, наголошуючи, що "постановка "великоруської" культури в один ряд з "малоруською" та "білоруською" означає, "що поряд з російською культурою на всьому, так би мовити, проміжку культурної творчості повинні бути утворені паралельні культури - "малоруська" і "білоруська"; отже ці культури "будуть навмисно створювані".⁵

Як своєчасно підмітив один із опонентів Струве В. Жаботинський, саме питання "куди зарахувати малоросів та білорусів" (чи вони є частинами однієї російської нації, чи окремими народами) було стрижневим пунктом у державницькій і культурній концепції останнього. Якщо росіяни, українці та білоруси одне "руське плем'я", то представники російської нації серед населення імперії становили понад 65%, тоді можна було б твердити про національний характер культури Росії ("жодних поступків на користь окремих діалектів тут не може бути").⁶ А якщо українці та білоруси окремі народності, то панівна нація опинилася б у меншості (43%) стосовно решти населення країни, то мови не могло бути про "національну державу" і "всеросійську культуру".⁷

Добре усвідомлюючи, що мова народу є становим хребтом національної культури, Струве проголошував російську мову "спільно російською" (на зразок грецької "койне").⁸ Звідси його твердження про те, що "росіянин ("великорос") може бути культурним учасником національного життя і освіченою людиною, не розуміючи зовсім малоросійської мови, але "малорос", не розуміючи російської мови, просто ще не освічений в національному і державному відношенні, не прочитав національно-державного букваря".⁹ Струве застерігав російську громадськість від намагань надати українській мові "суспільне і державне завдання, вивести її з тихих закутків сільського побуту, зробивши організуючим знаряддям у соціальній та політичній боротьбі", що призвело б до створення із "місцевого побуту" та "діалекту" "нової національної і всеохоплюючої культури, яка повинна суперничати з культурою загальноросійською і витіснити її з теренів "етнічної" України".¹⁰

Ці погляди Струве набули значного поширення серед російських інтелігентських кіл та на Україні. І причиною цього була не лише їх відповідність основним положенням "російського месіанства" - немаловажну роль відігравав меркантильний бік піднятої проблеми, на що справедливо вказував М. Грушевський, який в статті-відповіді Струве, підписаний псевдонімом Українець, констатував: "Ви відчуваєте, що розвиток самостійної української культури певною мірою невігідний "російським" інтелігентам, і тому ця перспектива вам так неприємна".¹¹ До речі, це положення не втратило своєї актуальності і в період проголошення політики українізації, саме коли Лебедь формулював "теорію боротьби культур". Згодом В. Затонський, визначаючи головні причини зростання великодержавного шовінізму у середовищі російської міської інтелігенції та протидії її українізації, відверто зазначав: "питання мови та духовної культури було питанням її (руської інтелігенції) громадського стану, так в розумінні ідеологічного впливу, як і безпосередньо шматка хліба".¹²

Подібні твердження "українофіла" Струве, хоча він і претендував на роль "прогресиста", відбивали позицію консервативних промонархічних великодержавницьких кіл. Окрім того, живучість цих поглядів і їх подальший вплив на хід українського культуротворчого процесу зумовило те, що подібне нігілістичне ставлення до української культури укорінилося і серед значної частини російських соціал-демократів, зумовивши появу такого культурно-політичного явища в революційно-демократичному русі як люксембургіанство, початки якому поклала дискусія, що розгорнулася напередодні першої світової війни між Леніним та Р. Люксембург про право націй на самовизначення. Звинувачуючи вождя більшовиків у потуранні українському націоналізму, Люксембург безапеляційно заперечувала наявність будь-яких засад для українського національно-визвольного руху, вважаючи його "звичайною вигадкою, забавкою буржуазних інтелігентів, без найменшого коріння в господарчих, політичних або духовних стосунках країни, без будь-яких історичних традицій, бо Україна ніколи не була нацією або державою, без будь-якої

національної культури, крім реакційно-романтичних віршів.¹³

Хоча у партійних резолюціях люксембургіанство було формально засуджено, однак чимало російських соціал-демократів продовжували поділяти погляди Р. Люксембург і керуватися ними у своїй практичній діяльності. Так, на засадах люксембургіанства стояли керівники Київської організації РСДРП Г. П'ятаков, Є. Бош та інші, серед яких превалювала думка, що "Україна" це вигадки націоналістів".¹⁴ Аналогічні погляди на "розв'язання" українського національного питання поділяла й більшість керівництва Катеринославської організації більшовицької партії (Епштейн, Квірінг та ін.).

Встановлення в Україні влади більшовиків, що в національному питанні притримувалися централізаторської великодержавної лінії, супроводжувалося активізацією русифікаторських тенденцій в суспільному житті республіки. На підтвердження цієї думки можна навести висловлювання Г. Зінов'єва, який у своєму виступі на V Всеукраїнській конференції КП(б)У в листопаді 1920 р. закликав "українських" комуністів: "Зробити так, щоб ніхто не міг запідозрити, що ми хочемо перешкодити селянинові говорити українською мовою. Через ряд років перемаже та мова, що має більші коріння, що життєвіша, культурніша".¹⁵ Зрозуміло, що під "культурнішою" мовою Зінов'єв розумів, звичайно, російську мову. Згодом Сталін у своїй доповіді XII з'їздові РКП(б) прямо вказував на те, що "Радянська влада... до останнього часу була владою руською".¹⁶ Ці імперські тенденції в культурному житті України виявилися у запровадженні відвертої "диктатури російської культури".

Отже, бачимо, що Лебедю було у кого черпати аргументи на користь своєї "теорії". Знадобиться чимало часу і зусиль, щоб добитися певних позитивних змін у свідомості партійних та радянських кадрів в Україні, аби декларована українська державність поступово почала набувати відносного наповнення (якого вона за роки радянської влади так і ніколи не досягла), а українська мова та культура отримали державний статус.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лебідь Д.З. Деякі питання партійного з'їзду // Комуніст. – 1923 – 17 березня; Лебідь Д. З. Доповідь на VIII Київській губернській партійній конференції // Комуніст. – 1923. – 24 березня; Лебідь Д. З. Начерки роздумів у зв'язку з питаннями українізації і виступом Шумського // Комуніст. – 1923. – 14 квітня; Лебідь Д. З. Національне питання на Україні // Комуніст. – 1923. – 28 серпня; 2. Струве П. На разные темы // Русская мысль. – 1911. - № 1-2. - С. 184; 3. Струве П. Два русских ясновидца // Дух и слово. Сборник статей. – Париж, 1981. – С. 182; 4. Струве П. На разные темы. – С. 186; 5. Там само. – С. 185; 6. Жаботинський В. Струве і українське питання // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання – К., 1991. – С. 92; 7. Жаботинський В. Про мови та інше // Там само. – С. 62; 8. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // Русская мысль. – 1912. – Кн. 1. – С. 66; 9. Струве П. На разные темы. - С.187; 10. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу. – С. 84; 11. Українець. К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Русская жизнь. – 1911. - № 5 - 6. – С. 141; 12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО) – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2016. – Арк. 14; 13. Цит.: За Скрипник М. Зліквідувати люксембургіанство // Скрипник М. Статті та промови. – Харків, 1929. – т. 2., ч. 1. – С. 72; 14. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – С. 141; 15. Всеукраїнська конференція КПУ // Коммунист. – 1920. – 20 ноября; 16. Сталін Й. В. Доповідь про національні моменти в партійному і державному будівництві // Твори. – т. 5. – К., 1938. – С. 237.

О.А.Коляструк

ПРЕСА В РАДЯНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ. 20-30-І рр. XX ст.

Одразу після захоплення влади більшовики підготували низку документів стосовно преси. Так, 27 жовтня 1917 р. Раднарком РСФРР затвердив Декрет про друк. У преамбулі Декрету йшлося: "Щойно новий устрій усталиться, будь-які адміністративні утиски на друк будуть припинені; для нього буде встановлено повну свободу у межах відповідальності перед судом, у відповідності до найширшого і найпрогресивнішого законодавства".¹ Допоки що

Рада Народних Комісарів здобула абсолютне право закривати органи “контрреволюційної” преси, керуючись власною інструкцією. Жодних юридичних норм не передбачалося. РНК дозволялося сортування преси на власний розсуд. Слідом за цим 28 січня 1918 р. В.Ленін підписав “Декрет про Револуційний Трибунал Друку”. В ньому роз’яснювалося: “До злочинів і провин шляхом використання преси відносяться всілякі повідомлення хибних або спотворених відомостей про явища суспільного життя, оскільки вони є зазіханням на права та інтереси революційного народу... Ухвали Револуційного Трибуналу Друку остаточні і оскарженню не підлягають”². 3 липня 1918 р. почалося закриття газет військовою цензурою. Невдовзі було встановлено контроль за поштою з-за кордону, щоб запобігти надходженню небажаних іноземних газет та журналів. За таких умов, коли інформаційна комунікація розглядалась як пропаганда, пропаганда як управління, а управління як придушення, – свобода друку була удаваною, не забезпеченою контролем суспільства або судово-правових інститутів.

Відомий організатор преси Ф.Таран згадував ті часи: “Тяжке і мало вдячне було це завдання – організовувати друковану агітпропроботу за тих умов. Не казати вже про колосальну скруту матеріальну, так звані об’єктивні умови: брак паперу, неналагодженість поліграфії (бо Харків ж ніколи не був поліграфічним центром). Блакитному як керівнику цілої агітпропагаторської роботи на Україні друкованим словом довелося зустріти шалений опір з боку націоналістичної української стихії. Вже не будемо говорити про якесь творче культурне оточення, що без нього не може дихати жодне видання, цього не було. Українська передреволюційна та післяреволюційна журналістика вся наголову виїхала за кордон, емігрувала, а коли що й залишилось на Україні, то сумлінно саботувало кожен крок українського радянського слова друкованого. Працювати в радянській українській пресі вважалося тоді за найганебнішу зраду “національної справи”³.

У січні 1920 р. при Секретаріаті ЦК КП(б)У було створено організаційний відділ з підвідділом інформації та зв’язку та відділ видання газет. Згодом на їх основі створився Агітаційно-пропагандистський відділ з підвідділом партосвіти. 30 березня 1921 р. Президія ВУЦВК ухвалила рішення про створення Комісії в справах друку при ВУЦВК, а 13 квітня того ж року був затверджений склад Комісії та ухвалений план її роботи⁴. 18 листопада ЦК РКП(б) надіслав листа до республіканських ЦК “Про звернення серйозної уваги на періодичну пресу”. У ньому партійне керівництво ставило наступні завдання: 1) нагляд, керівництво, інструктування органів преси; 2) розробка і проведення чергових завдань преси; 3) розробка загальнодержавного плану видавництва преси; 4) об’єднання видавничої роботи ЦК і надання всебічної допомоги місцевим партійно-радянським органам у видавничій галузі; 5) партійний контроль над профспілковими, відомчими, кооперативними та іншими видавництвами і виданнями; 6) партійний контроль над діяльністю інформаційних центрів⁵. Це перетворювало пресу на дієвий механізм ідеологічного впливу більшовиків на громадян радянського суспільства.

На місцях настрої уніфікації преси були відчуті і підхоплені деякими функціонерами доволі активно. Прикметний у цьому сенсі приватний лист на ім’я секретаря ЦК КП(б)У Д.Лебедя від секретаря корпусу червоного козацтва Н.Алтинова з Вінниці: “Вважаю конче необхідним організувати газету (повністю на кошти ЦК) з тим, щоб ця газета, називаючись “Беспартійная газета” і маючи фіктивно приватну форму видання і незалежне редакторство, тонко і тактично створювала враження поступливості радянської влади непартійним верствам, а насправді вивчала побутуючі настрої серед інтелігенції та дрібної буржуазії”⁶.

Партійний тиск на пресу вже на початку 20-х рр. був настільки неприкритим, що викликав спротив газетярів, що і засвідчив з’їзд комуністичної фракції працівників преси (січень 1922 р.). У своєму виступі редактор “Черноморской коммуны” (Одеса) Ісаєв говорив: “На сцену виступає радянський чиновник і партійний контролер, які звинувачують газету у дискредитації радянської влади”. Про дріб’язкову опіку губкомів говорили на з’їзді редактори газет Ткач з Полтави, Львовський із Запоріжжя, Ольшавець з Катеринослава та

ін.⁷ Співробітник РАТАУ в Миргороді за самовільне надсилення кореспонденції до Праги був заарештований і ув'язнений на півроку, аналогічний випадок стався і в Лубнах. Через спроби самостійного керівництва були звільнені з роботи редактори 16 місцевих газет⁸. Саме на початку 20-х рр. ухвалюється все більше жорстких рішень, тональність яких згодом визначатиме характер роботи всієї системи преси і надалі. Як правило, ці рішення проводились через малу колегію Агітпропу. У січні 1922 р. було вирішено розглядати виробничий план Всевидаву в Агітпропі ЦК. Всі часописи ЦК видавались підвідділом преси Агітпропу ЦК⁹. Невдовзі ЦК КП(б)У надіслав на місця циркуляр за підписом секретаря ЦК КП(б)У Д.Лебеда щодо "особливого ідейного контролю за літературою українською мовою, в якій часто проводяться дрібнобуржуазні націоналістичні погляди"¹⁰.

Цензура, проти якої гостро виступали більшовики до того як дістались влади, як виявилось, стала потрібною і їм. Монопартійність і утверджувана нею єдино припустима ідеологія вимагали не тільки підкорення своїм ідеям всіх громадян, але й їх активної підтримки. Тому цензура мала правити за превентивний засіб придушення будь-якої опозиційної думки в зародку, унеможливаючи таким чином поширення цієї думки серед громадськості за принципом: "Немає розголосу, немає і події". Виходячи з цього, влада перешкождала щонайменшому розповсюдженню поглядів тих, хто виступав проти офіційного курсу.

Декретом РНК РСФРР від 6 червня 1922 р. було створено Головліт РСФРР, закріплюючи існування попередньої цензури де-юре, його прерогативи поширювались і на Україну¹¹. У компетенцію Головліту входило і надання дозволу на випуск періодичних видань, затвердження редакційних колегій тощо. Член Колегії, уповноважений НКО УСРР при НКО РСФРР В.Гадзінський звертався 27 червня до голови РНК РСФРР О.Рикова: "В Положенні про Головне управління у справах літератури і мистецтва "Головліт", надрукованому в газеті "Известия" від 22 червня 1922 р. за Вашим підписом, є стаття, в якій деякі абзаци не відповідають основним положенням Радянської Конституції, що стосуються необ'єднаних комісаріатів радянських республік, зокрема, в даному разі, що стосуються Наркомосу України, як, наприклад: редакція положення п.7 передбачає організувати Головне управління на місцях в Києві і Харкові, які вважаються за необ'єднаним НКО України. Беручи до уваги, що НКО УСРР в своєму Положенні працює цілком самостійно, цей абзац є великою фактичною і політичною помилкою, яка взагалі може бути зрозуміла у небажаному для нас сенсі і створити непотрібні настрої в колах, що дуже уважно стежать за кожним політичним кроком радянської влади"¹². Питання, що викликало по суті протест з боку республіки, було закрито вольовим чином: за рекомендацією Наркомюста було ухвалено спеціальне рішення на Президії ВЦВК, після чого інцидент із спробою відстояти свою самостійність в прийнятті важливих ідеологічних рішень був вичерпаний.

На місцях функції Головліту виконували республіканські, обласні, крайові літи, а в округах – інспектори у справах преси. Ю.І.Шаповал статті з визначає 1922-1933 рр. як початковий етап діяльності комуністичної цензури¹³. Саме тоді відбулося поступове становлення системи "літування", як і всієї системи комуністичної цензури. Її зусилля були спрямовані на утворення монопартійної диктатури, встановлення монополії марксистсько-ленінської ідеології, придушення будь-якої опозиційності.

5 травня 1922 р. Оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про створення Головного управління в справах преси¹⁴. На основі цього партійного документу 29 серпня 1922 р. РНК УСРР ухвалив постанову про створення українського цензурного органу – Центрального управління у справах друку (ЦУД)¹⁵. ЦУД входив до структури Наркомату освіти. Спочатку його було підпорядковано Головному управлінню політичної освіти, а 3 січня 1923 р. перетворено на окреме управління. У такій структурній системі, на наш погляд, була наперед визначена пастка для справжньої "українізації" преси. Органи цензури відкидали будь-які прояви самостійної національної думки, припускали лише її формальне (у даному разі – мовне) означення. Українізація самого ЦУД була теж під контролем НКО. Кадри для нього

добирало партійне керівництво. У 1924 р. з 17 співробітників було 5 українців, 2 росіян, 1 білорус та 8 євреїв, українською мовою при цьому добре володіли тільки 4¹⁶. На місцях діловодство українською мовою паралельно з російською вели Київський, Волинський, Подільський, Чернігівський, Одеський відділи у справах друку. Зовсім не українізованими залишалися Донецький та Катеринославський відділи. 31 грудня 1924 р. Оргбюро ЦК КП(б)У знову спеціально розглядало питання про органи цензури. Було прийнято рішення перейменувати ЦУД в Український головний літературний комітет (Укрголовліт)¹⁷. За постановою ВУЦВК і РНК УСРР у квітні 1925 р. сталися відповідні структурні зміни в Наркоматі юстиції, в результаті яких і було створено Управління справами літератури і видавництва¹⁸.

Постановою РНК УСРР від 19 травня 1925 р. з 1 жовтня при Книжковій палаті утворене Центральне бюро статистики друку (ЦБСД). Відтоді редакції всіх періодичних видань мали надсилати до ЦБСД всі потрібні йому відомості за формами, узгодженими з ЦСУ¹⁹. У 1927 р. відділ Агітпропу та відділ преси, які окремо існували з 1924 р., об'єдналися у відділ агітації, пропаганди і преси (АПП). У 1930 р. відбулась реорганізація Головліту РСФРР у Всесоюзний Головліт, хоча, як відзначалось, російський Головліт і раніше діяв по всьому Радянському Союзу. У червні 1931 р. було прийнято нове Положення про Головліт СРСР, в якому його функції були розширені аж до каральних.

Варто згадати про те, що до створення Головліту значна частина цензури була зосереджена в органах ДПУ, зокрема в управлінні в справах військової цензури. З 1922 р. у компартійних документах відповідальність за цензуру покладалась на органи ДПУ²⁰. 6 лютого 1922 р. Президія ВЦВК в законодавчому порядку надала органам ДПУ право здійснювати контроль за поштово-телеграфною кореспонденцією в інтересах гарантування безпеки радянської держави. 22 березня Політбюро ЦК РКП(б) визнало за необхідне об'єднати всі види цензури в одному відомстві при Наркоматі освіти, але нагляд за друкарнями залишався за ДПУ. Очолювати цензуру мали особи, призначені Наркомосом, з помічниками від військового відомства й ДПУ²¹.

У березні 1923 р. за підписами голови ДПУ УСРР В.Балицького і начальника ЦУД І.Кулика була видана директива про взаємини двох відомств. Передбачалося, що представники політконтролю ДПУ повинні включатися до місцевих управлінь у справах друку²². Так відбулося зрощування цензури і політичної поліції. Наприкінці 1920-х років вплив ДПУ ще більше зріс через посилення внутрішньопартійної боротьби та утвердження сталінських норм партійного однодумства. Так, 16 грудня 1929 р. НКО України розіслав всім окрлітам, редакціям газет сувору директиву за підписом заступника завідувача Укрлітом Ломанова, в якій категорично заборонялося без попереднього узгодження з ОГПУ і його повноважними представниками повідомляти в пресі про розкриття шпигунських організацій, про судові процеси над контрреволюціонерами, про вироки у цих справах тощо²³ [21.-Арк.42].

6 жовтня 1925 р. на підставі постанови РНК УСРР в м. Харкові був створений Комітет по нагляду за діяльністю видавництв і розповсюдженням друкованих видань при Наркоматі внутрішньої торгівлі для регулювання господарсько-економічної та торгівельної діяльності державних, громадських і власних підприємств та організацій з видання, продажу, розповсюдження друкованих періодичних та неперіодичних видань.

Поширення преси в Україні було незадовільним. Власну агентурну мережу мали у цей час тільки "Вісті", але нею були охоплені далеко не всі пункти України. Таким чином, і центральні українські газети не мали можливості забезпечувати розповсюдження навіть $\frac{3}{4}$ свого накладу. У 1927 р. Комітетом у справах друку був розроблений проект створення тресту "Центральні газети України" і поданий до РНК УСРР²⁴.

Створення тресту центральних українських газет було складним і у чорновому вигляді завершилось на вересень 1928 р. Але на цей час центральний "Союздрук" налагодив стабільну мережу своїх філіалів на місцях і основним суб'єктом у справі поширення став не

Український трест центральних газет, а українська філія "Союздруку". На неї було покладене роздрібне поширення журналів і газет через систему кіосків по великих містах, на залізничних станціях, пристанях, райцентрах.

Постановою РНК СРСР від 16 серпня розповсюдження преси було повністю покладено на Наркомат пошти і телеграфу (НКПТ). Таке рішення зумовлене ліквідацією округ і переходом на районну систему управління. Всім райпарткомам Сектором преси було наказано надати НКПТ кваліфікованих і обізнаних з українською культурою працівників. З вересня 1930 р. Комітет у справах друку створив Всеукраїнське газетне бюро на чолі з Альтшулем. Всеукраїнську філію "Союздруку" очолив Радлов. Відтепер газетним і журнальним видавництвам категорично заборонялось відряджати власних агентів чи уповноважених у справах передплати²⁵.

Через місяць редакція газети "Комуніст" організувала огляд-перевірку стану передплати і поширення преси, яка викрила низку недоліків. Тому Всеукраїнське газетне бюро організувало термінові тримісячні курси у Києві та річні у Харкові для підготовки необхідних спеціалістів. З 15 по 31 березня 1931 р. редакція "Комуніста" організувала рейд трьох спеціальних бригад для вивчення стану поширення преси у Горлівку, Бердянськ та Смілу. З'ясувалося, що газети надходять до передплатника на 5-й, 10-й, 15-й день або зовсім не надходять ("хтось скупив у сільраді"). Великий тягар лягав на листонош на місцях. Наприклад, у Смілянському районі 29 поштарок обслуговували 33 сільради з числом господарств у 23 322 (130 тис. мешканців)²⁶. При всіх міських і районних газетних відділах за погодженням з райпарткомами створювалися "Ради розповсюдження" з працівників пошт, парткомів, профспілок, РСІ, кооперацій та видавництва²⁷.

Наказом Наркомату пошт і телеграфів СРСР від 17 серпня 1930 р. для організації поширення газет та журналів в Союзі у складі Газетно-поштового управління НКПТ СРСР створювалось Всесоюзне об'єднання з розповсюдження преси "Союзпечать" ("Союздрук")²⁸. У березні 1932 р. "з метою побудови газетно-поштового зв'язку, який за своєю організацією і якістю має відповідати темпам і завданням соціалістичного будівництва, сприяти підвищенню темпів народногосподарського розвитку, задовольняти культурно-побутові потреби трудящих – створюється Газетно-поштове управління Наркомату зв'язку"²⁹. Одним з прямих обов'язків Союздруку було і тиражне планування центральних видань³⁰. Статут Союздруку від 15 грудня 1931 р. і Положення про Союздрук від 29 липня 1932 р. узаконили загальну централізацію справи поширення преси³¹. У 1930 р. цією структурою було виконано контрольні цифри по розповсюдженню української періодики навіть з деяким перевищенням: газет – на 108%, журналів – на 109%. Але зіставлення продажу української періодики з реалізацією російських видань свідчить, що ці показники насправді маловтішні. Українських газет було реалізовано на суму 398 тис. крб., а російських – на 1 098 тис. крб., журналів відповідно – на 91 і на 693 тис. карбованців. Номінально україномовні газети становили більшість, але за накладом вони поступались. Наприкінці 1929 р. 50 українських газет мали тираж 863,4 тис. примірників, а 17 російських – 398,5 тис. 8 робітничих українських газет мали загальним числом 91,7 тис. прим., а 11 російських – 327,6 тис. екземплярів. На 34 селянські українські газети припадало тільки 74,6 тис. прим.³². В Україні на одну письменну людину припадало на рік 54,1 примірника газет, а по Союзу в цілому (без УСРР) – 61,5 прим. Періодичність газет в Росії становила 198,0 разів, а в Україні – 155,3 рази³³.

Централізаторські тенденції обмеження відчувала українська періодика наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. і у сенсі забезпечення її газетним та іншим друкарським папером. Голова Комітету у справах друку УСРР М.Агуф впродовж всього 1929 р. листувався з Комітетом у справах друку СРСР про необхідність переглянути принципи розподілу паперу між союзними республіками, з урахуванням їх реальних потреб. Так, в листі від 19 грудня 1929 р. М.Агуф наводить свої аргументи у збільшенні частки паперу для України наступним чином: "УСРР посідає за населенням 19,8%, по числу учнів – 22,1%, по числу листів – 22,3%,

писемність становить 44,8% (по Союзу – 39%). На Україні зосереджена значна частина промисловості. ...На основі цих показників Комітет у справах друку України наполягає на 20%, виділено ж 16,25%”³⁴. Але і цей лист не був взятий до уваги, тому до голови РНК СРСР 18 січня 1930 р. звернувся голова українського уряду В.Чубар: “РНК УСРР мусить відзначити, що і в галузі постачання Україні газетного паперу також не все добре. Заявки українських органів систематично піддаються урізуванню, що уповільнює зростання накладів української преси, зокрема селянських газет, чим звужується роль останніх в справі соціалістичної перебудови села” [30. – Арк.177]. У цей же час постійний представник УСРР при уряді СРСР повідомляв М.Агуфа та В.Чубаря у конфіденційних листах, що при розподілі імпортного поліграфічного обладнання умисно не враховані об’єктивні потреби і умови видавничої промисловості України, не вислухані заперечення представника українського уряду і Україні виділено тільки 13,9% отриманих Наркоматом торгівлі СРСР друкарських верстатів та іншого поліграфічного устаткування з-за кордону³⁵. Третій пленум Всеукраїнського комітету робітників поліграфічного виробництва у своїй резолюції від 22 січня 1930 р. визнавав, що “запроектований зріст газетної продукції через брак достатньої кількості паперу не забезпечує достатнього зросту тиражів, обсягу та періодичності газет”³⁶. Лише навесні для українських поліграфістів дещо зросла квота у постачанні папером на наступний квартал, тепер вона становила 17%. Але тенденція не закріпилася. На кінець 1930 р. ситуація практично повторилася, хоча частка письмових зросла до 71,3% (в СРСР – 62,6%)³⁷. Щоденні тиражі у листопаді-грудні 1930 р.у всіх українських газет були скорочені на 15%, а обсяг друкованого поля обмежився 4 шпальтами³⁸.

Разом з тим Союзний комітет у справах друку збільшував норми для поширення центральних московських газет в республіці. Обсяг розпродажу мав зрости так: “Известия” – на 56%, “Комсомольская правда” – на 54%, “Рабочая газета” – на 43%, “Экономическая жизнь” – на 114%, “Кооперативная жизнь” – на 44%³⁹.

Вважаючи справу поліграфії визначальною, 27 січня 1930 р. своєю постановою РНК УСРР вивів Комітет у справах друку з-під юрисдикції Наркомторгу і підпорядкував його безпосередньо РНК УСРР. Комітет у справах друку при РНК діяв до 8 січня 1933 р., коли його функції перебрало на себе Бюро друку при Держплані УСРР.

Тотальний ідеологічний тиск центру став гостро відчутним на межі 20-30-х рр. З усуненням М.Скрипника з посади наркома освіти пов’язують початок нового етапу у справі цензури, який, за аналогією з репресивними процесами в інших галузях суспільного життя, називають “цензурним терором”⁴⁰. Розпорядженням РНК СРСР від 13 травня 1932 р. було ухвалено створити спеціальні контрольні пости, прикріпивши їх до республіканських комітетів у справах друку. 7 лютого 1932 р. був затверджений новий склад Комітету у справах друку при РНК УСРР⁴¹.

Документи дозволяють зробити висновок, що від початку 30-х рр. керівна партійна преса значно перевищує за періодичністю і накладом всі центральні видання⁴².

Коли редакція газети “Вісті” звернулася до Комітету у справах друку про збільшення її інформаційної площі до формату “Комуніста”, їй було відмовлено⁴³.

Назва газети	Кількість номерів на рік			Загал. річний тираж (тис. прим.)		
	1928/29	1929/30	1930/31	1928/29	1929/30	1930/31
Комуніст	299	352	360	23,7	49,6	70,6
Вісті	300	301	300	22,2	31,6	42,0
Пролетар	299	302	300	18,9	24,5	39,0
Всеукраїнський пролетарий	25	300	300	0,82	12,7	22,5
Радянське село	136	154	180	34,0	74,3	33,7
Колективіст	49	63	100	0,12	0,26	0,78
Комсомолец України	299	300	300	8,9	16,7	31,8

В лютому 1930 р. було організовано Сектор пропаганди і преси при Наркоматі земельних справ (НКЗС) УСРР⁴⁴. Перед ним ставились завдання керування всією виробничою сільськогосподарською пропагандою серед робітників радгоспів, МТС та колгоспників. Для цього була створена газета "За соціалістичну перебудову (орган наркомзему та укрколгоспцентру), а також спеціальні журнали "Машина на селі" та "Птахівництво на Україні". Якщо на 1 січня 1930 р. в УСРР виходило 17 сільськогосподарських журналів (8 масових та 9 науково-практичних), то на 1 серпня їх нараховувалось вже 23 (10 масових і 13 науково-практичних)⁴⁵. Крім того, на початок 1931р. було розгорнуто 25 районних радіогазет. 15 травня 1931 р. НКЗС розпочав перепис колгоспів України. Сектор пропаганди і преси НКЗС надіслав редакторам газет "Вісті", "Радянське село", "За соціалістичну перебудову" пропозицію активно взятися до цієї справи. Через рік (на 1.1.1932 р.) в Україні було 377 районних друкованих газет. Для них Сектор пропаганди і преси НКЗС УСРР організував агробюлетень "На допомогу районним газетам"⁴⁶.

Як відзначає історик української преси Аркадій Животко, "доба 1930-1932 рр. приносить рафіновані, цинічні методи ліквідації української національної думки і характеризується двома основними моментами: 1) фаворизуванням жаргону в пресі як шляху до мовної асиміляції; 2) протиставленням до ідеї українства ідеї советської батьківщини і братанням української культури з російською на користь останньої"⁴⁷.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Декреты Советской власти. – М., 1957. – Т. 1. – С.24; 2.История советской политической цензуры: Документы и комментарии. – М.,1997. – С.28; 3.Таран Ф. Блакитний (Еланський) Василь Михайлович // Червоний шлях. – 1926. – №2. – С.64; 4.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.618. – Арк. 46,50; 5.Там само. – Спр.1515. – Арк.7; 6. Там само. – Арк.52; 7. Там само. – Спр.1516. – Арк.38-41; 8. Там само. – Спр.1519. – Арк.127; 9. Там само. – Спр.333. – Арк.35; 10. Там само. – Спр.1447. – Арк.35; 11. Манаєв О.Т. Теоретичні витоки тоталітарної моделі класової комунікації // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №5. – С.17; 12.Исключить всякие упоминания ... Очерк истории советской цензуры / Сост. Т.М.Горяева. Мн.,1995 – С.21; 13. Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета // Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події важкої історії.-К.,2001. – С.166-167; 14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1453. – Арк.84; 15. Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х р.р.: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. – 1997. – № 6. – С.82; 16. ЦДАВО України.-Ф.166.- Оп.4.- Спр.964. – Арк. 188,192; 17. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.7.- Спр.40. – Арк.16; 18. ЦДАВО України.- Ф.166.- Оп.2.- Спр.925. – Арк.15; 19. Броніцька Т.Відділ державної статистики друку: становлення та розвиток // Вісник Книжкової палати.-1998.- №7. – С.4; 20. ЦДАГО України. – Ф.1.- Оп.20.- Спр.992.- Арк.84; 21. Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1994.-№1. – С.13; 22. ЦДАВО України. – Ф.166.- Оп.3.- Спр.971. – Арк.55; 23. Державний архів Вінницької області (ДАВО).- Ф.Р-1023. – Оп.3. – Спр.14. – Арк. 42; 24. ЦДАВО України.- Ф.555.- Оп.1.- Спр.1. – Арк.8-26, 144; 25. Там само. – Спр.68. – Арк.41,40,7; 26. Там само. – Спр.188. – Арк.17-19; 27. Там само. – Спр.187. – Арк.96; 28. Російський державний архів економіки (Москва)(РДАЕ). – Ф.3527. – Оп.27. – Спр.3. – Арк.1-5; 29. Там само. – Оп.7. – Спр.5. – Арк. 4; 30. Там само. – Оп.27. – Спр.4. – Арк.6; 31. Там само. – Арк.12-17; Спр.22. – Арк.1-12; 32. ЦДАВО України.- Ф.555.- Оп.1.- Спр.109. – Арк.79-80; Спр.125. – Арк.2-3; 33. Там само. – Спр.233. – Арк.42,50; 34. Там само. – Спр.32. – Арк.54; 35. Там само. – Арк.61; 36. Там само.-Спр.87. – Арк.186; 37. Там само. – Спр. 233. – Арк.43; 38. Там само. – Арк.49; 39.Там само. -Спр.1447. – Арк.35; Спр.117. – Арк. 40; 40.Шаповал Ю. І. Вказана праця. – С.172-173; 41. ЦДАВО. – Ф.555. – Оп.1. – Спр. 233. – Арк.41-42; Спр. 286. – Арк.27; 42. Там само. – Спр. 300. – Арк.9; 43. Там само. – Спр. 171. – Арк.60; 44. Там само.- Ф.27. – Оп.11. – Спр. 1524 – Арк. 4; 45. Там само. – Спр. 1517. – Арк.56; 46. Там само. – Спр. 1524. – Арк.43-45; Спр. 1519. – Арк.127; Спр. 1528 – Арк.18; 47.Животко А. Історія української преси. – К.,1999. – С.278.

В.М.Чумак

КАНАЛИ Й ДЖЕРЕЛА ВЗАЄМНОЇ ІНФОРМАЦІЇ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ ТА УСРР У ДОБУ УКРАЇНІЗАЦІЇ (20-ті – ПОЧАТОК 30-х рр. ХХ ст.)

Міжвоєнна українська політична еміграція стала закономірним наслідком поразки визвольної боротьби 1917-1920 рр. Вона включала десятки тисяч людей, які територіально

представляли всі українські землі, а соціально всі основні тодішні класи і групи населення України. Але політичний характер української еміграції визначала передусім та її частина, що на батьківщині належала до інтелігенції і безпосередньо, або через політичні партії й установи, прилучалася до державотворчої діяльності.

Головними країнами перебування українських емігрантів після рееміграції початку 20-х років стали Чехословаччина, Польща, Франція та Німеччина. “Периферійні” осідки знаходилися на території Румунії, Австрії, Югославії, Туреччини тощо.

Українська еміграція не була єдиною ні за територіально-етнічним походженням (наддніпрянці, галичани, кубанці), ні за політичною орієнтацією (створені ще в Україні партії з традиційними чи модифікованими назвами і програмами і нові, засновані уже за кордоном, дослідники поділяють на чотири політичні течії: ліберально-демократичну, соціалістичну, монархістську та націоналістичну)¹.

Разом з тим, спільним надбанням всіх українських емігрантів стала “самостійницька ідея, утверджена збройною боротьбою, що тривала до 1921 р.”², а також ідея соборності всіх українських земель. Цей фактор, а також наддніпрянське походження переважної більшості партійних організацій, що діяли серед міжвоєнної української еміграції, зумовили особливу увагу до подій в підрадянській (або, як її називали українці за кордоном, “матірній”) Україні.

Інтерес до трансформацій радянської влади в Україні посилювався після проголошення нею українізаційного курсу. Власне, революціонізація західних українців і внесення розкладу в середовище української еміграції і були далекосяжними цілями того, що “Київ та Харков виборювали в цю добу значення української Мекки і Медіни”³. Ще у 1926 р. М. Шаповал назвав гасла “українізації”, “культурної праці” бродильними ферментами, що підкидаються окупаційною радянською владою в “еміграційну гущу для підтримання процесу булькотіння”⁴. Через десять років уже ні в кого не викликало сумніву, що “вся ця “українізація” була спрямована на заламання української національної еміграції, на її розбиття “сменовеховством”, далі на нацькування галичан і буковинців на еміграцію з метою розбити суцільність національного фронту і знищити його, як боевий чинник”⁵.

Необхідною умовою адекватної оцінки становища в УСРР була наявність достовірної інформації про процеси, що там відбувалися. В свою чергу, стан справ в українському еміграційному середовищі постійно був у центрі уваги керівних кіл радянської України; цікавив він також і національно-свідомі елементи українського суспільства, що посилювалися на хвилі українізації.

На формування позитивного образу радянської дійсності й на розклад української еміграції були спрямовані офіційні, суворо дозовані коментарі, повідомлення, статистичні матеріали, що поширювалися через інформаційні агентства й потім тиражувалися пресою країн осідку емігрантів. Пожвавлення на тлі українізації контактів між науковими й культурними інституціями сприяло розповсюдженню пропагандистської літератури. Активну діяльність розгорнули радник Повпредства СРСР у Варшаві Ю.М. Коцюбинський та консул у Львові Г.Ф. Лапчинський.

Але із-за “залізної заслони”, що існувала практично з початку большевицької влади”⁶, офіційна інформація не була достовірною і не користувалася довірою у емігрантів. В гості до консула Лапчинського, як тоді глумливо говорили – “на ікру”, вчащали переважно представники галицької наукової та мистецької інтелігенції, що пройнялася симпатіями до радянської влади, так званім “советофільством”. Політичних емігрантів серед “ікроїдів” не було⁷.

Основним джерелом інформації про події в УСРР була радянська преса. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігаються щотижневі (рідше – щодакдні) політико-економічні огляди газет “Комуніст”, “Вісти”, “Пролетарська правда”, інколи – “Известий” і “Робітничої газети”⁸. Готувала огляди емігрантська пресова агенція (на жаль, більш детальних свідчень про цю агенцію не вдалося розшукати). Кожний огляд сягав 20 – 25 сторінок машинописного тексту і містив передруки

з названих газет, згруповані у тематичні рубрики : “Промисловість”, “Будівництво”, “Електрифікація”, “Фабрики”, “Фінанси”, “Транспорт”, “Кооперація”, “Нафта”, “Сільськогосподарські машини”, “Хлібозаготівлі”, “Культура”, “Релігія”, “Національні меншості”, “Українізація”, “Соціальні справи”, “Військові справи”, “Професійні справи”, “Партія”, “Адміністрація”, “Контрреволюція”, “Злочини”, “Пропаганда”, “Висновки”. Кількість і тематичне наповнення розділів змінювалося в залежності від уваги, яку тій чи іншій проблемі приділяли в радянській пресі. Зокрема після 1933 р. були вилучені рубрики “Українізація” й “Національні меншості”.

Всі матеріали оглядів мали посилання на першоджерела. Наприкінці розділів і оглядів в цілому їх автори давали свої коментарі і висновки.

На відміну від 30-х років преса 20-х, крім офіціозу, містила значну кількість аналітичних та критичних статей, дискусійних матеріалів. Друкувалися стенограми партійних з'їздів, конференцій тощо. Тому, попри деяку заангажованість авторів оглядів у підборі матеріалів, вони давали досить повну картину становища в радянській Україні.

Передруки з радянської преси, як правило, з критичними коментарями, містили емігрантські та західноукраїнські періодичні видання. Постійними були рубрики “З Великої України” у пресовім органі екзильного уряду УНР часописі “Тризуб”, що видавався у Парижі; “На радянській Україні” у націоналістичному журналі “Розбудова нації”; “З радянської України” у газеті української соціал-демократичної партії “Вперед”; “З життя на Великій Україні”, “На Україні рідній” – у газеті галицьких соціал-радикалів “Громадський голос” та ін. Надзвичайно насиченим інформацією про події в УСРР був щоденник Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) “Діло”.

Ті чи інші події і процеси в радянській Україні, виступи партійних та радянських зверхників визначали тематику аналітичних та оглядових статей у емігрантській періодиці. Так, у декількох номерах журналу “Розбудова нації” друкувався аналітичний огляд “Українізація України”⁹. Ряд публікацій під рубрикою “На радянській Україні” присвячено проблемам ліквідації неписьменності в УСРР¹⁰, судовому процесу над Спілкою Визволення України (СВУ)¹¹, розвитку промисловості в Україні¹², резонансній статті М.Волобуєва у журналі “Більшовик України”¹³. Полемічні статті з приводу пекучої проблеми реєміграції до радянської України помістив інший націоналістичний часопис “Національна думка”¹⁴. На шпальтах тижневика “Тризуб” чільне місце займала тема українізації в УСРР, на Кубані, Північному Кавказі, Далекому Сході, Воронежчині та Курщині¹⁵.

Велику увагу емігрантські часописи приділяли публікації листів з радянської України від своїх симпатиків. Оскільки із-за міркувань безпеки їх автори ховалися за псевдонімами, немає змоги визначити, наскільки ці листи були достовірними чи бодай з яких регіонів України вони надсилалися і як потрапляли за кордон. У листах йшлося про перебіг НЕПу, стан українізації, церкви, про настрої людей тощо¹⁶. З 1932 р. всі інші проблеми витісняє тема голодомору. Крім листів друкувалися й статті дописувачів із-за Збруча.

Одним із інформаційних каналів були свідчення очевидців. Політичні емігранти з Наддніпрянщини, які вороже ставилися до радянської влади, не могли відвідувати батьківщину. Поодиноких нелегальних поїздок партійних емісарів було замало для відтворення об'єктивної картини того, що відбувалося за Збручем. Не вдалося створити свою організаційну мережу на Східних українських землях (СУЗ) і Організації Українських націоналістів (ОУН), хоч її речники рахували на свій карб всі прояви національної свідомості в УСРР, видаючи тим самим бажане за дійсність. Про те, наскільки їх уявлення про перспективи національної революції інколи були далекими від реальності, свідчить публікація у “Розбудові нації” статті “одного з краєвих наддніпрянських націоналістів, члена “Комсомолу”. Автор статті стверджував, що соціальне нівелювання села, створення колгоспів “як осередків організованого спротиву селянства”, українізація міст є сприятливими обставинами для опанування молоддю, що маскується комсомолом,

політичного й громадського апарату в УСРР й перетворення внаслідок цього соціальної більшовицької революції в національну¹⁷.

Натомість досить частими стали поїздки до радянської України представників галицької наукової та культурної інтелігенції, особливо тих, хто був відомий своїм радянофільством. Щирими прихильниками радянської влади зарекомендували себе професори М.Лозинський, К.Студинський, директор Українського національного музею у Львові І.Свенціцький. В низці статей та інтерв'ю, які були надруковані в багатьох українських часописах, К.Студинський та І.Свенціцький ділилися своїми враженнями про національно-культурне життя в УСРР, де вони перебували в наукових відрядженнях¹⁸. Студинський, запрошений на ювілей М.С.Грушевського, відвідав Київ, Харків. В інтерв'ю кореспонденту Українського телеграфного агентства він висловив переконання, що "українізація не фікція, а реальний факт, що його так розумно й глибоко здійснює радянська влада"¹⁹. Іларіон Свенціцький оцінив українізацію як "дійсно шлях до інтернаціоналізації ваги України, дійсно найбільший здобуток України в СРСР, про який не мріяли навіть найбільш гарячі патріоти 1914 року, коли зривалися до війни з царською Росією", вона є "в дійсності великим відродженням України"²⁰.

Більш критичними були дорожні нотатки професора М.Кордуби, який у березні 1928 р. приїздив до Києва й брав участь у шанобливому засіданні історичної секції Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) з нагоди 20-річчя з дня смерті В.Б.Антоновича²¹. Й зовсім несподіваною для партійно-радянського керівництва була характеристика становища в УСРР Мирославом Січинським (відомим тим, що у 1908 р. він вбив намісника Галичини Анджея Потоцького, за що був заарештований, але зумів звільнитися й виїхати за кордон). У серпні 1928 р. М.Січинського делегувала в Україну із США робітнича політична організація "Оборона України". Після повернення він дав інтерв'ю, що набуло широкого розголосу. Суть відповідей Січинського на запитання кореспондентів зводилася до того, що Україна не є самостійною державою, нею абсолютно править комуністична партія, що спирається на бюрократію; в самій партії безроздільно владарюють декілька провідників і т.д.²².

Набагато менше інформаційних можливостей дізнатися правду про українську еміграцію було в підрадянській Україні. Навіть у відносно ліберальні 20-ті роки там існував жорсткий ідеологічний диктат. Преса та інші джерела інформації із-за кордону були недоступні для пересічних людей. Засуджувалися і будь-які контакти із зарубіжними засобами масової інформації. Так, коли голова НТШ К.Студинський вмістив у львівському щоденнику "Діло" статтю, в якій піддав критиці керівництво ВУАН за невмілу організацію роботи і проведення "русифікаторської" лінії у доборі співробітників, академік С.Єфремов відповів йому статтею "Про двох лицарів" у цій же газеті у червні 1928 р. Він довів помилковість поглядів Студинського і безпідставність звинувачень на адресу ВУАН. Ця публікація стала підставою для публічного осуду Єфремова, який звинувачувався у контрреволюції за те, що для відповіді він звернувся до "буржуазних" засобів інформації²³.

Про життя емігрантів в УСРР дізнавалися із критичних статей у центральній пресі²⁴, реферативних оглядів зарубіжних журналів²⁵. Національно свідомі комуністи, що займали високі посади, мали можливість знайомитися з оглядами зарубіжної, в тому числі української емігрантської преси, які регулярно готував інформаційний відділ ЦК КП(б)У²⁶. У виступах на партійних з'їздах, конференціях, пленумах керівні діячі охоче цитували своїх політичних суперників з наступним, зрозуміло, спростуванням цих тверджень. Наприклад, про еміграцію і брошуру В.Винниченка "Поворот на Україну" говорив М.Попов на 6-й Волинській партійній конференції у грудні 1926 р.²⁷; Л.Каганович цитував О.Шульгіна у привітальному слові X-у Всеукраїнському з'їзду Рад (квітень 1927 р.)²⁸. Зачитав уривки із заяви "достатньо крупної особи, що відігравала провідну роль у петлюрівщині" В.Балицький на "2-й конференції КП(б)У у квітні 1929 р."²⁹.

Таким чином, вдумливий читач в УСРР, попри всі цензурні заборони, мав досить інформації, хоч і спотвореної, щоб довідатися про життя українців за кордоном. Правду про

це їм розповідали реемігранти та галичани, що приїздили жити й працювати в Україну. Велика заслуга в інформуванні громадськості про наукове життя в еміграції і Галичині належала М.С.Грушевському. У редагованому ним часописі історичної секції ВУАН "Україна" регулярно друкувалися огляди української наукової праці за межами УСРР³⁰. Як писав пізніше один з критиків Грушевського М.А.Рубач, під "вегетаріанською ширмою" "Українознавство поза межами УСРР" в журналі "можна знайти докладну інформацію про всі контрреволюційні емігрантські видання, до невеликих статтів включно. Цій пропаганді та інформації про "науково-історичну" творчість еміграції присвячуються десятки сторінок"³¹.

Наведені факти свідчать, що у 20-х – на початку 30-х рр. діяли, попри всі труднощі, канали взаємної інформації між українською еміграцією й УСРР, що в умовах державної розмежованості, політичної й ідеологічної конфронтації створювало можливості для адекватної оцінки офіційної політики українізації серед емігрантів, сприяло подоланню насадженої більшовицьким режимом ворожнечі і недовіри до емігрантів серед широкого загалу в підрадянській Україні, створювало ґрунт для порозуміння й наближення різних течій українського національно-визвольного руху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С. 6; 2. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його історичні попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. Т.2. – К., 1994. – С. 19; 3. Николишин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес / публіцистичні рефлексії / . – Б.М., 1939. – С. 45; 4. Шаповал М. Більшевизм і Україна. – Прага, 1926. – С. 2; 5. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні / матеріали і завваги / // Праці Українського товариства. Т.34. – Варшава, 1936. – С. 42; 6. Пастернак Є. Україна під більшовиками (1919-1939). – Торонто, 1979. – С. 92; 7. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Перший том. 1920-1939. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. – С. 54-55; 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.4465. – Оп. 1. – Спр. 209-217; 9. Розбудова нації. Орган проводу українських націоналістів. – 1928. – Ч. 9. – С. 349-351; Ч. 10-11. – С. 402-405; Ч. 12. – С. 445-450; 10. Там само. – 1929. – Ч. 8-9. – С. 281-284; 11. Там само. – Ч. 12. – С. 408-409; 12. Там само. – Ч. 6-7. – С. 220-224; 13. Там само. – 1928. – Ч. 6. – С. 245-247; 14. Лозинський М. Реєміграція // Національна думка (Прага). – 1927. – Ч.У. – С. 7 – 10; Бабій О. Радянська Україна і ми. – Там само. – С. 11-25; 15. Тризуб. Тиждень політики, культури, громадського життя та мистецтва. – 1926. – Ч. 19, 26-27, 40, 57; 1927. – Ч. 33 та інш.; 16. Там само. – 1925. – Ч. 7; 1926. – Ч. 17, 26-27; Розбудова нації. – 1933. – Ч. 7-8; 17. Н.Н. Ставка на молодь (шляхи націоналізму на Радянській Україні) // Розбудова нації. – 1933. – Ч. 7-8. – С. 157-159; 18. Див.: Студинський К. З поїздки по Радянській Україні // Діло. – 1927. – 26 липня, 4 серпня; Свенціцький І. З культурного життя сучасної України Там само. – 5, 6, 9 серпня; 19. Громадський голос. Соціалістично-радикальний часопис українського народу. – 1926. – 30 жовтня; 20. Діло. – 1927. – 9 серпня; 21. Див.: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-ті роки ХХ ст. – К., 1994. – С. 57-59; 22. Що бачив і що говорив Мирослав Січинський про Велику Україну? // Громадський голос. – 1929. – 9 березня; 23. Курас І., Левенець Ю., Шаповал Ю. С.Єфремов та його щоденники // Єфремов С. Щоденники, 1923-1928. – К., 1997. – С. 16; 24. Див.: Наші за кордоном // Вісти. – 1926. – 4, 5, 6, 10 січня; 5, 7, 10-13 лютого; Левицький М. Национальная политика Советской власти и Винниченко // Коммунист. – 1925. – 2 октября; Максимович К. За Винниченко – Левинський // Комунист. – 1927. – 6 січня; 25. Обзор иностранных журналов по национальному вопросу // Революция и национальности. – 1930. – № 6. – С. 137-142; 26. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2123, 2547; 27. 6-а Волинська партконференція (Стенографічний відчит). 20-24 грудня 1926 р. Бюлетень № 2. – С. 5; 28. X-й з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 6-13 квітня 1927 р. Стенографічний звіт та постанови. – Х., 1927. – С. 4; 29. Друга конференція Комуністичної партії (більшовиків) України (9-14 квітня 1929 р.). Стенографічний звіт. – Х., 1929. – С. 56; 30. Дорошенко В. Огляд українського наукового руху поза межами УСРР // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 131-150; Українознавство поза межами УСРР у 1928 році // Там само. – 1930. – Кн. 42. – С. 119-142; 31. Рубач М.А. Буржуазна куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії "Трудового народу" (Соціально-політичні погляди М.С.Грушевського) // Червоний шлях. Громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. – 1932. – Ч. 11-12. – С. 135.

АГРАРНІ ЗАВОРУШЕННЯ СЕЛЯН ШАРГОРОДЩИНИ В БЕРЕЗНІ 1930 р.

Згідно з більшовицькою доктриною шлях до соціалізму був пов'язаний з переходом селянства до колективного виробництва. Беручи курс на колективізацію, сталінське керівництво прагнуло ліквідувати дрібнотоварний селянський уклад, який, на думку більшовиків, був джерелом капіталізму на селі. В Україні колективізацію планувалося завершити в основному до кінця 1930 р. Такі нереальні терміни можна було забезпечити лише насильницькими методами. І для того, щоб зламати опір заможних селян, в Україні проводилася політика «ліквідації куркульства як класу», в результаті якої було знищено понад 200 тисяч селянських господарств. Жертвами репресій у процесі розкуркулювання стали понад 1 млн. чоловік.¹

Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор на виконання сталінських вказівок 24 лютого 1930 р. підписав лист-директиву до місцевих парторганізацій з гаслом: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну - до осені 1930 р.».² Районні власті, що так бажали вислужитись перед начальством, виявляли готовність до ще більшого скорочення термінів.

Насильницьке залучення до колгоспів викликало упертий опір. У багатьох селах України і, зокрема Шаргородщини, відбувалися антиколгоспні і навіть антирадянські виступи. Це зафіксовано в книзі "Вінницька область" з 26-томного видання "Історія міст і сіл Української РСР": "Колективізація в Шаргороді проходила в умовах гострої боротьби з класовими ворогами. В березні 1930 року куркулі сіл Шостаківка і Плебанівка вдалися до антирадянського виступу, вчинили у Шаргороді напад на приміщення райвиконкому. Але ніякі підступи куркулів не могли перешкодити ходу колективізації / ті, хто готував нарис, забули ще про с.Розкош - від авт./".³

Шостаківка, Плебанівка і Розкош були форпостами католицизму на Поділлі. На межі ХІХ і ХХ ст. в Шостаківці було 1243 вірних римо-католицькій церкві, Плебанівці - 914, Розкоші - 650.⁴ Це ж як слід було поглумитися над віруючими хліборобами, щоб вони взялися за вила!

В анналах колишнього КДБ знайшлась і кримінальна справа за N 6097⁵, яка була заведена 24 березня 1930 р. для розслідування цього "антирадянського виступу". З неї стає зрозумілим, чому стався вибух народного гніву. В село Плебанівку прибули уповноважені райкому КП(б)У Канторович і Семенов, а також оперуповноважені ДПУ Островський та Єнашов із групою міліціонерів. Дві оперативні групи, підсилені місцевими комсомольцями, мали провести розкуркулення за списками і вивезти людей.⁶ Зі всього села в колгосп було подано лише 30 заяв.⁷ Це були ті, хто, вступаючи в колгосп, нічого не втрачав, бо нічого не мав. Решта ж, хто мусив віддати нажиту нелегкою працею землю, майно, реманент, не погоджувались на це.

В ніч з 10 на 11 березня таємна поліція /Могилів-Подільський відділ ДПУ/ провела арешти так званих "куркулів" в селі Плебанівка. Тієї пори оперативна група Островського зуміла арештувати всіх, кого нарекли куркулями. А друга група на чолі з Семеновим не впоралась із завданням. На підвір'ї Михайла Шейгеця /того, що у 1925 р. врятував шаргородського ксьондза Туровського від арешту/ почалась стрілянина. Господар втік через вікно, зібрав своїх рідних і близьких, а до них приєднались і односельці, і гуртом кинулися на опергрупу. Сільські активісти розбіглися по сусідніх селах, а оперуповноважений Єнашов, відстрілюючись, забіг в сільраду. Розлючені селяни наздогнали його в той момент, коли наган дав осічку і депеушника було побито так, що посильний сільради Кость Гордієнко вдосвіта привіз його ледь живого, без ока, до Шаргорода.⁸

Під час стрілянини одного хлібороба було вбито, декількох поранено. Скільки було заарештовано - невідомо, але ними набили три камери місцевої тюрми, яка знаходилася в корпусі келій колишнього православного монастиря.

Ранком 11 березня всіх підняв звук труби музиканта Феодосія Горенюка. Обурене і схвильоване населення Плебанівки вийшло на сільський майдан. Син заарештованого "куркуля" Микола Легутко закликав всіх йти до Шаргорода і звільнити ув'язнених, адже завтра на їх місці могли бути інші селяни. Він заявив: "Вночі на нас напали, поранили людей, одного застрелили. Ми вийшли на поле, щоб повідомити в інші села, що по нас стріляли як в дичину. Ми йдемо в Шаргород, нехай випустять наших людей. Йдіть і ви з нами, а якщо не підете, то ви нам не сусіди".⁹ І люди вирішили – всі так всі, йдемо відбивати односельців. Деякі мешканці села побігли до сусідніх поселень піднімати людей. Зібрався великий натовп, озброєний палицями, вилами, сокирами, камінням і рушив до райцентру. В Шостаківці до повстанців приєдналося півтори-дві тисячі людей, з Розкоші також було немало співчуваючих. Сформувався натовп до 4 тисяч чоловік.

Основні події розгортались у центрі містечка, на територіях, де раніше містилися костельні і монастирські будівлі. За костельним муром у колишньому будинку ксьондза містився райком КП/б/У і райземвідділ, а в іншому, праворуч від храму, райвиконком з усіма службами. Через дорогу, ліворуч, височів мур ліквідованого монастиря з камерами для ув'язнених. У ньому отаборилися районна міліція і районний адміністративний відділ.

Коли збуджений натовп підійшов до центру, його намагалися зупинити міліція і представники райвлadı. Але діалогу не вийшло. Народ вимагав звільнити арештованих, згадав і забраного ксьондза. І поволі просувався вперед. Урядовці врятувалися втечею, а міліція засіла за муром із залізними ворітьми. Після цього плебанівські люди пішли до міліції, а шостаківці і розкошівці оточили райвиконком і райком партії. І там, і там натовп почав штурмувати місцеві bastiони компартійного тоталітаризму.¹⁰ В хід пішло каміння, були повибивані всі віконні шибки. Ломами виламали входні двері і бунтарі увірвалися до приміщення. Першим почали громити фінансовий відділ, саме тут містилися документи на непомірні податки. Це підтвердив пізніше на допиті селянин Кульбіда І.Б.: "Я підійшов до воріт і побачив, що на землі палахкотять купи книг і паперу. Навкруги стояло багато людей, а з будинку райвиконкому продовжували виносити книги, папери, портрети вождів й кидали їх у вогонь. Серед інших я побачив громадянок села Шостаківки Пошталян Кароліну, Стефанюк Михайлину, Грискевич Мар'яну і Дозорець Павліну з Розкоші. Тут же біля воріт стояв розбитий натовпом автомобіль. Від людей я почув, що першою почала трошити авто Дозорець Павліна. Вона також активно знищувала фінансові документи, волаючи при цьому: "З мене здерли 90 крб. за млин, а тепер все поб'ю, навіщо мене грабували!" Біля райвиконкому горіли три купи паперу, а біля райкому КП/б/У - одна. Були знищені також всі меблі. Штурмом керували мешканці Шостаківки Пошталян Лука Павлович і Огородник Казимір Миколайович".¹¹

Інакше розгорталися події біля міліції. Коли повстанці почали ламати залізні ворота, міліція без попередження відкрила вогонь. Одразу було вбито Печенюка Михайла з Розкоші і декількох поранено. Люди стали розбігатися. Це стало відомо тим, хто був біля адмінбудинків. Страшна новина подіяла на натовп, як цебер холодної води, і селянство подалось додому.¹²

Згодом військові частини, викликані з Могилева-Подільського, оточили повсталі села, взяли заручників. В основному заарештовували і допитували повстанців з Шостаківки, з Плебанівки - жодного. В кримінальній справі є багато прізвищ активних учасників народного бунту. Характерно, що у протоколах допиту в графі "походження" всі звинувачені писали – «селянин», «поляк-католик», або «українець-католик».

Слідчі пред'явили звинувачення тільки двом організаторам, але в 1937/38 рр. енкавеесівці арештували і пізніше стратили всіх інших. Процитуємо звинувачувальне заключення:

«1. Пошталяян Лука Павлович, 1900 р. народження, уродженець с. Насиківки, проживаючий в с. Шостаківка Шаргородського району Могилівської округи, селянин, хлібороб, українець-католик, син куркуля, середняк, безпартійний, неписьменний, жонатий, 6 душ сім'ї, землі має 4,65 десятини, пару коней, одну корову, хату, клуню, сарай, податку платить 22 крб., хлібозаготівлі накладено 20 пудів, під судом і слідством не знаходився, виборчими правами користується, підданий УРСР; 2. Огородник Казимір Миколайович, 1885 р. народження, уродженець і мешканець с. Шостаківки Шаргородського району Могилівської округи, селянин, хлібороб, українець-католик, бідняк, безпартійний, неписьменний, жонатий, 5 душ сім'ї, землі має 2,65 десятини, одного коня, одну корову, хату, клуню, сарай, податку платить 3 крб., хлібозаготівлі накладено 3 пуди, під судом і слідством не знаходився, виборчими правами користується, підданий УРСР - звинувачуються в тому, що 11 березня 1930 р. вони керували натовпом селян і направили його до м. Шаргорода, де під їх тиском і керівництвом були розгромлені радянські установи. Вони вимагали розгону радслужбовців, визволення арештованих куркулів і для цього зібрали натовп біля 4000 чоловік. Таким чином, звинувачувані здійснили злочини передбачені ст.ст. 54-9, 54-10, 56-14 КК УРСР.

Судова трійка при колегії ДПУ УРСР від 8 червня 1930 року постановила: «Огородника Казиміра Миколайовича та Пошталяяна Луку Павловича ув'язнити кожного до концтабору терміном на чотири роки умовно, рахуючи з 24.3.1930 року»¹³.

Обох з під варті звільнили. Але в листопаді 1937 р. їх було заарештовано. Одним з пунктів звинувачення було те, що вони були членами костьольної громади і підтримували близькі стосунки с ксьондзом Туровським, репресованим за антирадянську діяльність. 9 грудня 1937 р. за рішенням Народного Комісара внутрішніх справ СРСР /протокол 497/ їх було засуджено до розстрілу. Вирок виконано 19 січня 1938 р. пострілом в потилицю на підвір'ї Вінницького обласного управління НКВС. 7 листопада 1960 р. Верховний Суд УРСР реабілітував невинні жертви.¹⁴

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С. 75; 2. Історія України. Під ред. В.А.Смоля. – К., 1997. – С. 283; 3. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 705; 4. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 752. – Арк. 83; 5. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.Р. 6023. – Оп. 4. – Спр. 6097. – У 2-х т.; 6. Нагребський А. Моя Плебанівка. – К., 2001. – С. 15; 7. Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. – К., 2002. – С. 119; 8. ДАВО. – Ф.Р. 6023. – Оп. 4. – Спр. 6097. – Т.1. – Арк. 35; 9. Там само. – Арк. 51; 10. Там само. – Арк. 67; 11. Там само. – Арк. 73; 12. Там само. – Арк. 89; 13. ДАВО. – Ф.Р. 6023. – Оп. 4. – Спр. 6097. – Т. 2. – Арк. 24, 25; 14. ДАВО. – Ф.Р. 6023. – Оп. 4. – Спр. 16984, 22857.

В.І. Петренко

ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1932 – 1934 рр.)

Час невблаганно віддаляє нас від тих фатальних 30-х рр. минулого століття – років національної трагедії нашого народу, коли безконечні масові репресії сталінського тоталітарного режиму знищили мільйони ні в чому неповинних українців. Репресії ж голодом – найжахливіша форма їхнього прояву, вони здійснювалися шляхом непосильних норм хлібоздач, вилученням до останку харчів і заходами, які перешкоджали допомогі вимираючому населенню України. Про ці злочини сталінщини повинні завжди пам'ятати і сьогоднішнє, і завтрашні покоління; забути – зрадити пам'ять репресованих.

Моторошно, страшно читати архівні документи 1932-1934 рр. Майже в кожному з них людський біль приречених подолян, смерть дітей, божевілля батьків, прояви людоїдства.

З листа члена Вінницького обкому партії Старобіна секретареві обкому КП(б)У Чернявському від 25 травня 1932 р.: «Особисто. В перший же день перебування в Бершадському районі маю ряд факторів, які свідчать про важке продовольче становище,...в

селі Баланівка в квітні померло 75 чол., Романівка – 27 чол., Сумівка – 18 чол.... Сам бачив десятки жінок і дітей, які, бродячи по пояс у воді, збирають ракушки у ставку..., біля гуральні сотні народу їдять брагу..., викопують і їдять дохлятину (труп коней облиті гасом), є і випадки людодства. Становище в цьому районі, звичайно, краще ніж в центральних, але району також потрібна допомога...».¹

Можна собі тільки уявити, яким же становище тоді було в центральних районах області?

З інформації обласного прокурора секретареві Вінницького обкому КП(б)У від 9 червня 1932 року: «Цілком таємно. В с. Луці Вороновицького р-ну середнячка Я... маючи 5-х ідоків, чоловіка та трьох дітей – 3, 8 та 10 років... в кінці травня зарізала та використала для споживання свою дитину 3-х років. Вбивство було скоєно за таких обставин: мати Я. наказала своєму синові 10-ти років зв'язати трьохрічну дитину на горищі і зарізати, що і було зроблено... М'ясо порізано, посолено й використовувалось для споживання сім'ї...».²

Із доповідної записки секретаря Липовецького райпарткому секретареві Вінницького обкому КП(б)У (квітень 1933 р.): «...Лос-Лосіївка, один громадянин... поїв своїх трое дітей, що встановлено слідством, після арешту помер в камері міліції. В цій же Лос-Лосіївці вмирає щоденно 30-35 чоловік. У Вахнівці 10 квітня вмерло 37 чоловік за день, у Зозові по 15-20 чоловік вмирає щоденно».³

Із повідомлення уповноваженого Теплицького районного ДПУ в ЦК КП(б)У від 28 березня 1933 р.: «Цілком таємно. За останню декаду в районі виявлено випадки людодства на ґрунті голоду. В селі Соболівка батько вбив свою дочку 9-ти років... частину встиг з'їсти. В селі Бджільна мати зарізала дочку... при арешті померла і мати. В селі Петрашівці на цьому ж ґрунті батько вбив трьох дітей, дружину, а сам повісився...».⁴

Становище склалося вкрай жахливе. Голод здійснював постійний психічний тиск на людей, навіть матері часом починали ненавидіти дітей, божеволіли, що призводило до людодства.

Із доповідної записки секретаря обласної «оздоровчої комісії» Вінницькому обкому КП(б)У від 17 травня 1933 р.: «...В області охоплено продовольчими труднощами 38 районів... 26895 господарств... 120903 чол... На 15 травня в 10-ти районах області зареєстровано 8985 випадків голодної смерті. Найбільшу кількість смертей дають такі райони: Станіславчицький – 2000 чол., Липовецький – 1659 чол., Махнівський – 1280 чол., Іллінецький – 1238 чол., Немирівський – 1080 чол...».⁵

Тисячі людей вмирали від голоду, а становище, яке склалося, за вказівкою зверху, державні чиновники так званої «оздоровчої комісії» (це ж треба було придумати таку назву) цинічно називають «продовольчими труднощами».

З інформації уповноваженого Калинівського районного ДПУ начальнику обласного ДПУ і обласному прокурору від 2 травня 1933 р.: «Цілком таємно. Стан Калинівського району такий: голодом охоплено 25 сіл з 34. Загальна кількість голодуючих доходить до 8500 чол., з них опухлих 7000 чол. Померло більше як 2000 чол. Контингент голодуючих, опухлих, померлих – бідняки, середняки, колгоспники, серед них і ударники, які виробили понад 300 трудоднів. В селах, вражених голодом, щоденно помирає 12–15 чол. (Гущенці, Сальник, Курава, Котюженці, Жигалівка, Янів та ін.). Часто мертві лежать вдома по кілька днів... В сілрадах відсутній точний облік померлих так, як на реєстрацію ніхто не являється. Голодуючі, не маючи ніякої матеріальної підтримки, харчуються собаками, кішками та всілякою гадостою, у цих селах майже не залишилось кішок і собак. На даному ґрунті розвивається людодство, зареєстровано в районі 8 випадків..., дана кількість неповна..., діють вночі конспіративним чином, боячись репресій».⁶

Голод косив усіх підряд як колгоспників, так і одноосібників, як бідняків, так і середняків. Реєстрація померлих велася вкрай негативно, часто запізно, а в багатьох селах взагалі не велась. Це одна із причин, яка сьогодні не дає можливості назвати точну кількість жертв голодомору.

Сотні, тисячі документів лише державного архіву Вінницької області свідчать про злодіяння сталінського репресивного режиму в Україні, зокрема на Поділлі у 1932 – 1934 роках.

Значний масив документів відклався в архіві і за попередні роки, він дає змогу проаналізувати не тільки економічні, але й причини політичного характеру великого голоду в Україні. (Причини голодомору, пов'язані з економічними процесами в Україні на початку 30-х рр., висвітлені в книзі Гальчака С.Д. «Білі плями» скорботи...)⁷

Так, уже після виконання директиви секретаря ЦК КП(б)У Косіора (січень 1930 р.) про розкуркулення та виселення 150 000 селянських господарств (близько 1-го млн. чол.)⁸ в Україні продовжується нищення непокірного селянства, опір якого наростає в міру тиску на нього більшовицької влади. Влада ж, впроваджуючи в життя насильницьку колективізацію та непосильну хлібозаготівлю, все частіше стала застосовувати репресивні заходи проти власного народу, спираючись на військові багнети.

Опір селянства взимку та весною 1930 р. не тільки набрав великого розмаху, він набув і різноманітних форм боротьби. Насамперед – це збройні виступи селянства проти політики більшовиків. В доповідних та інформаційно-політичних листах секретаря Тульчинського окрпарткому в ЦК КП(б)У в березні 1930 р. повідомлялося: «Стан в селах М'ястківського, Бершадського, Вапнярського, Ладизинського районах, де хвилювання швидко переросли в збройні повстання, викликав необхідність застосувати в останні дні репресивні заходи (організація загонів, арешти заколотників, куркулів, застосування зброї)... В Соболівському районі під час вилучення куркулів та організаторів хвилювань був озброєний опір, ...після примінення зброї з боку червоноармійських загонів, натиск відбито. Внаслідок озброєної сутички 2 забито і 1 поранений».⁹ В повідомленнях ДПУ про ці події зазначалося: «Цілком таємно... Учасників волинок по Соболівському району з 12 по 24 березня 1930 року заарештовано по списках ДПУ 154 чоловіки».¹⁰

Досить часто повстанці застосовували терористичні акти проти партактивістів. У інформзведеннях Вінницького обкому КП(б)У за 1932 р. читаємо: «Терористичні акти... Махнівський район. Голова Жежелівської сільської ради, повертаючись з бригадою після вилучення хліба, зайшов до хати голови КНС, де під час закурювання був убитий через вікно пострілом з обрізу... Брацлавський район. Забито голову Юрківської сільради, був замах на уповноваженого РПК, забито голову виробничого товариства... Теплицький район. В селі Мочулка куркулі забили міліціонера, який мав супроводжувати засуджених твездоздавців... Затонський район. В селі Жинишківці куркулі підстрілили заступника голови сільської ради... Піщанський район. В селі Батрацькому вбито голову сільради Гуменного в 10 годин вечора під час роботи в сільраді...».¹¹

Широкого розмаху на Поділлі в 1930 – 1932 рр. набула страйкова боротьба селянства та жіночі бунти. З інформаційного листа секретаря Немирівського райпарткому від 31 липня 1931 р.: «Таємно. Про волинку в селі Щурівцях.... Біля 150 жінок зібралися біля Червоного току з метою не допустити до молотьби зведеного куркульського хліба і о третій годині дня волинка набрала організованого характеру.... Особливо ганебні факти мали місце раніше в липні місяці – страйк у колгоспі, ні сільська рада, ні уповноважений РПК про цей факт не повідомили.... Зовсім слабка масова робота серед бідняків і середняцтва, колгоспників та особливо серед жінок.... Таке становище дало можливість куркулям організувати волинку».¹²

Антибільшовицький опір селянства партапаратчики назвали «волинками», що в перекладі з російської мови означає: зволікання, тяганина.

Окрім вищезгаданих активних форм боротьби, селяни масово виходили з колгоспів (особливо це проявилось після публікації статті Сталіна «Запаморочення від успіхів», яка була надрукована в газеті «Правда» 2-го березня 1930 р.), розбирали худобу, реманент та посівний матеріал, підпалювали хати сільських партактивістів, розповсюджували листівки антибільшовицького характеру, писали анонімні погрози, ухилялися від роботи, захищали

своє майно, розкрадали колгоспне, ховали продовольство. Ці пасивні форми боротьби проти сталінізму також стали зброєю селян для щоденного завзятого опору.

Масовий героїчний опір українського селянства більшовицькій політиці насильницької колективізації до краю загострив відносини між селянами і владою, заставив останню піти на поступки, чим була власне і викликана сталінська стаття від 2 березня 1930 р.

В Україні в цей час склалося надзвичайно напружене політичне становище, кількість антирадянських масових виступів зростала з кожним днем. Якщо в січні 1930 р. в 45 масових селянських заворушеннях брали участь 13410 чоловік, то в лютому у 200 заворушеннях – 59600 чоловік, а в березні кількість антирадянських виступів сягнула 2945, у яких взяли участь 877610 чоловік.¹³

Про складність політичної ситуації і на Поділлі йдеться у доповідній записці начальника Вінницького обласного відділу ДПУ т. Левоцького секретареві Вінницького обкому КП(б)У т.Олексієву від 17 березня 1932 р.: «Цілком таємно. Особисто. Про повстанський рух. Територія, яка обслуговується Вінницьким обласним відділом ДПУ,... у відношенні засміченості контрреволюційним елементом займає одне з перших місць в Україні. Відсутність пролетарських центрів, близькість до Заходу створили благодатні умови для розвитку української контрреволюції і вкореніння в заможні маси селянства ідей української дрібно-буржуазної державності.... Гайсинський, Теплицький, Уманський райони. В останніх числах лютого ліквідована контрреволюційна повстанська група, яка охопила Гайсинський, Теплицький, Уманський, Шепетівський, Одеський, Тираспільський, Зінов'євський та ряд інших районів. В організацію входили розкуркулені куркулі, середняки – твердоздатчики, ображені активісти, колишні петлюрівці, учнівська молодь і окремі представники інтелігенції... Завданням організації було збройне повалення радянської влади. Для досягнення цієї цілі, окрім масового вербування, проводилась і робота серед селянства і підготовка до повстання.... Тільки одним керівником були створені селянські повстанські осередки майже в 100 селах округи.... Ряд документів свідчать, що керівники цієї організації мали зв'язок з армією..., а також з закордоном...».¹⁴

Подібні повстанські організації були створені на Поділлі в 1930 – 1931 рр. майже у всіх районах краю (у вищезазначеному документі - в 39 районах області).

Таким чином, селяни були сповнені рішучості продовжувати опір і вести боротьбу з більшовиками до переможного кінця. Таке становище могло затягнутися на довгі роки, що ніяк не задовольняло сталінське політбюро в період індустріалізації країни та конфронтації СРСР майже з усією Європою.

Відступити, повернутись до НЕПу і поступового процесу колективізації селянських господарств, поєднуючи індивідуальний і колективний способи господарювання, – на це пішло б ще більше часу, та й програвати Сталін не вмів.

Відкриті широкомасштабні військові дії армійських підрозділів та військ ДПУ проти селянства також не підходили. Справа не тільки в негативному міжнародному резонансі; загнані червоноармійськими багнетами в колгоспи селяни б не працювали.

В усіх перерахованих для більшовиків варіантах різко зменшувалося постачання держави хлібом. Без хліба всі політичні та економічні плани ВКП(б) було б зруйновано, і на порядок денний постало б питання про зміну влади в країні (якщо не влади, – то її керівництва).

Голод – ось який захід був застосований більшовиками в цих умовах проти селянства в мирний час. Противники повинні були вимерти, а живі, психологічно надломлені, мали слухняно працювати в колгоспах. Що таке для сталінського політбюро кілька мільйонів життів зухвалого відсталого селянства, коли попереду невдовзі світова революція і майорять далі комунізму на всій Планеті.

Вірогідніше всього, навесні 1930 р. і було прийняте таке рішення Сталіном та його оточенням. Шукати якусь постанову мабуть марно, але штучний голодомор підтверджують і наявні архівні джерела.

Після весняних 1930 р. подій партією на перше місце вже виноситься не колективізація та її темпи (незважаючи на те, що кількість колективізованих господарств за кілька весняних місяців зменшилася вдвічі і більше), а виконання хлібозаготівельних планів, вилучення у селян продуктів харчування та застосування різноманітних силових заходів до непокірного селянства.

Зрозумівши, що штурмові плани колективізації провалилися, та виконуючи директиву Сталіна про ліквідацію куркульства як класу, партійні функціонери, крім відібраного хліба та продуктів харчування, дали вказівку відбирати засіяну землю: «Цілком таємно. 15 липня 1930 р. Всім партосередкам. Де ще не виділено розкуркуленим куркулям частину озимини, що їй було конфісковано і передано колгоспу, РПК пропонує і не виділяти, в разі виділення – це буде розцінюватися як політична помилка. Керуйтеся, в цьому відношенні, закритим листом ОПК, який при цьому прикладається виключно для членів та кандидатів партії. Всілякі виділення озимини розкуркуленим куркулям припинити, а там де виділено – скасувати і всі посіви на куркульській землі, яка відібрана в порядку розкуркулення, залишаються в користуванні того, кому передана земля».¹⁵

На початку 30-х рр. розпочинають активну діяльність «похідні» судово – слідчі бригади, головними завданнями яких були: «швидке реагування на суспільно - небезпечні явища», проведення на місцях масово-політичної роз'яснювальної роботи, організація в селах судових процесів (протягом 2-3 днів) над злісними «нездатчиками» хліба та куркулями. Так, у січні 1932 р. Бердичівською міською прокуратурою в 13 сіл району були направлені 3 судово-слідчі бригади. Вони провели судово-слідчі процеси в результаті яких було засуджено: куркулів – 58 чоловік (39 – на довготривалий термін), «твердоздатчиків» – 94 чоловіки (19 чол. до примусової праці, 75 чол.- позбавлення волі), контрактантів – 94 чоловіки (28 чол. до примусової праці, 66 чол.- позбавлення волі).¹⁶

Згодом партійні комітети приймають постанови про вилучення у селян жорен. Жорна були майже в кожному селянському господарстві, вони довгий час рятували людей від голодної смерті, даючи змогу отримувати помол (муку) з усіх видів сільськогосподарських культур. На засіданні бюро Вінницького обкому КП(б)У 1 серпня 1932 р. приймається таке рішення: «Цілком таємно. Про вилучення жерновів (жорен). Констатувати, що наявність жерновів сприяє розбазарюванню та спекуляції хлібом, вважати за потрібне запропонувати МПК та РПК негайно провести виявлення та вилучення жерновів».¹⁷

Вищезгадані нововиявлені документи свідчать, що антинародна більшовицька влада на початку 30-х рр. XX ст. для досягнення своєї мети (на селі – це повна колективізація сільського господарства, покірність селян перед владою, виконання продовольчих планів) вдається до самих крайніх репресивних заходів – знищення селянства голодом. «Хто не з нами – той проти нас», «Ціль виправдовує засоби», «Якщо ворог не здається – його знищують»- ці крилаті більшовицькі гасла наскрізь пронизали суспільство, вкорінились у головах виконавців сталінських рішень і призвели до трагедії українського селянства.

Про те, якими методами проводилася хлібозаготівля в селах Поділля, свідчить також велика кількість архівних документів. Так, у донесенні начальника політвідділу УНР-52 від 18 грудня 1932 р. секретареві Вінницького обкому КП(б)У йдеться: «Таємно. В селі Мигалівці Барського району під час роботи бригади по хлібозаготівлі, вночі... до тих, хто не виконав планів хлібозаготівлі, застосовувались такі методи: змушували цілувати рогожне знамено, тримати на піднятих руках бочку до ранку; одягали 2-м чоловікам, в тому числі і жінкам, бочку на голову і били палицями по бочці; заставляли залізати під діжку чоловіка і жінку, мовляв, нехай там домовляться як здавати зерно; одягали в рясу із рогожі, давали кадило в руки і вимагали: «Кади, може чорти і допоможуть в виконанні плану»;... в такому вигляді влаштовували ходіння по вулиці вночі...».¹⁸

В спецповідомленні начальника Вінницького обласного управління робітничо – селянської міліції у Вінницький обком КП(б)У є така інформація: «Цілком таємно.... В селі Клектин (Шаргородський район) уповноважений РПК Ф. разом з бригадами комсомольцями збирали жінок-контрактантів, що не виконали хлібозаготівель, роздягали їх наголо. Накладали на голови капелюхи, примушували залазити під ліжка, а самі залазили на ліжка й танцювали доки дошки не падали на контрактантів».¹⁹

В інформації Вінницької обласної прокуратури читаємо: «...Хлібозаготівля.... В Козятинському районі 5 січня 1932 року комісія по хлібозаготівлях в селі Вівсяниках... в п'яному виді, під час виконання своїх обов'язків, проводила знущання.... Стали робити обшук золота, розвалили піч та забрали мішок клоччя, після чого, запропонували присутнім роздягтися, коли останні не захотіли,- роздягали примусово. Всіх голих вигнали на двір на мороз, де пробули 15 хвилин. Завівши в хату,... стали оглядати полові органи, як чоловіків так і жінок... ще раніше намітили для згвалтування 18-річну дівчину... після знущань її було згвалтовано...».²⁰

Систематичні партійні чистки, які проводились регулярно за вказівкою сталінського політбюро, зрештою призвели до того, що здебільшого партійні та радянські органи на місцях очолили жорстокі, бездушні, аморальні керівники, які сліпо виконували будь-які накази зверху. Досить часто, діючи безконтрольно і сподіваючись на безкарність, вони жорстоко знущалися над селянами. Саме такі кадри і були потрібні Сталіну, саме на них він і спирався, впроваджуючи в життя свої злочинні плани.

А партійні керівники, які проявляли людське ставлення до селян, негайно виключались із партії і заарештовувались. У характеристиках на виключених з партії та заарештованих за невиконання планів хлібозаготівлі представники Меджибіжського районного партійного комітету писали: «Петровський Іван Іванів, член партії з 1931 року, селянин, був головою колгоспу в селі Русанівцях, виключений з партії за зростання з кулацько – петлюрівським елементом.... Роздав ледарям і рвачам 260 пудів зернових культур....

Дацюк Василь Федорів, член партії з 1931 року, селянин, був головою колгоспу в селі Теришівцях, виключений з партії за крадіжки колгоспного хліба під час уборки....

Редько, кандидат в члени партії, селянин, був головою сільської ради в селі Теришівцях. Виключений з партії за недобачання, ... сприяв масовим крадіжкам хліба....

Щоколов Афанасій Євсєєвич, член партії з 1930 року, робітник, був уповноважений РПК в селі Русанівцях. З партії виключений за явне зволікання виконання плану хлібозаготівлі.... За недобачання класового ворога в колгоспі, розбазарювання колгоспного хліба в селі».²¹

Документи свідчать, що кожен, хто не виконував сталінських вказівок, негайно виключався з партійних рядів і автоматично підлягав арешту. А щоб переконатись у вірності майбутнього партійця, ЦК КП(б)У збільшив партійний кандидатський стаж у ті роки до 7 років. Правда, не забуваючи при цьому, навіть під час лютування голодомору, вправно постачати партійну номенклатуру продовольчими спецпайками. Так, в доповідній записці інструктора оргвідділу Шепетівського райпарткому до оргвідділу Вінницького обкому КП(б)У від 1-го листопада 1932 р. йдеться: «... Керівного складу райпартактиву в зачиненому розподільнику райорганізаціями встановлено 35 чоловік.... На постачання райпартактиву на протязі 3-го кварталу в централізованому порядку відпущено через зачинений розподільник промкрам та харчові продукти в такому розмірі: борошно – 2250 пудів, крупа – 61 пуд, олія – 31 кг., цукор – 315 кг., оселедці – 190 кг.... В районі організованна закрита їдальня, що обслуговує харчуванням 15 родин райактиву...».²²

Про байдужість режиму до людських страждань, ціною яких здійснювалася його політика, свідчить ряд заходів 1932 р. Так на початку року була введена дворазова система оплати праці (за вироблені трудовні) в колгоспах – аванс і повний розрахунок, але тільки в кінці року. Вартість одного трудовдя була надзвичайно низькою. Наприклад, в

Бердичівському районі – 39,6 копійки (середній показник 1931 р.).²³ Це були тяжкі умови для селян, але й вони не виконувалися, тому досить часто до списків померлих від голоду попадали і передовики, які виробили найбільшу кількість трудоднів. Так, в селі Янушевичі Іллінецького району протягом 3 років розрахунок з колгоспниками взагалі не проводився, люди працювали даремно, тому й не хотіли пов'язувати своє життя з колективами.²⁴

В серпні партактивісти отримали право конфіскації зерна у колгоспах; того ж місяця в дію було введено закон, що передбачав смертну кару за розкрадання «соціалістичної власності».

Для того, щоб не дати селянам кидати колгоспи у пошуках їжі, була впроваджена система внутрішніх паспортів.

У листопаді 1932 р. був виданий закон, який забороняв давати селянам колгоспне зерно, доки не буде виконаний план державних заготівель. І партійні активісти у пошуках хліба нищпорили в кожній хаті, зривали підлогу, руйнували печі, залазили в колодязі. Навіть тим, хто вже вмирав з голоду, не дозволяли залишати собі зерно.

Голод поширювався і набув найбільших розмірів у 1933 р. Залишившись без хліба, селяни їли собак, котів, шурів, кору, листя.... Мали місце і численні випадки канібалізму. Зі слів очевидців, найчастіше першими помирали чоловіки, потім діти, в останню чергу помирали жінки. Але перш ніж померти люди, часто втрачали своє людське ество (тільки цим і можна пояснити прояви канібалізму).

Порятунку майже не було. Відчувши загрозу смерті, ще до прийняття паспортного режиму, селяни масово втікали в міста, на будівництва і шахти Донбасу. Ночами організовували церковні служби і молебні «за спасіння душ». Жителі сіл прикордонних районів області ще мали надію на виживання можливістю переходу кордону з Румунією та Польщею. В матеріалах обстеження стану Ново – Ушицького району представниками Вінницького обкому КП(б)У за 1932 р. є така інформація: «... Грубі порушення революційної законності, арешти, побиття, самосуди стали причинами масових переходів за кордон. З весни покинули район більше 30 господарств. Зберігаються великі тенденції і до подальшого переходу... 21 вересня з села Куражино перейшли на Румунську сторону 4 сімейства. Намагалися перейти 14 сімей з сіл Щурки та Хребтієва, приготували для цього плоти, такі тенденції проявляються і в інших прилеглих до Дністра селах...».²⁵

В інформбюлетні Вінницького обкому КП(б)У «Про перебіг хлібозаготівель...» від 5-го грудня 1932 р. акцентується увага на тому, що в прикордонних селах Славутського району куркульські елементи, в зв'язку з посиленням хлібозаготівельної кампанії, ведуть агітацію за перехід у Польщу, і що випадки переходу кордону вже неодноразово були.²⁶

А врятувати опухле від голоду селянство українські партійні керівники ще могли, хліб в Україні був! Він знаходився під посиленою охороною в районних центрах на зсипних пунктах, в товарних вагонах ешелонів, підготовлених для відправки за кордон, на залізничних станціях, в морських портах.

З доповідної Вінницької обласної прокуратури Вінницькому обкому КП(б)У та облвиконкому від 26 серпня 1932 р.: «Таємно. Терміново. За відомостями, що нами одержані від Летичівського дільничого прокурора..., під час відправки хліба на зсипний пункт..., з'явився натовп жінок..., хліб згрузили знову... й не дали вивезти хліб...».²⁷

Більше того, під час цього страшного лихоліття – голодомору, на Поділлі продовжували працювати спиртові заводи, переробляючи зерно на спирт. В доповідній секретаря Тульчинського РПК секретареві Вінницького обкому КП(б)У від 9 травня 1932 р. йдеться: «Цілком таємно.... В Немирові повстання, селяни піднялись від голоду, оточили Центроспирт. Знищили горілку з викриками, що нам потрібен хліб, а не спирт.... Відрубали руку міліціонеру,.... це тільки початок».²⁸

До всього сказаного необхідно додати, що в цих роках відбувався у великій кількості розпродаж селянських господарств. Із доповідної записки заступник начальника Віноблвідділу ДПУ УРСР секретарю Вінницького обкому КП(б)У від 23 травня 1932 р.:

«Цілком таємно. В результаті хлібозаготівель та інших кампаній мають місце велика кількість розпроданих селянських господарств та виселення із хат сімей... Чечельницький район – розпродано біля 700 господарств, 90% селян вигнано із своїх домівок... Чернівецький район – в одному лише селі Березівка розпродано 122 господарства.... Немирівський район – 250 господарств.... Тиврівський район – 265 господарств.... Подібне становище і в інших районах.... Велика кількість селян залишилася під відкритим небом, голодують, нишпорять по селях.... Необхідно було виділити для них спецпоселення, наділивши необхідною нормою землі».²⁹ Навіть представник ДПУ, вражений важким становищем селянства, говорить про необхідність виділення землі для голодуючих селян в спецпоселеннях.

Вигнані зі своїх домівок за невиконання хлібозаготівель, приречені на неминучу смерть (паспортний режим не дозволяв кудись виїхати і спробувати десь вижити, та й охоронні загони ДПУ відразу повертали бездомних селян назад), тисячі селянських сімей бродили по своїй же землі в пошуках їжі, падали під чужими тинами, благаючи людей допомогти продуктами хоча б їхнім дітям. Але людомор жалості не мав, вмирали від голоду і діти.

Із спецповідомлення начальника Віноблвідділу ДПУ секретареві обкому КП(б)У від 8 березня 1933 р. «Цілком таємно В селах Калинівського району продовжується фіксація голоду і на цьому ґрунті смертельні випадки. В селі Савинки (Сальник)... 40 дітей опухлих від голоду, 2 дітей померли...».³⁰

У більшості випадків діти вмирали вдома разом з усією родиною. Хоча часто батьки в останню мить життя самі відсиляли дітей з дому в надії, що вони якось виживуть жебрацтвом. Гинули діти і останніми, не розуміючи, що з ними відбувається.

3 листа учня 7 групи Свіргуна голові Сальницької сільської ради: «Кузьма Петрович! Тиждень, як помер від голоду батько. Мати лежить хвора й вся попухла на печі. Окрім мене залишилось ще 3-є дітей. Вони попухли. На мою долю випало бути Головою двору. Допоможіть чим можете. У нас сьогодні на вечерю не залишилось і буряків. Рятуйте маму, дітей. Ми вступимо в колгосп. І буду я так з мамою працювати, щоб забезпечити цих малих дітей хлібом. Не відмовте, Кузьма Петрович. Невже я 7 років вчився, щоб померти голодною смертю...».³¹

Найстрашніше у трагедії голодомору є те, що його можна було уникнути. Проте більшовицька держава систематично піднімала норми хлібозаготівель, а з початком насильницької колективізації розпочалась конфіскація не тільки хліба, а й усіх продуктів харчування. Ці злочини й та жорстокість, із якою партійні функціонери виконували накази політбюро на місцях, прирекли мільйони людей на смерть від голоду, який не можна назвати інакше як штучний.

Останні дослідження науковців - істориків, віднайдені і опубліковані нові архівні джерела дають повне право, без будь-якого сумніву, стверджувати, що терор по відношенню до українського селянства голодом, а фактично, неоголошена війна сталінського режиму селянству, в якій останнє не мало ніяких шансів на перемогу, є геноцидом!

Не змігши ні економічними, ні політичними важелями заставити селянство змінити свій світогляд та відмовитись від індивідуального господарства, яке вони вели з діда-прадіда, сталінщина таким жакливим методом перетворила волелюбних економічно незалежних селян-землевласників на покірливих наймитів в одержавлених колгоспах.

Отже, голодомор став результатом штурмових провальних планів насильницької колективізації сільського господарства. Колективізація і голод – це невід'ємні ланки одного більшовицького ланцюга на шиї українського народу. Ці жакливі процеси потрібно розглядати тільки в одному контексті нашої багатостраждальної історії.

Наслідки голодомору жакливі. Крім очевидних людських втрат та величезного морального удару, голод позначився на українській ментальності (соціально-психологічний та духовний світогляд людини, схильність відчувати і сприймати світ). З'явилися почуття

страху, байдужості, недовіри, пасивності. Відірваність від землі окреслила духовну підкореність і рабську направленість. Голод на кілька поколінь паралізував національну свідомість українців.

Остаточню визначити кількість померлих під час голодомору 1932 – 1934 рр. важко. Це зумовлено такими причинами: неповний точний облік померлих від голоду, часто в графі про причини смерті запис відсутній або вказувалось – “невідомо”; становище з реєстрацією загсами демографічних подій стало значно заплутанішим з 1934 р., у зв’язку з покладанням відповідальності за народжуваність та смертність на НКВС СРСР (працівників районних відділів статистики стали звинувачувати у “ворожому” перебільшенні смертності та применшенні народжуваності, що призводило до фальсифікації реєстраційних даних); не всі сільські ради передали реєстраційні документи в районні РАГС (реєстрація актів громадянського стану) і вони були втрачені під час німецько – румунської окупації 1941 – 1944 рр.; деяка частина реєстраційних документів РАГС була втрачена під час їхньої евакуації на схід у 1941 р.; міграція населення, хоч і в незначній кількості, відбувалась і в цих роках; перепис населення пізніших років включав і сім’ї військових, кількість яких значно збільшилась у прикордонному Поділлі в другій половині 30-х рр.; невстановлена точна кількість переселенців з Росії після голодомору 1932 – 1934 рр.

Тому це важливе питання потребує подальшого широкого обговорення на високому науковому рівні.

Але і наявні архівні джерела дають змогу порівняти кількість населення районів Поділля на початок 1932 р. (створення Вінницької області) та другої половини 1934 р. (голодомор продовжувався і в цей час). За цей період вимерло (загальна смертність) від 781574 до 1127761 осіб (найменші та найбільші показники кількості померлих у цей час подолан). На жаль, і архівні джерела державного архіву Вінницької області мають суперечливий характер за ці роки.

Більш детально. Населення Вінницької області на час створення (71 район сьогоднішніх Вінницької, Хмельницької та Черкаської областей) становило у лютому 1932 р. 5272939 чоловік.³²

З прийняттям постанови ВУЦВК від 15 жовтня 1932 р. про відмежування від Вінницької області 7 районів (Бабанського, Монастирищенського, Оратівського, Плисківського, Погребищенського, Уманського, Хрестинівського до Київщини) у складі Вінницької області залишилось 64 райони.³³ У червні 1933 р. їх стало 66, були відновлені Ситковецький і Шпиківський райони, вони виділилися, відповідно, з Немирівського та Брацлавського районів.³⁴

Населення Вінницької області після прийняття постанови від 15 жовтня 1932 р. зменшилось до 4726097 чоловік оскільки в 7 районах, які відійшли до Київщини, проживало 546842 чоловіки.³⁵ (До речі, у вересні 1937 р. Монастирищенський, Оратівський, Плисківський та Погребищенський райони знов увійшли до складу Вінницької області).³⁶

По суті, така ж кількість населення Вінницької області (4726,4) дається у довіднику з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області, який був виданий на початку 1933 р.³⁷ (Після голодомору 30-х років правдиві статистичні дані про кількість населення в Україні не подавалися. Наприклад, у першому виданому після голоду довіднику в 1936р. кількість населення подана на 1.01.1933 р. і перевищує по Вінницькій області статистичні дані на 1.01.1932 р.).³⁸

За даними інформаційного сектора Вінницького обкому КП(б)У (друга половина 1934 р.), населення Вінницької області налічувало 3944523 чоловіки.³⁹ Різниця становить 781574 чоловіки.

Документи ж сектора “особливий” Вінницького обкому КП(б)У (липень 1934 р.) свідчать, що на Вінниччині у цей час проживало тільки 3598336 чоловік.⁴⁰ Різниця вже складає, в порівнянні з 1932 роком, 1127761 чоловік.

Ці людські втрати підтверджуються кількома архівними джерелами. Але є і документи, які дають інші показники померлих у ці роки, тому важливо віднайти нові архівні дані, порівняти їх з наявними, детально проаналізувати на науковому рівні, щоб остаточно, для об'єктивної історичної дійсності, встановити кількість жертв голодомору 1932 – 1934 рр. на Поділлі і в Україні.

Безцінне і дороге кожне людське життя! На сайтах же інтернету читаємо: число жертв голодомору в Україні у 1932 – 1933 рр. коливається в межах 3 – 6 млн. чоловік... (?)

Та тільки на Поділлі, вірогідніше всього, від голодомору загинуло не менше одного мільйона чоловік. Київська та Харківська області постраждали ще більше.⁴¹ Беручи до уваги, що в той час до складу України входили 7 областей і Молдавська АСРР, можна стверджувати, що жертвами голодомору в Україні стали не менше 6 мільйонів чоловік.

Дуже важко говорити про національну трагедію – голодомор 1932 – 1934 рр. в Україні, але потрібно. Для наступних поколінь незалежних українців потрібна історична правда, якою б гіркою вона не була.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (ДАВО). -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.124. -Арк.7; 2. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.61. -Арк.85; 3. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.80. -Арк.10; 4. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.185. -Арк.2; 5. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.80. -Арк.81;82; 6. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.61. -Арк.53; 7. Гальчак С. "Білі плями" скорботи: Причини голодомору 1932 – 1933 та голоду 1946 – 1947 років на Поділлі. -Вінниця, 1999. - 51с.; 8. ДАВО. -Ф. П-29. -Оп.1. -Спр.577. -Арк.131-134; 9. ДАВО. -Ф. П-33. -Оп.1. -Спр.1012. -Арк.61;85; 10. ДАВО. -Ф. П-33. -Оп.1. -Спр.1013. -Арк.182; 11. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.183. -Арк.145; 12. ДАВО. -Ф. П-63. -Оп.1. -Спр.106. -Арк.90,91; 13. Васильєв В. Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 -березень 1930 р.р.). -Вінниця, 1977. - С.91; 14. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.8. -Арк.29-48; 15. ДАВО. -Ф. П-54. -Оп.1. -Спр.73. -Арк.17; 16. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.107. -Арк.14; 17. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.1. -Спр.11. -Арк.44; 18. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.61. -Арк.304; 19. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.177. -Арк.42; 20. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.16. -Арк.51; 21. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.183. -Арк.131; 22. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. -Вінниця, 1993. -С.43; 23. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.178. -Арк.26,27; 24. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.107. -Арк.13; 25. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.218. -Арк.117,118; 26. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.183. -Арк.113; 27. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.62. -Арк.40; 28. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.168. -Арк.25; 29. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.11. -Арк.52-54; 30. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.74. -Арк.50; 31. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.80. -Арк.38; 32. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.2. -Арк.1-4; 33.Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду за 1932 рік. -Харків, 1932. - № 28. -С.6; 34.Збірник законів УРСР. -Харків, 1933. -№27. -С.336; 35. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.2. -Арк.3,4; 36. ДАВО. -Ф. Р-2700. -Оп.1. -Спр.34. -Арк.74; 37. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області. -Харків, 1933. -С.8; 38. Райони УСРР. Статистичний довідник. (За редакцією Асаткіна О.М.). Т.1. - К., 1936. -С.322; 39. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.448. -Арк.1-104; 40. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.219. -Арк.135; 41. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр. (За ред. Васильєва В., Шаповала Ю.). -К., 2001. -С.192.

Ю.О. Ніколаєць

ПІДГОТОВКА ПОПОВНЕННЯ ДО ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ СРСР ТА НІМЕЧЧИНИ

Початок війни проти Німеччини прискорив процес проведення мобілізації Червоної Армії. Процес різкого нарощування чисельності особового складу Збройних Сил, що мав місце після початку війни у Європі, після вторгнення вермахту значно прискорився. Радянська військова доктрина передбачала формування багатомільйонної армії, необхідної для прискорення "світової революції", яка мала принести світове панування. Вважалося, що нова світова війна вимагатиме участі масових армій, напруження всіх економічних сил і буде мати тотальний характер. Була розроблена тактика глибокого наступального бою. Її сутність полягала у одночасному застосуванні військ і техніки для атаки на всю глибину бойових

порядків противника. Ідея активного наступального ведення війни була відображена у всіх передвоєнних статутах, а також у замислах оперативно-стратегічних ігор та навчань. Проблема виводу великих сил з-під удару ворога не розглядалася зовсім. Такому плану ведення війни відповідав і план проведення мобілізації. Починаючи з 1939р., СРСР в умовах війни, що почалася, перейшов до кадрової комплектації армії. За два роки чисельність Червоної Армії зросла майже удвічі і на 22 червня 1941 р. становила 5,4 млн. чол., з яких 3289851 чол. знаходилися на радянському західному кордоні. Однак на момент початку війни проти Німеччини Червона Армія не була відмобілізована і не завершила процес стратегічного розгортання. Навіть отримавши достовірні свідчення про близький початок війни, Сталін не дозволив провести мобілізацію. Таке зволікання найбільш ймовірно пояснюється тим, що диктатор хотів через кілька тижнів завершити зосередження військ і завдати німцям рішучого удару, однак до того часу не бажав необережними діями насторожити ворога. Але вже до липня 1941 р. до РСЧА було мобілізовано 5,8 млн.чол., а всього до кінця 1941 року – 7,2 млн. чол.¹

Можна стверджувати, що прагнення радянських людей потрапити до армії було найсильнішим у перші тижні війни. Саме тоді велика кількість громадян Радянського Союзу подала заяви з проханням зарахувати їх добровольцями до Червоної Армії. Однак під впливом постійних невдач на фронті поступово ентузіазм падав. Тому ситуація з призовом до регулярної армії виглядала далеко не такою привабливою, як твердила офіційна радянська історіографія. Що стосується України, то тут мобілізація військовозобов'язаних 1905—1918 рр. народження, що проводилася на початку війни, не завжди проходила успішно. Вже після війни до ЦК КП/б/У, на його вимогу, надійшли дані архівів областей про проведення мобілізації в різних районах України. Згідно з цими даними, у деяких областях України через швидке просування німецько-фашистських військ мобілізаційні заходи не були проведені взагалі.²

Потрібно зазначити, що проблеми під час мобілізації виникли вже у перші дні війни, коли план мобілізації не був повністю виконаний у багатьох областях УРСР. Згідно із відомостями, які були підготовлені працівниками обласних архівів для ЦК КП/б/У вже після закінчення війни, у Вінницькій області 23 червня 1941 р. план по мобілізації був виконаний на 72%, а наступного дня — на 80%.³ Кращою була ситуація у Житомирській області, коли за період з 23 до 25 червня 1941 р. явка на призовні пункти складала понад 90 %.⁴ Зате у Чернівецькій області мобілізаційні заходи були повністю завершені 25 червня 1941 р.⁵ Кам'янець-Подільська (нині Хмельницька) область виконала план мобілізації 23 червня лише на 75%.⁶ По самому місту Проскурів (нині Хмельницький) мобілізація була завершена 25 червня 1941 р.⁷

Надзвичайно складно проходила мобілізація у західних областях України. Досить сильний вплив ОУН, швидкий наступ німців не дозволили провести мобілізаційні заходи належним чином. Так, у Рівненській області мобілізація внаслідок швидкого наступу німців проводилася частково і не у всіх районах.⁸ Така ж ситуація була і в інших прикордонних областях України. Фактично у областях західної України мобілізація військовозобов'язаних 1905—1918 рр. народження була зірвана.

Як свідчать очевидці, люди вливалися до лав Червоної Армії з різними настроями. Основна маса мобілізованих бійців та командирів непокоїлася через розлуку із своїми сім'ями.⁹ Більшість мобілізованих прагнули якнайшвидше потрапити у війська, іноді навіть відмовляючись проходити медичні комісії. Поряд з патріотичними настроями, на окремих призовних пунктах було в той час і незадоволення призовом. Головним чином обурювалися жінки. Деякі з них твердили, що начебто всі комуністи залишилися на своїх місцях, а їхніх синів чи чоловіків відправляють на бойню, прирікаючи тих, хто залишається, на голод.¹⁰ Але, незважаючи на окремі прояви подібних настроїв, у перші дні війни було багато людей непризовного віку, які бажали добровільно йти до лав Червоної Армії. Саме такі факти були масовими той час.

Мобілізація військовозобов'язаних 1905-1918 рр. народження дала можливість суттєво збільшити чисельність Червоної Армії, але могутність радянських військ зросла несуттєво. Причина такого явища полягає в тому, що ці військовозобов'язані проходили військову підготовку ще у часи, коли Червона Армія була організована за територіально-кадровим принципом. Вони не мали уяви про спосіб ведення сучасної війни, недостатньо володіли зброєю (або взагалі не вміли стріляти), саме серед них був поширений страх перед ворожими танками. Поступаючись Червоній Армії у кількості зброї, вермахт мав суттєву перевагу у якості частин, що поступали на фронт. Бойова підготовка німецьких солдат була набагато кращою, ніж радянських бійців. Значна частина нових видів зброї, що поступила на озброєння РСЧА перед війною, була неосвоєна солдатами. Особливо це стосувалося літаків та танків нових типів. Відсутність належної військової підготовки, некомпетентність командування, втрата управління військами, загальна неготовність армії до ведення оборони призвели до поразки у прикордонній битві. Історична вина Сталіна полягає у тому, що на чолі армії він поставив людей, головним достоїнством яких було знайомство із вождем.¹¹ Сталінська чистка армії стала її першим розгромом. До літа 1941 року 75 % командирів Червоної Армії займали свої посади менше одного року. Тому не дивно, що значна кількість військових з'єднань була розгромлена чи розсіяна у перші тижні війни. Частина бійців, що вціліли, намагалися перейти лінію фронту, повернутися до лав регулярної армії або до рідної оселі. Ці люди розповідали про жахи перших днів війни, про могутність ворога та великі втрати серед бійців та командирів Червоної Армії. Для багатьох громадян СРСР було незрозумілим чому, незважаючи на те, що країна стільки готувалася до війни, радянські солдати змушені відступати. Перед війною необхідність виснажливої праці по 12 годин на день і 7 днів на тиждень пояснювали необхідністю готуватися до боротьби з ворогом. Письменник К.Симонов згадував, що навіть репресії 1937-1938 рр. пояснювалися людьми з огляду на швидкий початок воєнних дій, а отже прагненням радянського керівництва зміцнити армію.¹² Тому після невдалого початку бойових дій багатьом радянським людям незрозумілим було чому начебто все робиться для перемоги над вермахтом, а бажана перемога і війна на чужій території поступово віддаляється. Виснажені радянські частини, що відступали, втратили переважну кількість зброї, це було показником того, що чекає людей на війні. Загалом поразка у прикордонній битві призвела до ускладнення забезпечення Червоної Армії поповненням. Так, згідно з доповідною запискою начальника УНКВС Київської області капітана держбезпеки Череватенко від 24 липня 1941 р., після проголошення другого наказу з призову до Червоної Армії по КОВО осіб, які народилися 1891 р. і пізніше, у північних районах Київської області почалось масове ухилення від призову, і під час відправки команд, мобілізованих на лівий берег Дніпра, велика група їх розбіглася по лісах поблизу своїх сіл. Органи НКВС організовували облави у лісах, виставляли заслони та влаштовували засідки в місцях зосередження й на маршрутах пересування дезертирів. Крім того, проводилися вербування і посилка агентури по лісах і до родичів осіб, які дезертирували. Агенти НКВС прагнули проникнути до місць, де переховувалися втікачі, щоб схилити їх до добровільної явки у військкомати, а злісних дезертирів передавали судам військових трибуналів. Внаслідок вищезазначених заходів працівники НКВС на 24 липня 1941 р. у північних районах Київської області затримали 880 чол., з яких частина була розстріляна, а інші передані до військкоматів для відправки до регулярної армії.¹³

У радянських документах можна знайти твердження про те, що на бойових якостях частин, які були сформовані вже під час ведення бойових дій, негативно відбивалась обмеженість терміну їх згуртування, що складав лише 9 діб для формування стрілецької дивізії. Це не дозволяло належним чином навчити новобранців, створювало значні труднощі у забезпеченні військових підрозділів необхідною кількістю навіть стрілецької зброї. Тому багато командирів пропонували продовжити термін формування резервних з'єднань.¹⁴

Необстріляні бійці часто просто тікали з поля бою. Особливо прикрим було те, що з

двох сусідніх частин одна стояла на смерть, демонструючи чудеса героїзму, а непідготовлені бійці іншої безладно відступали або розбігалися, оголюючи тим самим відповідну ділянку оборони. Виходило на те, що бійці, які стійко втримували свої позиції, були фактично приречені на оточення.

В умовах триваючого відступу Червоної Армії ставало дедалі складніше забезпечити вже не тільки належну підготовку поповнення, а й своєчасну відправку його на фронт. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах було відзначено вкрай незадовільну явку військовозобов'язаних: на Артемівський пункт з'явилося лише 10%, а на Клімівський — 18%.¹⁵ За станом на 23 жовтня 1941 р. по Харківському військовому округу зі всієї кількості призваних прибули на станції зосередження лише 65% (43740 чол.), або 43% від загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову.¹⁶ Зі всієї кількості людей, що з'явилися для відправки у військові частини, було відправлено лише 58%.¹⁷

Згідно з даними на 25 жовтня 1941 р., по Сталінському обласному військкомату було призвано 61245 чол., або 74% від загальної кількості чоловіків, які підлягали призову, по Харківському — 34373 чол., або 81%, по Ворошиловградському — 66093 чол., або 63%. Загалом по Харківському військовому округу було призвано лише 69% військовозобов'язаних. Причому повторно громадян, що не з'явилися до військкоматів, не викликали і розшук осіб, які ухилялися від призову, організований не був.¹⁸ В кінці жовтня 1941 р. спостерігалися випадки масового дезертирства по Харківському військовому округу на шляху просування колон мобілізованих: дезертирували по Чугуївському райвійськкомату — 30%, по Сталінському — 35%, по Ізюмському — 45%, по Дергачовському — 50% мобілізованих.¹⁹ Працівники органів НКВС вважали головними причинами масового дезертирства, по-перше, направлення військовозобов'язаних на пункти зосередження командами без командного складу (командирів взводів і рот та політпрацівників), по-друге — недостатню забезпеченість військовозобов'язаних продуктами харчування і взуттям. Крім того, вони звертали увагу на відсутність повсякденної політико-масової роботи серед мобілізованих, а також на те, що військовий комісар округу особисто на жоден пункт зосередження не приїжджав.²⁰

Восени 1941 р. начальник 2-го відділення 4-го відділу управління мобілізації і комплектування 5-ї радянської армії батальйонний комісар Павлов та інспектор політвідділу головного управління формування і комплектування Червоної Армії батальйонний комісар Пахоменко пропонували вжити наступні заходи по боротьбі з дезертирством. На їхню думку, необхідно було у кожному гарнізоні та населеному пункті (особливо у прифронтових областях) створювати загороджувальні загони. Вироки військових трибуналів про засудження дезертирів пропонувалося доводити до відома команд мобілізованих. Крім того, необхідно було встановити у прифронтових округах перевірочні пункти, які б займалися перевіркою осіб, які виїжджали у тиліві райони, і затримували військовозобов'язаних. Командний склад, який супроводжує команди і колони мобілізованих (до командирів відділень включно), має бути озброєний, а командири і комісари повинні призначатися тільки з кадрового складу армії.²¹ Таким чином, фактично пропонувалося при відведенні колон мобілізованих у тил застосовувати до них такі ж заходи, які застосовували при етапуванні військовополонених. Це свідчить про те, що після численних поразок Червоної Армії військовозобов'язаних вже потрібно було примусово відправляти до військових частин. Подібні пропозиції враховувалися вищим командуванням для вдосконалення діяльності служби охорони тилу діючої армії.

У кінці 1941-на початку 1942 рр. в Україні органами НКВС була викрита низка злочинів, скоєних у прифронтовій смузі. Тут почали утворюватися цілі групи, які готувалися допомагати ворогові. Ці групи складалися з осіб, які ухилялися від військової служби, не вірячи у перемогу Червоної Армії, та інтелігентів, чії родичі були у минулому репресовані. Такі групи ставили своїм завданням організовано відмовлятися від допомоги радянській владі, а після приходу окупантів — служити їм. Щоб добре зарекомендувати себе перед

фашистами, вони саботували заходи комуністичної партії по знищенню шахт та підприємств, боролися з партизанами та всіма органами, що виловлювали дезертирів. Подібні групи були викриті у Лисичанському, Кагановицькому, Сергіївському та Ворошиловському районах Ворошиловградської області.²² На околиці міста Орджонікідзе на початку грудня 1941 р. органами НКВС було викрито більше тисячі колишніх бійців-червоноармійців, які чекали відступу частин регулярної армії, розраховуючи пробратися до рідних домівок. Серед них були навіть організовані групи, які активно проводили антирадянську агітацію.²³ За даними органів НКВС, у сільській місцевості групи селян займалися виготовленням фальшивих документів, за допомогою яких можна було уникнути призову. За винагороду виготовлялися довідки, що давали право на повне звільнення від військової служби. Як бачимо, на намагання радянської влади посилити боротьбу з дезертирством люди часто відповідали організацією груп, які сприяли тим, хто прагнув уникнути призову. У цей час спостерігалися також численні факти, коли військовослужбовці, місця проживання яких ще не були захоплені ворогом, залишалися у селах на окупованій території, чекаючи можливості після відступу радянських частин повернутися до своїх сімей.²⁴ Однак слід зазначити, що багато радянських людей отримували клеймо "дезертир", як це не дивно, завдяки недбальству військкоматів. Політпрацівники Червоної Армії, які вийшли з оточення, розповідали, що у районах, захоплених гітлерівськими військами, залишилося чимало призовників. Йшлося про те, що значна частина чоловічого населення не була мобілізована до Червоної Армії з вини військкоматів, які не впоралися з покладеними на них обов'язками. Наприклад, на 10 серпня 1941 р. військкомати Полтавської та Сумської областей не прийняли на облік і не мобілізували 25 тисяч чоловік, в тому числі близько 10 тисяч осіб віком від 45 років. Зі всієї кількості призовників до 40% були абсолютно незнайомі з військовою справою. Потрібно взяти до уваги, що у СРСР перейшли до кадрового комплектування армії лише за два роки до початку війни з фашистами. В таких умовах багато людей просто не встигли пройти навіть початкову військову підготовку. Не маючи вказівок щодо таких осіб, військкомати не проводили їх мобілізацію. Крім того, військкоматами Полтавської та Сумської областей не були відмобілізовані близько 3 тисяч командирів та політпрацівників, що прибули з областей України, які вже були на той час окуповані ворогом. Ці люди по місяцю і більше вешталися без діла.²⁵

Під час відступу на Схід радянські військкомати намагалися мобілізувати все чоловіче населення з районів, яким загрожувала ворожа окупація, і відвести цих людей у тил, щоб організувати там резервні частини. Однак у тилу евакуйованими призовниками ніхто не опікувався, їх нерідко залишали напризволяще, не забезпечивши ні продовольством, ні житлом. Вони досить різко відгукувалися про органи радянської влади, яка викликала у них відверту неприязнь, а то й ненависть. Тому вони прагнули повернутись до рідних домівок, до своїх сімей, хоча ті вже були захоплені фашистами. Ці люди переходили через лінію фронту, намагаючись використати будь-який транспорт, що рухався у потрібному напрямку. І багато транспортних засобів, які б могли бути використані для підвезення на передову зброї, боєприпасів, продовольства, відволікались на перевезення таких осіб. Нерідко вони їхали до лінії фронту навіть у військових ешелонах. Німці, зустрічаючи радянських громадян, що поверталися до рідних осель з-за лінії фронту, направляли їх спочатку до найближчої комендатури, де вони мали одержати перепустку, що дозволяла перехід до рідних сіл. Там фашисти допитували прибульців. Завойовники цікавилися даними розвідувального характеру про розташування та озброєння частин Червоної Армії, які формувалися у радянському тилу. Від таких своєрідних шпигунів німці отримували багато необхідної їм інформації. У доповідній записці бійця В.М.Західного зазначалося, що це явище було тим більш загрозливим, бо воно було поширене по всій лінії фронту.²⁶

На деяких шахтах Сталінської області військовозобов'язаним пропонувалося з'явитися на збірні пункти у п'ятнадцятиденний термін. Тим часом німцям вдалося швидко просунутися вперед, і багато чоловіків призовного віку опинилися на території, окупованій

ворогом. Нерідко військкомати не були готові в умовах воєнного часу проводити мобілізацію величезної кількості військовозобов'язаних. До того ж, деякі районні військкомати евакуювалися ще за багато днів до приходу німців і таким чином зірвали мобілізацію. Наприклад, робітники заводу № 73 міста Сталіно (нині Донецьк) з обуренням розповідали: коли 20 жовтня 1941 р. вони з'явилися на призовні пункти, то міський військкомат вже евакуювався. Те ж саме явище спостерігалось у багатьох місцях Сталінської області.²⁷ А працівники військкомату міста Червоноармійськ залишили невідмобілізованими не менше 60% військовозобов'язаних, які проживали на його території. Всі ці люди призовного віку змушені були розійтися по домівках. Справа в тому, що місцевий райвоєнком, сам виїхавши на автомобілі на схід, передоручив другорядним працівникам відвести військовозобов'язаних вглиб країни для формування частин Червоної Армії. Однак люди, яким було доручено це завдання, втекли на схід, залишивши своїх підопічних напризволяще.²⁸

За радянської влади до категорії дезертирів нерідко потрапляли солдати, які за нормами міжнародного права зовсім не вважаються такими. Жорстокі сталінські закони часів війни з нацистами проголошували зрадниками і тисячі полонених, однак у багатьох арміях світу ці люди не розглядалися як зрадники чи злочинці. До дезертирів нерідко зараховували і тих, хто відстав від своєї частини, чи тих, хто після розгрому свого підрозділу не намагався пробитися через лінію фронту у розташування військ Червоної Армії. Багато з них після визволення території України від німецько-фашистських окупантів знову були призвані до лав регулярної армії, де мужньо боролися з ворогом, причому багато хто з них загинув у цій боротьбі. Тому не варто ставити у один ряд осіб, які активно допомагали фашистам катувати своїх співвітчизників, і тих, хто в силу трагічних обставин початку війни після розгрому своєї військової частини повернувся до рідної оселі. За даними комісії з історії Великої Вітчизняної війни, яка працювала у вітчизняних архівах, внаслідок різних форм дезертирства, через недбальство військкоматів та з інших причин загалом по СРСР на окупованій території залишилося більше 5,6 млн. військовозобов'язаних.²⁹

Значна частина осіб, які з різних причин повернулися до рідних домівок, залишивши фронт, досить швидко прийшла до розуміння необхідності збройної боротьби з ворогом. Вони приєднувалися до партизанських загонів або до підпільних груп, активно включаючись у збройну боротьбу із ворогом. Однак були й такі, хто пишався своєю зрадою і прагнув якнайтісніше співпрацювати із гітлерівцями, беручи активну участь у знущанні над своїм народом. Процес усвідомлення необхідності боротьби з фашистами був особливо тривалим і болісним для значної кількості тих людей, що зазнали репресій чи утисків з боку радянської влади перед війною і свідомо залишилися на окупованій території, надіючись, що прихід німців принесе поліпшення умов життя. Але, спостерігаючи за численними звірствами фашистів, більшість з тих, хто коливався чи чекав як розгорнуться далі події, все ж віддали перевагу боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, розуміючи, що нацисти прагнуть перетворити українців на рабів і не зацікавлені у створенні незалежної Української держави. А на фронті, незважаючи на величезні жертви, яких зазнали частини Червоної Армії під Києвом, Харковом та в багатьох інших місцях, радянські солдати продовжували битися із ворогом, не розуміючи, що ці втрати у великій мірі пояснюються некомпетентністю вищого командування, не знаючи, скільки призовників залишилися на окупованій території.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Соколов Б. Неизвестный Жуков: портрет без ретуши.-Мн., 2000.-С. 229; 2. Бешанов В.В. Танковый погром 1941 года.-Мн., 2001.-С. 201. 3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). - Ф. 57.-Оп.4.-Спр.11.-Арк.21; 4. Там само.-Оп.4.-Спр. 12.-Арк.13; 5. Державний архів Житомирської області (ДАЖО).- Ф. 76.-Оп.1.- Спр.543.- Арк. 80; 6. ЦДАГО України.- Ф.57.- Оп.4.- Спр.11.- Арк. 24; 7. Там само.- Спр.39.- Арк.19; 8. Державний архів Хмельницької області (ДАХО).- Ф.484.- Оп.1.- Спр. 90.- Арк.40; 9. ЦДАГО України.- Ф.57.- Оп. 4.- Спр. 12.- Арк. 230; 10. Там само.- Ф. 59.- Оп 1.- Спр. 226.- Арк.56; 11. Там само.- Ф. 57.- Оп. 4.- Спр.17.- Арк.144; 12. Уткин А. Россия над бездной (1918 г.-декабрь 1941 г.).-Смоленск,

2000.-С. 325; 13. Симонов К. 110 суток войны. Неизвестные факты.-Смоленск, 1999.-С. 287; 14. ЦДАГО України.- Ф. 62.- Оп.8.- Спр.58.- Арк.34-36; 15. ЦДАГО України.-Ф. 1.- Оп. 23.- Спр. 8.- Арк. 5; 16. Там само.- Ф. 57.- Оп. 4.- Спр. 26.- Арк. 141; 17. Там само.- Арк.143 (на звороті); 18. Там само.- Арк.142 (на звороті); 19. Там само.- Арк.141 (на звороті); 20. Там само.- Арк.143; 21. Там само.- Арк.144; 22. Там само.- Арк.146 (на звороті); 23. Там само.- Ф. 1.- Оп.22.- Спр. 84.- Арк.118; 24. Там само.- Ф.62.- Оп.9.- Спр.4.- Арк.75; 25. Там само.- Ф.1.- Оп.22.- Спр.117.- Арк.33, 88; Там само.- Ф. 62.- Оп.9.- Спр. 3.- Арк.36; Там само.- Спр. 4.- Арк.122 (на звороті); Там само.- Спр. 5.- Арк.81; Там само.- Спр. 7.- Арк.11; Там само.- Ф. 1.- Оп. 22.- Спр. 120.- Арк.17, 74, 107; Там само.- Оп. 23.- Спр. 19.- Арк.21; Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВО України).- Ф. 4620.- Оп. 3.- Спр. 157.- Арк.144; 26. ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 23.- Спр. 8.- Арк.4-5; 27. Там само.- Спр. 19.- Арк.20-21; 28. Там само.- Ф. 62.- Оп. 9.- Спр. 3.- Арк.36; 29. Там само.- Арк. 81; 30. Там само.- Ф. 57.- Оп. 4.- Спр. 44.- Арк. 36.

Я.А.Бранько, І.В.Мазило

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА В ІСТОРІЇ ОБ'ЄКТУ "ВЕРФОЛЬФ"

Все далі двадцять перше сторіччя віддалятиме від нас події великої трагедії минулого століття – Великої Вітчизняної війни. На думку авторів, її події в локальному варіанті відбиті в історії вищезгаданого об'єкту, оскільки все, що сталося у роки минулої війни навколо "Вервольфа", концентровано відображає окупаційну східну політику фашистів на українських землях в 1941-44 рр. Між іншим, вивчення історії цього об'єкту і його подальшого використання привертає і донині увагу істориків, публіцистів і журналістів.¹

Німці будували стаціонарні польові пункти управління і розташовували їх поблизу невеликих міст. Назви ми приводимо в тій послідовності як їх будували: "Фельзеннест" ("Гніздо у скелях") на гірському правобережжі Рейна, "Вольфшлюхт" ("Вовча ущелина") на колишньому франко-бельгійському кордоні під містечком Прюе-де-Пеш; "Танненберг" ("Ялинкова гора") в гірських лісах Шварцвальду; "Вольфшанце" ("Вовче лігво") у Східній Пруссії, за 7 кілометрів від Раценбурга (нині - польське місто Кентшин); "Беренхалле" ("Ведмежа зала") за 3 кілометри від Смоленська; "Вервольф" ("Первертень") в районі Вінниці; "Вальфшлюхт – цвай" ("Ущелина вовка – два") і "Адлерхорст" ("Гніздо орла"). З них чотири були побудовані на території тодішньої Німеччини, а чотири на окупованих нею територіях.²

Споруджувати ставку під Вінницею почали в кінці 1941 р. Завершили її будівництво в квітні 1942 р. Територія складалась із трьох зон. В центральній були розташовані будівлі Гітлера і Бормана з бомбосховищами, загальний бункер, співробітників служби безпеки, генералів, керівників збройних сил, обслуговуючого персоналу, вузол зв'язку, плавальний басейн.

За час свого існування вищезгаданий об'єкт мав декілька назв. У 1941 р. його називали "Айхенгайн" ("Дубовий гай"). З середини 1942 р. його називали як "Вервольф" ("Первертень"). Пізніше він отримав назву "Озброєний вовк".³

Окупаційний режим на Вінниччині мав свою специфіку. На це вплинув факт розташування в північно-східних районах області ставки Гітлера, в районі містечка Калинівки ставки Герінга, під Житомиром ставки Гімmlера.⁴

Наявність в цих районах ставок для вищого керівництва рейху пояснюється рядом причин. Німці вважали цю територію більш безпечним місцем свого тилу, ніж, наприклад, територію під Лубнами на Полтавщині, де спочатку планували будівництво польової ставки Гітлера⁵. Крім того, в генеральному плані "Ост" Житомирська і Вінницькі області займали особливе місце. В районі Житомира і Калинівки готувалися два поселення для "фольксдойче". В планах було передбачено виселити по 58 тис. місцевого населення і заселити на ці землі по 12-14 тис. "народних німців", передавши кожній такій сім'ї у власність один гектар землі⁶, а для керівників районів планувалося виділити 100-гектарні наділи.⁷ Не останню роль зіграло й те, що ще задовго до війни військові під Стрижавкою у суворій таємниці вели будівництво грандіозної підземної будови схожої на бункер⁷. Крім

того на території області були розташовані табори для військовополонених, яких використовували на будівництві. На Вінниччині функціонувало сім таких таборів, два з яких були у Вінниці. В одному з них утримувались ...” особливо цікаві для Вермахту радянські полоненні офіцери, серед яких був А.А.Власов, прославлений в боях 1941 р. генерал, рятівник Києва і Москви, сталінський любимчик”⁸, а ... “згодом жалюгідний зрадник, який створив Російську визвольну армію” (РВА).⁹ В околицях Вінниці гарантували безпеку керівникам третього рейху близько десятка шкіл німецьких спецслужб. У селищі Вороновиця, в будинку Можайського, розмістився відділ абверу”¹⁰.

Прийнято вважати, що Гітлер вперше побував під Вінницею влітку 1942 р. Однак український історик Роман Офінцінський з посиланням на угорську історичну літературу стверджує, що угорський диктатор Горті відвідав Гітлера у Вінниці 8 вересня 1941 р.¹¹ Тому виходить, що вдруге Гітлер побував під Вінницею на ставці з липня по жовтень 1942р., втретє - з лютого по березень 1943 р., вчетверте – в серпні 1943 р. На час його перебування між ставкою і Берліном був налагоджений телефонний і кур’єрський зв’язок. Для прийому літаків використовувався розташований за 20 км Калинівський аеродром. Щоденно із берлінського вокзалу “Шарлатенбург” рівно о 19.15 відправлявся потяг, який за 34 години долав відстань через Варшаву, Брест, Ковель, Рівне і Бердичів і о 6.45 через добу наступного дня прибував до Вінниці. У зворотньому напрямку, також щоденно, о 22.45 потяг відходив з Вінниці й через добу, наступного дня о 9.57. прибував на Сілезький вокзал у Берлін. Крім того, о 14.00 вилітав спеціальний літак, який приземлявся у ставці о 18.00. Цим же курсом, але в зворотньому напрямку, щоденно вилітав інший літак.¹²

Найдовшим за тривалістю перебування Гітлера у ставці було в 1942 р. Він прибув туди 16 липня, щоб знаходитися ближче до військ, які ще 28 червня почали великий наступ на південному напрямку. Тому під Вінницю був переміщений генеральний штаб сухопутних військ з багаточисельними підрозділами.¹³ Звідсіля Гітлер і його оточення вели керівництво операціями, які закінчилися крахом під Сталінградом і на Кавказі.¹⁴ За твердженнями проф. М.В.Ковалю, тут, на українських гранітах, на яких стоїть ставка, Гітлер (талановитий, будемо відвертими, стратег) прийняв безумне рішення, яке переломило хід війни. В квітні Гітлер підписав директиву № 41, схвалену вищими чинами генштабу, за якою головним завданням було, зберігаючи положення на центральній ділянці, на півночі взяти Ленінград, а на півдні здійснити прорив на Кавказ – до нафтових промислів Грозного і Баку, а звідтіля вийти до британської Індії. Але в українській ставці він різко змінює плани літньої компанії, наголосивши, недовірившись на заперечення вищого командування рейху, на одночасному наступі в південному, північному й східному напрямку – на Сталінград. Запамороченням розуму назвуть історики “директиву” № 45. Міці німецької армії на різнонаправлені удари не вистачило¹⁵. В цих боях Вермахт досяг деяких успіхів. Його частини вийшли до Волги і гір Кавказу. Однак сил не вистачило для подальшого наступу. До середини жовтня 1942 р. стратегічний наступ німців провалився. Зрив фашистського наступу вартий був Червоній армії великих жертв. Її частини тільки в зоні бойових дій від Воронежа до Чорного моря втратили 1,6 млн. солдатів і офіцерів.¹⁶ Не меншими були втрати і німецьких частин. 14 жовтня 1942 р. Гітлер підписав у “Вервольфі” оперативний наказ про перехід до стратегічної оборони на Східному фронті¹⁷.

На час перебування Гітлера у Вінниці німецькими спецслужбами була розгорнута активна роботи по створенню розгалуженої агентурної мережі, в тому числі залучались місцеві жителі. Відомий факт завербування в якості агента одного із секретарів райкому партії Ткаченка, який згодом “вивів” гестапівців на ряд підпільних груп, в т.ч. І.Бевза.¹⁸ За роки окупації у Вінниці було закатовано 41620 осіб¹⁹, 13400 мешканців міста були вивезені на каторжні роботи до Німеччини²⁰.

Місцеве підпілля, незважаючи на складні умови свого існування і боротьби, намагалось зібрати максимальну кількість інформації про будівництво секретного об’єкту, тому окремі твердження про його необізнаність з тим, що відбувалось на об’єкті, потребують

більш виважених тверджень²¹.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безуглый И. Тайны "Вервольфа". – Вінниця, 1992; Його ж: Тайны "Вервольфа". – Хмельницький, 1996; Бранько Я. Розкриємо таємницю будівництва ставок Гітлера, Герінга і Гімлера в Україні: Збірник матеріалів наукової конференції // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни. – Кривий Ріг. – 2000; Давидюк А.Т., Зінько Ю.А. Строительство и эксплуатация немецким командованием сооружения "Вервольф" под Винницей в годы Великой Отечественной войны // Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції: Героическое и трагическое лихолетье. – Смоленск, 2000; Кучер В.І., Лисенко О.Е., Мазило І.В. Деякі аспекти історії об'єкта "Вервольф" під Вінницею в 1941-44 рр. // Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції: Поділля у контексті української історії. – Вінниця, 2001; Коваль М. Гітлер смертельно заболів в Україні. – Сегодня. – 2001. – 3 мая; Загородній І. Руїни "Вервольфу" свідчать. – Вінниця, 2002; Максимова Э.Э. Приведение Коло-Михайловского леса. – Дзеркало тижня – 2001. – 9 червня; Музей "Перевертень" // Політика і культура. – 2002. – № 46; 2. Собственноручные показания начальника личной охраны Роббенхубера Ганса от 28 ноября 1945 года. // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 12. – С. 79; 3. Бранько Я. Вказана праця. – С. 160; 4. Там само. – С. 160; 5. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. 425. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 17; 6. ДАВО. – Ф. 425. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 33-34; 7. Гальчак С. Нацистський геноцид на Вінниччині // Збірник наукових статей: Сторінки воєнної історії України. Вип. 6. – К., 2002. – С. 213, 214; 8. Максимова Э.Э. Приведение Коло-Михайловского леса. – Дзеркало тижня. – 2001. – 9 червня; 7. Скрившись за своєю фамилією. – Известия. – 1997. – 3 апреля; 9. Кулинич И.М. Сторінки воєнної історії України. Вип. 2. – К., 1998. – С. 291; 11. Офіційний Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939- 1944 рр.). – К., 1997. – С. 38-39; 12. Загородній І. Вказана праця. – С. 43; 12. Загородній І. Вказана праця. – С. 64. 13. Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 3. – М., 1971. – С. 296; 14. Коваль М. Гітлер смертельно заболів в Україні. – Сегодня. – 2001. – 3 мая; Дзеркало тижня. – 2001. – червня; 15. Сегодня. – 2001. – 3 мая; 16. Підраховано авторами по книзі: Гриф секретності снят. – М., 1993. – С. 187-180; 17. Дашичев В.М. Банкротство стратегии германского фашизма. – Т. 2. – М., 1973. – С. 328-329; 18. Загородній І. Вказана праця. – С. 43; 19. Вінницькі відомості. – 2001. – 15 березня; 20. Гальчак С. Вказана праця. – С. 213; 21. Музей "Перевертень" // Політика і культура. – 2002. – № 46. – С. 40.

В.В. Кононенко

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ СЕЛЯН ПОДІЛЛЯ В КІНЦІ 40-Х рр. XX ст.

У післявоєнний період найслабшою ланкою радянської економіки залишалося село. Всі попередні заходи влади залишалися малоефективними, і результати виробництва на селі не відповідали ні кількості зайнятих рук, ні потребам республіки. Насильна колективізація, низька матеріальна зацікавленість селянства не сприяли росту продуктивності праці і це призвело до того, що більшість колгоспів і радгоспів працювало збитково. Ситуацію в сільському господарстві ускладнив голод 1946-1947 р. Особливе занепокоєння у влади викликали антиколгоспні настрої, які стали поширюватися ще під час війни. В цих умовах радянський уряд розробляє нові заходи щодо піднесення сільського господарства, які за своїм змістом були такими ж репресивними та тоталітарними, як і попередні.

В розпалі продовольчої кризи, в лютому 1947 р., відбувся пленум ЦК ВКП(б), який зазначив, що „піднесення сільського господарства забезпечило ріст суспільного багатства і добробуту колгоспників”, а щоб поліпшити справи в сільському господарстві, необхідно „ліквідувати до кінця викриті ЦК ВКП(б) і Радою Міністрів СРСР порушення статуту сільськогосподарських артіль”.

Остаточного вивести колгоспи із кризового стану мав Указ Президії Верховної Ради СРСР „Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя” від 21 лютого 1948 р. Спочатку Указ діяв тільки в 16 східних областях України, а після його апробації, з 2 червня 1948 р., він охопив всю територію СРСР, за винятком західних областей Білорусії. З 23 листопада 1948 р. дія Указу поширилася на Ізмаїльську область УРСР¹. Насамперед цей Указ стосувався тих, хто не виробив мінімум трудоводнів у колгоспах. В такий спосіб влада намагалася “стимулювати” працю селянства. За оцінкою В. Барана, у 1948 р.

лише в східних областях України обов'язковий мінімум трудоднів не виробили 12,5 %, а у 1949 р. – 13,3% працездатних колгоспників². Ще гіршою ситуація була на території Поділля. У 1947 р. обов'язковий мінімум трудоднів не виробили у Кам'янець-Подільській області 33,7 % колгоспників, Вінницькій – 38 %, у 1949 р. відповідно – 23 % і 21 %. А всього по Україні в 1947 р. 19,5 % колгоспників не виробили трудоднів, а в 1949 р. – 13,3 %³.

Спеціальних рекомендацій по процедурі проведення зборів та кількості людей, які підлягали виселенню, не було. Як правило, партійне керівництво обирало ті колгоспи, де кількість невироблених трудоднів була найбільшою і ці рішення могла втілити в життя місцева партійна організація. Під пильним оком представника з району скликалися загальні збори колгоспників, які виносили “вирок на виселення”. Як видно з архівних документів, навіть у випадку, коли колгоспники нікого не пропонували на виселення, а місцева партійна організація не проявляла відповідної ініціативи, загальні збори колгоспників під тиском представників від районних партійних органів “з успіхом проводили кандидатури”⁴.

Оцінка самими селянами та їх реакція на укази Президії Верховної Ради була найрізноманітнішою. До вищих партійних органів надходила інформація, за якою селяни вітали таке рішення партії. Селянка Горбатюк З.П. з села Лука-Мелешківська Вінницького району Вінницької області на зборах висловила так: “Від нас, чесних колгоспників, велике спасибі нашому Сталіну за цей указ. Я багато говорити не можу. Пропоную вислати як паразитів, дармоїдів, таких злодіїв як Манчуру Степана, Манчуру Олександра. Нехай вони там працюють”⁵. Проте не всі підтримували політику влади. За твердженням відомого історика В.Ф.Зими, кількість тих, хто утримувався від голосування або відкрито голосував проти виселення, в середньому сягала 5 – 10 % від присутніх на зборах⁶.

Перші очікувані результати влада отримала вже під час грандіозної кампанії по роз'ясненню указу. Лише у Вінницькій області з цією метою у 1948 р. було проведено 1638 зборів⁷. Побойючись майбутнього застосування указу, наприклад, лише у Немирівському районі Вінницької області, ще до проведення зборів з заявами про покайння і проханнями не ставити питання про їх виселення, обіцянками працювати краще звернулося в колгоспі “ІІІ вирішальний” с. Зеленянка 13 чоловік, в колгоспі ім. Петровського с. Рубань – 18 чоловік, в колгоспі “Ударник” с. Мухівці – 11 чоловік⁸. Проте цей же документ містить інформацію, що “...перше виконання указу показало і негативні сторони. Ті, хто боїться, що його колгоспники засудять на виселення, на збори не з'являються, йдуть на деякий період з села, а силою влади привести їх на збори не дозволено...”⁹. В колгоспі імені Ворошилова Станіславчицького району Вінницької області була спроба зірвати збори пожежею, а в окремих випадках ті, кому винесли вирок про виселення, відкрито погрожували представникам влади. Колгоспник с.Попівка Томашпільського району Вінницької області при виступі на зборах заявив: “Розстріляйте мене, в колгоспі не працював і працювати не буду”¹⁰.

З прийняттям вироків на виселення іноді взагалі складалася цікава ситуація, оскільки за виселення окремих осіб змушені були голосувати ті громадяни, які в свою чергу не виробили мінімум трудоднів. Так, в Гайсинському районі Вінницької області для того, щоб отримати 2/3 голосів, в с.Степашках голосували 70 таких колгоспників з 326 осіб, а в селі с.Тимарі – 121 колгоспник з 206¹¹.

Крім виселення, застосовувалася і інша міра покарання осіб, що “злісно ухилялися від трудової діяльності”, - попередження про можливе виселення. Як правило, колгоспнику давався випробувальний термін з його письмовим зобов'язанням виправитись і чесно працювати в колгоспі. Якщо взяті зобов'язання порушувалися, то загальні збори колгоспників могли замінити попередження виселенням. З часу прийняття указу до кінця 1948 р. лише в Україні було винесено до 20 тис. попереджень¹².

Прийняття вироків на виселення супроводжувалося багаточисельними порушеннями закону. Партійне керівництво змушене було визнати, що “в процесі застосування указів від 21.11 та 2.06.48 р. мали місце помилки і окремі перекручення, які проявлялися в тому, що

громадські вироки виносилися стосовно до осіб похилого віку, інвалідів Вітчизняної війни І та ІІ груп, не членів колгоспів – робітників і службовців, що проживали в сільській місцевості. В ряді колгоспів були допущені факти формального підходу до виконання мінімуму трудовнів. Зустрічались і такі випадки, коли окремі керівники намагалися використати Указ для зведення особистих рахунків з деякими колгоспниками...¹³. Так, уповноважений виконкому Ярмолинецького району Кам'янець-Подільської області І.І.Киселевський, голова сільради села Буйволівці С.В.Рябий, голова колгоспу цього села В.Н.Симчук, секретар сільради Н.Ф.Фурін добилися винесення ухвали про виселення щодо колгоспників К.І.Дурняка та К.Г.Разгона, подавши на них завідомо неправдиві характеристики. А збори колгоспу імені Ворошилова Старо-Синявського району Кам'янець-Подільської області під тиском секретаря райкому ВЛКСМ винесли ухвалу про виселення за невиконання мінімуму трудовнів матері чотирьох малолітніх дітей, нагородженій орденом "Материнська слава" ІІІ ступеня, колгоспниці Пікульській. Її чоловік загинув на фронті, а двоє старших синів лише в 1947 р. демобілізувалися із армії¹⁴.

Органи МВС змушені були повертати у виконавчі комітети велику кількість вироків з проханням переглянути чи відмінити вирок. Районні, обласні, республіканські виконкоми переглядали справи і в багатьох випадках відміняли вироки або змінювали виселення на попередження. Наприклад, Рішенням № 329 виконкому Полянської районної ради депутатів трудящих Кам'янець-Подільської області було відмінено вирок колгоспниці Сидяці Л.О. в зв'язку з хворобою, а також замінено виселення попередженням вдові військовослужбовця Фірі А.М., що залишилася одна з маленькою дитиною¹⁵.

Якщо зведення особистих рахунків за допомогою вислання ще якось можна було зрозуміти, то голосування проти своїх близьких родичів – це явний злочин перед власною совістю та прямий наслідок тиску та репресій з боку влади. На жаль, такі випадки не були поодинокими. Так, в селі Грабівці Брацлавського району Вінницької області виступив голова кооперації Гудим Григорій, який позитивно оцінив указ радянського уряду, зауваживши, що більшість колгоспників не виконали мінімум трудовнів через погану організацію роботи в колгоспі. Під тиском комуністів колгоспу сам був змушений виступити з викриттям власної теці. На цих же зборах завгоп Кравець виступив з вимогою виселити свого племінника Гудими Ананія. В колгоспі імені Сталіна с. Гранів колгоспник Телепенко виступив і голосував за виселення рідної сестри¹⁶.

З часу видання Указу по липень 1948 р. по Україні надійшло 3711 скарг і було відмінено 341 громадський вирок (9 % від загальної кількості прийнятих вироків). Крім того, певну кількість вироків відмінили районні і обласні виконавчі комітети. З часу видання указу по 1 листопада 1950 р. по Кам'янець-Подільській області з 3342 було відмінено 623 вироки (18,6 %), по Вінницькій області з 1156 вироків – 195 (16,8 %) . В цілому по Україні на 1 листопада 1950 р. з 11991 вироку було відмінено 2049 вироків, тобто 17,1 % від їх загальної кількості¹⁷.

Згідно інформації про застосування указів по липень 1950 р. в Українській РСР було винесено 11 991 громадських вироків про виселення за територію УРСР, причому більшість з них були прийняті в 1948 р.¹⁸ Найбільша кількість громадянських вироків була винесена в Кам'янець-Подільській, Одеській, Вінницькій і Київській областях, тобто в найбільших аграрних регіонах республіки. Від загальної кількості винесених вироків в республіці лише в Кам'янець-Подільській області їх було винесено 27,9 %: в 1948 р. - 3245, у 1949 р. – 96, за І півріччя 1950 р. – 1. У Вінницькій області – 9,7 % від загальної кількості: у 1948 р. – 933, у 1949 р. – 225, за І півріччя 1950 р. – ні одного вироку не було винесено¹⁹. За даними відділу Спецпоселень МВС СРСР, за період з 1948 по 1953 р. було виселено 33266 колгоспників і 13598 членів їх сімей, і „в результаті проведених заходів в колгоспах значно покращилась трудова дисципліна, збільшився вихід на роботу тих колгоспників, які раніше не брали участі у суспільному виробництві”²⁰.

Слід зазначити, що з точки зору влади, вдалося виконати завдання, визначені указами.

На її думку Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» справив очікуваний ефект в українському селі: «Указ... став могутньою зброєю в боротьбі проти ледарів та дармоїдів, що ховалися в колгоспах, справив позитивний вплив на покращення трудової дисципліни і виробничої активності колгоспників, і в поєднанні з іншими заходами партії і уряду сприяв подальшому організаційно-господарському зміцненню колгоспів»²¹. Виступаючи на Пленумі ЦК КП(б)У, М.С.Хрущов 25 травня 1948 р. підкреслив, що «...досягнені успіхи в укріпленні трудової дисципліни не повинні нікого заспокоювати. Боротьба за зміцнення трудової дисципліни в колгоспах, за зразкову організацію праці повинна завжди знаходитись в центрі уваги парторганізацій. Під час боротьби з ледарями, з злісними порушниками дисципліни, з паразитичними елементами, сільські комуністи, всі чесні комуністи прокладають шлях для ще більш успішного руху до комунізму»²².

Репресії видалися ефективними, а страх, краще будь-яких інших засобів, тримав село в покорі. Вплинувши таким чином на свідомість українського селянства і виконавши на даний момент свої головні завдання, дія указів з початку 50-х років зводилася в основному до попередження. В цей же час до рідних місць починають повертатися хворі, непрацездатні і неправильно виселені «указники». Проте ще довго пам'ятало село ці події, які отримали від нього назву «другого розкуркулювання».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В.Ф.Зима. «Второе раскулачивание» (Аграрная политика конца 40-х – начала 50-х годов) // Отечественная история. – 1994. – №3. – С.109; 2. В.Баран. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 309; 3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.73. – Арк.67; 4. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.9. – Спр.2584. – Арк.1-11, 17, 18; 5. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.136. – Оп.16. – Спр.1084. – Арк.25; 6. В.Ф.Зима. Вказана праця. – С.112; 7. ДАВО. Там само. Ф.136. – Оп.16. – Спр.1084. – Арк.155; 8. Там само. – Арк.1; 9. Там само. – Арк.6; 10. Там само. – Арк.95; 11. Там само. – Арк.35; 12. В.Ф.Зима. Вказана праця. – С.111; 13. В.Баран. Вказана праця. – С.69; 14. В.Ф.Зима. Вказана праця. – С.112; 15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5971. – Арк.2-3; 16. ДАВО. – Ф.136. – Оп.16. – Спр.1084. – Арк.15, 35; 17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.73. – Арк.72; 18. Там само. – Арк.60; 19. Там само. – Арк.61-62; 20. Попов В.П. Неизвестная инициатива Хрущева (О подготовке указа 1948 г. о выселении крестьян) // Отечественные архивы. – 1993. – №2. – С.245; 21. ДАВО. – Ф.136. – Оп.16. – Спр.1084. – Арк.59; 22. Правда. – 1948. – 28 травня.

Ю.Г. Пилявец

МОБИЛИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОЙ МОЛОДЕЖИ УКРАИНЫ В ШКОЛЫ ФЗО И РЕМЕСЛЕННЫЕ УЧИЛИЩА В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Одним из основных источников пополнения рабочего класса, особенно в угольной, металлургической промышленности и железнодорожном транспорте, в послевоенный период являлась мобилизация в школы ФЗО, ремесленные и железнодорожные училища сельской молодежи.

Порядок мобилизации сельской молодежи регламентировался Указом Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 г. «О государственных трудовых резервах СССР». Согласно этому указу колхозы должны были в порядке мобилизации выделить по два молодых человека в возрасте 14-15 лет в ремесленные и железнодорожные училища. Кроме этого, ежегодно от колхоза в школы ФЗО направлялся один юноша в возрасте 16-17 лет.¹

Условия жизни учащихся этих учебных заведений были крайне тяжелыми. Зачастую они жили впроголодь, в холодных, наспех оборудованных бараках да и уровень обучения был низким. После окончания этих учебных заведений молодые люди, как правило,

направлялись на неквалифицированную, низкооплачиваемую работу. Все это приводило к тому, что значительная часть сельской молодежи всячески уклонялась от призыва на обучение в школы ФЗО и ремесленные училища, не являлась на сборные пункты, бежала во время транспортировки. В свою очередь, председатели колхозов, сельская администрация закрывали глаза на эти явления, поскольку аграрный сектор Украины испытывал острейший дефицит трудовых ресурсов. Все эти факторы вели к хроническому невыполнению плановых заданий, срывов сроков призыва.

Особенно эти тенденции усилились с 1948 г. Предшествующие голодные годы вынуждали молодежь убегать из колхозов любым способом, а призыв на обучение являлся одной из немногих легальных возможностей ухода из села, однако некоторое улучшение продовольственного положения на селе усилило нежелание сельской молодежи призываться в школы ФЗО и ремесленные училища.

Пытаясь добиться выполнения поставленных заданий, центральное руководство прибегло к проверенному методу - усилению административного давления на местное руководство, которое, в свою очередь, прибегло к чрезвычайным мерам. В ряде мест Украины, в нарушение указа о мобилизации, были организованы массовые облавы на сельскую молодежь. Об этом красноречиво свидетельствуют архивные документы. Вот о чем писал министру трудовых ресурсов УССР Коваленко П.С., 1929 г.р., уроженец села Узин Киевской области: «Я слышал, что призыв молодежи в школы ФЗО добровольный, но на самом деле в нашем селе, а также районе, совсем не так. Однажды приезжают ко мне на работу председатель колхоза «Комсомолец» Донченко С., с ним два бригадира и милиционер и стали меня с угрозами и брутальной руганью тянуть на воз. На мой вопрос: «Куда»? Мне ответили: «Садись, поедem, там увидишь». Я ответил, что не могу сейчас бросить работу и ехать, тогда они все вместе схватили меня за воротник и толкая в бок руками и ногами на воз и повезли в МВД, где уже было много парней. Мы увидели на улице наших матерей, которые громко плакали, уговаривая чтобы нас выпустили хотя бы переодеться, но милиция стала их отгонять, нас же заставили, угрожая оружием, расписаться, что мы едем в школу ФЗО. А ночью подошла машина и нас, как бандитов, погрузили и увезли. А так как это все не отвечало порядку и закону я со многими товарищами убежал домой. Нас это очень возмущает, нас только немцы в Германию ловили, а мы прятались и убегали, так то были наши враги. Теперь нас опять заставляют убегать и прятаться потому что берут нас без всякого порядка. Я не в силах больше писать, гнев за свое и товарищей оскорбление и унижительное положение не дает мне писать. Я прошу министра ответить на мое письмо, а также рассмотреть такое нечеловеческое отношение правящих органов к нам».²

Несмотря на применение подобных методов набора в школы ФЗО, установленные задания не выполнялись. В 1948 г., согласно постановления СМ УССР и ЦК КП (б)У, облисполкомы обязаны были призвать и направить в школы ФЗО 72 500 молодых людей. По состоянию на 15 июля 1948 г., за две недели до окончания призывной кампании, было призвано 41933 человека, направлено к месту обучения 21136 (очевидно около 50 % призывников на сборные пункты прибыли), к месту обучения прибыло и было зачислено лишь 12738 человек.³

Провал призывной кампании вынудил министра трудовых ресурсов УССР обратиться к председателю СМ УССР Коротченко и секретарю ЦК КП(б)У Хрущеву с просьбой «... принудить областные советские и партийные организации принять действенные меры, обеспечивающие выполнение плана призыва и отправки молодежи к месту обучения».⁴

Следствием этого обращения стало направленное руководителям облисполкомов письмо за подписью Коротченко, в котором, в частности, говорилось: «Ваше безучастное отношение к этому важнейшему мероприятию ставит под угрозу срыва обеспечение кадрами угольной и металлургической промышленности. Совет Министров УССР обязывает вас принять решительные меры, обеспечивающие безусловное выполнение плана призыва в сроки, установленные правительством».⁵

Выполняя данную директиву, местные органы усилили административное давление на призывников и членов их семей. Помимо облав, имели место случаи, когда всех ближайших родственников молодых людей, уклонявшихся от призыва, не допускали к работе в колхозе, что грозило им судебным преследованием за невыполнение установленного минимума трудодней или высылкой за пределы Украины по указу от 21 февраля 1948 г. «О выселении из Украинской ССР лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный, паразитический образ жизни».

Для выполнения плана в ФЗО порой направляли лиц, уже закончивших эти учебные заведения или тех, кто в данное время обучался в других учебных заведениях. Об этом свидетельствуют многочисленные жалобы колхозников в различные советские и партийные органы. Например, отдел писем газеты «Радянська Україна» направил в адрес правительства Украины обзор поступившей корреспонденции по поводу мобилизации молодежи в школы ФЗО, в нем приводятся, в частности, следующие факты: в с. Сухоборовка Решетилковского района Полтавской области около 80 родителей молодых людей, уклонившихся от призыва во время уборочной страды, были отстранены от работы, в с. Орельки Лозовского района Харьковской области в ночь с 25 на 26 июля была произведена массовая облава на молодежь, в результате которой около 20 юношей были «мобилизованы» для учебы в ФЗО, тех, кто укрылся ночью, искали днем и под вооруженной охраной, как преступников, доставляли в школы ФЗО. Об аналогичных фактах сообщали в групповом письме жители с. Звиничев Черниговской области.⁶

Однако, несмотря на применение подобных методов, план набора выполнен не был. 15 августа Совет Министров УССР принимает специальное постановление, которым продлевает срок призыва до 25 августа и возлагает персональную ответственность на руководство областей за выполнение плана призыва. По областям была разослана правительственная телеграмма, в которой требовалось: в течение суток разобраться по каждому району, селу, колхозу о состоянии выполнения плана призыва, установить суточные задания по мобилизации и ежедневно контролировать выполнение этих заданий по каждому району в отдельности, возложив личную ответственность за их выполнение на председателей райисполкомов, сельсоветов и колхозов. Для оказания «практической помощи» на местах предлагалось направить туда ответственных работников. До 20 августа требовалось обеспечить отправку к месту обучения всей ранее призванной молодежи, для сопровождения которой к местам обучения привлечь лучших активистов. И как вершина цинизма - саму отправку проводить в торжественной обстановке.⁷

Несмотря на все принятые меры, план набора выполнен не был. По состоянию на 1 сентября в УССР было мобилизовано 59254 человека или 81,7 % плана, к месту обучения было направлено 47156 чел., из них прибыло и было зачислено в школы ФЗО 34693 чел. или 47,8 %.

Невыполненным остался план призыва в ремесленные и железнодорожные училища, из 48700 чел., подлежавших призыву, фактически было призвано 41023 чел. или 84,5 %⁸, значительная часть призывников к месту обучения не прибыла.

Подобным образом проходила мобилизация в школы ФЗО и ремесленные училища и в последующие годы. Мобилизационный порядок призыва просуществовал вплоть до 1955 г.⁹

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. См.: Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.). Т. 2.- М., 1967. - С. 775; 2. ЦГАВО Украины.- Ф.2.-Оп. 7.- Д. 5892.- Л. 16; 3. Там же.-Л.64; 4. Там же; 5. Там же.-Л.66; 6. Там же.-Л.70; 7. Там же.-Л.72; 8. Там же.-Л.76; 9. См.: Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.). Т. 4. - М., 1968.- С.197.

ЦІНОВА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЩОДО КОЛГОСПІВ

У 50-ТІ рр. XX ст.

У період, котрий розглядається автором, сільське господарство країни піддавалося значному експериментаторству та трансформаціям, що здійснювалися за ініціативою владних інстанцій тоталітарної держави. Найбільш вражаючим негативним моментом в цій справі було те, що дані акції здійснювалися на основні найкатегоричніших установок та офіційних рішень верхів, які навіть не вважали за потрібне користуватися порадами тих, кого піддавали виробничим і соціальним експериментам, тобто найширшої маси сільських трудівників, всього населення села. До числа таких експериментаторських заходів беззаперечно слід віднести і жорстку політику обов'язкового постачання сільськогосподарської продукції державі за дискримінаційною системою цін на неї.

Система обов'язкового постачання та фактичне невиплачування коштів за сільськогосподарську продукцію здається, на перший погляд, ідеальним інструментом для того, щоб використати для індустріалізації якомога більшу частину колгоспної продукції й одночасно забезпечити перетік капіталу із сільського господарства до промисловості. При цьому, однак, залишається непоміченим той факт, що для забезпечення індустріалізації вирішальною є відносна частина валового врожаю ніж абсолютна величина отриманого продукту.

Прагнення селянина бути господарем на землі придушувалося, оцінювалося, як приватновласницький пережиток; демократичні інститути (Укрколгоспсілка, багато видів кооперації) були скасовані, а замість них над колгоспами була поставлена розгалужена система бюрократичного апарату як відомчого, так і партійного.

Партійне керівництво, яке мало необмежене право втручання у сільське господарство, з недовірою ставилося до об'єднаних у колгоспи селян. На посаду голови колгоспу призначався, як правило, не спеціаліст у галузі сільського господарства, а партійний функціонер. Партійні та радянські органи постійно втручалися у виробничі справи колгоспів. При такій постановці питання колгоспники не були зацікавлені в рентабельності й організації виробництва.

Відомчий диктат розпочинався з Міністерства сільського господарства УРСР, яке діяло через свої обласні управління, а на місцях – через районні відділи сільського господарства та місцеві ради. У свою чергу, республіканське Міністерство сільського господарства підпорядковувалося аналогічному органу союзного рівня. Усі ці організації, діючи виключно адміністративними методами, намагались до дрібниць регламентувати все господарське життя колгоспів.

Поряд з відомчим диктатом усіх ланок МСГ УРСР, постійне втручання в економічне життя колгоспів здійснювали місцеві партійні органи – районні та обласні, прискіпливо стежачи за точністю і своєчасністю виконання всіх партійних постанов.

Діюча в післявоєнний період система відносин держави з колгоспами в своїх основних рисах складалася ще у 30-ті рр., важливою ланкою її було запровадження з 1933р. обов'язкових поставок державі зерна та іншої сільськогосподарської продукції (обчисленої в розрахунку на кожний гектар посіву, а з 1940 р. – орної землі, яку займали колгоспи)¹. В принципі, такий порядок обчислення обсягу державних поставок у поєднанні з натуральною оплатою робіт МТС на колгоспній землі, переважанням натуральних форм оплати праці у значній мірі сприяв майже повній натуралізації всієї системи економічних відносин держави з колгоспами. Він закріплював залежне становище колгоспів і в той же час створював переваги для формування й подальшого втілення адміністративно-командного стилю в державному керівництві колгоспами.

Замість колгоспних поставок сільськогосподарської продукції держава через МТС надавала селянам основні засоби виробництва і техніку. Але це не був еквівалентний обмін із

тієї лише причини, що, завдяки централізованому постачанню, держава отримувала максимально можливу кількість продукції землеробства і тваринництва за надзвичайно низькими закупівельними цінами. Так державні органи закуповували в колгоспів пшеницю по одній копійці за кілограм при роздрібній ціні на борошно 31 коп.; яловичину – за 23 коп., а продавали в містах у середньому за 1,5 крб.; молоко – відповідно 2,8 коп. за літр і 22 коп. в роздріб. Такі закупівельні ціни не відшкодовували, та й не могли, природно, відшкодувати суспільно необхідні затрати праці². На основі такого нееквівалентного обміну здійснювалося перекачування з села коштів, необхідних для здійснення індустріалізації країни, а пізніше – для розвитку промисловості, міського будівництва тощо.

З цієї причини колгоспам спускались зверху, як привило, дуже завищені, економічно необґрунтовані планові завдання.

І все ж, незважаючи на надзвичайне напруження сил працівників аграрного сектору, їх трудовий подвиг, у 1950 р. вдалося досягти лише 99% від довоєнного рівня виробництва валової продукції сільського господарства. Іншими словами, незважаючи на дуже високі (близько 8%) темпи щорічного приросту, накреслений п'ятирічний план по сільському господарству повністю не був виконаний, оскільки його показники не були науково обґрунтованими й погодженими з реальними можливостями колгоспів і радгоспів. Плани заготівель зерна протягом післявоєнного періоду виконувались усього двічі (у 1956 і 1958 рр.) і то завдяки тому, що це були виключно врожайні роки³.

Намагаючись будь-що забезпечити виконання державних планів, багато сільськогосподарських, партійних і радянських органів йшли на порушення прийнятого порядку поставок сільськогосподарської продукції.

Встановлений партією, державою й урядом принцип обчислення обов'язкових поставок колгоспникам продуктів рільництва і тваринництва з кожного гектару орної землі або земельної площі, закріпленої за колгоспами, постійно нехтувався. Передовим колгоспам, які добре працювали, одержували високі врожаї сільськогосподарських культур і досягли високої продуктивності тваринництва, як правило, встановлювалися завдання із обов'язкових поставок державі продукції у значно більших розмірах, ніж колгоспам, що відставали. Така потворна практика не стимулювала зацікавленості в розвитку сільськогосподарського виробництва: вона, по суті, заохочувала погану роботу. Тим самим передові колгоспи та колгоспники, що сумлінно працювали, ставилися в менш вигідне становище в порівнянні з тими, хто не виконував плану держпоставок⁴.

Незважаючи на засудження лютневим (1947 р.) Пленумом ЦК КПРС шаблонного підходу до планування, жорстка централізація з порушенням принципу нарахування планових показників насправді нічим не відрізнялася від практики керівництва колгоспами в роки війни. Але розвиток господарства в мирних умовах постійно вимагав використання інших, більш гнучких методів у стосунках між державою і колгоспами, надання їм більшої самостійності у вирішенні економічних і соціальних проблем, хоча і при підпорядкуванні їх керівництву центру. Однак із відповіді Сталіна в ході економічної дискусії 1952 р. з приводу перспектив колгоспного будівництва видно, що він категорично заперечував проти продажу основних засобів виробництва у власність колгоспів. Більше того, наполягав на тому, щоб вилучити “надлишки” виробництва із системи товарного обігу й залучити їх поряд із державним постачанням колгоспної продукції у сферу прямого продуктообміну між промисловістю й колгоспами, тим самим підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної⁵.

Така позиція вождя робила неможливим будь-яке пом'якшення державного диктату й не залишала ніяких надій на надання колгоспам економічної самостійності.

В результаті нееквівалентного обміну із села і колгоспів лише за 1946-1953 рр. було вилучено величезні кошти. Загалом за ці роки в сільському господарстві СРСР було вироблено 298 млрд.крб. національного доходу (із урахуванням тієї його частини, яка була реалізована в інших галузях), а використано на потреби села із цієї суми всього 193 млрд.

крб. (з урахуванням частки сільського господарства на загальнодержавні витрати). Іншими словами, 105 млрд. крб. пішло з села на потреби інших галузей народного господарства⁶.

За свідченням М.С.Хрущова, наведеному в його історичній доповіді на XX з'їзді КПРС, Сталін погано знав дійсний стан на місцях, у тому числі й на селі. Він країну й сільське господарство вивчав лише за кінофільмами. А кінофільми прикрашували, життя лакувалося так, що столи тріщали від численної кількості індишок і гусей⁷.

Насправді в абсолютній більшості колгоспів республіки життя селян було зовсім іншим. Оплата праці в колгоспах, що були розорені війною й пережили голодомор 1946-1947 рр., залишалась аж до середини 50-х рр. дуже низькою, а багато селян, як і в роки війни, продовжували працювати "за палички", оскільки практично із року в рік вироблені ними трудодні колгоспам нічим було оплачувати. Колгоспні сім'ї виручало підсобне господарство. Воно давало основні продукти харчування. Частина з них реалізовувалася на ринку й забезпечувала мінімальні надходження грошей.

Як відомо, протягом 1947-1954 рр. держава щорічно проводила зниження цін на основні продукти харчування й товари підвищеного попиту. Так, у кінці 1953 р. лише хліб коштував у три рази дешевше, ніж у 1948 р.⁸

Виступаючи на ювілейній сесії Верховної Ради УРСР у грудні 1957 р., М.С.Хрущов говорив про те, що "зараз державні роздрібні ціни нижчі, ніж були в 1947 р. у 2,3 рази".⁹

Важко віднайти іншу акцію радянського уряду, яка б принесла йому такі відчутні дивіденди від населення країни як зниження цін. Саме така політика, на думку радянських лідерів, повинна була наочно продемонструвати всьому світові невтомне піклування уряду про підвищення життєвого рівня населення СРСР.

Завдяки ж чому держава брала багатомільярдні суми, який механізм був приведений в дію? Механізм зниження був заснований на вилученні державної продукції сільського господарства за низькими заготівельними цінами через систему обов'язкового постачання із колгоспів та особистих господарств громадян, а продавали її за відносно високими роздрібними цінами.

В такий спосіб Уряд досягав декількох цілей. По-перше, отримані таким чином за рахунок праці сільського населення гроші уряд перерозподіляв на користь промисловості, що складала основу "політичної економії соціалізму". По-друге, викачування із села продуктів, необхідних для харчування самих селян, змушувало їх важко працювати в колгоспах та особистих господарствах і тому гарантували державі безперервне виконання державних поставок. Розуміючи, що в силу життєвої необхідності селянин був змушений вирощувати продукцію на жорстко обмеженій у розмірах присадибній ділянці, держава обклала його одразу двома податками: натуральним (обов'язкові поставки м'яса, вовни, молока, яєць тощо) і грошовим, який селяни виплачували з 1939 р. за прогресивними ставками. З одного боку, у зв'язку з відміною карткової системи роздрібні ціни на сільськогосподарські продукти знижували, що тягнуло за собою автоматичне зниження цін на колгоспних ринках, а з іншої – розміри грошового податку після війни постійно підвищувалися. Реформи спричинили не менш ніж дворазове зниження роздрібних цін на основні сільськогосподарські продукти (картопля, м'ясо, молоко). І кожне наступне зниження державних роздрібних цін стрибкоподібно знижувало ціни на колгоспних ринках.

Таким чином "ножиці" між регулярним підвищенням грошових податків – механізм, який був штучно створений державою, – призводили до такого становища, що продаж продуктів, вироблених в особистих господарствах, із року в рік зростав. Оскільки на початку 50-х рр. близько чверті всіх колгоспів країни взагалі не видавали грошей на трудовдень, а у 30% колгоспів видавалося на один трудовдень менше 40 коп., продаж продуктів на ринку був для сільського населення чи не єдиним способом заробити гроші для виплати податку і позик¹⁰.

Отже, зниження цін проводилося цілком за рахунок села і призвело до значного погіршення його матеріального становища.

Зниження цін, при якому сільське населення явно ставилось у припонижене становище по відношенню до міського населення, що лише виграло від зниження цін, призвело до відокремлення радянського суспільства, служило ще одним доказом особливої державної політики соціального третирування селянства. Такі заходи були популярними, головним чином, серед міського населення й забезпечували уряду високий соціально-політичний імідж.

Своєю ціновою політикою держава руйнувала село, заставляючи його нести непосильний тягар податкового гніту для реалізації економічної ідеї фікс – першочергового розвитку важкої промисловості. У цьому вбачаються головні витoki поступового, але невідворотного занепаду села, перетворення землероба в найманого робітника із “пролетарською психологією”. Примусове зниження цін на продовольчі товари – це надексплуатація сільського населення, отримання державного надприбутку, вилучення із села коштів без будь-яких, навіть мінімальних, державних капіталовкладень.

Така політика була лихом для сільських жителів і благом для міських. Поки існувала економічна модель, заснована політикою надексплуатації та надприбутків, до того часу продовжувалось економічне зростання країни.

Для подальшого покриття неминучих при цьому великих фінансових витрат держава відшуквала різноманітні кошти, у числі яких, поряд з державними позиками, було підвищення сільськогосподарського податку на колгоспників. Перший раз за післявоєнний період ставки податку колгоспників дуже суттєво були підвищені в 1948 р., потім у 1950 р.

В уже згадуваній доповіді М.С.Хрущова наводяться факти, які свідчать про те, що у Сталіна та його оточення був план ще більшого посилення податкового тягара на селянство й колгоспи. При розгляданні доволі реалістичного документу про стан колгоспного тваринництва, підготовленого комісією за дорученням Політбюро, містилися пропозиції щодо підвищення заготівельних цін на продукти тваринництва. Сталін не тільки не підтримав їх, але й вимагав у черговий раз підвищити додатково податок на колгоспи та колгоспників ще на 40 млрд. крб. Але це була така сума, яку селяни не отримували за всю раніше здану ними продукцію. У 1952 р., наприклад, колгоспи та колгоспники отримали за всю здану і продану ними продукцію лише 26 млрд. 280 млн. крб.¹¹.

Десятиріччя сталінського правління наклали свій відбиток і на ставленні працюючих селян до колгоспної форми господарювання. У колгоспах не було створено зацікавленості до праці, а робота на особистих присадибних ділянках не лише не зникла, але стала навіть необхідною умовою самого виживання селян. Колгоспи при Сталіні були швидше інструментом держави, яка контролювала сільськогосподарське виробництво, ніж формою господарювання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х - начало 60-х годов. М., 1992. –С.18; 2. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. –2-е вид., випр. І доп. –К., 2000. –С.232; 3. Вербицкая О.М. Вказана праця. –С.24; 4. КПРС в резолюціях... Т.6., К., 1980. –С.386; 5. Сталин И.В. Экономические проблемы социализма в СССР. - М., 1953. –С.89-94; Русинов И.В. Аграрная политика КПСС. –1988. -№9. –С.36; 6. Материалы Пленума ЦК КПСС 15-16 марта. 1989 г. – М., 1989. –С.43; 7. О культе личности и его последствия: Докл. Первого секретаря ЦК КПСС тов.Хрущова Н.С. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза // Известия ЦК КПСС. –1989. -№3. –С.160; 8. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991. Пер. с фр. 2-е изд.-М., 1998.-С.382; 9. Хрущов Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. Т.2.(фев.1955 – янв. 1958). - М., 1962. –С.492; 10. Попов В.П. Сталин и советская экономика в послевоенные годы // Отечественная история. –2001.-№3.-68-69; 11. Вербицкая О.М. Вказана праця. –С.25.

ЕКОЛОГІЧНИЙ РУХ В УКРАЇНІ
(друга половина 80 – початок 90-х рр. XX ст.)

Складна екологічна ситуація в Україні у 80-х рр. XX ст. стала наслідком споживацького ставлення до природи, яку давно вже було перетворено на оточуюче середовище з усіма ознаками екологічного лиха. На території УРСР (2,7 % території СРСР) було зосереджено 25 % промислового та аграрного потенціалу СРСР. 92 % земельного фонду України було включено в господарський обіг. В оточуюче середовище щорічно поступало 20 млн. тонн газотвірних та пилових частинок, в ріки та водойми злилося 1 млрд. 150 млн. м³ рідких відходів, 1/6 частина з яких без будь-якої очистки. В відвалах було накопичено 10 млрд. тонн твердих відходів, для їх зберігання вилучено понад 230 тис. га родючих земель. Ерозія ґрунту в Україні сягала 43%. В 1984-1989 рр. захворюваність жителів України злуживими новоутворюваннями збільшилась на 15,7 відсотки, а кількість хворих виразкою шлунка – на 30 відсотків.¹

Чорнобильська катастрофа у квітні 1986 р. дала поштовх до розгортання неформального екологічного руху. У грудні 1987 р. секретар ЦК ЛКСМ України Цибух В.І. констатував зростання зацікавленості молоді екологічними проблемами. В службовій записці, адресованій ЦК КПУ, комсомольський функціонер відзначив, що таке зацікавлення призводить до виникнення та формування різноманітних об'єднань і клубів природоохоронного спрямування. Особливою активністю вирізнялася діяльність студентських дружин з охорони природи. Екологічний студентський рух було започатковано ще в 1960-і рр. З 1983 р. кількість самодіяльних студентських формувань збільшилась втричі і в листопаді 1987 р. складала біля 30 дружин і 15 ініціативних груп, які діяли в 22 областях України. Кількість активних учасників екологічного руху збільшилась до 1,5 тис. чоловік.² Принципова відмінність новостворених об'єднань від традиційних природоохоронних організацій, зокрема Українського товариства охорони природи (УТОП), полягала в тому, що дружини організовувалися з ініціативи самих студентів, а не за вказівкою партійних та державних структур. “Положення про студентську дружину з охорони природи”, яке було прийнято в грудні 1986 р. на засіданні Президії республіканської ради УТОП, визвало негативну реакцію в студентському середовищі. На думку активістів руху, “Положення” сковувало ініціативу, обмежувало права та можливості дружин, надмірно регламентувало їх роботу, не відповідало принципам демократичного руху. Комсомол, прагнучи зберегти свій вплив серед молоді, намагався знайти можливий компроміс, балансуючи між молодіжними ініціативами та формалізмом одержавлених громадських організацій.

В листопаді 1987 р. ЦК ЛКСМ України разом з республіканською радою УТОП провели республіканські збори командирів студентських дружин та представників ініціативних груп – (усього 70 осіб), запросивши на зустріч комсомольський актив та працівників обласних рад УТОП. На зустрічі виступив співробітник газети “Радянська Україна” А.Глазовий, який відрекомендувався як член ініціативної групи асоціації “Зелений світ”, що була зареєстрована при Українському республіканському комітеті захисту Миру. Основні завдання асоціації полягали в створенні банку інформації “гарячих” екологічних зон, проведенні громадської експертизи небезпечних для довкілля проектів, організації екологічних експедицій.³

Намагання обмежити рух “зелених” бюрократичними рамками виявилися марними. 1988 рік став роком організаційного становлення неформального екологічного руху в Україні. “Зелений” рух був тісно пов'язаний з розвитком громадянської активності і демократії в Україні. Тоталітарний режим призвів майже до повної атрофії громадянської ініціативи. Для того, щоб населення відчувало свою відповідальність за стан довкілля, потрібно було поєднання двох факторів – суспільно-політичного та суто екологічного. Аварія на Чорнобильській АЕС змінила ставлення українців до “мирного атома”. Масштаби

чорнобильського лиха, декларована тогочасним радянським керівництвом політика гласності змусили компартійно-бюрократичний апарат відносно толерантно ставитися до діяльності неформалів.

В деяких регіонах України екологічні організації, завдяки масовій підтримці населення, зуміли досягти перших результатів. 1987 р. у Миколаєві було створено обласну екологічну асоціацію "Зелений світ", яка очолила хвилю громадського протесту проти розбудови Південноукраїнського енергетичного комплексу. "Зелені" виступали проти спорудження 4-го реактора Південноукраїнської АЕС та створення руслових водосховищ на річці Південний Буг. В 1988 р. було зібрано біля 200 тис. підписів із вимогою екологічної експертизи будівництва, які були передані до Москви.⁴ В квітні 1989р. секретар Миколаївського обкому КПУ Л.Шараєв в листі до секретаря ЦК КПУ В.В.Щербицького, відзначав, що обком партії та облвиконком, виходячи з ситуації, яка склалася в області, неодноразово зверталися до Ради Міністрів СРСР та Ради Міністрів УРСР про недоцільність подальшого будівництва АЕС та водосховищ.⁵

Кримська асоціація громадських екологічних організацій "Екологія і світ" виникла в 1988 р., в розпалі боротьби проти спорудження Кримської АЕС. У 1988 р. активістами організації було зібрано 350 тис. підписів проти будівництва АЕС, організовано багатотисячні пікети в містах Криму та безпосередньо на будмайданчику АЕС.⁶ Під тиском громадськості в 1989 р. будівництво Кримської АЕС, 4-го реактора Південноукраїнської АЕС та водосховищ на річці Південний Буг було зупинено.

Формування дієвих регіональних організацій сприяло структуруванню екологічного руху в масштабах республіки. З ініціативи Українського республіканського комітету захисту миру 25-26 квітня 1989 р. в м. Києві відбулась республіканська конференція асоціації "Зелений світ", яку очолив Ю.Щербак. В її роботі взяли участь 170 осіб, в тому числі 54 делегати із 17 областей України. З доповіддю виступив заступник голови асоціації, член-кореспондент АН УРСР Д.М.Гудзинський. В ній різкій критиці за неувагу до проблем екології було піддано Кременчуцький, Миколаївський, Іванківський, Славутичанський, Шепетівський міськвиконкоми та міськкоми партії. Було висловлено жаль із приводу створення в ряді міст (Полтава, Калущ, Трускавець, Славутич, Шепетівка) штучних перешкод для проведення екологічних мітингів та зборів. Учасники конференції підтримали вимоги припинити будівництво АЕС в Україні, розсекретити інформацію про експлуатацію АЕС, про радіаційне забруднення, стан здоров'я всіх мешканців потерпілих районів та учасників ліквідації аварії на ЧАЕС, про необхідність створення товариства потерпілих. Конференція висловила за підтримку НРУ (За-33, Проти-26). Але пропозиція про входження до НРУ в якості колективного члена не отримала схвалення.⁷

Зростання громадянської активності населення України сприяло зростанню кількості мітингів екологічного спрямування. Так, 4 червня 1989 р. в селі Пляшево Червоноармійського району Рівненської області відбувся мітинг, на якому лунали заклики зупинити будівництво Рівненської АЕС, яке приведе до затоплення заповідника "Козацькі могили". Рішення про проведення мітингу було прийнято в Львові 26 квітня 1989 р. ініціативною групою ТУМ ім. Т.Г. Шевченка та місцевим осередком НРУ.⁸ 27 серпня 1989р. в місті Нетішин Хмельницької області за ініціативи місцевого відділення ТУМ ім. Т.Г. Шевченка відбувся санкціонований владою мітинг із питань екології, в якому взяли участь біля 5 тис. чоловік. Виступаючі піддавали критиці доцільність будівництва нових енергоблоків на Хмельницькій АЕС. Пропонувалось здійснити на станції екологічну експертизу, а в Україні провести референдум з питань використання атомної енергетики.⁹

Занепокоєння з приводу неблагополучної екологічної ситуації висловлювали не тільки представники новостворених громадських організацій. В липні 1989 р. збори мешканців с. Першотравневе Кам'янець-Подільського району Хмельницької області висловили рішучий протест проти введення в дію на місцевому заводі залізобетонних конструкцій технологічної лінії з застосуванням поліуретану.¹⁰

28-29 жовтня 1989 р. в Києві відбувся I з'їзд Української екологічної асоціації "Зелений світ". У роботі з'їзду взяли участь понад 300 делегатів з усіх областей республіки. Найбільш масовими були делегації з Києва (89 осіб), Львівської, Івано-Франківської, Полтавської областей (15-22 особи). За даними мандатної комісії з'їзду, серед делегатів було 79 осіб віком до 30 років, 59 жінок, 237 осіб з вищою освітою, 62 – із вищими ступенями. На з'їзд було запрошено близько 270 гостей, в тому числі представників зарубіжних екологічних організацій з Великобританії, США, Нідерландів, Швеції, Чехословаччини.¹¹

В своїй доповіді голова асоціації Ю.Щербак відзначив, що "Зелений світ" виник не внаслідок чийось амбіційних політичних інтриг, не для задоволення честолюбства його лідерів, а як доконечна потреба суспільного самозахисту в умовах відчуження держави від своїх громадян, в умовах дедалі зростаючої економічної, екологічної, соціальної та національної кризи, що охопила всю країну".¹² В багатьох промовах йшлося про необхідність створення партії зелених, однак вирішення цього питання було відкладене до наступного з'їзду. Головну увагу асоціація мала приділити підготовці до виборів до Верховної Ради УРСР та до місцевих Рад.

З'їзд завершив організаційне оформлення асоціації як добровільної громадської організації. На з'їзді було затверджено Програму та Статут асоціації, прийнято 17 звернень і резолюцій, обрано керівні органи асоціації – Зелену Раду, секретаріат, контрольно-ревізійну комісію, засновано друкований орган – газету "Зелений світ".¹³

Погляди на організаційний устрій асоціації "Зелений світ" змінювалися. Якщо в тимчасовому Статуті, прийнятому на конференції у квітні 1989 р. стверджувався клубний принцип побудови асоціації, – організація вважалася добровільною асоціацією рівноправних екологічних осередків та колективних членів¹⁴, то в Статуті, затвердженому восени 1989 р., визнавалося індивідуальне та колективне членство. Основне завдання асоціації полягало в залученні широких верств громадськості до активної діяльності по розв'язанню екологічних проблем України шляхом реалізації ідей виживання, демократії, гуманізму. У Статуті залишалася згадка про засновника організації – Український республіканський комітет захисту миру.¹⁵ На нашу думку, запровадження індивідуального членства сприяло подальшій структуризації екологічного руху.

Активна участь представників асоціації у виборчій кампанії 1990 р., подальша політизація неформального руху призвели до створення Партії Зелених України (ПЗУ). Маніфест ПЗУ був проголошений 22 квітня 1990 р. Ю.Щербаком від імені оргкомітету ПЗУ. В ньому зазначалося: "Віднині ми виходимо на політичну арену України, щоб боротися за кращу долю нашого народу і нашої землі. Ми пропонуємо чесне співробітництво всім конструктивним і демократичним силам України, що прагнуть відродження нашого краю."¹⁶ Програму та Статут було затверджено на першому конгресі (з'їзді) ПЗУ у вересні 1990 р. У Програмі акцентувалась увага на тому, що "ПЗУ – об'єднання людей, які створили партію, щоб вирішувати екологічні та загальнодемократичні проблеми політичними методами."¹⁷ Ю.Щербак у доповіді на II конгресі ПЗУ, який відбувся 1 червня 1991 р., відзначав: "Ми повинні займатись екологією, але не так, як це робить "Зелений світ". Якщо асоціація "Зелений світ" більше уваги приділяє суто екологічним проблемам, то ми повинні виходити з політичних міркувань".¹⁸

Таким чином, було проведено чітку межу між метою діяльності громадської організації та політичної партії. Утворення ПЗУ є типовим прикладом підходу лідерів політичних формувань до громадських організацій як бази для поповнення партійних рядів. Незважаючи на створення ПЗУ, "Зелений світ" продовжував брати активну участь у політичному житті України. Перед референдумом 17 березня 1991 р. Рада асоціації ухвалила рішення, в якому висловлювалася негативна позиція щодо завдання всесоюзного референдуму, а первинні осередки та члени "Зеленого світу" закликалися підтримати українське питання.¹⁹ На II з'їзді, який відбувся 30-31 березня 1991 р. в Івано-Франківську, самокритично визнавалось, що "Зелений світ" мало займався практичною роботою,

екологічними експертизами, приділяючи значну увагу участі в суспільно-політичному житті.²⁰

Ліквідація аварії на Чорнобильській АЕС потребувала зусиль десятків тисяч громадян України, які, ризикуючи життям, будували об'єкт "Укриття", проводили дезактивацію території. В травні 1989 р. ініціативною групою робітників об'єднання "Комбінат" (м. Чорнобиль) була проведена установча конференція по створенню товариства учасників ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС. Товариство мало робочу назву Союз "Відлуння Чорнобиля". В Статуті було визначено цілі та завдання новоствореної організації: створення співтовариства людей, заклопотаних медичними, соціальними, екологічними та іншими наслідками аварій на об'єктах атомної енергетики; захист інтересів учасників ліквідації наслідків аварії, інших членів об'єднання, їх сімей та постраждалих в результаті аварії; надання всілякого сприяння в покращанні житлових умов, побутового та медичного обслуговування; участь у всесвітньому екологічному русі за охорону навколишнього середовища. На відкритті конференції були присутні близько 400 осіб, з яких 70 відсотків отримали мандати делегатів. Характерним був соціальний склад Тимчасової ради Союзу: 14 інженерно-технічних працівників, журналіст, письменник, психолог, майор пожежної частини.²¹

Згодом організація намагалась пройти реєстрацію під назвою Союз "Чорнобиль", але в ній було відмовлено через існування аналогічної за назвою організації, створено у Москві.²² 14 лютого 1990 р. в Україні було зареєстровано Статут Всесоюзного товариства "Союз Чорнобиль". Станом на початок січня 2000 р. в Україні було зареєстровано 593 організації, які опікувалися захистом населення від аварії на Чорнобильській АЕС.²³ Ці організації, незважаючи на певну зацікавленість природоохоронними проблемами, головним напрямком своєї роботи вважають соціальний захист постраждалого від аварії на ЧАЕС як населення, так і ліквідаторів. Вони діють як своєрідні профспілки, намагаючись захищати права постраждалих не тільки шляхом консультацій з урядом про статус ліквідатора, але й проведенням масових акцій протесту проти обмеження чорнобильського законодавства. За 10 років незалежності таких акцій було проведено 75. Ю. Андреев, який був ліквідатором наслідків аварії на ЧАЕС, а з часом став очолювати громадську організацію "Союз Чорнобиль України", вважав головною причиною бурхливого руху "знизу" позицію тогочасного уряду, який визначив число постраждалих лише двома цифрами: 32 людини загинули і 220 опромінилися. Оскільки поодинокі відстоювати свої права було просто безглуздо, виникла ідея об'єднатися.²⁴

Соціологічне опитування, проведене в квітні – травні 1990 р. в республіці, показало, що серед першочергових проблем, які вимагають вирішення, на першому місці 78,22 відсотки опитаних громадян України вбачали екологічну. Слід відзначити і відповідь на запитання "Хто на Вашу думку, може вивести республіку з напруженої ситуації?" Тільки 1,74 відсотки респондентів вважали, що це може зробити екологічна організація "Зелений світ".²⁵

Таким чином, перший етап розгортання екологічного руху в Україні охоплює період 1987-1991 рр. Безпосередньою причиною утворення екологічних організацій була аварія на Чорнобильській АЕС, замовчування результатів катастрофи, складна екологічна ситуація в промислових регіонах України. Турбота за своє життя та своїх близьких об'єднувала мільйони людей. За даними соціологічних досліджень, членами екологічних рухів у січні 1991 р. вважали себе шість відсотків населення України.²⁶ Недовіра до влади, яка замовчувала правду про стан довкілля, трансформувалась у критику існуючого ладу. Природоохоронні гасла використовували не тільки представники екологічних організацій. Рух, ТУМ ім. Шевченка, новостворені партії демократичного спрямування вбачали головного винуватця екологічних катастроф в республіці у компартійно-бюрократичній системі. Вони широко вважали, що шлях до чистого повітря та кришталевої води можливий тільки в незалежній Україні. Найбільш активною соціальною силою, яка очолювала

екологічний рух, була інтелігенція – люди з вищою освітою та науковими ступенями, письменники та інженерно-технічні працівники, журналісти та студенти. Політизація екологічних об'єднань призвела до утворення Партії Зелених України, яка у своїх програмових документах проголосила необхідність боротьби за довкілля шляхом участі в політичному житті країни. В 1989 р. екологічний рух досягнув свого апогею, і хоча в 1990-91 рр. він залишався значимою соціальною силою, але його вплив на вирішення суспільних проблем поступово зменшується. На початку 1990 р. асоціація “Зелений світ” об'єднувала більш як 300 самодіяльних екологічних угруповань, до складу яких входило майже півмільйона активістів.²⁷

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України). Ф.1. – Оп.32. – Спр.2579. – Арк.3; 2. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.32. – Спр. 2363. – Арк.18; 3. Там само. – Арк. 19-20; 4. Тарашук С., Деркач О. Ташлицька ГАЕС як дзеркало стану суспільства // Світ у долонях – 1999. – №1(6). – С.14; 5. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2611. – Арк. 38; 6. Тарасенко В. Кримська асоціація “Екологія и мир” // Екологічний експрес – 1995. – №5. – С.9; 7. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.32. – Спр. 2611. – Арк. 41; 8. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.32. – Спр. 2555. – Арк.38; 9. Там само. – Арк. 95; 10. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2613. – Арк.14; 11. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.32. – Спр. 2611. – Арк. 102; 12. Літературна Україна – 1989. – 14 грудня. 13. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2611 – Арк. 104; 14. Радянська Україна – 1989. – 18 липня; 15. Літературна Україна – 1990. – 15 березня; 16. Україна багатопартійна : програмні документи нових партій. – К., 1991. – С.139; 17. Там само. – С.141; 18. ЦДАГО України – Ф.1 – Оп.32. – Спр.2905. – Арк.216; 19. Там само – Арк.93; 20. Там само. – Арк.121; 21. Державний архів Київської області (ДАКО) – Ф.П-5. – Оп.118-2. – Спр. 92. – Арк. 6-12; 22. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2612. – Арк.62, 71; 23. Поточний архів Держкомстату України. – Кількість легалізованих громадських організацій з міжнародним, всеукраїнським та місцевим статусом (включаючи місцеві осередки). – С.4; 24. Дзеркало тижня – 2001. – 10 лютого; 25. Державний архів Львівської області (ДАЛО) – Ф. П-3. – Оп.62. – Спр.755. – Арк.34,44; 26. Федоринчик С. Участь громадськості у сталому розвитку в Україні // Світ у долонях – 1999. – №1(6). – С.28; 27. Літературна Україна – 1990. – 15 березня.

М.В. Царенко

УЧАСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ 1992 РОКУ

Сьогодні можна впевнено стверджувати, що землі на лівому березі Дністра (які складають територію невизнаної Придністровської Молдавської Республіки і де-юре є часткою Республіки Молдова) протягом тривалого часу були пов'язані з Україною. У Х-ХІІ ст. ця територія входила до складу Київської Русі, кількома століттями пізніше – до Речі Посполитої, а з кінця ХVІІІ ст. – до Російської Імперії (у складі Подільської та Херсонської губерній).¹ Берестейський мирний договір 1918 р. передбачав включення придністровських земель до складу України, а кордон із Бесарабією мав проходити по Дністру.² Створення Молдавської АРСР у складі Української РСР у 1924 р. було здійснено виключно з політичних міркувань і аж ніяк не відображало ані прагнень населення, ані економічні потреби.³ Румунська влада досить швидко усвідомила, що створення Молдавської АРСР може слугувати не лише приєднанню до неї Бесарабії (яка на той час перебувала у складі Румунії), але й здатне виправдати румунські претензії на лівий берег Дністра.⁴ 2 серпня 1940 р. у складі СРСР була утворена Молдавська РСР, яка об'єднала територію колишньої Молдавської АРСР та відібрані у Румунії землі Правобережжя Дністра.

23 червня 1990 р. було оприлюднено “Висновок Комісії Верховної Ради РСР Молдова щодо політико-юридичної оцінки Радянсько-Німецького договору про ненапад та Додаткового таємного протоколу, а також їх наслідки для Бесарабії та Північної Буковини”, де проголошувалася незаконність створення Молдавської РСР у 1940 р. на окупованих румунських територіях. Подібне формулювання ставило під сумнів законність перебування лівобережних земель у складі Молдови і підсвідомо вказувало національно неоднорідному населенню цих районів шлях до автономії, який і знайшов свою реалізацію 2 вересня 1990 р.

у рішеннях II З'їзду народних депутатів Придністров'я – “Декреті про Державну владу Придністровської МРСР” та “Декларації про суверенітет ПМРСР”.⁵ Державотворчі прагнення придністровців пережили певну еволюцію – від автономії у складі Молдови чи союзної республіки у складі СРСР до незалежної держави. Ці трансформації були зумовлені як нечіткістю позиції союзного керівництва на тлі жорсткої політики молдовських лідерів, так і розвалом єдиної союзної держави, яка хоч символічно стояла на перешкоді відкритого збройного конфлікту у придністровському регіоні.⁶ Проголошення незалежності багатьма колишніми союзними республіками прискорило розвиток подій на обох берегах Дністра і сприяло загостренню ситуації, адже саме у перехідний період найбільш вірогідне застосування сили для розв'язання політичних проблем.

Крім Росії, були помітні і симпатії до України, які, однак не знаходили відповідної підтримки. Природно, що молода Українська держава намагалася зберегти власну територіальну цілісність – відповідно до Закону України “Про правонаступництво України” від 12 вересня 1991 р., а не примножувати власну територію за рахунок сусідніх держав. Тим більше, що в Кишиневі знаходилися гарячі голови, які в речнику Народного Фронту Молдови – газеті “Цара” декларували: “Проголошення 12 вересня 1991 р. Україною колишнього адміністративного кордону в якості державного кордону між Україною і Молдовою не має ніякої юридичної сили”.⁷ В умовах повномасштабного збройного конфлікту, який розпочався у березні 1992 р., українці Придністров'я (які складали близько 30 % населення республіки), виступали із досить гострими заявами – так, у постанові Першого Всеукраїнського народного віча Придністров'я говорилося: “Позицію нинішнього керівництва України можна оцінювати як ганебну роль сателіта, який зраджує свій народ і частину нашої Вітчизни ... Залишаємо за собою право обрати інші шляхи вирішення власної долі, в тому числі і повернення до складу історичної Батьківщини – України”.⁸

Серед усього політичного спектру України лише УНА-УНСО висловило готовність взяти участь у збройній боротьбі на боці “сепаратистів”. На початку квітня 1992 р. підрозділи УНСО з'явилися на передовій. У Придністров'ї організація була зареєстрована як УНСО ПМР і стала частиною збройних сил ПМР. Всього, з урахуванням ротації контингенту, тут побувало кількасот громадян України на чолі із заступником Головного командира УНСО Дмитром Корчинським. Підрозділи були розкидані на різних напрямках. Найбільш відповідальними були позиції поблизу сіл Кошниця та Кочієри, де Збройні Сили Молдови утримували плацдарми на лівому березі Дністра. Бої мали позиційний характер, нерідкими були сутички розвідувально-диверсійних груп. За рахунок кращого обладнання позицій українські волонтери несли менші втрати, ніж їх сусіди – російські козаки та місцеві гвардійці. Підрозділи УНСО ПМР несли вартову службу на блокпостах та мостах через Дністер (в Рибниці та Кам'янці), залучалися до патрулювання. Наприкінці збройного протистояння (у липні 1992 р.) більшість підрозділів УНА-УНСО була сконцентрована на півночі ПМР – у Рашкові та Кам'янці. Штаб УНСО ПМР знаходився у Тирасполі. Після укладення перемир'я, однією з умов якого було роззброєння УНСО, всі громадяни України повернулися на батьківщину. Роззброєння не всюди проходило гладко, а виведення інколи нагадувало прорив.⁹

Вважається, що УНСО не мала втрат загиблими, а кількість поранених не оголошувалася. Цікаво, що придністровська влада не приховувала імен загиблих та поранених добровольців – громадян Росії, але не наводила відомостей про втрати українських волонтерів. Оприлюднювалися лише імена загиблих від рук молдовських вояків цивільних українців.¹⁰ Відразу після завершення збройного протистояння співробітництво між УНА-УНСО та владою ПМР майже повністю припинилося. Лише через рік, відповідно до Указу Президента ПМР № 106 від 15 липня 1993 р., 60 українських волонтерів були нагороджені медаллю “Захисник Придністров'я”. Цікаво, що нагородні документи підписував не Президент ПМР Ігор Смірнов, а член Постійної Військової Ради ПМР, Головний Командир УНСО ПМР Олександр Большаков. Посвідчення до медалей

заповнювалися українською і містили не реальне прізвище, а “псевдо”.¹¹ У наступні роки офіційні придністровські речники намагалися не конкретизувати політичну орієнтацію українських волонтерів, а згадували їх як “патріотів України”.¹²

Варто зауважити, що тодішнє законодавство України не містило норм, які передбачали б покарання для громадян України за участь у збройних конфліктах на території інших держав (відповідні зміни були внесені до Кримінального кодексу України лише наприкінці 1993 р.).¹³

Кількадесят громадян України служили не в УНСО ПМР, а у інших підрозділах. Точну кількість їх встановити досить важко, і можна вести мову лише про окремі – достеменно встановлені – випадки. Так, встановлено, що у липні 1992 р. колишній придністровський гвардієць Георгій Караєв (мешканець м. Кривий Ріг, громадянин України) у вагоні потягу “Одеса – Донецьк” погрожував зброєю пасажирам. При спробі затримати злочинця він підірвав гранату, внаслідок чого загинув сам та був смертельно поранений майор гвардії Володимир Ігнат'єв.¹⁴ За мужність і героїзм майору гвардії Володимирі Ігнат'єву було присвоєно звання Героя України (посмертно).¹⁵

Нестабільність влади у придністровському регіоні зробила його привабливим місцем для тих, хто переховувався від правосуддя. Так, восени 1992 р. УВС м. Києва отримало інформацію про те, що один із незабезпечених злочинців, що скоїв ряд важких злочинів на території України, переховується у м. Дубосари. Для його затримання було відряджено троє співробітників міліції, однак їх візит не був узгоджений із місцевими правоохоронцями. Внаслідок недооцінки серйозності ситуації міліціонери діяли на власний ризик, погано розуміючи, що намагаються провести спецоперацію на території іноземної держави. В результаті сталася трагедія (помітивши зброю в руках людей у цивільному, гвардійці ПМР відкрили вогонь) – один український міліціонер загинув, двоє було важко поранені.¹⁶

Справедливості заради потрібно зауважити, що ні молдовські, ні придністровські військові формування не зупинялися в разі потреби перед необхідністю порушити Державний кордон України зі зброєю. Територія України використовувалася обома ворогуючими сторонами для прихованого проникнення в тил супротивника, без узгодження з компетентними органами України на її території проводилися спецоперації.^{17, 18}

Нестабільність ситуації у придністровському регіоні, неусталеність законодавства молодих незалежних держав спричинили можливість участі громадян України у збройному конфлікті як організованими групами, так і на індивідуальному рівні. Участь іноземців (українців та росіян – з боку ПМР, румунів та прибалтів – з боку Молдови) значно ускладнила процес мирного врегулювання конфлікту, бо збільшила кількість вояків, здатних вести “власну війну” і не зацікавлених у досягненні миру. Відносно низька інтенсивність бойових дій у Придністров'ї (в порівнянні зі збройними конфліктами у Нагірному Карабаху та Абхазії) не дозволяє зробити чіткі висновки щодо бойових якостей підрозділів УНСО, але немає сумнівів, що то була суто політична акція, і аж ніяк не військова. Ставлячи за мету приєднання Придністров'я до України, провідники УНА-УНСО не могли не розуміти, що неможливо зробити це проти волі законної влади України, яка зайняла позицію невторчання.

Що ж стосується “неорганізованих” волонтерів, то тут, скоріше за все, можна твердити, що головними мотивами участі у війні були пошуки пригод, невлаштованість життя в Україні та бажання покращити особисте матеріальне становище.

Необхідно зауважити, що практично відсутні відомості про участь громадян України у конфлікті на боці Молдови.

Зрозумівши неможливість досягнення військової перемоги, обидві ворогуючі сторони вдалися до дипломатичних методів розв'язання конфліктів. І хоча цей процес просувається доволі повільно, є надія на мирне вирішення спірних питань.

1. Бабилунга Н.В. Непризнанная республика. Очерки, документы, хроника. – М., 1997. – Т.1. – С.19-23; 2. Яременко О.І. Становлення державних кордонів України в 1917-1918 роках // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Коцюбинського. Випуск III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2001. – С.46; 3. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1821. – Арк.7-9; 4. Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Компартии Молдавии. – Кишинев, 1964. – С.43; 5. Мяло К.Г. Россия и последние войны XX века (1989-2000). К истории падения сверхдержавы. – М., 2002. – С.167; 6. Лучински П. Заложники. – Кишинев, 1993. – С.55; 7. Мяло К.Г. Вказана праця. – С.190; 8. Правда о Приднестровье. Вестник Верховного Совета Приднестровской Молдавской Республики. – Тирасполь, 1992. – С.30; 9. Мирончук В. Украинская Народная Самооборона, 1990-2000 // Однострій. – 2000. – № 4. – С.26; 10. Правда о Приднестровье. Вестник Верховного Совета Приднестровской Молдавской Республики. – Тирасполь, 1992. – С.18-25; 11. Царенко М. Нагороди волонтерів УНСО // Нумізматика і фалеристика. – 2000. – № 4. – С.48; 12. Женщины Приднестровья. – Тирасполь, 1996. – С.4; 13. Кримінальний кодекс України. – К., 1993; 14. Кроль І. Подвиг гвардійця // Військо України. – 1992. – № 6-7. – С.44-50 45; 15. Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. – К., 1996. – Т.3. – С.325; 16. “Дністр” стріляє по своїх // Панорама. – 1992. – 24 вересня; 17. Правда о Приднестровье. Вестник Верховного Совета Приднестровской Молдавской Республики. – Тирасполь, 1992. – С.44; 18. Там само. – С.14;

П.С.Григорчук, О.І. Яременко

ІСТОРИКО – ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

В XX ст. відбувся ряд соціальних та технічних трансформацій революційного характеру, внаслідок чого воно характеризується як доба електрики, індустріалізації, атомної енергії, кібернетики, революцій, світових воєн, розпаду імперій, переділу світу і формування сучасної геополітичної системи, локальних воєн і контрреволюцій. Ці дефініції минулого століття характеризували якийсь один із аспектів економічної, політичної, технічної, духовно - культурної чи соціальної сфери. В той же час у ході суспільного прогресу синтезувались якісно нові, неординарні і небачені раніше види суспільних відносин, які не можна з абсолютною впевненістю віднести ні до матеріальних відносин, ні до духовних - це сфера інформатизації та масових комунікацій¹.

В кінці XX ст. у всьому світі почалися глобальні зміни в системі соціальних відносин, які характеризуються домінуванням інформаційно - інтелектуальних технологій над іншими суспільними інститутами. Сьогодні зміни в галузі телекомунікацій та засобів обробки інформації носять всеосяжний характер і поширюють свій вплив як на всі сфери суспільного життя, так і на всі країни світу. В результаті в динаміці цивілізаційних процесів розвитку з'явилися елементи, наявність яких дозволяє констатувати факт настання нового етапу цивілізаційного розвитку – постіндустріального суспільства. І хоча теорія постіндустріального суспільства нині є єдиною соціальною теорією, що повною мірою сприйнята західною соціологічною традицією, правомірність такого позначення нової соціальної реальності не є загальновизнаною і потребує науково – теоретичного обґрунтування.

Ще в XIX ст. багато мислителів пов'язували прогрес людства і досягнення суспільством соціальної гармонії з розвитком техніки і технологій. Так, російський анархіст П. Кропоткін вважав, що розвиток електричних мереж з їх децентралізуючим характером неминує призведе до виникнення нових форм соціальної спільності, змусить переосмислити поняття праці і відпочинку, розумової і фізичної праці, міського і сільського життя. Його передбачення про те, що неотехнічна стадія розвитку суспільства на практиці означає перехід до горизонтального і відкритого суспільства, багато в чому збігалися з поглядами шотландського соціолога П. Геддеса, британського соціаліста У. Моріса, теоретика англійського ліберального соціалізму А.Пенті та ін. Але тогочасні ідеї та прогнози щодо виникнення в майбутньому нової, більш справедливої, соціальної формації були викликані

соціальними конфліктами в буржуазному суспільстві, а не розвитком технологій і носили чітко виражений соціалістичний характер.

Після Другої світової війни в суспільному розвитку багатьох країн з'явилися ознаки домінування наукового знання та інформації над іншими інститутами суспільного прогресу і це активізувало діяльність щодо наукового обґрунтування нової майбутньої соціальної реальності. Теоретичні прогнози настання принципово нового, наступного за індустріальним, цивілізаційного етапу розвитку людства здійснили науковці Д.Белл, Н.Вінер, Г.Кан, Й.Масуда, А.Тоффлер, А.Турен та ін. Спочатку для позначення нового соціального порядку застосовувались різні терміни - "суспільство знання", "технотронне", "постіндустріальне", "постбуржуазне", "посткапіталістичне", "постринкове", "постпідприємницьке" суспільство. Поступово термінологічна неузгодженість зникла і для характеристики нового типу формації почало застосовуватися дві дефініції: "постіндустріальне суспільство" та "інформаційне суспільство".

Першість в науковому застосуванні терміну "постіндустріалізм" належить Д.Рісману, який в 1958 р. написав працю "Відпочинок та праця в постіндустріальному суспільстві". Однак його дослідження не розкривало основного змісту та суті нового цивілізаційного етапу розвитку людства, а постіндустріальне суспільство він трактував як суспільство дозвілля (leisure society)².

Засновником і теоретиком постіндустріалізму вважається американський соціолог Даніел Белл. За його теорією, історичний розвиток суспільства поділяється на три послідовні етапи: доіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний. Доіндустріальне суспільство базувалося навколо взаємодії з природою, в якому необхідні ресурси забезпечувались видобувними галузями промисловості. Індустріальне суспільство - це взаємодія з пристосованою природою. Його основою були взаємовідносини людини і машини та використання енергії для перетворення навколишнього природного середовища в технічне. Постіндустріальне суспільство базується на взаємодії між людьми, в якому на фоні машинної технології все більшого значення набуває технологія інтелектуальна, яка заснована на інформації³. Таким чином, Д.Белл вказує на ряд ознак, за якими розрізняються доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільства: перехід від сировини та енергії як основних виробничих ресурсів до інформації; зайняття теоретичними знаннями ключової ролі в становленні нових технологій та економічному зростанні; зайняття наукою та науковими установами провідної ролі в суспільному прогресі, зростання ролі інтелектуальних технологій.

Методологічною основою характеристики соціальної системи, запропонованої Даніелем Беллом, є теза про те, що в будь-якому суспільстві існує базовий інститут, який і визначає характер цього суспільства. В постіндустріальному суспільстві таким інститутом є теоретичні знання.

Розвиваючи поняття постіндустріального суспільства, Д. Белл зазначає, що його характеристика стосується переважно змін у соціальній структурі, способу, у який реформується економіка й система зайнятості, а також нових співвідношень між теорією і емпірією, особливо між наукою й технологією. В постіндустріальному суспільстві у сфері економіки відбувається перехід від товаровироблячої до обслуговуючої економіки, а у сфері поділу населення за родом занять відчувається значна перевага професійно-технічного класу. Ключовим принципом суспільства є провідна суспільна роль теоретичного знання як джерела нововведень і політичних формулювань, ухвалення рішень на основі інтелектуальних технологій⁴.

Провідна роль теоретичного знання в постіндустріальному суспільстві визначить, на думку Д. Белла, статус науковця як центральної фігури такого суспільства. "Подібно тому, як фірма була ключовим інститутом в останні сотні років завдяки її ролі в організації масового виробництва товарів, університет чи яка-небудь інша форма інституціоналізації знання буде центральним інститутом у наступні сотні років завдяки своїй ролі джерела інновацій і

знання", - прогнозував американський соціолог.

Ідея постіндустріального суспільства, висунута Д. Беллом у 60- 70 роки, знайшла як численних прихильників, так і серйозних критиків. Радянськими дослідниками цей підхід був відкинутий як такий, що стверджує технологічний детермінізм і прагне до ліквідації протиріч капіталізму за рахунок розвитку науки і техніки. Теза Д. Белла про рух СРСР (поряд зі США, Японією і країнами Західної Європи) до постіндустріального суспільства не могла бути прийнятою вже в силу того, що офіційна ідеологія передбачала побудову комуністичного суспільства і не було потреби в такому понятті як "постіндустріалізм".

Аналогічної концепції суспільного розвитку, запропонованої Данієлом Беллом, дотримується і соціолог Елвін Тоффлер. За його теорією, в цивілізаційному розвитку було три "хвили". Перша з них пов'язана із появою сільського господарства, друга – із промисловою революцією, третя – із розвитком інформаційних технологій, науки та знань⁵. При цьому він цілком справедливо зазначає, що становлення першої хвили тривало тисячі років, другої – три століття, третьої - всього кілька десятків років.

На домінування наукового знання в новому соціумі вказує також соціолог Пітер Дракер. Він зазначає, що знання стало сьогодні основною умовою виробництва. Традиційні фактори виробництва — природні ресурси, робоча сила і капітал — не зникли, однак набули другорядного значення. Ці ресурси можна одержувати, якщо є необхідні знання. Знання, в новому його розумінні, означає реальну корисну силу, вартість досягнення соціальних і економічних результатів. Та обставина, що знання стало головним, а не просто одним із видів ресурсів, і перетворило суспільство в посткапіталістичне. Дана обставина змінює структуру суспільства, і при цьому докорінно. Воно створює нові рушійні сили соціального й економічного розвитку, а також нові процеси у політичній сфері⁶.

Подальший розвиток теорії постіндустріалізму відбувався під впливом того, що кількість інформації, яка циркулює в суспільстві, почала стрімко зростати і з'явилася впевненість в тому, що справитися з такою лавиною інформації людина самотійно не зможе. Для цього потрібні спеціальні засоби обробки інформації, її збереження і використання. Так, вже в 70-х рр. сумарна складність далеко не всіх необхідних задач управління у світі складала величину порядку 10^{16} операцій у рік. Для виконання такого обсягу розрахунків вручну треба було б зайняти в системах управління не менш 10 млрд. працівників. Починаючи з 1950 р. сума знань у світі подвоювалася кожні 10 років, з 1970 р. – кожні 5 років, з 1991 р. – щорічно⁷. У зв'язку з цим все більше застосовується термін "інформаційне суспільство". На відміну від концепції постіндустріалізму, що мала теоретичну основу, концепція інформаційного суспільства у своєму початковому варіанті розроблялася, насамперед, для вирішення задач соціально-економічного розвитку Японії. Винахід самого терміну "інформаційне суспільство" приписується Ю. Хаяши, професору Токійського технологічного інституту, який застосував його в звітах, підготовлених японському уряду⁸.

До застосування терміну "інформаційне суспільство" вдався і сам Данієл Белл. "У наступному столітті, - стверджував він, - вирішальне значення для економічного і соціального життя, для способів виробництва знання, а також для характеру трудової діяльності людини матиме становлення нового соціального укладу, що ґрунтується на телекомунікаціях"⁹.

Поява в кінці 80-х - на початку 90-х рр. в багатьох розвинутих країнах реальних контурів нової соціальної формації підтвердило футурологічні прогнози щодо становлення інформаційного суспільства. В різних частинах світу почалася розробка політики, яка б стимулювала розвиток нових суспільних відносин. Основними центрами формування політики щодо побудови інформаційного суспільства стали як національні органи держав (Канада, США, Японія), так і міжнародні організації (Рада Європи, Європейський Союз, ЮНЕСКО). На думку директора Інституту інформаційного суспільства Єршової Т. В. (Російська Федерація), до основних умов побудови інформаційного суспільства належать: формування єдиного світового інформаційного простору; максимальне використання в

економіці інформаційних технологій; створення ринку інформації та знань; розвиток телекомунікаційної, транспортної та організаційної інфраструктури; забезпечення інформаційної безпеки особи, держави, суспільства; створення ефективної системи забезпечення прав громадян та соціальних інститутів на вільне отримання і використання інформації¹⁰. Для створення цих умов і досягнення кінцевої мети – побудови інформаційного суспільства – кожна держава повинна здійснювати комплекс правових і організаційних заходів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ларцев В. Структуропроцесуальні та потенціало-визначальні компоненти структури суспільства // Людина і політика. - 2001. - № 3. - С.19; 2. Иноземцев В.Л. Постиндустриальный мир Д. Белла // Белл Даниел. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. - М., 1999. - С. XIII; 3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. - М., 1999. - С. 157; 4. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. - К., 1996. - С. 206; 5. Тоффлер Е. Третя хвиля. Пер. з англ. - К., 2000. - С.19; 6. Питер Фердинанд Дракер. Посткапіталістическе общество // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. Под ред. В.Л. Иноземцева. - М., 1997. - С.168; 7. Машлыкин В.Г. Европейское информационное пространство. - М., 1999. - 96 С.; 8. Алексеева И.Ю. Социальная роль научного знания в контексте постиндустриальной идеологии // Вестник Российского фонда фундаментальных исследований. - 1999. - № 3. - С. 21; 9. Белл Д. Социальные рамки информационного общества. Сокращ. перев. Ю. В. Никуличева // Новая технократическая волна на Западе. Под ред. П. С. Гуревича. - М., 1988. - С. 330; 10. Ершова Т.В. Переход к информационному обществу: концепции, проблемы, вопросы // Информация и бизнес. - 2000. - № 1. - С.5.

Д.О. Мельников

ДІЯЛЬНІСТЬ УПРАВЛІНСЬКИХ ОРГАНІВ ПО РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 90-Х рр. XX ст.

З набуттям Україною незалежності і необхідності забезпечення практичної реалізації державної молодіжної політики впродовж 90-х років була проведена робота по створенню відповідних органів в законодавчих і виконавчих органах влади та місцевого самоврядування.

Головним органом, що забезпечував формування правової бази політики держави щодо молоді була Комісія у справах молоді, створена в травні 1990 р. під час роботи Верховної Ради України дванадцятого скликання. З часом назва цієї комісії зазнала певних змін. На першій сесії Верховної Ради тринадцятого скликання 25 травня 1994 р. Комісія у справах молоді була замінена Комісією з питань молоді, спорту і туризму. Влітку 1997 р. відповідно до Конституції України постійні комісії Верховної Ради було перетворено у комітети. Спочатку комітет, який займався молодіжними проблемами, мав назву Комітет Верховної Ради з питань молоді, спорту та туризму, а згодом він змінив її на Комітет Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту.

Така зміна назв і специфіка діяльності комісій-комітетів хоч і мала своє обґрунтування, але все ж таки створювала певні труднощі щодо удосконалення роботи цих органів по правовому забезпеченню державної молодіжної політики, ефективному та своєчасному вирішенню молодіжних проблем.

Першим практичним кроком по формуванню державної молодіжної політики було започаткування влітку 1990 р. системи державних виконавчих структур по роботі з молоддю. В Києві був створений Державний Комітет у справах молоді, фізичної культури і спорту з відповідними структурами на обласному та районному рівнях. В травні 1991 р. цей Комітет отримав новий статус — Міністерство у справах молоді та спорту. Воно взяло на себе функції керівництва молодіжними та спортивними державними органами на місцях. Для вирішення цього завдання Міністерство у справах молоді і спорту приступило до розробки конкретних заходів щодо формування державної молодіжної політики, розвитку фізичної

культури і спорту, прогнозування та забезпечення комплексного розвитку цих сфер діяльності молоді. Вирішення цих завдань було можливим тільки при умові добре скоординованої роботи з іншими міністерствами, центральними органами державного управління, громадськими організаціями, підприємствами та установами країни. Ось чому Міністерству у справах молоді та спорту було надано право проаналізувати роботу органів управління, об'єднань, підприємств, установ та організацій незалежно від їх відомчої залежності та форм власності з питань, що входили в компетенцію міністерства.

На жаль, Міністерство у справах молоді та спорту, взявши на себе велику відповідальність у справі проведення державної молодіжної політики в країні, було не в змозі забезпечити її успішну реалізацію. Враховуючи важкий економічний стан країни, проблеми перехідного періоду, держава не могла надати цьому найвищому в країні відомству, яке забезпечувало розвиток молоді, належну увагу і допомогу. Як результат цього - молодь, як і інші прошарки населення, опинилася в значній мірі незахищеною.

Указом Президента України 29 липня 1996 р. Міністерство у справах молоді і спорту було ліквідовано і створено Міністерство у справах сім'ї та молоді, яке виконувало функції центрального органу виконавчої влади щодо проведення державної політики з питань сім'ї, жінок, молоді та дітей в країні.

Вже на початку 1997 р. було сформовано структуру та центральний апарат Міністерства у справах сім'ї та молоді, утворено Комітет у справах сім'ї та молоді Автономної республіки Крим, відповідні управління в областях, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, 683 відповідних відділів районних держадміністрацій і міськвиконкомів.¹

Не був осторонь державної молодіжної політики і Президент України. 3 грудня 1995 р. при Президентові України було утворено Національну раду з питань молодіжної політики. Цього ж року був затверджений, а 3 березня 1997 р. Президент України перезатвердив персональний склад Національної ради. До її складу входили Голова Комітету Верховної Ради України з питань молоді, спорту і туризму, 11 міністрів чи заступників міністрів тих міністерств, які займалися вирішенням проблем молоді в Україні, 10 керівників всеукраїнських громадських молодіжних і дитячих організацій.

На засіданнях ради обговорювалися питання: про хід підготовки та проведення Конгресу української молоді "Молодь за соціальний прогрес і злагоду в суспільстві", про проект Національної програми "Молодь України, про стан дотримання вимог чинного законодавства в Україні щодо забезпечення випускників шкіл, професійно-технічних та вищих закладів освіти першим робочим місцем та реалізації Указу Президента України від 23 січня 1996 р. "Про заходи щодо формування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних заходів", про стан організації системних наукових досліджень стосовно молоді в Україні, про хід виконання доручень Президента України щодо використання власності комсомолу та ін.²

Для реалізації державної молодіжної політики, соціально можливих молодіжних ініціатив на місцях були створені Комітети у справах молоді при виконкомах обласних, міських та районних Рад народних депутатів. Вони взяли на себе функції органів державного управління, захисту інтересів молоді в державних та громадських органах, мали наміри розробляти пропозиції щодо формування державної молодіжної політики, вести пропаганду молодіжного руху, кооперувати зусилля місцевих органів державного управління, громадських організацій, підприємств та установ по здійсненню молодіжних програм тощо. Взявши на себе функції органів державного управління, Комітети повинні були забезпечити контроль за правильним виконанням чинного законодавства підвідомчими підприємствами, установами та організаціями, узагальнювати практику застосування законів щодо молоді, розробляти пропозиції щодо їх удосконалення і вносити їх в установленому порядку на розгляд органів державного управління.

Характерним прикладом цілеспрямованої та послідовної роботи щодо реалізації

державної молодіжної політики була діяльність управління у справах сім'ї, молоді і туризму Донецької облдержадміністрації по створенню організаційно управлінської структури молодіжної галузі.

Завдяки зусиллям обласної державної адміністрації, управління у справах сім'ї, молоді і туризму в області була сформована система державних органів у справах молоді на рівні міст і районів. Управління постійно підтримувало робочі зв'язки з міськими і районними структурами у справах молоді. В 1997 р. в Донецькій області працювало 26 міських та 41 районний підрозділ у справах молоді, 33 міських та районних центри соціальних служб для молоді.³

Управлінська ієрархія включала не тільки верхні та середні щаблі, але й низові ланки, від яких в значній мірі залежала робота з молоддю на місцях, зокрема в сільській місцевості. Прикладом цього була Полтавська область. В 1997 р. в чотирьох районах області в штатний розклад сільрад були введені посади працівників, що відповідали за стан роботи з молоддю. Зокрема, в Решетилівському районі в 1992-1994 рр. в селах, особливо в тих, де були сільські ради, з ініціативи влади та господарників були створені добровільні громадські молодіжні організації, ядро яких складали сільські активісти на чолі з лідером, що проводив організаторську роботу на громадських засадах. Однак, практика такої діяльності підтвердила, що лише на громадських засадах без організаційної структури, посадової особи неможливо були отримати відчутні результати в роботі з молоддю. Тому Решетилівським райвиконкомом 23 лютого 1995 р. було прийнято рішення "Про введення посади спеціаліста у справах молоді та спорту при виконкомах селищної та сільських рад народних депутатів". Йому було встановлено заробітна плата на рівні державного службовця, спеціаліста другої категорії за рахунок місцевого бюджету, а також дольової участі КСП та інших установ, що знаходилися на даній території.⁴

Певний досвід роботи з молоддю був набутий і в Рівненській області, зокрема в Сарненському районі. Там посади спеціалістів по роботі з молоддю в структурі сільських і селищних рад було введено в 1993 р. Такі посади займали педагоги або люди, які мали досвід роботи з молоддю (до цього вони, як правило, працювали в колгоспах на посадах інструкторів по фізичній культурі і спорту, на виборних посадах громадських організацій). Саме цей досвід давав їм можливість координувати роботу працівників закладів культури, освіти у проведенні молодіжної політики на місцях.

Розширенню форм роботи з молоддю, підвищенню ефективності масових заходів сприяла діяльність координаційних рад, що були створені при кожній сільській раді, до складу яких входили голова виконкому або секретар, головний бухгалтер сільської ради та колгоспу, голова колгоспу, директор школи, заступник директора з виховної роботи, директор будинку культури, завідувач бібліотекою, дільничий інспектор та спеціаліст по роботі з молоддю.⁵

Цікавий досвід по створенню структур, що займалися молодіжною політикою на промислових підприємствах, був напрацьований у місті Запоріжжі. На комбінаті "Запоріжсталь" наказом директора був створений відділ з 5 чоловік по роботі з молоддю. Відділ координував роботу Ради молоді комбінату, рад молоді в цехах, проводив роботу по підвищенню професійної майстерності молодих робітників, створенню молодіжних виробничих та науково-творчих комітетів, займався розробкою та реалізацією соціальних програм тощо.⁶

Для координації дій молодіжних та дитячих організацій, представництву інтересів молодіжного руху України в стосунках з органами вищої державної влади країни у липні 1992 було утворено Український Національний Комітет Молодіжних Організацій України (УНКМО), який на той час об'єднував 39 всеукраїнських молодіжних і дитячих організацій та 26 регіональних молодіжних об'єднань. Останні об'єднували понад 200 легалізованих місцевих молодіжних організацій. Весною 1995 р. УНКМО був прийнятий до складу Ради Європейських Національних Молодіжних Комітетів країн Ради Європи і став представляти

цію організацію в Україні.

Співпраця УНКМО з органами вищої державної влади України в питаннях формування та реалізації державної молодіжної політики відбувалася через безпосередні зустрічі представників цього органу з керівництвом країни. У травні 1997 р. УНКМО брав активну участь у підготовці та проведенні Конгресу молоді під девізом "Молодь України за соціальний прогрес і злагоду в суспільстві", в роботі якого взяли участь 113 осіб, що представляли найбільш впливові та чисельні Всеукраїнські, а 126 осіб регіональні та місцеві громадські молодіжні та дитячі об'єднання.⁸

Реалізація державної молодіжної політики в Україні в 90-х роках через діяльність органів управління хоча і мала певні позитивні тенденції, в значній мірі не могла задовільнити більшість. Відсутність відповідного досвіду роботи з молоддю в нових умовах, недостатнє фінансування цього напрямку роботи державою зумовило значне погіршення ситуації в молодіжному середовищі. Показники аномалій в духовній сфері, культурі молоді за останні роки різко погіршились. Роста безробіття серед молоді. Вона стає все більше соціально незахищеною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Поточний архів Міністерства України у справах сім'ї та молоді. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року). Щорічна доповідь Президенту України. – С. 164; 2. Головенько В., Рябіка В. Молодіжний рух в алгоритмі суспільного життя України // Молодіжний рух України: історія та сучасність. Збірник матеріалів. – К., 1998. – С. 7-8; 3. Практика та досвід з реалізації державної молодіжної політики в Україні на регіональному та місцевому рівнях // Довідкові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної політики в Україні. – К., 1997. – С. 65. 4. Там само. – С. 67; 5. Там само. – С. 68; 6. Там само. – С. 68-69; 7. Головенько В., Рябіка В. Вказана праця. – С. 10-11; 8. Молодь за соціальний прогрес та злагоду в суспільстві. Збірник матеріалів Конгресу української молоді. м. Київ, 26-28 травня 1997 року – К., 1997. – С. 9.

Л. С. Мельничук

СТАТУС ЖІНКИ У ГОНЧАРНИХ ПРОМИСЛАХ ПОДІЛЛЯ

Феномен української жінки здавна був об'єктом уваги як вітчизняних, так іноземних дослідників.¹ Крізь призму гендерної антропології статус жінки в традиційному українському суспільстві завжди був досить високим. Вона брала участь у всіх справах родини і була достатньо вільною. Майже скрізь в Україні дружина згідно звичаєвого права після смерті чоловіка ставала главою господарства, передаючи спадщину лише на схилі років. Етнографічні матеріали свідчать, що саме жінка була гарантом й охоронцем народних традицій та звичаїв, чіткого дотримання і сумлінного виконання членами родини норм моралі та етикету. Сімейний статус жінки впливав і на її авторитет у громаді. Як справедливо зазначає М. Гримич, між сімейним і громадським статусом не було теперішньої чіткої межі. Авторитет, "слава" (репутація) жінки у сім'ї, родині визначали і її позиції в громаді.²

Багато важила роль жінки у господарській діяльності сім'ї. Розподіл трудових і професійних обов'язків між чоловіком та жінкою, її внесок у виробництво засобів до існування – землеробство та ремесло – мало досліджені в українській етнології. Спробуємо на конкретному етнографічному матеріалі розглянути статус жіноцтва у гончарстві – одному з найбільш давніх і поширених занять українців. Дослідники припускають, що саме жінки були першими гончарами. Вони винайшли і першими стали виготовляти глиняний посуд.³ Зосереджені на домашньому господарстві, жінки звернули увагу на властивість глини набувати й зберігати будь-яку форму і скористалися з цього у побуті. Значення цієї події важко переоцінити. Вона збіглася в часі з переходом людини до осілого способу життя. Культивування злаків та одомашнення тварин сприяли розширенню господарства. У зв'язку з цим дедалі більше було потрібно різноманітного й міцного посуду. Докерамічні його прототипи через обмеженість форм, невелику місткість, невогнетривкість уже стримували

дальший розвиток господарства. Поява керамічного посуду значно спрощувала переробку, зберігання й переміщення рідин та різноманітних продуктів землеробства й скотарства.

З розвитком господарства й, відповідно, збільшенням потреби в глиняних виробах, гончарство поступово перетворилося на чоловічу професію. До початку XX ст. жінка допомагала чоловікові заготовляти глину, готувати її до роботи, виконувала деякі технологічні операції (наприклад, “вушила вироби” - чіпляла вушка до горщиків, глечиків тощо), виготовляла іграшки, розписувала ангобами посуд, сушила його, заготовляла дрова до випалу, брала участь у збуті виробів, залучала до роботи дітей, виховувала у них шанобливе ставлення до гончарства як до спадково-сімейної справи, яку вони продовжуватимуть, досягнувши відповідного віку.⁴ Однак, як стверджують документи та етнографічні матеріали, безпосереднім виробництвом посуду на гончарному крузі, будівельної кераміки, за рідкісним винятком, займалися лише чоловіки. “Ревизские сказки”, посімейні списки, інвентарі міст та містечок Поділля XVIII – XIX ст. переконливо це ілюструють.⁵ Разом з тим документи зберігають і свідчення про те, що у разі смерті гончара дружина успадковувала право самостійно розпоряджатися майном і сімейним промислом. Так, наприклад, у “Ремісничому положенні Смотрицького гончарного цеху з прилученими до нього ремеслами різничим, кушнірським і ковальським”, ухваленому міським магістратом 20 березня 1812 р., зазначалося: “Вдові записаного в управі майстра дозволяється продовжувати чоловікове ремесло і мати підмайстрів та учнів, однак у випадку потреби управний старшина і старшинські товариші мають їй, вдові, чи малолітнім дітям визначити попечителя або дати підмайстра вірного, якому здійснювати платню від вдовиних або сирітських справ; а як мине рік вдова мусить оголосити: чи бажає вона продовжувати ремесло, що їй на волю віддається, і малолітніх дітей ремісника навчати ремеслу.”⁶

Подібний стан виробничих та майнових відносин зберігався між чоловіками та жінками у гончарстві краю й на початку XX ст. Результати першого комплексного обстеження промислу в губернії виявили тільки 4 гончарних осередки, де у виготовленні гончарних виробів поряд з чоловіками були задіяні й жінки: Адамівка, Джурин, Заміхів та Летичів.⁷ Деяке зростання ролі жінки в гончарному виробництві було зафіксовано у 20-х роках XX ст. як наслідок втрат, що понесло чоловіче населення краю в роки Першої світової та громадянської воєн і збільшення попиту на керамічні вироби. Вибіркове обстеження дрібної та кустарно-ремісничої промисловості Вінницької округи 1924-1925 рр. показало, що серед працюючих гончарів 95, 6% становили чоловіки, 4, 4% - жінки, з того числа 5, 7% підлітків і 1, 4% малолітніх дітей обох статей.⁸

З початком 30-х років репресивними заходами проти кустаря-одноосібника нова влада завдала значних руйнувань традиційним народним промислам. Безповоротних втрат зазнало й гончарство. З одвічним сімейним рукомеслом боролися як з пережитком, гальмом для соціалістичної економіки: руйнували горна, обкладали непосильними податками й штрафами, майстрів збирали до виробничих артілей або заганяли в колгосп. Особливо руйнівними для гончарства були війна та репресії у повоєнні роки, які з часом призвели до остаточного занепаду промислу й зникнення численних його відомих осередків. У II половині 40-50 рр. у керамічне виробництво краю вплилося чимало жінок та дівчат. Це обумовлювалося зрослим за часів розрухи попитом на керамічні вироби та відсутністю необхідної кваліфікованої робочої сили: значна кількість майстрів не повернулася з війни, а ті, кого не мобілізували, вже були досить літніми людьми.

На жаль, відсутня узагальнююча статистика, яка б дала можливість простежити питому вагу жіночої праці в гончарстві повоєнного Поділля. Як відомо, жодного спеціального комплексного обстеження народних промислів, окрім того, що проводило земство в 1912-1913 рр. і деяких вибірових у першій половині 20-х рр., у наступні десятиліття так і не відбулося.

У зв'язку з прийняттям Закону України “Про народні художні промисли” у червні 2001 р.⁹ народознавчий центр Вінницького державного педагогічного університету ім. М.

Коцюбинського з вересня 2001 р. розпочав довготривалу експедицію по вивченню сучасного стану традиційних народних ремесел Східного Поділля. Вже на сьогодні обстежено ряд відомих гончарних осередків, зафіксовано значний етнографічний матеріал, зібрано чималу колекцію пам'яток народної культури. Дослідження показало значне зменшення як кількісних, так і якісних показників промислу. Якщо на початку ХХ ст. на Поділлі функціонувало понад 200 відомих центрів гончарства, то на початку ХХІ ст., за підрахунками автора, їх залишилося близько 20.¹⁰ Поступово зникли цілі династії подільських гончарів, занепали мистецькі школи, зменшився асортимент та погіршилася якість гончарних виробів, перервалися спадково-сімейні традиції.

Серед діючих нині осередків слід назвати Бубнівку, Гущинці, Заміхів, Кам'яногірку, Кришинці, Паланку, Рахни-Лісові та ін. Доля багатьох з них пов'язана з працею жінок-гончарів. Переважна більшість майстринь влилися у промисел по війні, замінивши полеглих на полі бою чоловіків-гончарів. У деяких осередках вони не тільки перебрали на себе чоловічі функції, а й стали гарантом виживання промислу. Назвемо Олександру Пиріжок та Ірину Наглій з Адамівки (Хмельниччина), Наталю Урбанську з Джурина, Марію Джумську та Настю Кравець з Майдану-Бобрика, Ольгу Мазурець та Марфу Гончар з Копіївки (Вінниччина) та багатьох інших жінок, чийми зусиллями до наших днів збережено це прадавнє народне ремесло.

Окремо слід сказати про відомий й за межами України бубнівський гончарний центр. В матеріалах експедиції 1925-1926 рр., очолюваної Ю. Александровичем, відзначалося: "Жінки в Бубнівці не ганчарували ніколи – це не бабська справа, не по жіночій силі. Звичаю давати жінкам розписувати посуд тут нема. Одинокий випадок, коли дівчина писала миски, був у родині Мойси Риги, де молода дівчина-каліка брала участь у виробництві. Померла вона за молодих років."¹¹ Зараз у осередку працюють лише жінки – учениці заслуженого майстра народної творчості, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва (квиток за №1), племінниці відомих гончарів Якима та Якова Герасименків Фросини Міщенко. Без перебільшення саме завдяки її енергії, ентузіазму, відданості прадавньому ремеслу вдалося до наших днів зберегти живими кращі мистецькі традиції бубнівської кераміки. Влітку 2002 р. Ф. Міщенко виповнилося 76 років. За своє трудове життя майстриня "перемісила не одну сотню возів глини, зробила не одну тисячу різноманітних виробів", як розповідала, "вмію робити все, що робили мої дядьки, бо змалку біля них розуму набиралася. Ото тільки не годна горщика "на оказію" витягнути – ростом не вдалася"¹². У 1969 р. з її ініціативи у Бубнівці при гончарні було створено школу, в якій навчалися ремеслу 20 сільських дівчат. Не всі вони й досі працюють у гончарстві. Залишилися в осередку троє її найкращих учениць – члени Національної спілки майстрів народного мистецтва Татяна Шпак, Валентина Живко та Тетяна Дмитренко. Остання також багато працює з учнями. Зараз поряд з нею у художньо-виробничому об'єднанні "Бубнівська кераміка" як самостійний вправний майстер виготовляє посуд, декоративні вироби її учениця Наталя Коханчук. Історія цього гончарного осередку продовжується, чого не скажеш про сусідні села Кіблич, Зятківці, Жерденівку, Тимар та багато інших, де гончарство залишилось лише у збережених давніх виробках, черепках по городах та у пам'яті літніх людей.

Як бачимо, ХХ ст. внесло чимало змін в традиційний народний гончарний промисел. По-перше, він поволі втратив корпоративність, перестав бути спадково-сімейною справою. По-друге, непосильні податки, позики, штрафи звели нанівець працю сільського кустаря. По-третє, спроби колективізувати промисел у 30-60 рр. призвели до відчутного падіння його самобутності; горезвісний вал і гонитва за прибутками вкрай занапастили гончара-самородка й ті мистецькі традиції, які він плекав з діда-прадіда. По-четверте, в результаті воєн та репресивної політики влади гончарство стало втрачати статус суто чоловічої професії, що призвело до значного зростання ролі жіночої праці у промислі. Гончарування, яке споконвічно було "не по жіночій силі", стало для багатьох його подвижниць засобом до виживання, способом самовираження, збереження й утвердження прадавніх традицій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. - Львів, 1990; Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні // Вовк Хв. Студії з української етнології та антропології. - К., 1995; Захер-Мазох Л. Жіночі образки з Галичини // Захер-Мазох Л. Вибрані твори. - Львів, 1999; Ролле И. Украинские женщины // Киевская старина. - 1883. - №6; Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. - К., 1992 та ін.; 2. Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві // Етнічна історія народів Європи: Український жіночий рух і процеси державотворення. - К., 2000. - Вип. 7. - С. 20; 3. Бибилов С.Н. Поселение Лука-Врублевская // Материалы и исследования по археологии СССР. - М.-Л., 1953. - Т. 38. - С. 249-263; Крутенко Н. Розповіді про кераміку. - К., 2002. - С. 28-29; 4. Записала автор у 1998 р. у селах. Бубнівка Гайсинського р-ну, Майдан-Бобрик Літинського р-ну, Кришинець Тульчинського р-ну Вінницької області; 5. Державний архів Вінницької області. - Ф. 379. - Оп. 3. - Спр. 1. - Арк. 6-18; Ф. 473. - Оп. 3. - Спр. 12а. - Арк. 85-89; Ф. Д-603. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 1-77, 247-375; Ф. 731. - Оп. 1. - Спр. 19. - Арк. 335, 395-399; Кам'янець-Подільський міський державний архів. - Ф. 226. - Оп. 80. - Спр. 412. - Арк. 86; Спр. 413. - Арк. 64, 542, 545-582, 1041, 1140; Спр. 414. - Арк. 1040, 1062, 1091; Спр. 419. - Арк. 441, 512, 649; Спр. 419. - Арк. 56-59 та ін.; 6. Прусевиц А. Гончарный промысел в Подольской губернии. Приложение к главе Ш-й // Кустарные промыслы Подольской губернии. - К., 1916. - С. 27; 7. Там само. - С. 33; 8. Бюлетень Вінницького округового статистичного бюро. - Вінниця, 1925/1926. - № 3/4. - С. 21; 9. Закон України «Про народні художні промисли» // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - 12 жовтня. - № 41. - С. 832; 10. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. - К., 1994. - С. 416; 11. Шульгіна Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології. - К., 1929. - Т. 2. - С. 155; 12. Зап. автор у 1995 р., с. Бубнівка Гайсинського р-ну Вінницької області.

К.М Ніколаєць

АГРАРНА ПОЛІТИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

На території України протягом багатьох століть досить гостро стояла проблема розподілу і перерозподілу землі та проведення у зв'язку з цим аграрних реформ. Будь-які політичні сили, що приходили до влади, раніше чи пізніше змушені були вирішувати проблеми сільського господарства, оскільки воно тривалий час було основою господарства України. І навіть у сучасний період велика кількість науковців вважають, що тільки вирішення проблеми збільшення виробництва сільськогосподарської продукції допоможе Україні вийти з економічної кризи. Зокрема на нашу державу припадає майже третина запасів чорнозему та 27 % орної землі в Європі (на душу населення в Україні припадає 0,66 га орної землі, тоді як у Європі цей показник становить у цілому 0,25 га).¹ Частка населення, зайнятого у сільському господарстві, в Україні залишається набагато більшою, ніж в інших багатих на сільське господарство, але економічно розвинутих країнах. Цьому сприяє те, що багато людей, які втратили стабільну зайнятість у промисловості, займаються сільським господарством на присадибних ділянках.² Загалом у сільській місцевості відбувається депопуляція населення. З 1996 р. народжуваність тут стала нижчою рівня, необхідного для простого відтворення людності.³ Протягом лише 1989-1998 рр. з державної реєстрації було знято 240 і приєднано до інших населених пунктів майже 100 сільських поселень за рішенням місцевих рад народних депутатів. На 1996 р. відзначено існування 229 безлюдних поселень. Поселення не тільки продовжують зніматися з адміністративного обліку, а й частина знищується фізично. Значна частина земель роками не обробляється.⁴ Рівень оплати праці в аграрному секторі займає передостаннє місце серед усіх галузей народного господарства.⁵ Темпи оновлення машинно-тракторного парку за останні роки скоротилися у 10-20 разів.⁶ Таким є результат недосконалої політики держави щодо аграрно-промислового комплексу.

Реформуючи виробничі відносини на селі на якісно новій політико-правовій та соціально-економічній основі, треба зберегти все краще, що мало місце в радянські часи. Але значна частина колишніх радянських колгоспів (сучасні колективні селянські господарства - КСП) практично припинили економічну діяльність за відсутності державної підтримки,

високих цін на паливно-мастильні матеріали, некомпетентності керівництва. Практика інших країн свідчить, що сільське господарство може стабільно розвиватися лише за постійної державної підтримки.⁷ На жаль, державна допомога сільгоспвиробникам постійно зменшується. Так, у 1998-1999 рр. вона становила 10-15 % кінцевого продукту проти 25-50 % на початку 1990-х рр.⁸ На 2000 р. борги КСП досягли 14,9 млрд. грн., або 1,3 млн. грн. на одне господарство. Банки практично припили кредитування агропромислового комплексу. Якщо в 1990 р. питома вага кредитів в обігових коштах сільськогосподарських підприємств становила 40 %, то в 1999 р. – у межах 1 %.⁹ На кредитування сільгоспвиробників у 2001 р. державою було витрачено лише 130 млн. гривень бюджетних коштів. Ставки сільгоспвиробникам за кредитами комерційних банків становлять у 2002 році 40-50 %.¹⁰

Поряд із КСП, а також всередині їх, розвинулися орендні кооперативні виробничі структури. Діє чимало КСП, асоціацій, акціонерних товариств, агрофірм і малих підприємств (у тому числі фермерських). Метою реформування колективних сільськогосподарських підприємств є зміна форм власності на майно і землю та створення на їх основі сільськогосподарських підприємств ринкового типу, де були б розмежовані трудові та майнові відносини від відносин членства.¹¹ Наповнення ринку продовольчими та іншими товарами стане важливою передумовою подолання кризи в народному господарстві України. Це водночас пом'якшить соціальну напруженість у суспільстві.¹²

Занепад сільського господарства може мати для української держави трагічні наслідки, адже експорт продукції цієї галузі – це основні валютні надходження країни, за які можна придбати енергоносії. З кожним роком експорт українських сільськогосподарських товарів скорочується, а отже зменшуються валютні резерви державної скарбниці.

Станом на 1 січня 2001 р. 5483,1 тис. селян стали власниками сертифікатів на право на земельну частку (пай).¹³ В сучасних умовах фактично найбільш перспективними називають колективні селянські господарства, де вже проведено розпаювання землі, та фермерські господарства. Це пояснюється тим, що значно вищими темпами у 2000-2002 рр. нарощувалися темпи виробництва у великих товарних сільськогосподарських підприємствах, а не в особистих селянських господарствах (у 2001 р. такі темпи становили відповідно 19,9 і 3,7 %).¹⁴ Тому необхідність реорганізації всіх КСП сумнівна. Ті колективні сільськогосподарські підприємства, які зуміли пристосуватися до ринкових умов господарювання і господарюють успішно, не слід було примушувати до реорганізації.¹⁵

На 1 січня 2002 р. було зареєстровано 41,6 тис. фермерських господарств.¹⁶ Однак вижити в сучасних складних економічних умовах більше шансів мають великі господарства, які мають певний капітал для покриття незапланованих витрат у випадку підвищення цін на паливо, зменшення державних закупівельних цін на продукцію сільського господарства, скорочення кількості працівників.

Закон України "Про селянське (фермерське) господарство" надзвичайно складно впроваджувати у життя. Для створення рентабельних фермерських господарств потрібні величезні кошти, яких не мають ні фермери, ані держава. Руйнування КСП, яке має місце за високих цін на паливно-мастильні матеріали та низьких державних закупівельних цін на продукцію сільського господарства, в таких умовах видається передчасним, може призвести до різкого зниження кількості і якості продукції, до посилення соціальної напруженості у сільській місцевості. Перерозподіл землі на користь фермерства призводить до обурення колгоспників, викликає ворожість до фермерства. Ці групи сільського населення змушені боротися за джерело своїх прибутків. Дійсно, коли справа доходить до виділення фермеру його земельного наділу, то його частка становить 3-4 га, яких замало для повноцінного ведення господарства. Виділення ж більшої частки землі під фермерське господарство зустрічає протидію з боку колгоспників. Крім того, більшість фермерських господарств існують в умовах тісної співпраці з КСП, орендуючи в останніх техніку. Відсутність належної кількості якісної техніки призводить до зниження якості обробітку землі.

В таких умовах держава заохочує діяльність лізингових фірм, які займаються

постачанням сільськогосподарської техніки. На лізингових засадах у 1998-2000 рр. у сільське господарство надійшло 8,6 одиниць сільськогосподарських машин.¹⁷ Така кількість не може задовольнити потребу села у новій техніці. "Ножиці цін" (висока ціна на техніку і низькі ціни на сільськогосподарську продукцію, що встановлюються заготівельними підприємствами монопольно, залежно від платоспроможності населення) призводять до того, що значна кількість КСП не може викупити частину техніки, змушена закладати її знову і знову для отримання банківських кредитів для купівлі пального, мастил, гербіцидів. Недосконалість цін на продукцію, що виробляється на селі, призводить до того, що багато КСП не можуть розрахуватися із лізинговими фірмами за техніку. Ці фірми несуть в свою чергу збитки і намагаються повернути вкладені гроші. Тому пропонується удосконалити процедуру банкрутства КСП, проводячи її в короткі строки, якщо КСП не може повернути гроші за використану техніку. Такий підхід призведе до ще більшої фінансової скрути колгоспників, до руйнування системи колективного ведення господарства, до перерозподілу земель на користь приватних власників, чого й домагається сучасне керівництво нашої держави. Президент України у своєму посланні до Верховної Ради наголосив, що через кілька років техніка на селі стане повністю непридатною для експлуатації і варто створити сучасну ринкову систему матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва, цілеспрямовано вдосконалювати практику лізингу сільгосптехніки.¹⁸ Не зрозуміло, чому такі заходи не були вжиті раніше. Досить сумнівно, що без державної підтримки силами тільки приватних власників (а не всі з них автоматично стануть вкладати гроші у розвиток сільського господарства) можна буде відродити сільське господарство України в умовах цілковитого вичерпання ресурсів техніки. Швидше зволікання із державною допомогою сільгоспвиробникам зумовлені прагненням до знецінення землі, майна КСП (і навіть самої праці на селі) для подальшого їх перерозподілу на користь нових власників вже на засадах приватної власності. Руйнуванню КСП сприятиме також відміна пільгових режимів оподаткування для сільгоспвиробників, яка пропонується при прийнятті бюджету на 2003р. Цьому сприятиме заборона реструктуризації або списання заборгованості суб'єктів господарювання за податками, зборами (обов'язковими платежами), заборона відстрочок і розстрочок щодо термінів їх сплати, встановлення мораторію в наданні пільг в оподаткуванні.

Труднощі реформування аграрного сектору економіки також пов'язані із низьким рівнем правової підготовки населення. На початок 2002 р. власниками земельних ділянок загальною площею 3,4 млн. га були 11,8 млн. осіб.¹⁹ Однак, окрім чисто економічних труднощів, налагодженню фермерського виробництва стоїть на заваді юридична, правова необізнаність сільського населення. Велика кількість колишніх колгоспників, особливо старшого покоління, не знають як краще розпоряджатися своїм земельним паєм, іноді навіть не отримують документів про його виділення, що дозволяє частині голів КСП обдурювати своїх односельчан. Така ж ситуація, до речі, спостерігається і серед власників дачних ділянок, коли голови місцевих сільськогосподарських кооперативів чинять перепони на шляху їх приватизації.

З іншого боку, виділення земельних паїв колгоспникам і можливість передачі їх в управління виборним особам (головам КСП) іноді створює споживацьке ставлення до земельного наділу, яке зводиться до бажання отримувати продукти чи гроші за переданий пай, не бажаючи працювати на землі. Причому так чинять не тільки особи, що отримали пай у спадщину і проживають у містах, а й селяни, які втратили бажання працювати на землі і чекають чудес від голів КСП, вимагаючи забезпечити їм певний мінімум сільськогосподарської продукції (зерна, цукру тощо) на їхній пай. Водночас реальна орендна плата є надто низькою і наявність у власності ділянки площею більше 0,6 га в розрахунку на одну особу не гарантує селянам добробуту.²⁰

Діяльність агропромислових бірж в Україні знаходиться на стадії розвитку, в торгах бере участь невелика кількість покупців. Це пояснюється тим, що товаровиробники і

потенційні покупці недостатньо інформовані про проведення торгів, а деякі торговельні, переробні та інші підприємства займають очікувану позицію.²¹

Низький рівень життя сільських жителів, нерозуміння багатьма з них свого місця у реформуванні сільського господарства, низькі державні закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію призводять до посилення соціальної напруженості на селі, до небажання частини молодих людей жити і працювати у сільській місцевості. У 2002 р. Президент України Л.Кучма змушений був визнати, що, "пройшовши найскладнішу частину шляху в реформуванні земельних відносин та виробничої сфери АПК, ми практично нічого не зробили в соціальному облаштуванні села".²²

У листопаді 2001 р. розпочав свою діяльність проект міжнародної технічної допомоги "Програма підвищення рівня життя сільського населення України". Він здійснюється за підтримки міністерства Великої Британії у справах міжнародного розвитку. Офіційно метою проекту є сприяння вирішенню проблеми бідності на селі шляхом розробки та апробації механізмів підвищення рівня доходів, які будуть застосовуватися в Донецькій, Луганській, Одеській і Київській областях. В Указі Президента "Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектору економіки" (лютий 2002 р.) передбачено вжити заходи щодо розвитку у сільській місцевості мережі організацій, які надаватимуть консультативні, інформаційні, правові послуги виробникам сільськогосподарської продукції. У серпні 2002 р. Президент видав Укази "Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку" та "Про додаткові заходи щодо підвищення рівня захисту майнових прав сільського населення". У першому з них говориться, що потрібно "завершити розроблення та затвердити у тримісячний строк програму розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, визначивши в ній, у тому числі, заходи щодо стимулювання створення та діяльності таких кооперативів, використання з цією метою виробничого потенціалу та інфраструктури споживчої кооперації, нормативно-методичного, організаційного та кадрового забезпечення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, залучення їх до виконання державних та регіональних програм розвитку аграрного сектору економіки". Другим Указом передбачене сприяння власникам майнових паїв у формуванні на основі цих паїв майнових комплексів з метою створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, інших суб'єктів господарювання, а також передачі таких комплексів в оренду сільськогосподарським товаровиробникам.

У квітні 2001 р. було видано спеціальний наказ Міністерства аграрної політики, Української академії аграрних наук та Національного аграрного університету "Про становлення і розвиток мережі сільськогосподарських дорадчих служб в Україні". Програмою розвитку аграрної дорадчої служби передбачається розв'язання цілого ряду питань, які можна згрупувати у три блоки: технічні консультації (з питань зооінженерії, агрономії, юридичної справи, економіки та бухгалтерського обліку, оподаткування), розвиток ринкової інфраструктури у сільській місцевості (формування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, кредитних спілок, агроторгових домів, комунальних підприємств), розвиток соціальної інфраструктури населених пунктів (послуги сільським громадам у перепрофілюванні роботи будинків побуту, створенні нових робочих місць, наданні соціальних послуг, облаштуванні підприємств з ремонту радіотелеапаратури, взуття, виготовленні столярних виробів).

Передбачається, що аграрна дорадча служба працюватиме на принципах часткової самоокупності. Однак, оскільки основними клієнтами є фермерські та особисті підсобні господарства, які неспроможні повністю оплачувати вартість кваліфікованих консультацій, то основне фінансування буде здійснюватися за рахунок фінансової підтримки Великої Британії. Програма створення аграрної дорадчої служби має здійснюватися за ініціативи Великобританії, яка зацікавлена у розпорядженні землями України, якщо не прямо, то через підставних осіб. Діяльність служб, створених у рамках британської програми, має на меті надання послуг у першу чергу фермерським підприємствам, які в Україні не є досить

економічно сильними. Селянські господарства (у тому числі і фермерські) не матимуть великої користі від правової та інформаційної допомоги, доки власна держава не змінить цінову політику щодо аграрного сектору економіки у бік збільшення державних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію.

У сучасних умовах важливим є зняття правових обмежень щодо обігу земель (перехід права власності на земельну ділянку на підставі цивільно-правових угод), формування ринку земель, усунення недоліків, пов'язаних із правовим регулюванням паювання сільськогосподарських земель; посилення законодавчого регулювання відносин в сфері охорони земель. Певним чином вирішенню цих проблем сприяло прийняття у 1998р. Закону України "Про оренду землі", який забезпечив врегулювання відносин, пов'язаних з орендою земельних ділянок, надав власнику землі, що не здатний ефективно використовувати землю, можливість передати її у тимчасове платне користування іншій особі. На запобігання порушень земельного законодавства у процесі розпаювання земель колективних сільськогосподарських підприємств було спрямовано Закон України "Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)", прийнятий у 2001 р. Він обмежив права осіб щодо розпорядження земельною часткою (паєм), що належить їм на правах власності у складі КСП, відчуження дозволялося тільки в разі передачі земельної частки у спадщину та при викупі таких земельних ділянок для державних і громадських потреб.

Кардинальні зміни земельного законодавства передбачені новим Земельним Кодексом України від 25 жовтня 2001 р. Він закріпив право власності на землю всіх учасників земельних відносин – громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави. Було знято беззастережну заборону на надання земельних ділянок у власність іноземним громадянам та особам без громадянства. Заборона залишилась тільки щодо надання цим особам у власність земель сільськогосподарського призначення. Вперше в Кодексі детально визначені правовідносини власників і землекористувачів сусідніх земельних ділянок. Знято обмеження щодо придбання у власність земельних ділянок громадянами і юридичними особами. Новий Земельний Кодекс України визначив механізми приватизації та продажу земельних ділянок, передбачив земельні торги (аукціони, конкурси), засади формування інституту застави земельних ділянок (іпотеки).

У 2000 р. було прийнято Закон "Про меліорацію земель", що визначає засади правового регулювання суспільних відносин, які виникають у процесі проведення меліорації земель, використання меліорованих земель і меліоративних систем, та повноваження органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування у сфері меліорації земель.

Свого часу чекають ще багато питань, не врегульованих аграрним законодавством. До них слід віднести закони про державний земельний кадастр, про оцінку земель, про охорону земель, про земельний та селянський банки, про ринок землі, про визначення правових засад вилучення землі із права приватної власності, про регулювання діяльності аграрних ринків, про ринок зерна в Україні, про особисте підсобне господарство, про плату за землю, про цивільний обіг землі у містах.²³ У найближчий час слід розпочати розробку Аграрного кодексу України. Предметом правового регулювання зазначеного Кодексу мають стати аграрні відносини майнового, земельного, членського, управлінського й трудового характеру, що виникають у зв'язку з виробництвом та реалізацією сільськогосподарської продукції.

На сучасний момент безперечним досягненням земельної реформи є розвиток особистого підсобного господарства, садівництва, городництва. Але це досягнення спричинене не турботою держави про сільгоспвиробників, а кризою АПК, коли люди змушені виживати, працюючи виключно на підсобному господарстві. Тому дана категорія землеволодіння і землекористування переважає у забезпеченні населення продуктами харчування. Якщо метою держави є збільшення рентабельності сільськогосподарських підприємств, то потрібно зменшити податковий тягар, створити привабливі умови купівлі сільськогосподарської продукції, які б гарантувала держава. Необхідно створити Селянський

банк, який давав би сільському населенню гроші під невеликі проценти для відродження колишньої могутності українського АПК.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки.-К., 2002.-С. 43;
2. Україна. Національний звіт з людського розвитку.-К., 2001.-С. 26;
3. Якуба К.І. Сільське населення та його роль у реформуванні аграрної сфери //Економіка АПК.-1999.-№ 3.-С. 79-83;
4. Кашенко О.Л. Регіональні аспекти земельної реформи //Економіка АПК.-2000.-№ 1.-С. 8-9;
5. Ціноутворення в умовах формування ринкових відносин в АПК.-К., 1997.-С. 114, 116, 134;
6. Ревененко М.М. Поглиблювати аграрну реформу в Україні //Економіка АПК.-2001.-№ 3.-С.11;
7. Ревененко М.М. Поглиблювати аграрну реформу в Україні //Економіка АПК.-2001.-№ 3.-С.11;
8. Соціально-економічна модель постреформенного розвитку агропромислового виробництва в Україні.-К., 2000.-С. 44;
9. Гладій М.В. Прискорювати реформування агропромислового комплексу //Економіка АПК.-2000.-№ 2.-С. 26-27;
10. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на Всеукраїнській нараді з питань пореформеного розвитку аграрного сектору 11 березня 2002 р. //Економіка АПК.-2002.-№ 3.-С. 9;
11. Реформування та розвиток підприємств агропромислового комплексу /За ред. П.Т.Саблука.-К., 1999.-С. 23;
12. Саблук П.Т. Особливості аграрної реформи в Україні.-К., 1997.-47;
13. Юрченко А.Д. Земельна реформа в Україні //Економіка АПК.-2001.-№ 5.-С. 5;
14. Лузан Ю.Я. Реформування аграрного сектора України: стан і перспективи //Економіка АПК.-2002.-№ 4.-С.3;
15. Онищенко О.М. Ставлення до Указу Президента України про прискорення реорганізації КСП //Економіка АПК.-2000.-№ 4.-С. 11;
16. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році.-К., 2002.-С. 108;
17. Плющ І.С. Напрями розвитку аграрної політики в Україні //Економіка АПК.-2001.-№ 4.-С. 4;
18. Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки.-К., 2002.-С. 44;
19. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році.-К., 2002.-С. 108;
20. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році.-К., 2002.-С. 108;
21. Колотуха С.М. Стабілізація фінансового стану сільськогосподарських підприємств в умовах кризи розрахунково-платіжної системи //Економіка АПК.-2000.-№ 9.-С. 68;
22. Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки.-К., 2002.-С. 45;
23. Головатюк М.С. Новий Земельний кодекс України: ринок землі та його регулювання //Економіка АПК.-2002.-№ 9.-С. 9.

О.Г. Старінець

ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ В МОЛОДІЖНІЙ ПОЛІТИЦІ (СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Сьогодні в Україні кожний п'ятий житель — молода людина з 14 до 28 років. Це значна соціальна група, що вимагає до себе особливої уваги і держави, і суспільства. З позиції держави це виражається в сформованій молодіжній політиці, здійснюваній через законодавство і відповідні виконавчі механізми. Прийнята 15 грудня 1992 р. Верховною Радою Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (№ 2859-XII) поклала початок послідовній роботі органів верховної влади в цьому напрямі. У вказаний документ пізніше, згідно з Законом № 655-XIV від 13 травня 1999 р., було внесене серйозне доповнення. У п'ятому доданому пункті уточнювалися вікові межі молоді, на які розповсюджуються відповідні заходи державної політики — з 14 до 28 років, незалежно від статі, соціального і матеріального стану, расової і національної приналежності, освіти, мови, релігійності, роду і характеру занять¹.

Звичайно, особливо значущим чинником здійснення державної молодіжної політики стала прийнята 28 червня 1996 р. Конституція України. Тут були закріплені основні положення прав і обов'язків громадян країни, в тому числі молодих, відповідні гарантії держави. Підкреслимо, що абсолютна більшість статей розділу II Конституції України торкається саме молодих людей, що входять в життя: право на працю, відпочинок, освіту, на житло, на правову допомогу тощо. Правда, Президентом країни може бути обраний

громадянин України, який досяг 35 років, але депутатом Верховної Ради — молода людина від 21 року і більше².

За минуле десятиріччя було прийнято декілька основоположних законодавчих актів, кожний з яких представляв певну складову частину загальної державної молодіжної політики, у їх числі: Закони "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" (від 5 лютого 1993 р.), "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" (від 24 січня 1995 р.), "Про освіту" (від 23 березня 1996 р.), "Про молодіжні та дитячі громадські організації" (від 1 грудня 1998 р.), "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" (від 21 червня 2001 р.), ряд постанов Верховної Ради, Укази Президента, а також постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України. До цього слід додати нормативні акти різних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Природно, що всі ці правові документи трансформуються в рішеннях і постановах місцевих органів влади.

Отже, можна говорити про певну правову базу, на основі якої здійснюється державна молодіжна політика в законодавчій, виконавчій і судовій сферах. Це сприяло і створенню організаційної структури молодіжних організацій, що працюють на громадських засадах, і власне державних установ, що здійснюють молодіжну політику.

Указом Президента № 263 від 3 жовтня 1995 р. був затверджений склад Комітету у справах жінок, материнства і дитинства при Президентові України. Головою призначена Є.В. Крандакова, а Указом від 10 жовтня 1995 р. міністром у справах молоді і спорту призначається В.Ф. Борзов³. Надалі відбувається реорганізація Міністерства і Комітету: відповідно до Указу Президента від 29 липня 1996 р. створюється Міністерство України у справах сім'ї і молоді зі значними функціональними і організаційними обов'язками. Ставилися комплексні завдання, які вимагали розширення можливостей цієї установи, тобто створення широкої мережі підвідомчих структур на місцях. На початку 1997 р. в кожній області України та в АР Крим створювалися управління у справах молоді і сім'ї при держадміністраціях, а також в районній ланці (було створено 683 відповідних відділи)⁴.

Міністерство у справах сім'ї і молоді повинне було вирішувати вельми значні завдання: 1) координація молодіжної політики на державному рівні; 2) реально оцінювати можливості і необхідні потреби в розвитку даного напрямку (матеріальні, кадрові, фінансові); 3) визначати пріоритетні позиції в молодіжній політиці; 4) ініціювати розвиток правової бази молодіжної політики в масштабі держави; 5) створювати і організовувати діяльність державних структур по роботі з молоддю на місцях; 6) налагоджувати різну за формою соціальну роботу з молоддю, підлітками, дітьми; 7) підтримувати і розробляти різні програми і проекти, в тому числі запропоновані молодіжними організаціями; 8) надавати допомогу в структуруванні молодіжного руху по країні; 9) встановлювати контакти і розвивати творчі ділові зв'язки з молодіжними структурами ближнього і далекого зарубіжжя.

Особливу роль в створенні організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення і розвитку молодих громадян України в інтересах особистості, суспільства, держави зіграв Закон України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" (від 5 лютого 1993 р.). Але все ж певний час був втрачений (з моменту отримання Україною незалежності). Головне ж полягало в тому, що ряд статей носили декларативний характер, не був вироблений механізм здійснення заходів, що пропонувалися в Законі. Крім того (що важливо), в бюджеті в той час не було відповідних статей на фінансування, пільги молоді по працевлаштуванню, отриманню житла, охорони здоров'я, підтримки молодіжної підприємницької діяльності, підвищення рівня життя загалом. Тому можна вважати, що 2—2,5 року (до середини 1997 р.) розвивався лише підготовчий період спільної масштабної державної роботи з молоддю. Наприклад, суми, закладені в бюджеті країни на 1995 рік на здешевлення житла МЖК, на освіту, на розвиток фізичної культури і спорту, не були використані, оскільки загальнодержавний бюджет по витратах значно перевищував статті прибутку⁵.

Проте значні зусилля були спрямовані, передусім, на соціальний захист молоді, що було особливо важливо в умовах економічних кризових явищ в Україні першої половини 90-х рр. Законодавчо-нормативне забезпечення діяльності центрів соціальних служб для молоді — приклад того, як розвивався цей напрям завдяки ініціативам на місцях і в центральних органах влади.

Спираючись на ухвалений Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», Кабінет Міністрів прийняв ряд своїх постанов і розпоряджень: «Про соціальні служби для молоді» (від 13 серпня 1993 р.), «Про віднесення працівників соціальних служб для молоді до категорії відповідних посад державних службовців» (від 12 грудня 1994 р.), «Про розвиток мережі центрів соціальних служб для молоді» (від 17 жовтня 1995 р.) та ін. Вийшов і Наказ Міністерства праці «Про умови оплати праці працівників соціальних служб для молоді» (від 7 жовтня 1993 р.), а також ряд інших регламентуючих документів.

Результатом стало створення (на 1 січня 1998 р.) 375 центрів соціальних служб для молоді на місцях. І хоч цей процес був досить складним, проте вся соціальна служба в 1998 р. вже працювала. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», що з'явився в 2001 р. (від 21 червня 2001 р.), в чималій мірі спирався на досвід державних рішень, що вже існували в галузі молодіжної соціальної політики. У статті 1 цього Закону, зокрема, зазначається: «... соціальна робота з дітьми та молоддю — діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ, незалежно від їх підпорядкування і форми власності, та окремих громадян, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, захист їх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб»⁶.

3 грудня 1995 р. відбулося перше засідання Національної ради з питань молодіжної політики при Президентові України, в якому взяли участь лідери молодіжних організацій країни. Очолив раду глава Адміністрації Президента Д. Табачник⁷. Надалі рада сприяла здійсненню державної молодіжної політики, контролю над її реалізацією на місцях.

У подальші роки приймалися і виконувалися значні програми загальнонаціонального, державного або регіонального масштабу, розраховані на декілька років, серед них: «Діти України», «Молодь», «Планування сім'ї», «Національна програма протидії наркоманії» та ін. Крім цього, приймалися і здійснювалися програми і проекти, що стосувалися соціалізації молоді, проблем спорту, відпочинку, туризму, культури. А такі фестивалі як «Таврійські ігри», «Червона рута» стали щорічними.

Таким чином, можна говорити про існування і розвиток державної молодіжної політики, здійснюваної в умовах трансформації українського суспільства. Один, на наш погляд, вельми істотний аспект проблеми. Сама молодь, на жаль, часом сприймає державну молодіжну політику як данність, обов'язковість, не виявляючи при цьому власної ініціативи, а нерідко і яких-небудь зусиль. З іншого боку, головне, чого хотіла б молодь — дати їй можливість заробити відповідно до особистих трудових витрат, здібностей. М. Перепелиця в своїй статті, посилаючись на дані соціологічних досліджень Українського інституту соціальних досліджень, приводить такі цифри: молодіжна політика повинна бути такою, щоб кожна молода людина могла реалізувати свої конституційні права (31 % опитаних від загального числа): серед молоді — 36 %, а серед тих, хто має вищу освіту — 42 %. У той же час молоді респонденти вважають, що соціальну допомогу відомим групам (сироти, інваліди і т.д.) треба надавати в меншому об'ємі (за це висловилися 27 % опитаних). У цьому, як вважає автор статті, «вочевидь даються взнаки індивідуалізм і прагматизм, що все більше проявляються в суспільстві»⁸. З цим не можна не погодитися.

Загальний висновок може бути таким: молоді люди повинні самі енергійно діяти, працювати, творити, спираючись на дієву підтримку держави, розуміння суспільства, в умовах існування правового поля, спрямованого на захист інтересів молоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій. — ДО., 2001.-С. 46-48; 2. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — Одеса, 1996. — С.64; 3. Урядовий кур'єр. — 1995. — № 149—150. — 5 жовтня; 1995. — № 153—154. — 12 жовтня; 4. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 р.). Щорічна доповідь Президенту, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. — К., 1998. — С. 122; 5. Голос України. — 1995. — 21 апреля; 6. Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій. — ДО., 2001.-С. 132; 7. Урядовий кур'єр. — 1995. — № 1—2. — 4 січня; 8. Перепелиця М. Державна молодіжна політика: молодь про її формування та реалізацію // Віче. — 2000. — № 10. — С. 51—52.

С.С. Плахотнюк

**УКРАЇНЬСКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В КОНТЕКСТІ
УКРАЇНЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ**

Проголошення України суверенною державою і прийняття Акту незалежності поставило питання про необхідність розробки української національної ідеї, реалізація якої стала б нагальним завданням всього українського народу.

Сучасна українська національна ідея стала б дороговказом у майбутнє, сприяла б об'єднанню усіх верств українського народу в формуванні високорозвиненого відкритого громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави.

В сучасному світі народ може існувати лише у формі нації, тобто у власній державі. Перетворення етносу в націю відбувається шляхом зростання і поглиблення його самосвідомості. Національну самосвідомість, що відрізняється від етнічної активним державницьким спрямуванням, називають національною ідеєю. Іншими словами, національна ідея – це воля народу до незалежності, що реалізується у власній державі.¹

Національна ідея має бути об'єднуючою ідеєю. Вона покликана згуртувати навколо себе мільйони українців і представників усіх інших етносів, які живуть в Україні.

Перші уявлення про національну окремішність належать до часів Богдана Хмельницького, в його універсалах зустрічаються посилання на традиції русичів Київської доби, і, навіть, давніших легендарних на той час народів. Однак, у свідомості козацтва не існувало поняття нації як провідного чинника суспільної організації.

Основні підвалини української національної ідеї почали закладатися на тлі становлення українського етносу, виникнення якого на початку XVII ст. (як і близької до сучасної української мови) збіглося з потужними ренесансо-реформаційними процесами загальноєвропейського характеру в духовному житті українців.

Становленню української національної ідеї сприяла атмосфера духовно-світоглядного пошуку. Філософські підвалини основних вимірів української національної ідеї сформулював Григорій Сковорода. Українська національна ідея оспівана Т.Шевченком, Лесею Українкою, І.Франком. Проблема нації, національної ідеї на початку минулого століття вивчали М.Міхновський, В.Старосольський, В.Липинський, Д.Донцов, М.Грушевський, І.Борковський, С.Рудницький та інші.

Національна ідея була духовним стрижнем в інтелектуальному поступі української нації. На ідеї національного визволення концентрувалися основні силові потоки української думки, бо інші суспільні сфери для творчого прикладання Духа українців були блоковані, а часто свідомо відкладались на другий план.²

У 30-40 роки XIX ст. відбувається відновлення розуміння і подальший розвиток української національної ідеї передусім культурно-творчого, державницького і ліберально-економічного чинників.

Ідеологи націоналізму нової формації намагалися взяти все краще і творчо переосмислити концептуальні здобутки своїх попередників. Причому одні з них

(Андрієвський, Сціборський, Василяк) будували системну модель майбутнього суспільного устрою України, перш за все спираючись на національне підґрунтя, а інші (Боярський, Ю.Бойко, Рудницький) синтезували національні виміри буття українців із загально-демократичними здобутками західноєвропейської цивілізації.

Подальша розробка змісту української національної ідеї у наш час відбувається на основі цих принципових засад. Питанню формування національної ідеї в Україні присвячені праці Кравченка Я., Ференца Ю., Канака Ф., Сведзінського А., Шкляра Л. та інших. Роль національної ідеї в розбудові української державності показана в працях Кириченка В., Жулинського М., Медведчука В., Вівчарика М.. Значення української національної ідеї в розвитку духовності народу висвітлено в працях Вовканича С., Драча І., Павловського М., Тимошенко О., Кресіної І. та інших.

До позитивних аспектів формування Української національної ідеї слід віднести багату соціально-історичну та культурну спадщину Київської Русі, безпосереднім спадкоємцем якої є український народ.

Словом, наші мудрі володарі й літописці, зодчі та маляри, ратники і трударі не тільки залишили величні пам'ятки своєї доби, а й ввели наш народ до кола культурних європейських народів і держав, заклали ті підвалини, які нікому не вдалося зруйнувати. Вони зберегли нашу землю.

Згадаймо найвидатніших з-поміж тих, чиї імена назавжди увійшли в історичну пам'ять, душу народу українського. Великого у звершеннях, у любові до землі своїх предків і трагічного у помилках Богдана-Зіновія Хмельницького. Грізного вояка, оборонця вольностей козацьких Івана Сірка. Мудрого будівничого і політика, до скону відданого ідеї незалежності Української держави Івана Мазепу. Творця першої української конституції Пилипа Орлика. Незалежних і гордих мучеників-в'язнів царських, казематів Павла Полуботка і Петра Калнишевського. Героїв народних повстань Івана Гонту, Максима Залізняка, легендарних Устима Кармелюка і Олексу Довбуша. Згадаймо засновника української академії, колиці духовності й ученості, митрополита Київського Петра Могили. Літописців козацьких і кобзарів, поетів і філософів, істориків і етнографів – усіх тих, хто не давав згаснути ідеї українського визволення, підтримував і відроджував інтерес до українського минулого, до української мови, культури, пробуджував національну свідомість, вірив, що Україна буде незалежною.

У найважчі часи сміливо піднімали свій голос за волю і демократію, за Україну, пропагували українську національну ідею такі велетні духу як Григорій Сковорода, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Маркіян Шашкевич, Іван Франко, Михайло Драгоманов, Леся Українка.

Серед видатних діячів новітньої нашої історії, історії кривавої, але й героїчних змагань за вільну Україну ми не можемо сьогодні не згадати Михайла Грушевського і його сподвижників, які привели Україну до поетапного проголошення чотирьох універсалів.³

Ось яких велетнів духу народила наша земля, ось які люди торували державницький шлях України.

До негативних факторів формування української національної ідеї належать українські несприятливі зовнішньополітичні умови становлення політичної державності, безперервні руйнівні агресії як зі Сходу, так із Заходу, величезні втрати, яких зазнав український народ у боротьбі не тільки за політичну та економічну, але й духовну незалежність, нарешті загарбання території України Польщею, Росією та іншими державами, загальним наслідком якого став підриз глибинних витоків української етнічної самосвідомості. Незважаючи на відчайдушні зусилля і принесені жертви, на проголошення державності в 1918 р., український народ так і не зміг аж до кінця XX ст. добитися політичної незалежності, остаточно побудувати власну державність. Тривала окупація України, фактична розірваність її на шматки, асиміляторська політика, особливо з боку Польщі та Росії, яка проявилась у безперервних гоніннях, репресіях, а то й прямому геноциді українського народу,

перетворили історію України на суцільну руїну і, природно, вкрай негативно позначились на формуванні української національної ідеї.

Першим наслідком процесів, що загальмували розвиток української національної ідеї, стало те, що в Україні так і не були створені власні економічно-підприємницька, політична та військова еліти. Носіїв української державницької свідомості було фізично знищено Москвою у Східній та Центральній Україні у передвоєнний час, а в Галичині – у повоєнний. Що ж стосується духовної еліти, то культурне відродження 20-х років XX ст. у комуністичній Росії було жорстоко придушене, а більшість української національної інтелігенції знищено фізично.

У суспільстві, де протягом 75 років національна ідея офіційно визнавалася реакційною, а то й контрреволюційною, де нації поділялись на буржуазні і соціалістичні, де націоналізм кваліфікувався як буржуазний та реакційний, де становище етносу визначалось приналежністю не до нації, а до класу, де успішно захищались сотні дисертацій, у яких доводилась недержавність української нації, де понад половину українців не розмовляли рідною мовою, а політика інтернаціоналізму була фактично політикою русифікації, де викорінювалося будь-яке піднесення свідомого національного почуття - у такому суспільстві складався негативний стереотип української національної ідеї.

Проте реальне життя бере своє. Гуманістичний характер національної ідеї, її зрозумілість не тільки для українського етносу, її загальнонаціональний характер визначили й ставлення до неї на референдумі 1 грудня 1991р., коли переважна більшість неукраїнської людності нашої країни висловились однозначно за українську національну ідею.

Проте для реалізації української національної ідеї необхідно створити відповідні соціально-економічні, політичні та культурні умови. Забезпечити такі умови в наш час надзвичайно важко, особливо коли зважити на домінування в Україні російськомовної та пострадянської ментальності, на наявність у регіонах різнополісових економічних орієнтацій, культурно-лінгвістичної специфіки, на вплив материкової Росії з її інформаційною та економічною експансією, та ще наявне приниження та ігнорування української мови та культури, на відсутність у державній політиці чіткої цілеспрямованої стратегії щодо відродження української культури та мови. Не слід забувати й про економічну кризу та гостроту соціальних протиріч. За словами Президента України Л.Кучми, наша держава розв'язує "завдання подвійного переходу: від тоталітарної системи до демократії та від зацентралізованої економіки до ринкової. Перед Україною, чия культура і мова зазнали в ті роки нищівного удару, стоїть ще одне життєво важливе завдання: відродити свою національну самобутність, об'єднати суспільство навколо загальнонаціональної ідеї, консолідуватися як нація."⁴

У своїх державотворчих пориваннях українське суспільство має розраховувати на національну ідею як на спосіб самоусвідомлення нації, на національний характер і дух свого народу.

Національна ідея в Україні повинна мати чітке соціальне-економічне, духовно-інтелектуальне, передусім національне-відроджувальне, гуманістичне спрямування. Українська національна ідея стане ефективною рушійною силою розвитку держави, якщо її мета, стратегія сприятиме інтелектуалізації спільноти, формуванню духовної інтелектуальної еліти нації.

Національна ідея може і повинна виступати стимулятором і консолідатором творчих державобудівничих сил індивіда і нації, бути своєрідним енергетичним ядром культури і соціально-політичної програми самореалізації суспільства.⁵ Реальна здатність для національної ідеї бути реалізованою в умовах сучасної України зумовлюється, насамперед, інтелектуальними і духовними можливостями нації. Як пише Вовканич С., "інтелектуальна самостійність України головним чином залежить від рівня розвитку національної освіти, науки і культури, патріотизму та високої активності до здобуття і творення нових знань. Квалітет суспільної еліти, особливо політичної, історично була вузьким місцем у нашому

державотворенні. Тому авангардну роль повинна відігравати національна духовна еліта, передусім наукова, технічна, освітянська, мистецька.”⁶ За словами Івана Драча “українська національна ідея мусить увійти в основу виховання українських поколінь, стати для них новою релігією, увійти в її кров.”⁷

Українство вижило всупереч агресивним діям різних ворогів. Національно-державницька ідея про щасливе життя в Україні, злагоду і мир є своєрідною, позитивною, світлою енергією, що входить в душі людей різних національностей, які підтримують українців у їх природному праві і прагненні мати свою державу. Григорій Сковорода на запитання, що таке душа, відповів: душа – це те, що робить траву травною, ліс – лісом, людину – людиною. Без душі трава – сіно, ліс – дрова, людина – труп. Продовжуючи цю низку міркувань, можна сказати: національно-державницька ідея – це душа народу. Відберіть у нації державницьку ідею і ви відберете у неї душу.

А для подальшого успішного нашого просування шляхом розвитку, безумовно, має бути задіяний могутній чинник національної ідеї. Національна ідея має стати синтезом ідей державності, патріотизму, солідарності, громадянського миру, і саме для такого її трактування можуть багато зробити історики.⁸

У сучасному світі нація може існувати, повністю розвиватися лише у власній державі. Отже, четверта спроба поновити Українську державу – реальна, бо цього хоче переважна більшість громадян України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Залізник Л. Про українську націю та національну ідею // Дніпро.-1997.-№5/6.-С.71; 2. Ференц П. Національна ідея – духовний стрижень у розвитку нації // Визвольний шлях. – 1997. – №10. – С.193; 3. Римаренко Ю.І. Національний розвиток України. – К.- 1995.- С. 20-21; 4. Україна. Людський розвиток. Звіт 1995.- К.- 1995.- С.111; 5. Жулинський М. Національна ідея в ідеологічній системі державотворення // Слово і час.-1996.- №1.- С.11; 6. Вовканич С. Українська національна ідея та її інтелектуальне забезпечення // Людина і політика.-1999.- №2.- С.38; 7. Драч І. Чи працює українська національна ідея? // Український світ. - 1995.- №1/3.-С.4; 8. Урядовий кур'єр. - 2002.- 21 лютого.

Т. П. Зузяк

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ХУДОЖНЬОГО ПЛЕТІННЯ В УКРАЇНІ

Загальнонаукове припущення засвідчує, що плетіння з рослинних матеріалів належать до найдавніших технік і виробництв, які навіть дещо випереджали ткацтво і гончарство. Те, що навівання, структурування та плетіння простіші, бо не потребують попередньої обробки сировини й особливого устаткування, а тому виникли швидше, ніж ткацтво і кераміка¹.

Генезис плетіння сягає епохи мезоліту і неоліту, коли виникають ловецькі сіті, плетені з лози начиння і пристрої для рибальства, плетені кошики і посудини тощо. Будівництво з дерева житла та інших споруд епохи дозрубної технології також являє собою частково в'язані або плетені каркасні з'єднання та легкі плетені й ліплені глиною заповнення стін на зразок кошика. Деякі предмети з лози античних міст Північного Причорномор'я за археологічними матеріалами близькі формою і технікою виконання до виробів українського лозоплетіння XVIII – початку XX ст.²

У ранньому середньовіччі плетіння продовжувало розвиватись як в колишніх римських імперіях, так і на території України. Плетені вироби відносили до предметів першої необхідності, їх виготовляли спеціальні майстри – кошикарі, плетільники матів, рибальського спорядження та інші. З вербової лози плели кошики і дитячі колиски, клітки для пташок і вулики³. Найдавнішою спіральною технікою соломоплетіння виготовляли коробки-сівачки, форми-хлібниці, а також величезні „солом'яники”, що вміщували по кілька пудів збіжжя, та інші плетені місткості на зразок керамічного посуду. Важливо, що й техніка

спірального плетіння аналогічна до гончарного ліплення валиками. Однак, зважаючи на слабу тривкість рослинних матеріалів, плетені вироби з цих віддалених часів до нас не дійшли. Про їхню популярність маємо лише опосередковані свідчення, зокрема, в рельєфному архітектурному різьбленні періоду Київської Русі⁴.

З приводу інспірації плетінчастого ажурі в інших видах декоративно-ужиткового мистецтва є слушним міркування М. Станкевича, що мода на плетені вироби зберігається впродовж всього середньовіччя. Але якщо в X-XIII ст. дерев'яним посудом користувалися бідні й багаті, внаслідок нестачі металу і слабого розвитку кераміки, то в пізніє середньовіччя і нові часи появився срібний посуд для заможних, який неначе імітує плетену технологію.

Техніка плетіння успішно застосовувалась у будівництві господарських, житлових та оборонних споруд. К. Малковський наводив випадок, зафіксований при ревізії Брацлавського замку: „На Поділлі через брак дерева навіть замкова огорожа була плетена „в кіш” і викладена глиною”⁵. Дізнаємось про це з ревізії волинських і подільських замків, проведеної в 1547р. П.П. Тишковичем. З давніх часів у середній смузі України господарські приміщення (кошари, стайні, клуні, хліви, загони, повітки, голубники, кошниці тощо) плетуть з лози або ліщини. У номінаціях „пліт”, „кошара”, „кошиця” найшла прямий відбиток кошикова „плетена” конструкція цих споруд. Н.Р. Селівачов наводить приклад застосування кошари на Поділлі, що в Дзюнкові на Русі, в інвентарі 1750 р. зазначено кошари на вівці поблизу току з частоколом під соломою.

Як реакція на західноєвропейську моду в епоху ренесансу в Україні з XIV-XV ст. появився плетений з соломи широкий капелюх-бриль, зручний літній наголовний убір селян.

В якій мірі технологія виробництва застосовувалась в Україні в епоху середньовіччя - достовірно встановити немає змоги. Втім, припускаємо, що наявність рослинних матеріалів придатних для плетіння та нескладна для опанування техніка цьому тільки сприяли.

З кінця XVIII ст. плетені вироби в Україні виготовляли не лише для власних потреб, але й для ринку збуту міщанам. Появляються поміщицькі майстерні плетіння, де працювали кріпаки. Мистецька виразність творів цього періоду характеризується вишуканістю пропорцій та ускладненими засобами ажурі і пластичності, які впроваджувалися у навчальних школах і майстернях другої половини XIX ст.

З XVIII ст. виходять найдавніші пам'ятки, які дійшли до нашого часу і зберігаються в музеях Києва, Львова, Ромнів та ін. Наприклад, плетене з лози відро XVIII ст. з Роменського музею Сумської області є свідком того, що дані вироби не відрізняються від сучасних ні формою, ні технікою виконання. Точно підмічено, що у середині XIX ст. існували довершені прийоми плетіння при виготовленні архітектурних конструкцій, транспортних засобів, предметів хатнього вжитку, рибальського знаряддя, деталей одягу, іграшок, речей обрядного призначення тощо. Звідси можна стверджувати про широку типологію творів українського плетіння в XIX ст.

Важливим графічним джерелом для дослідження плетених предметів початку XIX ст. є акварелі львівського архітектора Ю. Глогівського, які зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України. Художник, малюючи в народному одязі жителів Західного Поділля, Прикарпаття і Карпат, водночас докладно зобразив чимало плетених виробів, якими користувались селяни та міщани. Розвитку промислу плетіння з лози і рогами сприяли земські навчальні майстерні, які запроваджувалися з другої половини XIX ст. на Поліссі, Волині, Подніпров'ї, Слобожанщині, а також професійні школи в Галичині.

В 1879 р. виникла одна з перших таких шкіл у селі Нижньому (тепер Тлумацький р-н Івано-Франківської області), а незадовго кошикарські школи відкрили в м. Сторожинці (1891р.) на Буковині, в с. Джурові (1892р.), в с. Стригунці (1898р.) на Покутті, в м. Яворові (1895р.), с. Журавково (1898р.), с. Сокоринці (1900р.), в м. Галичі (1902р.), м. Надвірний (1906р.). З 1904 р. працювала Краєва центральна кошикарська школа у Львові. Аналогічні школи й майстерні діяли наприкінці XIX ст. в Києві, Полтаві, Чернігові, Черкасах та ін. Найбільше їх було організовано на Чернігівщині. Кількість шкіл художнього плетіння зростала. Так, у

Галичині в 1908-1909 рр. у восьми школах налічувалось 440 учнів.

Потужні осередки плетіння розмістилися неподалік Львова, а саме: Яворів, Вільшаниця, Наконечне, Підмонастир та ін. Зокрема в м. Яворів у 1896 р. з лози та lika виготовляли кошики та інші предмети 215 родин, а рогозові мати – 52 родини. У цей період ще більше осередків плетіння було поблизу Києва: „в 22 селах Остерського повіту плетінням займалися 4519 кустарів”⁷. У 1880-х роках на Закарпатті підприємець Гаймфельд заснував майстерню лозоплетіння, яка знаходилась між с. Іза і м. Хустом. Вже на початку XX ст. Іза стає важливим центром лозоплетіння.

Важливу роль у популяризації плетених виробів відіграли господарські виставки – ярмарки в Полтаві (з 1837р.), Харкові (1849р.), Києві (1852р.) та ін., а по західних землях України господарсько-етнографічні виставки у м. Львові (1879р., 1894р.), м. Коломиї (1880р., 1912р.), Тернополі (1887р.), Стрії (1909р.) та ін. Інтенсивний розвиток лозоплетільського промислу в кінці XIX – початку XX століття відбувається на Поділлі, Полтавщині, в околицях Києва⁸.

Таким чином, у художньому промислі плетіння кінця XIX ст. намітилися дві тенденції: перша – виготовлення сільськими майстрами традиційних виробів, переважно кошиків та рибальського спорядження; друга – виробництво міськими майстрами модних плетених предметів за місцевими зразками. Українські плетені вироби цього часу засвідчують високий технічний рівень виконання народних майстрів, які відзначалися нагородами різного рангу на виставках.

Суспільно-історичні події 1920 -1990-х рр. (перша світова війна, більшовицька „революція”, громадянська війна), безперечно, вплинули на загальний спад економіки і, в тому числі, на згасання народного мистецтва. Художнє плетіння з рослинних матеріалів при цьому постраждало найменше. Плетені вироби, передовсім господарські кошики з лози, солом’яники і рогозові кошики були незамінними предметами для зберігання і транспортування продуктів тощо.

27 квітня 1919 р. Всеросійський НОК видає декрет (його чинність поширювалась і на Україну) про сприяння кустарній промисловості. В останньому пункті цього документу зазначено, що місцеві органи не мають права реквізувати „запасів сировини, матеріалів, палива й устаткування” необхідного для кустарного виробництва⁹. Обсяг кустарних промислів з лози, рогози і соломи були в Україні значними. У 1923 р. на Першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці в Москві Харківська кустарна спілка „за гарну техніку виробництва з лози” нагороджувалась почесним дипломом 3-го ступеня, а на Чернігівській виставці – „дипломом вдячності”. Але найвищою відзнакою були наділені майстри плетених меблів і кошиків з Хотянівки Вишгородського району Київської області.

Після Всеукраїнського промислово – кооперативного з’їзду (1921р.) був взятий курс на створення кустарних артілей художніх промислів. Перші артілі лозоплетіння були створені в м. Корсуні (1924р.), м. Кременчуці (1925р.), селах Городище (1926р.), Білецьківка (1927р.) Полтавської області, Боромлі (1932р.) та ін.

У 1920 – 1930-х рр. в регіонах Поділля і Прикарпаття найбільшими осередками були місто Яворів з його передмістями Наконечним і Вільшаницею, села Пишківці і Хотовиця Тернопільської області. У повоєнні 1940 – 1950-і рр. відновлюється виробництво плетених виробів. Створюються нові підприємства, артілі і дільниці, а в 1960-х роках у дальніх осередках на базі артілей засновують лозомеблеві фабрики з відповідною механізацією праці. Так, у кінці 1950-х рр. у с. Іза на Закарпатті місцева колгоспна артіль імені Мічуріна взялась обплітати прутом лози скляні бутлі, у 1960 р. на базі Чернігівської артілі „Лозовик” була утворена Чернігівська фабрика лозових меблів, а в 1969 р. – Чернігівська головна дослідно – експериментальна фабрика лозових виробів.

1959 р. в селі Городище, на Полтавщині, на базі осередку традиційного плетіння з лози і рогози організовують промислове виробництво, а в с.Боромлі Сумської області в 1966р. артіль ”Трудовий шлях” реорганізують в Боромлянську лозомеблеву фабрику.

Очевидним був шлях переходу з народного художнього промислу в художню промисловість, де застосовують розподіл праці за процесами і відсутній єдиний виконавець твору, артефакту. Важливе значення для оптимального налагодження виробництва плетених виробів в Україні мала лабораторія рослинної сировини, відкрита в 1967 р. при Українському науково – дослідному інституті місцевої промисловості. Конструктивно – технологічний сектор щорічно розробляв 15-20 предметів плетених виробів. Після розгляду і затвердження художньою радою при Міністерстві місцевої промисловості УРСР, вони впроваджувались на Боромлянській лозомеблевій фабриці, Сухолуцькій фабриці лозових меблів, Троєщинському лозодревокомбінаті, Чернігівській фабриці лозових виробів та інших підприємствах.

Наприкінці 1960-х рр. в Україні виникає підвищений інтерес до творів народного мистецтва, у тому числі й до плетених виробів з рослинних матеріалів. Найбільше підприємство художнього лозоплетіння організовується в першій половині 1970-х рр.

В колгоспних цехах с. Жари Баранівського району Житомирської області, с. Мілієво Вижницького району Чернівецької області, с. Боронево Хустського району на Закарпатті, в с. Гіржеве Одеської області стали виготовляти плетені меблі, обплітати бутлі, фруктівниці, хлібниці і цукорниці, кошики для квітів. Наприкінці 1974 р. вийшла постанова ЦК КПРС „Про народні художні промисли”. Деякі пункти цієї постанови показали протиріччя і недоліки стосовно тодішнього стану теорії мистецтва та особливо організаційної практики народних художніх промислів. Як наслідок, у другій половині 1970-х рр. у галузі художнього плетіння було відкрите єдине підприємство – цех лозоплетіння при Полянському заводі господарів (1978р.)¹⁰.

Загалом у 1980-х рр. на підприємствах народних художніх промислів лозоплетіння намітилися кризові явища як в організаційному, так і в мистецькому аспектах. В кінці десятиліття кількість підприємств художнього плетіння зменшилось на третину. Визнання художнього плетіння як окремого виду декоративного мистецтва сталося завдяки творчості окремих визначних особистостей в Україні і за кордоном. Це майстри лозоплетіння: Г.Ф.Кучер, Я.П. Малиновська, Т.П. Писаренко, І.С. Снігур, Н.К. Харченко, В.П. Чохний, М.В. Щербан та ін.; рогозове плетіння: М.Г. Болтик, Н.П. Демчишин, А.Ф. Король, Я.І. Ремінський М.П. Савицька та ін.; соломоплетіння: Я.Г. Бойко, В.П. Микола, Р.С. Миднюк, С.К.Савченко, М.Л. Чирва та ін. Популяризації плетіння сприяли і низка виставок та творчих акцій, що відбулися в останню чверть ХХ ст.

У 1982 р. в музеї етнографії та художнього промислу вперше був створений розділ постійно-діючої виставки „Художнє плетіння”(автор Ю. Вітюк). 1984 р. уперше відбулася виставка українського лозоплетіння в Музеї народної архітектури та побуту України, де на широкому матеріалі була спроба висвітлення тодішнього стану етнотрадицій плетіння. У вересні цього ж року в Польщі відбувся перший світовий пленер з лозоплетіння, метою якого було виявлення етнічної та локальної своєрідності художнього лозоплетіння. Кілька важливих мистецьких виставок, тісно пов'язаних із художнім плетінням, відбулись у 1990-х рр. Це - міжнародна виставка кошикарства в Парижі (1991р.), виставка „Плетіння з рослинних матеріалів в Україні”, виставка соломоплетіння Р. Ковальчука і С. Галамачи з Бродів Львівської області (1994р. Хелм).

Таким чином, плетіння, ймовірно, виникло в пізньому палеоліті. У мезоліті плели сітки, а в неоліті кошики, начиння та частини будівель. Основні напрямки і техніка плетіння з рослинних матеріалів формувалися в енеоліті. З XV ст. Україна належить до провідних європейських країн, у яких інтенсивно розвивається плетіння з рослинних матеріалів. Наприкінці XVIII ст. вироби в Україні виготовляють на ринки збуту. З кінця XIX – ХХ ст. плетені предмети виробляють в майстернях і на фабриках. Художнє плетіння в Україні найменше зазнало конкурентного тиску з боку промисловості, а тому успішно розвивається в другій половині ХХ ст., експонується на спеціалізованих виставках, стає об'єктом наукового дослідження.

1. Бібіков С.М. Епоха мезоліту. // Історія Української РСР у 8-ми т.- К., 1977. – Т.1, кн.1- С.46; 2. Станкевич М.Є. Художнє деревообробництво і плетіння. // Історія Української РСР у 8-ми т.-К., 1977. – Т.1, кн.1- С.191-198; 3. Так само.- С.24-28; 4. Гончаров В.Н. Художні ремесла // Історія Української РСР.- К., 1996.- Т.1.-С. 357-392; 5. Даун Г. Плетіння з рослинних матеріалів в Україні. – №5.-С.184; 6. Стамеров К.К. Нариси з історії костюма. – К., 1978.- С.172; 7. Селівачов М.Р. Українське народне лозоплетіння. – К., 1978.- С.41-46; 8. Шмагало Р. Художньо – промисловий та образотворчий напрямки мистецької освіти Галичини кінця XIX- початку XX століття: Панорамний огляд явищ // Вісник Львівської Академії Мистецтв. – Львів, 1999.-С.193; 9. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. Харьков. -1921.- №11. с.365-366; 10. Изделия из лозы Полонского завода хозтоваров: Буклет.- К.,1983.-С.7.

Н.В.Жмуд

ФОРМУЛА “КУЛЬТУРНИЙ – ЕТНІЧНИЙ – НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ” ЯК ОДИН З МЕХАНІЗМІВ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ

Національна система виховання повинна відповідати реально функціонуючій у суспільстві системі цінностей з незначним випередженням на близьку перспективу. Можна твердити, що це і є правильне вирішення проблеми мети виховання.

Головною філософською категорією сучасного виховання є виховний ідеал, який у загальному його трактуванні означає першообраз, взірць досконалості, кінцеву, вершинну мету людських устремлінь. Це найвища мета, до якої прагнуть люди, і яка керує їхньою діяльністю. Звідси - під виховним ідеалом розуміють еталон взірцевої особистості, що служить головним орієнтиром у вихованні молодого покоління¹.

Педагогічна система кожного народу, кожної нації має свій тип досконалої людини. Наприклад, у народів Кавказу – витязь, джигіт; в англійців – джентльмен; у росіян – добрий молодець; у японців – самурай. Це наочно переконує, що виховний ідеал належить до категорії національної, бо “основи виховання і мета його, а значить, і головний його напрям, різні в кожного народу і визначаються народним характером”².

Український національний виховний ідеал репрезентований українською народною педагогікою. Він знайшов своє відображення і втілення в українській мові, фольклорі, національних звичаях, традиціях, родинному побуті, святах, обрядах, настановах і правилах громадської поведінки, символах, народних чеснотах і нормах християнської моралі, різних видах мистецтв, у ремеслах і промислах нашого народу й передається від старших поколінь до молодших, які його доповнюють та удосконалюють.

Одним з уособлень виховного ідеалу українського народу є герой, людина, що втілює основні типові риси певного часу чи епохи³. Для розуміння механізмів створення ідеалів і виникнення цінностей у молодій людини спробуємо дослідити семантику та ієрархію понять “культурний герой”, “національний герой”, “етнічний герой”.

Культурний герой – продукт міфічної епохи, “міфічний персонаж, який добуває або вперше створює для людей різноманітні предмети культури (вогонь, культурні рослини, знаряддя ремесел, мистецтво, вводить в певну соціальну організацію, шлюбні правила, магичні закони, ритуали і свята)”⁴. Дуже часто у синкретичній свідомості культурний герой виступає одночасно і в ролі деміурга, і в ролі першопредка, як правило, тотемного.

Національний герой, за звичай, отожднюється з цілком реальною історичною особою, що мала специфічну харизму, і тим залишила глибокий слід в історичній пам’яті народу і професійній культурі. Національний герой – носій національної ідеї. Під національною ідеєю найчастіше мають на увазі державну ідею – ідею повної реалізації потенцій нації в державній формі її існування⁵.

Під поняттям “етнічного героя” розуміється не конкретний міфічний персонаж, і не конкретну історичну особу, а певний “збірний образ” народного героя, стереотип героя, у першу чергу, народної, а не елітарної культури.

Кожна епоха породжує свого героя, відповідно до нових історичних умов, однак

досить легко прослідкувати трансформацію культурного героя в етнічного, а його, в свою чергу, в національного на прикладі такої риси як героїство. В українській традиції міфологічні стереотипи культурного героя збереглися в казках, легендах, переказах та інших жанрах народної творчості.

Важливою ознакою архаїчного героя – українського стереотипу культурного героя, – є те, що він воїн. Головна передумова його героїства – обов'язкова перемога у бою. Наприклад: "...як вдарить Кирило по Змієві третій раз: шипить Змій від болю та злості, але бачить, що ніяк йому багатиря не перемогти. Хотів він Кирила навпіл перекусити, але зуби в смолі зав'язли, не витягти. Повалився Змій на землю..."⁶.

Перемога у бою створює ґрунт для культивування майбутнього образу лицаря. Як інтегрована і високошляхетна система якостей, лицарство притаманне нашому народові із сивої давнини. Найдревнішим пластом його духовності є давньоукраїнська міфологія, в якій відображено першопочатки етнічної філософії, ідеології, світогляду, характеру далеких предків. Аналіз давньоукраїнської міфології показує, що лицарські за своєю суттю і змістом якості особистості діставали в наших предків найвищу громадську оцінку.

Основи лицарської поведінки закладені в давньоукраїнській міфології в образах богів. Наприклад, Сварог, найдавніший бог Неба, передає світло своєму синові Дажбогу (Сонце) і вчить людей користуватися вогнем – джерелом тепла, світла. Одним з найголовніших персонажів міфів був Білобог – головний бог добра. Він боровся з підступним Чорнобогом, перемагав його злі, темні, ворожі сили, приборкував їх, а то й знищував. Численні приклади з міфології свідчать про те, що наші предки схвалювали не байдужість, не вичікувальну позицію, коли творилося зло, а сміливу, наступальну і бойову⁹. За часів Київської Русі уособленням образу лицаря стають реальні історичні особи: Святослав Хоробрий, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький та ін.

В українській народній педагогіці, починаючи з XV ст., ідеал довершеної людини репрезентується образом українського козака, який надалі знайшов своє продовження й розвиток в образах українського січового стрільця, воїна УПА, представника соціальних рухів, метою яких була самостійна українська держава.

Козака можна вважати першим українським стереотипом специфічно етнічного героя, що сформувався за рахунок таких джерел, як архаїчні стереотипи етнічного (культурного) героя, християнський ідеал людини, зовнішні конкретно-історичні умови і внутрішні етнопсихологічні параметри.

Національно-визвольний рух українського козацтва заманіфестував волелюбність українського народу, нескореність національного духу, найвищий злет виховного ідеалу, зорієнтованого на формування національно свідомого громадянина, благородного козака – лицаря, будівника й захисника незалежної держави.

Образ козака в традиційному світогляді українців ділиться на два підобрази. Перший стереотип відображається в оповідальному фольклорі. Це образ козака-характерника. Практично всі історичні особи оповідального фольклору несуть на собі відбиток "культурного героя". Це виявляється, як правило, в надприродному героїстві: "Стануть було отут, на Орловій балці, а против них двадцять повків вийдуть. Ті повки самі себе поріжуть, кров тектиме по черево коням, а запорожцям і байдуже: стоять та сміються... а це від того, що вони знаючий народ були. На своїй землі їх ніхто не міг узяти... вони могли руками ядра ловити, кулі давити та назад на ворога кидати". А Сірко "такий сильний був, що його хто шаблею ударить по руці, так і кожі не розруба – тільки синє буде... Уже татари які против нього були, так нічого не зробили. Вони його шайтаном так і прозвали"¹⁰. Або: "От які багатирі були – земля не держала!... У нього, у того запорожця, сім пудів голова!... А вуса в нього такі, що як візьме, було, він їх у руки та як розправе одного туди, а другого сюди, то і в двері не влізе, хоч би ті двері були такі, що через них і тройка коней з повозкою проскочить"¹¹. Героїство козаків прослідковується і в малих жанрах фольклору: "Не той козак, що за водою пливе, а той, що проти води", "Козача потилиця панам-ляхам не

хилиться" і т.д.

Стереотип козака-характерника тяжіє до архаїчної версії культурного героя. У цьому стереотипі посилюються лицарські атрибути і водночас послаблюється акцент на прив'язаності героя до родової спільноти. Крім того, для етнічного героя, козака-характерника, неактуальна ідея продовження роду. В народних переказах відсутні "сімейні" мотиви. У цьому можна бачити вплив епохи: українське традиційне суспільство в козацький період історії відчувало смак пріоритетності громадського над приватно-сімейним, і насамперед, це стосується козацького стану.

Про другий стереотип козацької доби – лицаря-страдника – канадська дослідниця Н.Кононенко зазначає: "Страждання набирає в думках високого релігійного звучання... Страждання для українців – шлях до морального очищення..."¹². Наприклад, возвеличення смерті в бою (значимість власної смерті та її святості), оспівування подвигу є універсальним мотивом воєнного епосу чи поезії, корені яких можна шукати в давніх часах. Дума про козака Голоту, сюжет якої побудований виключно на поєдинкові козака з татариним, перегукується із сюжетом літописного двобою з печенігами під Переяславом. Вислів "шапка-бирка – зверху дірка" з думи про Голоту дає підстави зробити висновок: в системі цінностей цього типу козака головне – не одяг, а суть, – у даному випадку військова вправність, перемога у бою, служіння народу.

Таким чином, український етнічний герой другого типу як етнопсихологічна категорія "ідеальний образ себе", реалізується через стабільну, регулярно повторювану в усіх сюжетах модель життєвого шляху, долі героя за принципом "через випробовування до спасіння". Отже, витворюється стереотип ідеального героя, етнічного героя, який став базою для типу національного героя.

Два стереотипи етнічного героя реалізуються на пізніших етапах розвитку народної і професійної культури, зокрема: перший тип – в "Енеїді" І.Котляревського, у творах М.Гоголя і т.п.; другий тип стає ґрунтом для витворення стереотипу національного героя, обов'язковою рисою якого є страдництво (від Т.Шевченка до В.Чорновола).

Як бачимо, етнічний герой набирає рис національного героя, якому притаманні державотворчі, національні ідеї і харизма національного лідера, що, згодом, і стає уособленням виховного ідеалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К., 1997. – С. 139; 2. Ушинський К. Про народність у громадському вихованні. – К., 1983. – Т.1. – С. 89, 102; 3. Коломієць М.П., Молодова Л.В. Словник іншомовних слів. – К., 1998. – С. 34; 4. Мелетинський Е. Культурний герой // Мифы народов мира. – М., 1988. – Т.2. – С. 25; 5. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000; 6. Українські народні казки. – К., 1989. – С. 132; 7. Там само. – С. 207-208; 8. Руденко Ю.Д. Молоді – лицарську духовність // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 3. – С. 128; 9. Вашенко Г. Виховний ідеал // Полтавський вісник. – 1994. – Т.1. – С. 14; 10. Легенди та перекази. – К., 1990. – С. 189; 11. Там само. – С. 189; 12. Кононенко Н. Епос та плач: про витoki української думи // Родовід. – 1993. – №6. – С. 29.

В. К. Лебедєв

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК АНСАМБЛЕВОЇ ГРИ НА НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТАХ В УКРАЇНІ

Ансамбль – це невелика група музикантів (співаків) від двох до десяти, які спільно виконують музичний твір. В наш час ансамблем називають і великі творчі колективи, які об'єднують в собі хор, оркестр, балет (наприклад, Народний хор ім. Г.Верьовки, військові ансамблі пісні та танцю).

Зачатками перших оркестрів та ансамблів на території України можна вважати скомороші ансамблі та військову музику. Основу ансамблів скоморохів складали переважно

струнні інструменти: гусли, домри, гудки. До них додавались волинки, дудки, бубни. Військову музику виконували духові та ударні інструменти: сурми, роги, труби, літаври і барабани¹.

Вже в першій половині XI ст. існували такі інструментальні ансамблі, які об'єднували в собі й тепер відомі групи музичних інструментів: струнні, духові, ударні.

Пізніше, коли на теренах східних слов'ян почали формуватись українська, російська та білоруська народності, вони вплинули на розвиток народного інструментарію і на склад та виконавську практику ансамблів. В цей час український народ створює кобзу, бандуру, запозичує і впроваджує в музичну практику інструменти інших народів – цимбали, торбан, удосконалену скрипку, волинку та інші – і з них утворює різні ансамблі².

Широко побутувала інструментальна музика на Запорізькій Січі. У козацькому війську існувала спеціальна ротна музика, яка звучала під час бойових походів, при урочистих зустрічах послів інших держав. Кожний полк козацького війська мав ще й свою полкову музику, до складу якої входили трубачі, сурмачі, довбиши та пищалки (ті, що грали на поздовжній флейті).

У панських садибах з'являлися оркестри із селян-кріпаків. Перші з них (капели) існували вже в XVII ст. Володіли ними заможні пани. Так, у 1645 р. була організована капела Любомирського, який мав великі маєтки на Правобережній Україні. Були оркестри у гетьманів Брюховецького та Мазепи. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. оркестри та хори заводять у себе і середне дворянство³.

При Київському збройному корпусі з міщан та почесних купців існувала “капелія” (в той час оркестри називали капеліями, капелами, “хорами музики”). Вона мала 18 музикантів і концертмейстера. При капелі організували школу, яка готувала кадри для її комплектування.

При Києво-Могилянській колегії, заснованій у 1632 р., а далі перейменованій в “Академію для наук свободних” (1701 р.), діяв оркестр, який налічував до 100 виконавців⁴.

Розквіт оркестрового виконавства пов'язувався з експлуатацією кріпаків-музикантів, які, крім своїх музичних обов'язків, періодично виконували інші роботи, працювали в господарстві пана, прислужували йому за столом. Яскраво змалював життя музикантів-кріпаків Т.Г.Шевченко.

У панських садибах зустрічались струнні, духові та рогові оркестри, які мали від 12 – 15 виконавців до 100 і більше.

Відомий був також оркестр Тарновського (село Качанівка на Чернігівщині). Цей оркестр слухали Т.Г.Шевченко, М.В.Гоголь, М.І.Костомаров, І.Ю.Репін, які були в Качанівці. Одним з кращих кріпацьких оркестрів напередодні 1861 р. був оркестр пана Галягана на Полтавщині. Оркестр відрізнявся високою музичною культурою, мав хороших солістів⁵.

Разом зі скасуванням кріпацтва припинили своє існування і панські оркестри. Деякі з них існували як вільнонаймані колективи. Один з таких колишніх кріпацьких оркестрів став ядром оркестру Київського оперного театру.

Розвиток оркестрів у панських садибах будувався на експлуаторському ґрунті кріпосницької доби, однак ці оркестри відіграли свою роль у розповсюдженні музичної культури на Україні, в підготовці музикантів-виконавців – вихідців з простого народу, серед яких були справжні самородки – солісти, композитори і диригенти.

Одним із традиційних народно-інструментальних ансамблів, який зберігся до нашого часу, є так званий ансамбль “троїста музика”.

Термін “троїста музика” означає троїста або потрійна музика, потрійний скрипаль. В Україні та Білорусі широко застосовується у побуті та відповідно до традиційних сільських ансамблів танцювальної музики. Основна їх функція – виконання традиційних інструментальних (іноді разом зі співом) творів для супроводження танців та руху під час весільних, календарних обрядів. Троїста музика звучить також коли виконуються традиційні народні танці: на святах заснування хати, молодіжних вечорницях та гуляннях, урочистостях

у випадках народження або хрещення дитини, а також у клубах та будинках культури⁶.

Кількість музикантів у троїстій музиці буває від двох до п'яти або більше.

Троїста музика в свій час входила до складу ансамблів скоморохів. Різні форми ансамблевого музикування склались у Запорізькій Січі, де поряд із полковою музикою, куди входили сурмачі, довбуші (виконавці на літаврах), трубачі, активно розвивались інструментальні капели побутової музики із включенням скрипки, сопілки, цимбал. Активно жили в народі й традиції інструментального ансамблевого виконавства скоморохів.

Починаючи з XVI с., в інструментальних складах народної музики обов'язковим інструментом стає скрипка. В цей час улюбленим святом стають вистави різдвяного лялькового театру (Вертеп).

Скрипалі та виконавці на інших інструментах з часом все частіше займають почесні місця в різних ансамблях і організованих з XVII ст. так званих спеціальних цехових об'єднаннях музикантів-ансамблістів у Києві, Львові, Харкові, Луцьку, Кам'янці-Подільському. Троїста музика звучить і в навчальних закладах, де діти козаків навчалися грамоті та церковній службі. Розвивається ансамблева музика і в Києво-Могилянській академії, в Глухівській музичній школі, де навчалися "струнній музиці по нотах", в спеціальних музичних школах Харківського колегіуму.

Після скасування кріпацького права 1861 р. одні музиканти стають артистами філармоній і оперних оркестрів, інші – поповнюють ряди народних музикантів.

Найвищої популярності і розвитку троїста музика досягає у XIX-XX ст. Це пов'язано з активним залученням до ансамблю струнних інструментів і, перш за все, скрипки, з активізацією професійного початку в інструментальному фольклорі, а також з посиленням ролі танцювального матеріалу в його репертуарі. Для ансамблю троїста музика цього періоду стабільним стає чітка диференціація партій, фіксується ясне розмежування функцій: 1) першій, ведучій партії головними параметрами є: а) верхній мелодійний голос; б) виконавець-скрипаль; в) найбільш з усього ансамблю тут розвинутий віртуозний початок; 2) основною функцією другої партії є виконання гармонійного плану твору: інструменти – друга скрипка, цимбали, басоля або гармонія; 3) третя партія є метро-ритмічним фундаментом ансамблю, інструменти – контрабас, бубон, барабан. Вказані три партії можуть різнобічно наповнюватись і розмножуватись за рахунок розширення числа і видів інструментів, на яких виконавці здійснюють будь-яку з функцій даної партії.

Роль своєрідного диригента, керівника ансамблю "троїста музика" завжди виконує скрипаль. Скрипаль – виконавець першої партії – є не тільки музичним керівником, але адміністратором і вчителем інших членів ансамблю.

Ансамбль "троїста музика" – це зерно, в якому закладена основа оркестру українських народних інструментів. 1902 р. у Харкові відбувся XII Археологічний з'їзд. У концерті, організованому для учасників з'їзду з метою ознайомлення з творчістю народних українських музик-виконавців, виступили кобзарі, лірники і троїста музика. Організатором цього концерту був відомий музикант-бандурист, диригент, громадський діяч, вчений-фольклорист Гнат Хоткевич. Він вирішив показати солістів, різні ансамблі (дуети, тріо), троїсту музику, а також загальний виступ усіх народних виконавців з інструментальними номерами, поєднавши їх в оркестр⁷.

Створення різних ансамблів народних інструментів: бандуристів та лірників, а також першого етнографічного оркестру з бандуристів та троїстої музики було помітною подією в музичному житті України. Г.Хоткевич перший заклав основи організації сучасного оркестру українських народних інструментів. Провідною групою в цих оркестрах були смичкові інструменти троїстої музики. Бандури, завдяки своєрідному неповторному тембру, надавали звучанню глибоко національного колориту.

Пошуки у справі створення українського народного оркестру розпочалися у двадцятих роках XX ст. Мета їх полягає в удосконаленні музичного інструментарію, створенню оркестрових партій та у визначенні провідних груп оркестру. На початку двадцятих років

розпочинає свою діяльність Перша Київська капела бандуристів (від якої веде свій родовід Державна заслужена капела бандуристів України). У Полтаві поряд з іншими колективами було засновано студію, в якій під керівництвом Г.Хоткевича навчалися кобзарі Полтавської капели.

У тридцятих роках великого розповсюдження набули в Україні самодіяльні народно-інструментальні ансамблі і оркестри. Серед них високим рівнем виконавської майстерності відзначалися оркестри народних інструментів Харківського клубу "Металіст" та Миколаївського суднобудівного заводу⁸.

Визначними подіями в музичному житті того часу були республіканські олімпіади художньої самодіяльності. В них брало участь більше двадцяти колективів (капели бандуристів, українських народних, домрово-балалаєчних оркестрів).

Отже, довоєнний період характеризується масовим поширенням народно-інструментальних ансамблів, створенням великої кількості капел і ансамблів бандуристів. Переважна більшість їх – це самодіяльні колективи.

Післявоєнний період розвитку художньої самодіяльності відзначається народженням нових за складом інструментальних ансамблів. Зростає масовість учасників оглядів та олімпіад художньої самодіяльності, збільшується кількість ансамблів сопілкарів, ансамблів бандуристів, домрових та домрово-балалаєчних оркестрів.

Помітним явищем у розвитку народно-інструментального мистецтва в Україні було створення на базі ансамблю цимбалістів у 1948 р. оркестру народних інструментів у м. Мельниця-Подільська Тернопільської області, який проіснував більше 20 років (керівник В. Зуляк).

У 1955 р. було створено оркестр українських народних інструментів шкіл профтехосвіти міста Києва, який виступив у Москві під час Декади української літератури та мистецтва у 1960 р. (керівник О.Незовибатько). Чимало різних за складом інструментальних ансамблів підготував відомий сопілкар-віртуоз, соліст Державного українського народного хору Є.Бобровніков.

Справжнім тріумфом народного мистецтва в Україні був республіканський фестиваль самодіяльного мистецтва у 1970 р. Серед переможців заключного конкурсу фестивалю були 53 оркестри народних інструментів мішаного складу, 36 капел і ансамблів бандуристів, 2 оркестри і 3 ансамблі сопілкарів, оркестр і ансамбль цимбалістів, 2 оркестри і 9 ансамблів баяністів.

Про високий рівень виконання самодіяльних колективів свідчить той факт, що багатьом з них було присвоєно звання народних та заслужених. Так, серед оркестрів народних інструментів є 2 заслужених і 16 народних; 4 заслужених і 14 народних капел бандуристів; звання народних отримали також 2 оркестри та 1 ансамбль сопілкарів, 2 оркестри баяністів, 2 гуцульських оркестри народних інструментів.

На сучасному етапі розвитку народно-інструментального мистецтва продовжують своє життя різні за складом троїсті музики, в яких беруть участь як традиційні інструменти, так і використовуються інші (гармонії, баяни). У країні побутує чимало ансамблів і оркестрів сопілкарів, ансамблів цимбалістів, баяністів, ансамблів виконавців на кувицях, дримбах тощо. Особливе місце серед колективів народних інструментів належить оркестрам мішаного типу, які завдяки використанню різних груп інструментів мають найбагатші художньо-виразні можливості⁹.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Попонов В.Б. Русская народная инструментальная музыка. – М., 1984. – С. 11; 2. Гуменюк А. І. Українські народні музичні інструменти. – К., 1967. – С. 156; 3. Іванов П. Г. Оркестр українських народних інструментів. – К., 1981. – С. 16; 4. Шамаєва К. І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. – К., 1996. – С. 11; 5. Іванов П. Г. Вказана праця. – С. 23; 6. Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару викладачів

музичного фольклору. – К., 1993. – С. 81; 7. Гуменюк А. І. Вказана праця. – С. 166; 8. Іванов П. Г. Вказана праця. – С. 36; 9. Давидов М. А. Проблеми розвитку академічного народно-інструментального мистецтва в Україні. – К., 1998. – С. 99.

**ЗНАЧЕНИЕ ТОРГОВЛИ В ПРИОБЩЕНИИ БЕССАРАБИИ
К ОБЩЕРОССИЙСКОМУ РЫНКУ (1812-1868 гг.)**

Место Днестровско-Прутского междуречья в общероссийской торговле, особенно Юга России, стало вырисовываться еще до акта 1812 г. В результате победоносных русско-турецких войн 1768-1774 гг. и 1787-1791 гг. Россия выходит к границам Молдавского княжества. Интересы Петербурга на Балканах, устья Дуная, проливах, раздел владений Османской империи были основными причинами русской экспансии в Юго-Восточной Европе. В Петербурге разрабатываются разные проекты раздела территорий, подвластных султану. Усиление позиций России на Балканах способствовало развитию торговых связей этих стран с украинскими и другими губерниями России и этих губерний со странами Юго-Восточной Европы. Молдавское княжество было полем деятельности украинского и российского купечества, также как молдавское купечество не без успеха подвизалось в некоторых районах и торговых центрах Украины и России. За Днестр и Днепр вывозилась продукция сельского хозяйства, промыслов, ремесла Молдавского княжества и – транзитом – некоторых других владений Османской империи. В обратном направлении вывозили изделия промышленности, ремесла, промыслов Украины и России.

Несмотря на множество публикаций по экономической истории дореформенной Бессарабии, значение торговли в приобщение Бессарабии к общероссийскому рынку освещено недостаточно, хотя отдельные аспекты данной проблемы попутно рассматривались в работах молдавских и украинских исследователей.

В статье на основе анализа новых архивных источников и опубликованных материалов рассматриваются структура и характер торговых связей Бессарабии с украинскими и другими губерниями с момента ее аннексии в 1812 г. Россией и до аграрной реформы 14 июня 1868 г.

После аннексии Бессарабии Россией многие украинские и российские купцы занимались в Бессарабии постоянной торговлей, некоторые переехали на постоянное жительство. Так, 24 купца Москвы, Тулы, Вязников, Обояни, Путивля, Белгорода, Воротыньска, Екатеринослава, Кременчуга, Елисаветграда, Ахтырки, Николаева, занимавшиеся торговлей в Молдове и Валахии, переехали в Кишинев, обзавелись домами и лавками и в марте 1817 г. просили об оформлении их постоянного жительства в областном центре¹.

Российские купцы ввозили в Бессарабию промышленные изделия и взамен приобретали продукты земледелия и животноводства. Бессарабские торговцы, многие из которых были выходцами из других губерний Украины и России, все более ориентировались на украинский и российский рынок, где их товары пользовались большим спросом и продавались по выгодным ценам.

О географии и участниках вывоза бессарабских товаров в 1817-1826 гг. свидетельствуют торговые свидетельства, данные которых сведены в таблицу 1.

Согласно таблице 1, из 1187 торговых свидетельств, дающих право вывоза товаров из Бессарабии, 633 (53%) были выданы бессарабским купцам, 475 (40%) – купцам из украинских и других губерний России и 79 (7%) – иностранцам (причем лишь 49 из них вывезли товары за границу). Таким образом, главную роль в вывозе бессарабских товаров играли местные, украинские и российские негоданты. В “Военно-статистическом описании Бессарабской области” 1821 г. отмечалось, что благодаря близости пограничным таможенным, черноморским и дунайским портам многие жители края занимаются торговым промыслом².

В первом из указанных пятилетий было выдано 487 свидетельств, во втором – 621. Из них 276, а затем 199 свидетельств выдано украинским купцам. Наибольшую активность в торговле Бессарабии проявляло купечество Херсонской и Подольской губерний (за 10 лет – 328 свидетельств), Черниговской и Киевской губерний (соответственно 44 и 24

свидетельства); документы о праве на вывоз бессарабских товаров получили также купцы центральных губерний: Орловской, Тульской и Владимирской (по 3), Ярославской, Москвы и Петербурга (по 1 – во втором пятилетии).

Таблица 1

Место жительства торговцев и количество выданных им торговых свидетельств на право вывоза товаров из Бессарабии в 1817-1826 гг.*

Место жительства торговцев	Годы		Итого	Соотношение в %
	1817-1821	1822-1826		
г. Кишинев	96	188	284	23,9
Уезды Бессарабской области	115	234	349	29,4
Херсонская губерния	123	86	209	17,6
Подольская губерния	79	40	119	10,0
Черниговская губерния	11	33	44	3,7
Киевская губерния	13	11	24	2,0
Курская губерния	13	5	18	1,5
Таврическая губерния	9	5	14	1,2
Могилевская губерния	7	6	13	1,1
Волынская губерния	6	6	12	1,0
Екатеринославская губерния	5	-	5	0,4
Слободско-Украинская губерния**	2	2	4	0,3
Орловская губерния	3	-	3	0,3
Тульская губерния	3	-	3	0,3
Владимирская губерния	2	1	3	0,3
Полтавская губерния	-	1	1	0,1
Ярославская губерния	-	1	1	0,1
г. Москва	-	1	1	0,1
г. Санкт-Петербург	-	1	1	0,1
Иностранные государства	12	67	79	6,6
Всего	499	688	1187	100,0
Удельный вес в %	42,0	58,0	100,0	-

*Таблица составлена по результатам обработки данных торговых свидетельств 1817-1826 гг. (НАРМ. – Ф.5. – Оп.1. – Дд.12-304; Оп.2. – Дд.391, 438, 715; Оп.3. – Дд.447, 673).

**В 1835 г. переименована в Харьковскую губернию (История Украины. – Киев, 1983. – Т.4. – С.16).

Следует добавить, что украинские и российские купцы чаще всего брали разрешение на вывоз товаров в обратную дорогу; как правило, они также привозили товары из других губерний.

Тот же источник свидетельствует об увеличении объема торговли, неизмеримо большем числе вовлеченных в нее хозяйств, более широком ассортименте товаров, быстро растущих, вовлеченных в операции капиталов. При, несомненно, возрастающей роли украинских и российских губерний в снабжении Бессарабии одними товарами растет и вклад края в поставки на всероссийский рынок его товаров, в итоге – значение Бессарабии в торговле Украины и России, особенно соседних губерний, их торговых центров, черноморских портов уже в 10-20-х годах намного выросло.

Данные торговых свидетельств подтверждаются другими разнообразными документами. Так, в материалах к отчету бессарабского гражданского губернатора за 1828 г. отмечалось, что бессарабские товары вывозились преимущественно в Херсонскую, Подольскую, Волынскую и Киевскую губернии³.

Местами сбыта бессарабских товаров в первые два десятилетия после 1812 г. были города Одесса, Балта, Могилев-Подольский, Каменец-Подольский, Винница, Белая Церковь,

Черкассы, Бердичев, Елисаветград, Екатеринослав, Харьков, Киев, Нежин, Стародуб, Рылск, Белгород, Елец, Москва, Владимир и др.

Торговые свидетельства подтверждают, что из Бессарабии в украинские и другие губернии России вывозились в основном продукты земледелия. Так, из 1138 документов, разрешавших вывоз бессарабских товаров за Днестр, 709 (62%) предусматривали вывоз сельскохозяйственных продуктов, 200 (18%) – скота и продуктов скотоводства, 147 (13%) – соли и рыбы и 82 (7%) – ремесленных изделий. Эти данные ставят под сомнение утверждение И.Д. Пухальского о том, что до 1861 г. из Бессарабии на украинские и русские рынки в основном вывозились шерсть, кожи, скот, фрукты, вино и т.д.⁴

Хороший сбыт имели зерно, виноградное вино, фрукты, соль и некоторые другие товары, которые не пользовались заметным спросом в соседних владениях Австрии и Турции, Молдавском княжестве.

Царское правительство принимало значительные меры для приобщения Бессарабии к общероссийскому рынку. Уже в 1819-1820 гг. значительная часть товарооборота днестровских таможен составляла торговля Бессарабии с другими губерниями Украины и России и лишь небольшая ее часть – торговля с зарубежными странами, о чем свидетельствуют данные таблицы 2.

Таблица 2

Вывоз и ввоз товаров через Дубоссарскую и Могилевскую таможни в 1819-1820 гг. (в тысячах рублей ассигнациями)*

Регион	1819 год				Объем товарооборота	Удельный вес (в %)	1820 год				Объем товарооборота	Удельный вес (в %)
	Дубоссарская таможня		Могилевская таможня				Дубоссарская таможня		Могилевская таможня			
	Вывоз	Ввоз	Вывоз	Ввоз			Вывоз	Ввоз	Вывоз	Ввоз		
Бессарабская область	744	541	382	1183	2850	76,2	1109	953	564	901	3527	71,8
Запрутская Молдова	280	182	313	109	884	23,6	123	714	307	228	1372	27,9
Австрийские владения	-	-	-	9	9	0,2	5	3	8	-	16	0,3
Итого **	1024	723	695	1301	3743	100,0	1237	1670	879	1129	4915	100,0
Всего	1455	1049	976	1324	4804	100,0	1685	1942	1178	1153	5958	100,0

* РГВИА. –Ф.ВУА. –Д.19150. –Лл.189 об., 200, 202 об., 205, 206.

** В итоговые данные включена стоимость наиболее важных товаров, игравших основную роль в товарообороте.

Согласно данным таблицы 2, из 8,7 млн. руб. стоимости наиболее важных в торговом обороте Бессарабии 1819-1820 гг. товаров, в 6,4 млн. руб. (т.е. 73,7%) оценивалась торговля Бессарабии с другими губерниями Украины и России, в 2,3 млн. руб. (26,1%) – с Запрутской Молдовы и лишь в 0,3 млн. руб. (0,2%) – с Австрийской империи.

К этому времени таможенная политика Петербурга и предоставленные краю льготы привели к увеличению вывоза бессарабских товаров за Днестр и уменьшению ввоза иностранных товаров в Россию транзитом через Бессарабию. В 1819 г. из товаров на сумму 1,7 млн. руб., ввезенных через Дубоссарскую и Могилевскую таможни в Украину и Россию, торговля с Бессарабией составляла 1,1 млн. руб. (т.е. 65,5%), с Запрутской Молдовой – в 593 тыс. руб. (34,5%); в 1820 г., соответственно, из 2,1 млн. руб. – 1,7 млн. руб. (79%) – торговля с Бессарабией, 431 тыс. руб. (20,3%) – с Запрутской Молдовой и лишь 13 тыс. руб. (0,6%) составлял ввоз из Австрийской империи. Начальник Дубоссарского таможенного округа в 1821 г. отмечал незначительность транзитного торгового оборота между Одессой и Яссами, производимого через Дубоссарскую таможню⁵.

В последующие годы доля Бессарабии еще более увеличивалась. Так, в 1826 г. ввоз за Днестр через упомянутые две таможни оценивался в 2,3 млн. руб., из них 2,1 млн. руб.

(90,3%) составлял ввоз из Бессарабии, 190 тыс. руб.(8,2%) – из Запрутской Молдовы и 36 тыс. руб. (1,5%) – из Саксонии⁶.

Уменьшение товарооборота России с Молдавским княжеством объясняется не только увеличением ввоза в Молдову и Валахию австрийских промышленных товаров, но и войнами между Россией и Османской империей. Председательствующий в Диванах княжеств Молдавии и Валахии писал в июле 1829 г., что Дунайские княжества в отношении торговли попали в зависимость от Австрии. Едва ли не все промышленные изделия доставляются из австрийских владений на звонкую наличную монету, которая вывозится туда в значительном количестве. Этому содействуют разорение и грабеж княжеств турками и русскими войсками во время русско-турецких войн⁷.

Основные пути вывоза бессарабских товаров в украинские и российские губернии и во второй половине 20-х годов пролегали через Могилевскую и Дубоссарскую таможи. Поэтому нельзя согласиться с утверждением офицера Генерального штаба русской армии, автора работы, посвященной “Военно-статистическому описанию Бессарабской области” А.Розельона-Сошальского, что в 1825-1826 гг. через Дубоссарскую таможню, Парканскую и Маякскую таможенные заставы торговые обороты были незначительны⁸. В действительности только в 1826 г. через Дубоссарскую таможню было вывезено из Бессарабии в другие губернии товары на сумму 1,4 млн. руб. (из Запрутской Молдовы – на 36 тыс., Саксонии – на 36 тыс. руб.) через Маяки – на 351,5 тыс., через Парканы – на 883,6 тыс. руб. ассигнациями⁹. Сказалось отсутствие у А.Розельона-Сошальского данных о движении товаров через эти таможни и заставы, о чем он сам упоминает¹⁰. Приведенные сведения тем более важны, что значительная часть товаров, особенно виноградное вино и соль, составлявшие 55 процентов вывозимых за Днестр бессарабских товаров¹¹, согласно “Правилам для торговли с Бессарабией” 17 февраля 1825 г., разрешались к вывозу только через Дубоссарскую и Могилевскую таможни.

Через Парканскую, Маякскую и Овидиопольскую таможенные заставы вывозили за Днестр, как свидетельствует документ, больше всего леса, дров и древесного угля, соль, вино, сушеные овощи, известь, добываемую в значительном количестве близ городов Оргеев и отчасти на реке Хаджидер (в Буджаке), табак и некоторые другие товары¹².

Одновременно Бессарабия становилась рынком сбыта украинских и российских товаров, но до середины 20-х годов соотношение ввоза и вывоза еще полностью не определилось, в некоторые годы вывоз бессарабских товаров преобладал над ввозом украинских и российских. Это объясняется, в частности, тем, что с конца 1816 г. бессарабские товары вывозились в Россию беспошлинно. В 1821 г. из Бессарабии было вывезено за Днестр товаров на 3,5 млн. руб., а ввезено на 2,8 млн. руб. ассигнациями¹³.

С принятием “Правил для торговли с Бессарабией” 1825 г. украинские и российские товары заполнили бессарабский рынок, постепенно вытеснив иностранные промышленные изделия. Бессарабия была превращена в колонию, стала выгодным и надежным рынком сбыта украинских и российских мануфактурно-промышленных товаров.

Сведения о товарообороте между Бессарабией и другими губерниями России в 1825-1830 гг. сведены в таблице 3.

Таблица 3

**Товарооборот с другими губерниями России
в 1825-1830 гг. (в тысячах рублей ассигнациями)***

Год	Вывоз в другие губернии	В том числе ремесленных изделий	Привоз в Бессарабию	В том числе промышленных изделий	Объем товарооборота
1825	2229	21	4015	1945	6244
1826	4544	40	6098	4003	10642
1827	4194	39	5243	2604	9437
1828	3578	76	7188	2263	10766
1829	4330	42	8827	3908	13157

1830	2164	21	10572	5916	12736
Всего	21039	239	41943	20639	62982

* РГИА. –Ф.21. –Оп.12. –Д.60. –Лл.20 об. –21.

Изложенные в таблице 3 данные свидетельствуют о двукратном преобладании стоимости ввоза украинских и российских товаров над вывозом бессарабских во внутренние губернии России в середине и во второй половине 20-х годов.

Как и в предшествующие годы, основной поток товаров шел через Могилевскую и Дубоссарскую таможни. Так, в 1829 г. через эти таможни вывезено товаров из Бессарабии на 1,9 млн. руб., а ввезено из других губерний на 5,5 млн. руб. ассигнациями¹⁴.

Преобладание ввоза над вывозом в торговле Бессарабии с другими губерниями России, начиная с 1825 г., объясняется не только протекционистской таможенной политикой Петербурга и предоставленными "российским купцам" льготами при ввозе товаров через днестровские таможни, но и характером торговли, ассортиментом товаров, условиями их транспортировки и рыночной стоимостью, слабостью гильдейского купечества и купеческих капиталов Бессарабии.

До упразднения 26 сентября 1830 г. таможенной линии на Днестре бессарабские товары вывозились в другие губернии через 6 днестровских переправ: из северных уездов Бессарабии – через Исаковцы и Могилев-Подольск, где скрещивались оживленные торговые пути; из центральных и южных уездов – через переправы при Дубоссарском карантине в местечке Криуляны (на двух паромов); Парканского карантина напротив Бендер (на одном пароме), селения Маяки (на лодках и пароме) и Овидиополя – через Днестровский лиман (на лодках)¹⁵.

В перевозке товаров главную роль играл гужевой транспорт. Ею было занято растущее количество людей и тяглого рабочего скота. Уже в 1817 г. наместник Бессарабской области А.Н. Бахметьев писал главнокомандующему 2-ой русской армией Беннингсену, что на уборке урожая многие крестьяне традиционно занимаются извозом. Его рабочий скот до глубокой осени находится на подножном корме, и все это облегчает перевозку грузов¹⁶.

Немаловажное значение имела транспортировка товаров по Днестру, а также морем в черноморские порты Херсонской губернии. В том и другом случае, наряду с Измаилом, Рени и Килией важную роль играет Аккерман.

После 1812 г. Аккерманский порт становится связующим звеном Бессарабии с южными губерниями Украины, хотя условия судоходства сдерживали возможный его грузооборот. Как отмечал позднее А.А. Скальковский, Аккерман превратился в довольно значительный и хорошо отстроенный город, но торговля его была ограничена: отдели при соединении Днестровского лимана с морем препятствовали доступу крупных морских судов, а близость Измаила, Рени и Одессы и недостаток купеческих капиталов сдерживали поток коммерческих грузов к Аккерманскому порту¹⁷.

Все же количество судов, прибывавших в порт с товарами увеличивалось; возрастала стоимость доставленных и вывезенных товаров. В некоторые годы в Аккерман прибывало из других портов Украины и России 170-180 судов. Роль Аккермана в торговле с другими губерниями в 1818-1828 гг. отражает таблица 4.

Данные таблицы 4 свидетельствуют, что стоимость товаров, доставленных в Аккерман из других портов Украины и России, колебалась, но общая тенденция несомненна. В 1822-1826 гг. она увеличилась приблизительно с 21 тыс. руб. ассигнациями до 59 тыс. руб., а затем снизилась до 32 тыс. и 39 тыс. в 1827-1828 гг. Стоимость вывезенных товаров составила 53 тыс., 41 тыс. и 99 тыс. рублей в 1822-1824 гг., а затем снизились до 0,7 тыс. и 6,5 тыс. в 1826 и 1827 гг., увеличиваясь в 1828 г. до 180 тыс. руб. ассигнациями.

В последние годы через Аккерманский порт велась торговля только с другими черноморскими портами Украины и России¹⁸. В отчете бессарабского гражданского губернатора за 1828 г. указывалось, что через этот порт заграничная торговля почти прекратилась, и таможенная застава имеет дело лишь с товарами, отправляемыми в другие

российские порты¹⁹. По тем же сведениям, в 1828 г. из Аккермана в другие черноморские порты и сушей через Овидиопольскую таможенную заставу вывезено соли на 38,7 тыс. руб., вина – на 61,4 тыс., кожи и топленого сала на 80 тыс. и уксуса на 250 руб. Доставлены были бревна, брусья, доски, бочки, бумага, веревки, мыло, стекло, железо и другие товары из Одесского порта на 806 руб., Херсонского – на 37,5 тыс. руб. и Николаевского – на 760 руб.²⁰.

Таблица 4

Обороты Аккерманского порта в 1818-1828 гг.*

Год	Прибыло судов из портов Украины и России			Отправлено судов из портов Украины и России		
	С балластом	С товаром	На сумму (в руб. ассигн.)	С балластом	С товаром	На сумму (в руб. ассигн.)
1818	1	–	–**	–	2	–**
1819	3	2	–**	–	3	–**
1820	37	–	–**	1	29	–**
1821	128	28	–**	13	149	–**
1822	36	33	21292	5	61	52693
1823	47	19	31589	7	55	40496
1824	130	43	49646	2	168	98766
1825	24	16	24260	4	26	18636
1826	102	35	58892	13	131	672
1827	23	18	31812	13	29	6506
1828	162	20	39107	12	170	180450
Итого	693	214	256598	70	823	398219

* НАРМ. –Ф.2. –Оп.1. –Д.1999. –Лл.35-37; Гросул Я.С., Будак И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861). –Кишинев, 1967. –С.314. В таблице не учтены копейки.

** Сумма не указана. По другим источникам, в 1818 г. российскими и иностранными судами доставлено товаров на 7,2 тыс. руб., в 1819 г. на 13,1 тыс. руб., в 1820 г. – на 4,5 тыс. руб., а вывезено из Аккермана соответственно - на 13,3 тыс., 118,5 и 81,1 тыс. рублей // ГАОО. –Ф.1. –Оп.214. –Д.6, 1819. –Лл.23-24 об.

Все большую роль для Бессарабии стала играть Одесса. Сюда, согласно сообщениям местных властей, “большая часть бессарабских жителей доставляют свои продукты”²¹. Очень рано Бессарабия начала вывоз в Одессу поваренной и глауберовой соли, алебаstra, извести, древесного угля и некоторых других товаров²². Сюда товары вывозились из Оргеевского, Кишиневского, Бендерского, Аккерманского, частично других уездов и распространялись в Херсонской губернии. Уже в 1813 г. начальник контрольных таможен Н.Байков писал, что многие греки, армяне и евреи поселились в Аккерманском уезде и, пользуясь выгодным местоположением, вывозят разные товары для продажи в Одессе и Херсонской губернии²³.

В последующие годы товары вывозились в Одессу преимущественно через Маякскую таможенную заставу. Херсонский гражданский губернатор сообщал в ноябре 1820 г. комиссии таможенных и торговых дел Министерства финансов, что через Маяки, ближайшей дорогой из Бессарабии в Одессу идут транспорты с солью и другими бессарабскими товарами²⁴.

В 1821 г. через Маякскую таможенную заставу было вывезено в Одессу более 8 тыс. голов рогатого скота, 3,4 тыс. овец и баранов, 112 пудов сушеных слив, почти 500 пудов соленой рыбы, 255 четвертей пшеницы, 180 четвертей древесного угля и других товаров на сумму более 530 тыс. рублей²⁵. В 1824 г. тем же путем вывезено свыше 63 тыс. пудов бессарабской соли²⁶.

С увеличением вывоза бессарабских товаров (особенно виноградного вина) уменьшается ввоз в Одессу товаров из Запрутской Молдовы: в 1821 г. он оценивался в 80,2 тыс. руб., в 1824 г. – 7,6 тыс. руб.²⁷.

Развитие постоянных торговых связей Одессы с бессарабским рынком привели к постепенному сокращению и вывоза украинских и российских товаров транзитом через Бессарабию и Запрутскую Молдову. В 1821 г. было вывезено в Запрутскую Молдову транзитом через Дубоссарскую таможенную товаров на 213,6 тыс. руб., в 1822 г. на 88,3 тыс., в 1823 г. – 25,5 тыс., в 1824 г. – на 3,6 тыс. рублей. Вскоре (в 1825-1827 гг.) транзитная торговля между Одессой и Запрутской Молдовой прекратилась²⁸. Одесские купцы предпочитали вывозить свои товары в Бессарабию, где товары сбывались по выгодным ценам, пользовались большим спросом, а транспортные расходы были меньшими.

В 30-50-х годах преобладание ввоза украинских и российских товаров над вывозом бессарабских товаров (в стоимостном выражении) сохранялся. В 1848 г. М. Драган, ссылаясь на отсутствие полных сведений об оборотах ярмарок Подольской и Киевской губерний и товаров, закупаемых на них бессарабскими купцами, предполагал, что привоз из внутренних губерний значительно больше вывоза²⁹.

Как и в предыдущие десятилетия, главными предметами вывоза из Бессарабии были продукты виноградарства и садоводства, скот и продукты скотоводства, соль и рыба, древесина и изделия из нее. Теперь растущее значение приобретает вывоз зерна, табака и некоторых других продуктов полеводства. Бессарабский военный губернатор в отчете 1845 г. отмечал, что из области “вывозится во внутренние губернии чернослив, табак, соль и виноградное вино, кроме того в город Одессу доставляются дрова и древесный уголь”³⁰. Далее он отметил особую роль вывоза товаров в бессарабские порты и, особенно, в Одессу. В отличие от вывоза во внутренние губернии, рассчитанного на местный рынок, вывоз в Одессу был рассчитан на последующую продажу за границу. По заключению губернатора, предметы зарубежной торговли, составляющие главное богатство края, как-то: пшеница, кукуруза, пенька, льняное семя, рогатый скот, лошади, сырые кожи, сало и овечья шерсть – закупаются торговцами на месте, доставляются в портовые города Измаил и Рени и, главным образом, в Одессу, а оттуда отправляются за границу³¹.

Чрезвычайно трудно определить объем вывоза, в том числе зерна, в другие губернии в 30-50-х годах XIX в., так как после упразднения 26 сентября 1830 г. таможенной линии на Днестре товары не регистрировались. По данным А. Защука, в 40-50-х годах через сухопутные таможни из Бессарабии ежегодно вывозилось от 320 до 600 тысяч четвертей зерна, а через Одесский порт вдвое больше: от 0,6 млн. четвертей в 40-х годах до 1,2 млн. четвертей в 50-х годах³².

Нелегко точно определить и размеры вывоза в Одессу, так как порт и город снабжались через пять городских застав. Известно, что в 1838 г. из более чем 1,2 млн. вывезенных в Одессу четвертей зерна 669,5 тыс. четвертей были доставлены через Херсонскую или сухопутную таможенную (из Подольской, южной части Киевской и Херсонской губерний), 394,6 тыс. четвертей – через Тираспольскую (из Бессарабии, Тираспольского и, частично, Ананьевского уездов Херсонской губернии), 158 тыс. четвертей – через внутреннюю заставу, из гавани, куда зерно доставляли из портов Херсон, Николаев, Очаков, Аккерман, 191,9 тыс. четвертей – через две въездные заставы (Куяльницкую и Малофонтанскую) из окрестных немецких колоний и других селений³³.

Приходится пользоваться локальными и периодическими данными. Несомненно, значительное количество товаров ввозилось в Одессу из южных уездов Бессарабии. Только в течение шести лет, с 1835 по 1840 г., 3 аккерманских купца 2-ой гильдии и 6 купцов 3-й гильдии вывезли через Маяки в Одессу 56 тыс. четвертей пшеницы, 50 тыс. пудов сала, 9 тыс. пудов шерсти, 200 пудов масла, 17 тыс. кож, 60 тыс. пудов соли на сумму 1,4 млн. рублей³⁴.

До конца 30-х годов XIX в. основными поставщиками зерна в Одессу были Подольская, Киевская и часть Херсонской губерний. С 1840 г., отмечал А. Скальковский, к ним присоединилась Южная Бессарабия, а в 50-х годах, благодаря вывозу кукурузы, и другие части области³⁵.

Несмотря на трудности, архивные и опубликованные материалы позволяют приблизительно определить количество вывезенного из Бессарабии в Одессу зерна в 40-х и 50-х годах. Доступные данные сведены в таблицу 5.

Таблица 5

Объем хлебного вывоза через черноморско-азовские порты и удельный вес Бессарабии в вывозе хлеба через Одессу в 1847-1859 гг.*

Год	Весь вывоз	Вывоз из Одессы	В том числе из Бессарабии**	Удельный вес Бессарабии в %
	(В четвертях)			
1847	5579000	3240774	1072941	33,1
1848	3035600	2020762	869380	43,0
1849	2238600	1644021	503989	30,7
1850	2488400	1445901	791375	54,7
1851	2479950	1274710	975206	76,5
1852	5014200	2585738	1865841	72,2
1853	6812950	3808469	2103210	55,2
1856	3378297	1168144	640731	54,9
1857	3936660	2485663	582771	23,4
1858	4877269	2896046	735357	25,4
1859	5732272	3154945	717751	22,8

* ГАОО. –Ф.1. –Оп.16. –Д.1227, 1859. –Л.35; Оп.248, 1855. –Д.1580. –Л.119; РГИА. –Ф.19. –Оп.3. –Д.3. –Д.953. –Лл.104-108; Д.954. –Лл.130-131 об.; Д.956. –Лл.168 об. –171; Д.957. –Л.169; Д.958. –Лл.215-216; Д.960. –Л.250 об.; Сокальский Н. Несколько слов о значении железных дорог для Одесской торговли // Одесский вестник. –1857. –№ 46; Захариевич Ф. Хлебная торговля в черноморских и азовских портах Южной России // ЖМВД. –1854. –Ч.4. –С.17; Панфилов С.А. Некоторые данные о товарности зернового хозяйства Бессарабии в 40-60-х гг. XIX в. // Уч.зап. Кишин. Ун-та (ист.). –Кишинев, 1971. –Т.117. –С.412.

** Хлеб вывезен в Одессу через Бендеры – Тирасполь из, главным образом, северных и центральных уездов Бессарабии.

Данные таблицы 5 свидетельствуют, что в 1847-1858 гг. из Бессарабии вывозилось в Одессу в среднем ежегодно около 1 млн. четвертей хлеба (от 0,5 млн. четвертей в 1849 г. до 2 млн. в 1852 и 1853 гг.), что составляло от 23 до 76 процентов всего хлебного вывоза через этот порт. “Земледельческая газета” сообщила в 1847 г., когда вывоз составил около 1,1 млн. четвертей, что из северных и центральных уездов Бессарабии значительное количество хлеба урожая предыдущего года по весьма выгодным ценам продано на месте и в Одессе³⁶.

Но и эти данные неполны; они отражают лишь вывоз хлеба через сухопутную границу из северных и центральных уездов Бессарабии, между тем, немало хлеба вывозилось из южных уездов через днестровские пристани и переправы³⁷.

Бесспорно, что среди новороссийских губерний Бессарабия являлась одним из главных поставщиков в Одессу пшеницы, кукурузы, ячменя³⁸. Это подтверждается данными о сборе зерна в этих губерниях. Так, по подсчетам А.Скальковского, из 47,7 млн. четвертей, собранных в 1845-1851 гг., 16,5 млн. (34,6%) составляла доля Бессарабии, 12 млн. (25,1%) – Екатеринославской губернии, 10,6 млн. (22,2%) – Херсонской и 8,6 млн. четвертей (18,1%) – Таврической губернии³⁹. Это составляло 2,6 четверти на душу населения в Бессарабии и 1,8 четверти – в Новороссийских губерниях⁴⁰. При этих расчетах следует учесть, что в Бессарабии для продовольствия использовалась в основном кукуруза, а пшеница выращивались преимущественно для продажи: часть хлеба Екатеринославской и Таврической губерний вывозилась и через другие порты Черного моря.

Значительные колебания размера вывоза объясняют, как отмечалось, различные обстоятельства. Так, уменьшение вывоза в 1848 г. начальник Одесского таможенного округа мотивировал тем, что чрезмерный отпуск предыдущего года не только удовлетворил текущие потребности в хлебе за границей, но и позволил создать там запас. Немаловажное

значение имели и революции во Франции и в других государствах, нарушившие кредитное обращение и вызвавшие падение цен на пшеницу⁴¹.

Вывоз хлеба из Одесского порта стал опять увеличиваться в 1852-1853 гг., что было вызвано стабилизацией политической обстановки и неурожаем ржи в Германии и Англии⁴².

Среди губерний юга России, для которых главным торговым портом была Одесса, как отмечал начальник Одесского таможенного округа в отчете за 1851 г., значилась, наряду с Херсонской, Киевской, Подольской и Екатеринославской губерниями, также Бессарабская область⁴³.

Автор обзора хлебного вывоза через черноморские порты в 1844-1857 гг. писал, что при низких ценах поставки зерна ограничивались Новороссией и Бессарабией, отчасти южными уездами Подольской и Киевской губерний; при повышении цен в поставку втягивались вся Подольская, Киевская, часть Волынской, Полтавской, Харьковской, Воронежской, Саратовской губерний и Земля войска Донского⁴⁴.

Все же главное место в заграничном экспорте зерна через черноморские порты принадлежало Новороссийским губерниям и Бессарабской области. Инспекция сельского хозяйства Южной России в отчете за 1856 г. указывала, что "хотя с возвышением требований на хлеб, район Черноморско-Азовской торговли значительно расширился на север и восток, однако ж главное участие в отпуске принимает Новороссийский и Бессарабский край"⁴⁵. В урожайные годы Новороссийские губернии и Бессарабская область могли поставлять до 5-6 млн. четвертей зерна⁴⁶.

М.Драган также считал, что большая часть пшеницы и других сельскохозяйственных товаров Бессарабии вывозилась в Одессу. Он писал, что, отправляя через Одессу за границу зерно, преимущественно пшеницу, лен, сало, шерсть и кожи, область получает текстильные, металлические и бакалейные товары. Транспортировка в Одессу шла через Бендеры, Маяки и Аккерман. Ссылаясь на отсутствие точных сведений, из каких губерний привезены в Одессу товары, на невозможность определить объем товаров, вывозимых из Бессарабии через Одесский порт, М.Драган считал, что "между тем этот отпуск, без сомнения, значительно превосходит все прочие, судить по объему и направлению торговой промышленности и по тем огромным транспортам хлеба, которые с открытием весны до поздней осени не перестают двигаться по главной почтовой и торговой дороге Бессарабии от Бельц на Оргеев и Кишинев до Бендер"⁴⁷.

По данным Ю.Янсона, в конце 50-х начале 60-х годов из Бессарабии вывозилось в Одессу в среднем более 700 тыс. четвертей хлеба. Среди губерний, тяготевших к черноморскому побережью, в хлебном вывозе в Одессу, Бессарабия занимала второе место, уступая лишь Подольской губернии. Среднегодовое количество его составило в 1858-1862 гг. более 670 тыс. четвертей. Первое место занимала пшеница (более 290 тыс. четвертей), за ней следовали кукуруза (265 тыс. четвертей), ячмень (65 тыс. четвертей), рожь и овес. Вывозилось и значительное количество льняного семени (более 46 тыс. четвертей)⁴⁸.

Данные Ю.Янсона также не дают полного представления о вывозе бессарабского хлеба в Одессу. Некоторое количество его не учитывалось, некоторое закупалось в Бессарабии могилевскими и другими купцами, часть которого шла для винокурения в Подольской губернии, а часть сплавлялась в Одессу как подольский хлеб. Не учитывался и хлеб Южной Бессарабии, который доставлялся в Овидиополь и Аккерман и продавался здесь одесским купцам и поступал в Одессу как хлеб Херсонской губернии⁴⁹. Уменьшение вывоза в Одессу бессарабского хлеба в конце 50-х годов связан с потерей южной части Бессарабии, хозяйственным застоєм после Крымской войны, засухой и налетом саранчи. В середине 60-х годов в Одессу доставлялось из Бессарабии 1-1,2 млн. четвертей зерна⁵⁰.

Особое место с начала 40-х годов Бессарабия занимала в вывозе кукурузы, спрос на которую в Западной Европе увеличился (до этого она вывозилась только в Османскую империю и Грецию). По данным "Журнала Министерства внутренних дел" 1848 г., "... все количество кукурузы, которой отпущено из наших портов за границу, произведено преимущественно в Бессарабии"⁵¹. В 1847 г. из Одесского порта вывезено почти 32 тыс.

четвертей кукурузы⁵², из Дунайских портов – 18 тыс., через сухопутную границу – около 11 тыс. четвертей⁵³. Бессарабская кукуруза, мелкозернистая, желтого цвета, с высоким абсолютным весом зерна, была лучшей на юге России и пользовалась большим спросом на одесском рынке⁵⁴.

В начале 50-х годов доставка кукурузы из Бессарабии в Одессу увеличилась. Начальник Одесского таможенного округа писал в конце 1852 г., что “в числе зернового хлеба замечателен прошлогодний отпуск кукурузы. Вывоз этого полезного продукта за границу, бывший в иные годы вовсе ничтожным, стал постепенно возрастать с 1849 года и уже в 1851 году составлял 136461 $\frac{1}{2}$ четвертей, а в минувшем году достиг своей высшей цифры 313383 $\frac{1}{2}$ четвертей на 1594324 руб. Все вывезенное количество доставлено исключительно из Бессарабии, где едва ли бывал пример столь необычайного богатого урожая, как в 1852 году”⁵⁵.

В следующем 1853 г. в Одессу было доставлено 348,6 тыс. четвертей кукурузы на 1,8 млн. руб.⁵⁶ Начальник Одесского таможенного округа предсказывал, что кукуруза станет со временем одной из важнейших статей экспорта из Одессы⁵⁷.

В конце 50-х начале 60-х годов область оставалась основным поставщиком кукурузы в Одессу, так как ее выращивали в большом количестве только в Бессарабии и в приднестровских селах Херсонской губернии⁵⁸.

Значительное место в торговле Юга России в 30-50-х годах занимала бессарабская соль. Ее вывоз особенно увеличился после упразднения таможенной линии на Днестре⁵⁹.

Представление об этом виде бессарабской торговли дают сведения о вывозе соли через Аккерман – Овидиополь. В 1833 г. было вывезено 82,5 тыс. пудов, в последующие два года, округляя, 600 тыс. пудов; в 1836-1838 гг. отмечается повышение до 2,5 млн. пудов в год; после уменьшения до 1 млн. пудов и 738 тыс. пудов в 1839 и 1840 гг. последовало резкое увеличение до 2-3 млн. пудов в 40-х годах. Весь вывоз 1833-1850 гг. составил почти 35 млн. пудов⁶⁰.

Для определения места и значения вывоза бессарабской соли в системе торговли Новороссийского края сопоставлены данные о вывозе соли в другие губернии России по двум направлениям: из Бессарабии через Аккерман – Овидиополь и из Крыма (Таврической губернии) – через Керчь (таблица 6)⁶¹.

Таблица 6

Вывоз бессарабской и крымской соли в другие губернии Украины и России через Овидиополь и Керченский порт в 1833-1850 гг. (в пудах)*

Год	Через Овидиополь	Соотношение в %	Через Керчь			
			Всего	Соотношение в %	В том числе	
					В другие порты Азовского моря	В другие порты Черного моря
1833	82495	0,2	1175399	7,6	1066369	109030
1834	592270	1,7	1151940	7,4	1020550	131390
1835	575475	1,6	775625	5,0	753500	22125
1836	2509444	7,2	1143117	7,4	1102517	40600
1837	2136422	6,1	1431775	9,2	1397410	34365
1838	2792411	8,0	1199895	7,7	1015560	184335
1839	1029869	2,9	1054180	6,8	1013910	40270
1840	738490	2,1	310715	2,0	294515	16200
1841	2272072	6,5	382014	2,5	376404	5610
1842	1873882	5,4	405645	2,6	399005	6640
1843	2089618	6,0	400415	2,6	388135	12280
1844	2593762	7,4	167625	1,1	163400	4225
1845	2974950	8,5	393775	2,5	362685	31090
1846	2674182	7,7	995560	6,4	863290	132270

Наукові записки

1847	2473054	7,1	1159120	7,5	1087700	71420
1848	2458153	7,0	1368445	8,8	1188355	180090
1849	2721750	7,8	933865	6,0	800150	133715
1850	2360792	6,8	1054330	6,8	981235	73095
Итого	34949091	100,0	15503440	100,0	14274690	1228750

*РГИА. –Ф.19. –Оп.3. –Д.957. –Лл.194 об. –195; Ф.560. –Оп.3. –Д.883. –Л.21 и об.

Данные таблицы 6 свидетельствуют, что бессарабская соль, по качеству лучше крымской, пользовалась большим спросом на украинских рынках, особенно в 40-х годах. Ее вывоз достигал 3 млн. пудов (1845 г.) и намного превышал вывоз крымской соли через Керчь, который в 1833-1850 гг. составил 15,5 млн. пудов и никогда не превышал 1,4 млн. пудов в год. Заметна зависимость уменьшения керченского вывоза от увеличения вывоза через Овидиополь.

Из аккерманских складов соль вывозили преимущественно в Одессу⁶². В 1838 г. было учреждено пароходное сообщение между Аккерманом и Овидиополем, галеры и парусные суда также доставляли соль из Аккермана в Овидиополь – на противоположный берег Днестровского лимана⁶³. Отсюда гужевым транспортом она перевозилась в Одессу. До этого, в 1833-1839 гг., в среднем вывозилось 1,4 млн. пудов соли, а в последующие 11 лет – в среднем 2,3 млн. пудов в год. Через Керченский порт в среднем вывозилось около 860 тыс. пудов соли в год.

Увеличение добычи и вывоза за Днестр бессарабской соли привело к уменьшению ее импорта из Запутской Молдовы. Начальник Скулянского таможенного округа писал в январе 1837 г., что спрос на этот зарубежный товар с каждым годом уменьшается⁶⁴. Определенное значение имело повышение цен на соль и другие товары Запутской Молдовы, связанное с оживлением торговли дунайских портов Браилова и Галаца в 40-х годах⁶⁵.

С другой стороны, отправка соли и других бессарабских товаров в Одессу через Овидиополь, привела к сокращению оборотов Аккерманского порта. В 1818-1828 гг., так упоминалось, из других портов России и Аккерман приходило в среднем 83 судна в год, отправлялось – 81 судно. В первой половине 40-х годов их число уменьшилось, как свидетельствует таблица 7, соответственно до 18 и 11 судов. Стоимость доставленных и вывезенных товаров в первом случае составляла в среднем 6,6 тыс. рублей, во втором 7,3 тыс. рублей серебром в год.

Таблица 7

Обороты Аккерманского порта в 1840-1844 гг.*

Годы	Прибыло судов из других портов России			Отправлено судов в другие порты России		
	С балластом	С товаром	На сумму (в руб. серебром)	С балластом	С товаром	На сумму (в руб. серебром)
1840	2	21	13968	19	3	452
1842	8	26	4072	14	12	2295
1843	1	16	6703	8	7	2204
1844	17	10	1773	3	21	24341
Итого	28	73	26516	44	43	29292

* ГАОО. –Ф.1. –Оп.249. –Д.119, 1841. –Лл.5, 20 об.134

Наиболее оживленным в то время было сообщение Аккермана с портами Одессы, Евпатории, Херсона и Николаева. Статистический отчет Аккермана за 1840 г. упоминал, что 10 аккерманских купцов скупали местные товары земледелия и скотоводства для отправления на каботажных судах в Одессу и Евпаторию, а также Херсон и Николаев⁶⁶. Из

43 отошедших в 1840-1844 гг. с товаром судов в Одессу ушло 37 судов, Николаев – 3, Херсон – 2 и Сухум-Кале – 1 судно.

В 40-50-х годах торговля Аккерманского порта была незначительной. Его роль как связующего звена в торговле Бессарабии с южными губерниями Украины и России вновь возрастает в конце 60-х годов, что было связано с потерей нижнего Подунавья с портами Измаил, Килия и Рени в результате Крымской войны⁶⁷.

Оправдались надежды местных властей, сообщавших в декабре 1857 г. новороссийскому и бессарабскому генерал-губернатору, что “находясь на выгодном для коммерции пункте, город Аккерман был главным складочным местом огромных запасов соли и частью хлебных продуктов, и это, в ожидании развития впоследствии каботажного судоходства, подавало надежды, что город этот скоро станет, наряду с другими городами, приносить значительную пользу торговле и промышленности”⁶⁸.

В 30-40-х годах торговля Бессарабии с другими губерниями Украины и России велась через днестровские переправы Хотинского, Бендерского и Аккерманского округов.

В Хотинском округе торговля с Подольской и соседними с ней губерниями осуществлялась через переправу в селении Малые Атаки, с противоположного берега – через такую же переправу в местечке Жванец. В Бендерском округе торговые пути проходили через переправы в помещичьем селении Гура-Быкулуй, городе Бендеры и казенном селении Кицканы, находящихся друг от друга на расстоянии 13 верст; эти дороги вели в Одессу, Балту и западные губернии Украины. Через эти переправы велась весьма оживленная транспортировка грузов. В 1843 г. местные власти сообщали Департаменту государственных имуществ, что переправы всегда почти наполнены проезжающими и транспортами⁶⁹. Торговая дорога к Кицканской переправе, по которой вывозили соль, пересекалась с другими дорогами, в частности в станицу Бабель (Волонтировка), где бывали большие базары. Наконец, через Аккерманский округ торговые дороги вели к переправам при селении Маяки, через которые проходили в Херсонскую губернию транспорты соли и других товаров. Как сообщает источник, перевозка товаров почти всегда совершается на огромных возах, “каруцах”, в которые впрягают от одной до четырех пар волов и нагружают 40-50 пудов⁷⁰. Извозным промыслом занимались жители Бессарабии и, преимущественно, соседних украинских губерний.

В Киев бессарабские товары вывозились через город Балту, местечки Пешанка, Хашеватая, Терновка, город Умань, селения Цибермановка, Охматово, местечки Ставище и Белая Церковь⁷¹.

В Одессу они доставлялись четырьмя дорогами: Бендерской, Дубоссарской – Григориопольской, Маяжской и Аккерманской⁷².

Главной была Бендерская дорога. По данным А. Скальковского, из 10 млн. пудов груза по ней ежегодно перевозилось 7,5 млн. пудов; почти 2,5 млн. пудов перевозилось по Дубоссарской. До 1856 г. значительную роль играла Аккерманская дорога, по которой доставлялись в Одессу и соседние губернии Украины соль и виноградное вино⁷³.

Виноградное вино вывозили из Бессарабии в другие губернии России тремя дорогами: через Криуляны на Дубоссары, через Бендеры на Тирасполь и через Аккерман на Овидиополь⁷⁴.

Часть предметов межгубернской и транзитной торговли перевозилась на плотах по реке Днестр. Местная администрация сообщала в 1849 г. что, в частности, бессарабский, да и заграничный лес доставляется по реке до селения Маяки Херсонской губернии, где он выгружается на берег, а затем доставляется в Одессу гужевым транспортом; древесный уголь доставляют в Одессу сухим путем через Бендерскую переправу⁷⁵.

Анализируемые материалы позволяют сделать вывод, что после 1812 г. Бессарабия, отрезанная от прежних рынков, была превращена в колонию, в выгодный и надежный рынок сбыта украинских и российских мануфактурно-промышленных товаров. Царизм принимает активные меры для включения края в экономическую и политическую систему Российской империи. Благодаря гибкой торговой политике усиливаются и расширяются экономические

связи бессарабского рынка с общероссийским рынком. Бессарабия играет заметную роль в торговле не только украинских губерний – Подольской, Херсонской, Волынской, Киевской, Черниговской, Таврической, Екатеринославской, Полтавской, Харьковской, но и центрально-земледельческих – Воронежской, Курской, Орловской, Тульской, центрально-промышленного района – Владимирской, Московской, Калужской, Ярославской и др. Являясь выгодным рынком сбыта мануфактурно-фабричных изделий, Бессарабия занимает важное место на рынках Украины и России поставками виноградного вина, свежих и сушеных фруктов, соли, табака, скота и продуктов скотоводства, а в 40-50-х годах XIX в. она стала одним из главных поставщиков зерна в Одессу, едва ли не единственным экспортером (посредством Одесского порта) кукурузы.

Надежность украинских и российских рынков и близость Одесского порта способствовали вовлечению Бессарабии в экономическую систему Российской империи, расширению связей с мировым рынком, косвенно – развитию земледелия, животноводства и ремесла, формированию прослойки торговой буржуазии в крае. Львиная доля выгод от этих изменений доставалась землевладельческому дворянству, торгово-промышленным кругам, казне. Несмотря на это, значительная роль торговли в расширении и укреплении экономических связей Бессарабии с украинскими и другими губерниями России, в приобщении края к общероссийскому рынку, вполне очевидна.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Национальный архив Республики Молдова (НАРМ). –Ф.5. –Оп.1. –Д.13. –Лл.662-664. 2. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). –Ф. Военно-ученый архив (ВУА). –Д.18590. –Л.71. 3. НАРМ. –Ф.2. –Оп.1. –Д.1199. –Д.33. 4. Пухальский И.Д. Бессарабия – неотъемлемая часть общероссийского рынка // Научная конф. Кишин. ун-та по итогам научно-исследовательских работ за 1965 г. Секция обществ. и гуманит. наук. Сокр. тексты докл. –Кишинев, 1966. –С.53. 5. РГВИА. –Ф.ВУА. –Д.19150. –Л.4. 6. Российский государственный исторический архив (РГИА). –Ф.19. –Оп.3. –Д.965. –Лл.333-343. 7. РГВИА. –Ф.438. –Д.532. –Лл.163 об. –164. 8. Там же. –Ф.ВУА. –Д.18589. –Ч.1. –Л.92. 9. РГИА. –Ф.19. –Оп.3. –Д.965. –Лл.326-345. 10. РГВИА. –Ф.ВУА. –Д.18589. –Ч.1. –Л.92. 11. Жуков В.И. Города Бессарабии. 1812-1861. – Кишинев, 1964. –С.175-176. 12. РГВИА. –Ф.ВУА. –Д.18589. –Ч.1. –Л.90 об. 13. Там же. –Д.18590. –Л.74 об. 14. Коммерческая газета. –1830. –№12. –8 февраля. 15. РГВИА. –Ф.414. –Д.112. –Лл.8,9 об.; Д.154. –Л.4; Ф.ВУА. –Д.19150. –Л.71 об. 16. Там же. –Ф.14209. –Оп.182а. –Д.44. –Св.3. –Лл.49 об. –50. 17. Государственный архив Одесской области (ГАОО). –Ф.147. –Оп.1. –Д.17. –Л.13 об. 18. В 1818-1828 гг. в Аккерман прибыло из портов Османской империи 20 судов с балластом и 26 судов с грузом на сумму 38,7 тыс. руб., а отправлено в эти порты 41 судно с грузом на сумму 2,4 тыс. руб. // Гросул Я.С., Будах И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии. 1812-1861. –Кишинев, 1967. –С.314. 19. НАРМ. –Ф.2. –Оп.1. –Д.1199. –Л.37 об. 20. Там же. –Лл.36-37 об. 21. Там же. –Д.2776. –Л.3. 22. РГВИА. –Ф.ВУА. –Д.18595. –Л.12. 23. РГИА. –Ф.19. –Оп.3. –Д.129. –Л.22. 24. Там же. –Ф.560. –Оп.4. –Д.171. –Л.1 об. 25. РГВИА. –Ф.ВУА. –Д.18590. –Л.15 об. 26. РГИА. –Ф.560. –Оп.3. –Д.141. –Л.90. 27. Там же. –Ф.19. –Оп.3. –Д.35. –Л.73 и об. 28. Там же. –Л.74 об. 29. Драган М. Военно-статистическое обозрение Российской империи. –Т.ХІ. –Ч.3. Бессарабская область. –СПб., 1858. –С.133. 30. РГИА. –Ф.1281. –Оп.4. –Д.72. –Л.84. 31. Там же. –Л.84 и об. 32. Запук А. Сельскохозяйственная промышленность в Бессарабской области // ЗИОСХИОР. –1861. –С.392-393. 33. Мунтян М.П. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии. –Кишинев, 1971. –С.350. 34. НАРМ. –Ф.2. –Оп.1. –Д.2139. –Л.30; Д.2330. –Л.27 об.; Д.2593. –Лл.71 об. –72; Д.2815. –Л.83; Д.2983. –Л.69 и об.; Д.3588. –Л.105 и об. 35. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. –СПб., 1865. –С.72. 36. Земледельческая газета. –1847. –28 марта. –№25. 37. Часть хлеба ввозилось в Одессу через Маяки и Овидиополь, часть через Аккерманский порт. 38. Анцупов И.А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. –Кишинев, 1981. –С.42. 39. Скальковский А. Опыт хозяйственной статистики Новороссийского края. –Одесса, 1853. –С.94. 40. Гросул Я.С., Будах И.Г. Указ соч. –С.155. 41. РГИА. –Ф.19. –Оп.3. –Д.953. –Лл.104 об. –105. 42. Там же. –Л.105 и об. 43. Там же. –Л.105 об. 44. ГАОО. –Ф.1. –Оп.16. –Д.1227, 1859. –Л.35 об. 45. Там же. –Оп.248. –Д.1580, 1855. –Л.121. 46. Там же. –Оп.16. –Д.1227, 1859. –Л.35 об. 47. Драган М. Указ. соч. –С.134. 48. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. –СПб., 1870. –Приложение. –№ 44/2. 49. Там же. –С.136, 166. 50. Анцупов И.А. Указ. соч. –С.42. 51. Журнал Министерства внутренних дел (ЖМВД). –СПб., 1848. –Ч.23. –С.48. 52. По другим источникам, вывезено 38 тыс. четвертей кукурузы // РГИА. –Ф.19. –Оп.3. –Д.953. –Л.107 об. 53. ЖМВД. –1848. –Ч.23. –С.48. 54. Янсон Ю. Указ. соч. –С.222. 55. РГИА. –Ф.19. –Оп.3. –Д.937. –Л.170 об. 56. Там же. –Д.958. –Л.216. 57. Там же. –Д.957. –Л.170 об. 58. ГАОО. –Ф.1. –Оп.16. –Д.1227, 1859. –Л.34 об. 59. До аннексии края Россией вся соль бессарабских озер вывозилась в Одессу через Маяки // РГВИА. –Ф.14209. –Оп.165. –Д.30. –Св.30. –Л.2. 60. РГИА. –Ф.560. –Оп.3. –Д.883. Л.21 и об. 61. Крымская соль добывалась в районах Геническа, Перекопа, Прогнойска и Керчи. В середине XIX в. Через эти пункты перевозили около 7 млн. пудов соли //

Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – Москва, 1981. – С.180. 62. ЖМВД. –1846. –Ч.16. –С.88. 63. Гросул Я.С., Будак И.Г. Указ. Соч. –С.313. 64. НАРМ. –Ф.189. –Оп.1. –Д.47. –Л.33. 65. РГИА. –Ф.19. –Оп.3. –Д.952. –Л.104. 66. Там же. –Ф.1287. –Оп.37. –Д.80, 1842. –Л.19 об. 67. Анцупов И.А. Указ соч. –С.62. 68. НАРМ. –Ф.2. –Оп.1. –Д.6474. –Л.8 об. 69. РГИА. –Ф.169. –Оп.1. –Д.64. –Лл.14 и об., 16 и об. 70. Там же. –Л.15 об. –16 об. 71. Бессарабские областные ведомости. –1857. –№17. 72. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. –С.133-134. 73. Там же. 74. НАРМ. –Ф.6. –Оп.2. –Д.716. –Л.14. 75. Там же. –Ф.2. –Оп.1. –Д.4590. –Л.56 и об.

В.П. Газін

НІМЕЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1918 – 1919 рр. У ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОСТІ

Один із засновників Німецької Демократичної партії у 1918 р. та провідних ліберальних німецько-єврейських публіцистів вільгельмівської ери й Ваймарської республіки, головний редактор “Берлінер Тагеблатт” Теодор Вольф назвав Листопадову революцію 1918 р., яка змела кайзерівський режим, найбільшою з усіх революцій.¹

Революція, що почалася в Німеччині, була по-різному сприйнята в суспільстві й навіть у наукових колах. Ганс Дельбрюк побачив у ній кінець фрідріхіанської епохи, з якою зрослися всі його політичні думки й віра в майбутнє Німеччини, крах уявлень про організоване суспільство. Освальд Шпенглер, зі свого боку, відмічав наявність у ній “злого радикалізму”. Проте сподівався, що монархія вийде з кризи сильною, і закликав німців пережити це нещастя.²

Революція 1918-1919 рр., стверджує проф. новітньої історії Берлінського університету ім. Гумбольдта Т.-А.Вінклер, належить до найбільш спірних подій німецької історії, продуктом яких стала Ваймарська республіка. Більшість німців, на його думку, у 1918 р. хотіли демократії й чекали миру після проголошення “14 пунктів” Вільсона. Він не заперечує, що мир і демократія могли бути досягнуті навіть у рамках монархії, якби кайзер і військове керівництво примирилися із запровадженням парламентської системи, якої до жовтня 1918 р. не знала Німеччина, хоча з 1866 р. для чоловіків існувало загальне, пряме, рівне виборче право до райхстагу. Але для кайзера і військових пізня парламентаризація країни була лише тактичним маневром. Після 8 серпня 1918 р. німецьке верховне командування в особі Гінденбурга й Людендорфа не сумнівалося у воєнному краху Німеччини, і тільки тому зажадало уряду, який уклав би мир.³

Листопадова революція не була кривавою. Протягом кількох днів Німеччина з монархічного Союзу князів перетворилася в парламентську республіку. Робітничі й солдатські ради росли, як гриби після дощу.

Разом з тим, німецька революція характеризувалася низкою специфічних особливостей: а) вона почалася як стихійний бунт військових моряків у Кілі, спровокованих підступним наказом командування; б) лідери СДПН, що опинилися на гребені подій, прагнули уникнути революції, були стурбовані її розмахом. Революція для СДПН впала, як сніг на голову. Лідер соціал-демократів і голова РНУ Фрідріх Еберт признавався останньому кайзерівському райхсканцлеру Макс фон Баденському, що ненавидить революцію, як смертний гріх; в) зусилля соціал-демократів були спрямовані на те, щоб надати революції поміркованого характеру, недопустити її надмірної радикалізації: примара більшовицької революції 1917 р. в Росії з її господарським і політичним хаосом і кривавою громадянською війною лякала й відштовхувала.

У цілому, події розвивалися стрімко. 4 листопада моряки оволоділи Кілем, а через два дні в їх руках опинилося 5 міст.⁴ Вінклер вважає, що бунт переріс у революцію лише 7 листопада, коли, внаслідок падіння трону Віттельсбахів, Баварія першою здійснила перехід до республіки.

Увечері 8 листопада революційна хвиля досягла Берліна. Вранці наступного дня соціал-демократи закликали робітників до генерального страйку й рішучої боротьби “під старими спільними знаменами”. Через годину Філіпп Шейдеман заявив про свій вихід з кабінету М. фон Баденського. Тоді ж “наумбурзькі мисливці”, як особливо вірний кайзеру

батальйон, перейшли на бік повсталих. Макс фон Баденський, оцінивши ситуацію, дійшов до висновку, що уряд більше не може виконувати свої функції. Об 11.30 ранку із штаб-квартири Верховного командування в Спа (Бельгія) надійшло офіційне відречення Вільгельма II від престолу.⁵ Зразу ж після цього Еберт зажадав передачі йому влади. Цей крок він пояснював бажанням уникнути кровопролиття. На зауваження фон Баденського про необхідність уладнати питання регентства Еберт відповів, що вже пізно. А, взагалі, питання “монархія чи республіка” останній міркував залишити Національним зборам, які прийматимуть конституцію, що, думається, було демократично й правильно. Однак Шейдеман, не поставивши до відома Еберта, вже о 2 годині дня з балкону райхстагу викрикнув слова “німецька республіка”. Люди, що зібралися там, у відповідь гаряче аплодували. Тут же знайшлися спартаківці. Рівно через 2 години з балкону берлінської ратуші К.Лібкнехт кинув у натовп слова “вільна соціалістична республіка Німеччина”.⁶ Проголошені в один день дві республіки вражаюче різнилися за своїм змістом. Це не могло не привести до зіткнення між демократичними й ліворадикальними силами.

Перший відкритий скандал між Ебертом та Лібкнехтом стався уже 10 листопада на зборах робітників і солдатів у цирку Буша. Спартаківці й революційні старости підприємств хотіли запровадити контроль у вигляді Комітету дій над щойно створеною Радою Народних Уповноважених (РНУ),⁷ до якого двері для соціал-демократів були б закриті. Однак солдатські ради обурилися їхніми вимогами й не допустили цього. Такими хитрощами лівим не вдалося оволодіти владою.

Соціал-демократи, що мали більшість у самостійних солдатських радах, незабаром одержали також більшість у робітничо-солдатських радах і, нарешті, у парламенті. Майже повсюдно на місцях, як і в керівництві райху, складалася співпраця між владними структурами кайзерівського часу й новою революційною владою. У Кьольні обер-бургмістр Конрад Аденауер “без вагання став на ґрунт даних фактів”, тобто визнав те, що сталося.⁸ Чи не тому чимало так необхідних демократичних заходів залишилися нереалізованими. Однак де та революція, яка здійснила абсолютну заміну владного прошарку попереднього складу можновладців на всіх рівнях? Навіть більшовики, як відомо, користувалися послугами спеців старого режиму.

На відміну від Росії, де 5 січня 1918 р. більшовики розігнали Установчі збори, питання про владу в Німеччині розв’язувалося мирно. Загальнонімецький конгрес робітничих і солдатських Рад, що відбувся 16-21 грудня 1918 р., 344 голосами проти 98 відхилив запровадження системи Рад і прийняв рішення про скликання Національних зборів. Це була цивілізована поразка німецьких лівих радикалів. А соціал-демократи, здобувши перемогу, подали лівим перший урок демократії.

Розуміння мети революції правими й лівими було різним. Ліві сприймали революцію, як корінні зміни основ суспільного й державного ладу, як повний злам напрацьованих поколіннями людських стосунків в усіх сферах життя. Соціал-демократи – як усунення віджилих, гальмівних інституцій, як розчищення шляху до демократії та цивілізованого розвитку.

Із 514 делегатів Загальнонімецького конгресу Рад близько 320 були соціал-демократами й 100 незалежними. Ці дані засвідчують, хто користувався впливом і підтримкою в країні. Останні були лівими лібералами або безпартійними. Вожді крайніх лівих К.Лібкнехт і Р.Люксембург взагалі не отримали мандатів.⁹ Характерно: німецькі ради, в яких були представлені різні верстви населення, не хотіли нічого спільного мати з російськими “совета́ми”. Приклад Росії показував, як подібна “чиста” влада Рад (представлена лише певними пролетарськими прошарками населення) ставала партійною диктатурою.

Крайні ліві, спартаківці, зазнавши невдачі на Загальнонімецькому конгресі Рад, змінили тактику. 23 грудня збунтувалася Народна морська дивізія, яка охороняла імперську канцелярію й знаходилася під впливом лівих. Приводом стала затримка платні матросам і прагнення уряду скоротити особовий склад дивізії. Заколотники на кілька годин відключили

телефонний зв'язок імперської канцелярії, перекрили входи й виходи, заарештували уряд. Послані проти них військові загони генерала Леке зазнали поразки. А уряд Еберта змушений був включити Народну морську дивізію до складу військ республіканської охорони. Цей інцидент мав два наслідки: по-перше, 28 грудня незалежні соціал-демократи в знак протесту проти військової акції вийшли з уряду (посиливались, таким чином, незгоди серед союзників); по-друге, прусський міністр-президент Хірш звільнив з посади берлінського поліцей-президента лівого незалежника Еміля Ейхгорна, що було цілком виправданим. Провина Ейхгорна була в тому, що він із загонами берлінської служби безпеки прийшов на допомогу Народній морській дивізії і тим самим підтримав бунтівників проти уряду.¹⁰

Події кінця грудня засвідчили той факт, що спартаківці та їх союзники - ліві незалежні, не змінюючи загального курсу на соціалізм, після поразки на Загальнонімецькому конгресі Рад вдалися до силової політики. А інцидент з Народною морською дивізією, який закінчився політичною поразкою уряду Еберта-Шейдемана, надихнув лівих на перехід до масштабних силових дій. К.Лібкнехт, закликавши 5 січня 1919 р. скинути уряд, думав не просто про його зміну, а про те, щоб перешкодити виборам до Національних зборів і встановити систему Рад, подібну до тої, яку більшовики створили в Росії.

Січневі події, які невдовзі послідували, багатьма характеризуються як комуністичний заколот. Так їх, зокрема, назвали й сучасники. Бетті Шолем, матері єврейського історика релігії Гершома Шолема, січневі дні 1919 р. у Берліні запам'яталися як заколот і свавілля. У листі, адресованому сину, вона писала, що в Берліні йшли вуличні бої, що спартаківці окупували приміщення всіх великих газет і на їх бік перейшов один гвардійський полк. Вони також закликали берлінських робітників до генерального страйку та демонстрацій, однак більшість відмовлялася брати участь в акціях лівих. Більше того, комуністичних підбурювачів на деяких підприємствах випроваджували, а інколи й били до смерті.¹¹

У Берліні, а потім і в інших містах, класова боротьба супроводжувалася руйнуваннями, грабунками та беззаконням. Постраждало чимало магазинів, лавок, підсобних господарств підприємств, шахт тощо. До грабунків вдавалися, насамперед, учасники демонстрацій. Справа заходила настільки далеко, особливо в Рурі, що робітничі ради змушені були вдаватися до крайніх заходів. Зокрема, рада в Оберхаузені 1 лютого 1919 р. запровадила стан облоги. У спішно опублікованих оголошеннях доводилося до відома: "З 9 години вечора всяке перебування на вулицях забороняється. Запідозрені в грабунках та руйнуваннях будуть розстріляні за законами воєнного часу".¹² "Дуйсбурзький Фолькштімме" у листопаді 1919 р. характеризував становище на ринку товарів і спричинений цим настрій населення промислового рурського району як драматичний і вибуховий. Не цілі й гасла пролетарської революції змушували тисячі й тисячі людей виходити на вулиці, а ріст цін і нестача продуктів. А тому були й ті, хто готовий був слідувати більшовицькому лозунгу "Грабуй награвоване". Їх була меншість. Але кинуті іскри вистачало, щоб запалити велику пожежу хаосу та безладдя навіть у дисциплінованій і привченій до порядку Німеччині. Соціал-демократичні народні уповноважені, якщо вони не хотіли зрадити своїй прихильності демократії, змушені були придушити так зване "повстання Спартака", цієї меншості берлінського пролетаріату, яку КПП прагнула використати у своїх сумнівних цілях. При цьому також не було ніякого оправдання ексцесам насильства фрайкорпсів, до створення яких вдалася РНУ з початком заколоту. До перших жертв належали найбільш відомі вожді лівих К.Лібкнехт і Р.Люксембург.

Зазнавши невдачі в Берліні, ліві вдалися до ряду спроб переворотів на периферії, наслідком яких були обидві мюнхенські республіки рад у квітні 1919 р., із яких перша була анархістською, друга - комуністичною партійною диктатурою. Демократично узаконені уряди Баварії й райху змушені були виступити зі зброєю проти заколотників. Досвід ліворадикального панування меншості у квітні 1919 р. у Мюнхені наклав специфічний відбиток на політичний клімат столиці Баварії. Не випадково правоекстремістський рух Гітлера почався у Мюнхені. Тут не доводиться шукати випадковостей. Лівий радикалізм, як правило, викликає протилежний і навпаки.

Радянська та ндеерівська історіографія, приділяючи чимало уваги німецькій революції 1918-1919 рр., особливий акцент робила на так званій Баварській радянській республіці.¹³ Цей прикрий епізод в бурхливій післявоєнній історії Німеччини називався піком Листопадової революції. Марксистські теоретики завжди посилалися на квітневі події 1919 р. у Мюнхені як приклад прагнення німецького робітничого класу до соціалізму російського типу. Історія їх описана до найменших деталей. Однак окремі аспекти подій, з чисто ідеологічних міркувань, все ж залишилися поза увагою дослідників. Перша республіка, створена 7 квітня 1919 р. незалежниками й очолювана Ернстом Толлером, для якого пацифізм і гуманізм були важливішими за усупільнення засобів виробництва та соціалізм, тривала всього 6 днів і була чистою анархією. Постанови, прокламації, команди й відміна команд безперервно перекреслювали одні одних. Заходи соціалізації й реорганізації були суперечливими.¹⁴ Комуністи назвали шестиденну республіку псевдореспублікою рад, оскільки вона не відповідала російському зразку.

Скинутий законний уряд міністра-президента Йоханеса Гофмана уже 7 квітня видав маніфест, у якому пояснив: "Уряд вільної держави Баварія не відступив. Він переносить своє місцеперебування з Мюнхена. Уряд є і залишається єдиним виразником влади в Баварії". Резиденцією Гофмана став Бамберг. Сам Гофман опинився у складній ситуації. Більшість населення Баварії чекала від нього наведення порядку. До цього ж підштовхував і Берлін. Зокрема, Еберт повідомляв, що французький уряд запропонував йому направити в Баварію війська і водночас пригрозив, що доставка продуктів буде повністю припинена, якщо в Німеччині не буде спокою. Гофман хотів спочатку змусити уряд Толлера до мирної капітуляції. Еберт після січневих подій у Берліні обстоював воєнний шлях.¹⁵

Євгеній Левіне, лідер місцевих комуністів, розумів, що, залишаючись в такій ситуації збоку, можна бути звинуваченим в зраді робітничого класу. А тому, скориставшись слабкістю і невиразністю уряду Толлера, він закликав до виборів революційних старост на підприємствах і революційних солдатських представників у казармах. Через два дні після цього закликів новостворена Революційна Рада оголосила себе носієм верховної влади в Баварії й зажадала відставки уряду Толлера. Виконавча влада була передана Комісії з 20 чол. Коли 13 квітня війська республіканської охорони спробували заарештувати комуністичний уряд, втрутились солдати й прогнали їх. При цьому ради підприємств і казарм прийняли комуністичну програму дій. Законодавча й виконавча влада була передана Комісії з 15, а пізніше з 30 рад. Ця Комісія дій вибрала Виконавчий комітет з 4 чол., який очолив Левіне. Його правою рукою став Макс Левін (у 1937 р. загинув у радянському Гулагу). Почалось озброєння пролетаріату з метою створення Червоної Армії, чисельність якої оцінюється від 10 до 20 тис. чол. Червону Армію очолив кільський матрос Рудольф Ельгофер.

Після приходу до влади комуністів дії законного баварського уряду стали більш активними й цілеспрямованими. На допомогу Гофману Еберт послав дивізію регулярних військ. Разом з баварським та вюртемберзьким фрайкорпсами війська, що наступали на Мюнхен, складали в загальній кількості 35 тисяч чол. Пруський генерал, який командував ними, уже 23 квітня отримав наказ відновити владу законного баварського уряду.

У самому керівництві Баварської радянської республіки (була вона всього-на-всього болісним епізодом на тлі розладу, слабкості центральної влади, труднощів та смуту післявоєнного часу), незважаючи на небезпеку, не вщухала боротьба. Комуністи мали більшість в уряді, але не в Комісії дій. Там знаходився Толлер, як рупор опозиції проти Левіне і Левіна. Спір ішов не тільки навколо безпосередніх заходів, а й майбутнього державного й суспільного устрою, детальну програму якого комуністи вже мали. Тільки 26 квітня вдалося покінчити з внутрішніми чварами, коли Толлер, попередній голова Тимчасової Центральної ради, а тепер командувач одного з фронтів, домігшись незначного воєнного успіху під Дахау, зажадав відставки комуністичних вождів, щоб уможливити переговори з Гофманом про капітуляцію. Лідери незалежників, своєю чергою, вимагали відміни заборони буржуазної преси і відновлення поліції. Ці вимоги були підтримані значною частиною рад на підприємствах. Крайній радикалізм комуністів лякав їх

Виконавчий комітет на чолі з Левіне, не отримавши зажаданих особливих повноважень, 27 квітня змушений був до відставки. Тоді ж був створений новий Виконком на чолі з Толлером. Однак фактична влада опинилася в руках Червоної Армії та її командування, що вело до диктатури військових. Ельгофер, очевидно, знаходився під сильним впливом Левіне і Левіна. 29 квітня він вніс пропозицію вигнати на терезіанський луг представників буржуазії і розстріляти їх при наступі білих військ. Правда, більшістю голосів вона була відхилена. Проте, коли 30 квітня оточення Мюнхена стало фактом, у дворі гімназії Луїтпольда без вироку суду було розстріляно 10 заручників.¹⁶

Це був останній поштовх, який перетворив громадянську війну в Баварії в різню. Усі, хто був затриманий зі зброєю в руках, згідно відомого наказу військового міністра райху Густава Носке, були розстріляні. Близько 145 чол. загинули в боях, 226 були страчені опісля, 186 були розстріляні воєнно-польовими судами. Така ж участь спіткала й Ельгофера. Був засуджений і страчений Левіне. На довгі роки до в'язниці кинуту Ернста Толлера.¹⁷ Білий терор був куди масштабнішим від червоного, але колесо кривавого насильства запустили все-таки комуністи.

Наскільки пов'язані між собою події 13-річної історії Ваймарської республіки? Чи зародилися в подіях Листопадової революції ембріони майбутніх негативних процесів, що спіткали Ваймарську республіку? Чи змогла б ваймарська демократія приборкати політичні шторми світової економічної кризи 1929 р., якби соціал-демократи у 1918-1919 рр. більш енергійно проводили революцію? Тут чимало запитань. Однак важко заперечити той факт, що народні уповноважені почували себе не як отці-засновники німецької демократичної республіки, а "як управлінці старого світу на конкурсній основі", як висловився сам Еберт 6 лютого у своєму звіті перед Національними зборами. Вони обмежились тим, що робили найбільш нагальне: турбувалися про підтримку громадського порядку, виведення на батьківщину солдат, збереження єдності райху й підготовку виборів.

Німецькі історики схилиються до того, що треба було більш рішуче викорінювати старе. Необхідна була демократизація адміністрації, створення лояльної республіці армії, громадського контролю за владою. Украй доцільним було помінати окремих, особливо нелояльних функціонерів із військових та адміністрації. Систематично працювати з тими суспільними групами, в яких переконані прихильники республіки складали спочатку тільки незначну меншість. Особливу увагу звернути на юстицію, університети й гімназії, яких революція ледве торкнулася й вони надалі працювали так, як і до цього.¹⁸ Не слід було нехтувати в даних обставинах усупільненням гірничих підприємств, вимогою, яка наприкінці 1918 – початку 1919 року була основним гаслом страйків. Мова йшла саме про всестороннє поглиблення демократичної революції. І, цілком можливо, перша німецька демократія не загинула б і Гітлер до влади не прийшов би.

Дорікаючи соціал-демократам за нездійснене ними, не слід водночас перебільшувати їх тогочасні можливості. Між 9 листопада 1918 р. і 19 січня 1919 р. соціал-демократам не до снаги було перетворити німців у демократів.

Слід зазначити: радянська історіографія подавала Листопадову революцію як логічне продовження Жовтня. Врешті-решт, такий постулат був фальшованою ідеологічною догмою, оскільки революція із самого початку не була соціалістичною за своїм характером. А тому підсумкова оцінка, нібито німецька революція зазнала поразки, вимагає серйозного переосмислення в сенсі тих прогресивних перетворень, які були втілені нею в життя і склали цінності першої німецької демократії.

Поразка у війні й Листопадова революція викликали кризу воєнної ідеології й розгубленість в таборі прихильників анексіоністських планів кайзерівської Німеччини. Крах імперії відкинув на задній план правлячої еліти юнкерів. Сильно підупав авторитет і вплив Євангелічної церкви, яка в початку війни вбачала "здійснення господньої справедливості". У численних проповідях пасторів-євангелістів війна прославлялася як "очищуюча сила, як справедливий божий суд над народами, як релігійно обрамлена боротьба німецької протестантської культури проти західної цивілізації ідеологічного панування".¹⁹

Протверезення від фальсифікацій не наступило й після війни. Євангелічна церква була однією із тих суспільних структур, які були далекі від прагматичного аналізу того, що сталося, поразку й Листопадову революцію вважала великою трагедією Німеччини й німецького народу. Євангелісти продовжували відстоювати оборонний характер війни, яку вела Німеччина, розмахували тезою про удар кинджалом у спину. Німецький дослідник Клеменс Фолльгальс зауважує з цього приводу: "Послідовність неприйняття поразки у війні призвела до відхилення Ваймарської республіки. Священник Густав Трауб, депутат від Німецької національної народної партії, виражаючи погляди євангелічного табору, говорив: "Ваймар і республіка залишаються верхом біди, а тому революція, мати республіки, народжена із клятвopорушенням і зрадою".²⁰

Нерішучість і слабкість революції стали наслідком того, що сили, які розв'язали війну, були її рупорами, після її завершення не тільки безперешкодно вдалися до міфологізації її причин і причин поразки Німеччини, але й зуміли нав'язати німецькому суспільству хибні висновки з неї, утвердити їх у колективній свідомості нації. Такі маніпуляції створили ґрунт для охаювання революції і всього того, що було досягнуто в її ході. Вони ж породжували реваншистські настрої, спрямовані на відновлення й зміцнення духу мілітаризму і новий раунд досягнення цілей, що не були реалізовані в роки Першої світової війни. У таких умовах республіка й демократія були піддані обструкції й тиску як з боку правого, так і лівого крила суспільства при слабкому й невпевненому у правоті ладу, що становився, центру. Революція, таким чином, і в цьому її біда, не досягнула тієї маси суспільної надійності, яка б стала гарантією її стабільності й життєвості. Лише в цьому сенсі можна говорити про її кінцеву поразку в 1933 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Wolf Th. „Die größte aller Revolutionen“ // Weimar. Ein Lesebuch zur deutschen Geschichte 1918-1933.- München: Verlag C.H.Beck, 1997.- S.49; 2. Troeltsch E. „Man sprach gedämpft“ – Geburtstag bei dem Historiker Hans Delbrück am 11 November 1918 // Weimar.- S.50; Spengler O. „... bin vor Ekel beinahe erstickt“ – frühe Konturen der Gegenrevolution // Weimar.- S.57; 3. Winkler H.-A. Weimar: Ein deutsches Menetekel // Weimar.- S.16-18; 4. Winkler H.-A. Von Kiel bis Weimar – Etappen einer Revolution // Weimar.- S.51; 5. Ibid.- S.52; 6. Ibid.- S.53; 7. Ibid.; 8. Ibid.- S.52; 9. Ibid.- S.54; 10. Ibid.- S.55; 11. Scholem B. „...fortwährend Putsche u. Krawalle // Weimar.- S.64; 12. Hartewig K. Unruhen und Plünderungen im Ruhrgebiet // Weimar.- S.69. 13. Див.: Дробкин Я.С. Революция 1918-1919 гг. в Германии. Краткий очерк. - М., - 1958; Кальбе Г. Революция 1918 г. в Германии. Серия 1, № 25-26.- М., - 1958; Кенен В. Ноябрьская революция 1918 г. в Германии.- М., - 1958; Руге В. Германия в 1917-1933 гг.- М., - 1974 та ін.; 14. Kraus A. Die Münchener Räterepubliken in April 1919 // Weimar.- S.70; 15. Ibid.- S. 72-73; 16. Ibid.- S.75; 17. Ibid.- S.75-76; 18. Winkler H.-A. Weimar: Ein deutsches Menetekel.- S.20; 19. Vollhals C. Der Protestantismus in der Krise // Weimar.- S. 74-80; 20. Ibid.- S. 80.

Ю.І. Поп

УКРАЇНСЬКА СИСТЕМА ОСВІТИ У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

Чехословацька Республіка в міжвоєнний період стала тією країною, де знайшли притулок тисячі наших співвітчизників, рятуючись від лиха революції та громадянської війни. На 1925 р. українське співтовариство в Чехословаччині нараховувало близько 6000 чоловік, з яких одна третина були вихідцями із Східної Галичини. Інтелігенція складала 25%. У 1921 р. чехословацький уряд з ініціативи Т.Г. Масарика розробив і почав втілювати в життя „Російську програму допомоги“, яка, за словами першого президента ЧСР, повинна була „зібрати, зберегти і підтримати залишки культурних сил“ в емігрантському середовищі. В ЧСР виникла ціла мережа загальноосвітніх шкіл для росіян і українців (від початкових до вищих), ряд спеціальних навчальних закладів, наукових організацій. 1923 р. кількість українських професорів і студентів в ЧСР у вищих навчальних закладах, на курсах і в школах була такою: Український вільний університет у Празі (професорів – 17, студентів – 1500), Українська господарська академія в Подєбрадах (професорів – 3, слухачів – 230), випускні курси в Подєбрадах (професорів – 3, слухачів – 119), випускні курси в Йозефові (професорів – 8, слухачів – 67). Українську систему освіти представляли Український

вільний університет, Українська господарська академія в Подебрадах, Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова і Українська художня академія. Українська гімназія діяла з 1927 р. в Ржевниці. Розвитку чесько-українських зв'язків сприяли Союз друзів Українського вільного університету в Празі і Чехословацько-українське об'єднання в Брно.

В процесі навчання російські і українські студенти отримували стипендію. В 1924р. фінансову підтримку отримували 6341 студент. Емігрантська молодь відвідувала і чехословацькі школи, головним чином у Празі, а також в Брно і Братиславі. Українських учнів нараховувалось у чехословацьких школах 1018 чоловік.¹ Найбільшим інтересом серед російських і українських учнів користувалися такі дисципліни як агрономія, медицина, хімія, лісове господарство, техніка і такі наукові заклади як Вища торговельна школа, Вища гірнична школа і мовні школи. Деякі члени педагогічних колективів російських і українських шкіл працювали і в чехословацьких, насамперед, вищих школах, де викладали гуманітарні, природничі і технічні дисципліни.

Серед вищих навчальних закладів найбільше значення мав Український вільний університет (УВУ), утворений 17.01.1921 р. у Відні з ініціативи місцевих Товариства українських журналістів та Товариства друзів освіти. Спочатку було 15 осіб професорсько-викладацького складу та 90 студентів. Оскільки Відень на той час не був центром української еміграції, яким ставала Прага, там неможливо було отримати достатньої фінансової підтримки від уряду, Український вільний університет того ж року переїхав у Прагу. Це було результатом домовленостей між професорсько-викладацьким складом УВУ та владою ЧСР. Університету було надано фінансову допомогу та можливість використовувати для занять корпуси Карлова університету. Згідно рішення міністерства іноземних справ від 16.09. і 30.09.1921 р. інститут було визнано офіційно. Інаугурація відбулася в Празі 23.10.1921 р. в присутності президента Т.Г. Масарика, членів чеського уряду та відомих науковців. На той час в УВУ вже було 21 особа професорсько-викладацького складу та 702 студенти, значна частина яких паралельно навчалась у Карловому університеті, адже структура цих вищих навчальних закладів була однотипною. На початку 30-х років (1931 р.) кількість професорсько-викладацького складу та студентів збільшилась відповідно до 39 і 874 осіб. Навчання проводилося на двох факультетах – філософському та юридичному. В Українському вільному університеті в празький період його функціонування працювала ціла плеяда відомих українських професорів – історик Д. Дорошенко, географ С. Рудницький, філолог О. Колесса, мистецтвознавець Д. Антонович, юрист С. Дністрянський, лікар І. Горбачевський та багато інших відомих українських науковців. 1923 р. в УВУ було 17 професорів та навчалось 1500 студентів. З 1921 по 1945 рік Український вільний університет закінчило більше як 12000 чоловік.²

На початку 30-х рр. УВУ мав власну бібліотеку, яка налічувала 10000 книг, власну видавничу базу – 27 книг, серед яких два томи ювілейного збірника, присвяченого Т.Г. Масарику.³

В 30-х рр. університет попав у кризову ситуацію, яка була наслідком переорієнтації чехословацької зовнішньої політики на зближення з Радянським Союзом і Польщею. Були дещо обмежені можливості і права української еміграції, зменшена фінансова допомога, в результаті чого УВУ змушений був припинити видавничу діяльність. Внаслідок цього українці починають виїждати з Праги і перед війною (1939 р.) в УВУ навчався всього 61 студент. В 1938 р. розглядався варіант перебазування Університету на Підкарпатську Русь, але окупація її Угорщиною в 1939 р. перекреслила ці плани. Під час Протекторату діяльність УВУ дещо пожвавилась, оскільки на нього не поширювалася дія закону про заборону чеської вищої школи, і як єдина слов'янська вища школа в Празі прийняв на навчання чеських студентів. Після визволення Чехословаччини УВУ був ліквідований органами НКВС. На щастя, більшість професорів вчасно емігрували до Німеччини, де вже в 1946 р. Український вільний університет продовжив свою діяльність.

Другим вищим навчальним закладом, відкритим в Чехословаччині, була Українська господарська академія в Подебрадах (УГА). Офіційно була зареєстрована 19 травня 1922 р. з ініціативи Українського громадського комітету в Празі. Як і Український вільний університет, мала працювати за прикладом чехословацьких вищих шкіл, однак до ряду програм були включені і спеціальні українські лекції. Дипломи академії були визнані нарівні з дипломами споріднених чехословацьких вищих шкіл. Спочатку планувалося трирічне навчання, а з 23.05.1925 р. академія була перетворена у вуз з чотирьохрічним терміном навчання. Прийом студентів здійснювався на чотири факультети: агрономічний, лісничий, інженерний та економіко-кооперативний. Ректором академії в 1927/1928 н.р. був Сергій Тимошенко, проректором - І. Шереметинський, а секретарем доцент Іполіт Ольгерд Бочковський.⁴ Протягом свого існування в УГА працювало 119 осіб професорсько-викладацького складу (із них 26 чехів). Серед них такі відомі українські вчені як професор Ісаак Мазепа, доктор Панас Феденко, університетський професор, доктор Борис Матюшенко, доцент і журналіст Іполіт Бочковський, професор Йосип Безпалько, професор Віктор Сапіцький, доцент Якуб Моралевич.⁵

Ось як зростала Українська господарська академія в 20-х роках: в 1922/23 н.р. в академії навчалось 216 слухачів, із яких 200 чоловік щомісяця отримували державні стипендії в розмірі 550 крон; в 1923/24 н.р. слухачів вже було 349, із яких 347 отримували державні стипендії; в 1924/25 н.р. в академії навчалось 495 чоловік, із яких 466 отримували державні стипендії; в 1925/26 н.р. УГА нараховувала 541 слухачів, із яких 508 отримували державні стипендії, і в 1926/27 н.р. слухачів в академії вже було 613, із яких 508 отримували державні стипендії.

На початку 1927/28 н.р. в УГА було 413 слухачів старших курсів і 105 першокурсників, які навчалися за власні кошти. В 1927 р. 320 слухачів отримували стипендії в розмірі 450 крон. Слід відзначити, що переважна більшість слухачів УГА були українці, в тому числі і із Кубані та Польщі, далі йшли росіяни, білоруси, чехи.

Професорсько-викладацький склад Української господарської академії в Подебрадах в 1922/23 н.р. був такий: 15 професорів, 23 доценти, 7 лекторів і 4 асистенти. Крім них читали лекції в академії і 2 чеські професори.

На початку 1927/28 н.р. в УГА читали лекції 25 професорів, 21 доцент, 16 лекторів і 9 асистентів. Крім того, в академії читали лекції ще 19 чоловік – професори чеських вузів або спеціалісти. В 1927 р. закінчили навчання в Українській господарській академії 157 слухачів, більша частина яких виїхала із ЧСР працювати до Бразилії, Канади, Китаю, Франції, Польщі, Люксембургу та інших країн. Деякі із них, які отримали громадянство СРСР, повернулися в Україну, а росіяни - в Росію.⁶ Із 786 слухачів, які навчалися в Українській господарській академії, 596 чоловік отримали диплом інженера. Як і при Українському вільному університеті, при УГА працювала бібліотека (нараховувала близько 30000 книг). Широкою була і видавнича діяльність професорсько-викладацького складу, на рахунок якого було 698 наукових публікацій, 229 із яких - українські підручники, частина із них була надрукована українською мовою вперше. Вже з 1922 р. в рамках УГА в Подебрадах були організовані випускні курси, в 1924 р. переведені до Праги під управління Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. На основі цих курсів у Празі було створено в 1925 р. Українську реальну гімназію, а зареєстровано офіційно в 1926 р. В 1927 р. її переведено до Ржевнів, а в 1937 р. до Модржан, недалеко від Праги. В гімназії, яка мала свій інтернат, працювало 33 педагоги. Тільки в 1937/38 рр. тут навчалось 185 студентів. Гімназію було ліквідовано 1945 р. органами НКВС. В рамках УГА проводили свою діяльність 50 організацій, більшість із яких були культурно-освітнього характеру. Серед них було 19 наукових об'єднань, члени яких брали участь у міжнародних конференціях, займались видавничою діяльністю. Випускники працювали переважно в Західній Україні, чимало їх було і на Підкарпатській Русі. Опіку над УГА здійснювало міністерство сільського господарства, а фінансово підтримувало міністерство закордонних справ. 1928 р. МЗС перестало фінансувати цей вищий навчальний заклад і міністерство сільського господарства

видало постанову про поступову ліквідацію УГА, яка була завершена 1935 р. В процесі ліквідації в 1931 р. було утворено Комітет за збереження УГА, який спробував знайти фінансові кошти, щоб академія продовжувала свою роботу. Коли ж цього не вдалося зробити, Комітет у 1932 р. створив Український техніко-господарський інститут при УГА, який здійснював заочне навчання юнаків та дівчат. Цей інститут існує і сьогодні у Мюнхені.⁷

Третім вищим навчальним закладом був Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі, заснований з ініціативи Українського Громадського Комітету в 1923 р. Тут велася підготовка вчителів початкових та середніх шкіл, а також дошкільного виховання. 78 осіб педагогічного колективу читали лекції 178 слухачам, з яких 33 закінчили навчання з вченим ступенем доктора. Як і інші українські вузи в Чехословаччині, УПІ розгорнув широку видавничу діяльність. За час його існування було видано 44 збірки і 3 томи наукової періодики. В 1933 р. через відсутність фінансів чехословацький уряд припинив функціонування Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова.⁸

Останнім українським вищим навчальним закладом у міжвоєнній Чехословаччині була Українська художня академія в Празі, яка почала свою діяльність як вища школа 24 грудня 1923 р. Ініціатором її утворення був український мистецтвознавець і професор УВУ Дмитро Антонович. Цей вуз, де навчалося чимало і чеських студентів (згідно словника П. Томана – 59), була організована на зразок подібних європейських вищих шкіл. До початку війни школа організовувала щороку виставки картин своїх студентів, які знаходили позитивні відгуки у чеської мистецької критики (до 1939 р. їх було 13). На початку 30-х рр., в період кризи, чехословацька влада розглядала питання про закриття академії, але в 1932 р. її тодішньому керівникові Івану Кулесі вдалося досягнути згоди уряду, щоб школа була оформлена як його приватний навчальний заклад. В роки другої світової війни прийняла чимало чеських студентів, яким дала можливість навчатися, а не бути вивезеними на каторжні роботи в Рейх. Пережила вона і репресії НКВС після визволення в 1945 р., коли всі українські емігранти, яким не вдалося втекти в американську окупаційну зону, були переведені в радянські концтабори ГУЛАГу як буржуазні націоналісти і вороги радянського соціалістичного ладу.

Весною 1946 р. ця школа була перейменована в Народну академію – відділення мистецтвознавства. 10 травня 1950 р. школа була закрита. Цим самим була ліквідована остання існуюча емігрантська вища школа в Чехословаччині взагалі.⁹

До найбільш відомих українських наукових інститутів належав Український академічний комітет (УАК), організація, яка виникла в кінці 1924 р. як самостійний орган Українського історико-філологічного товариства з ініціативи професора О. Шульгіна, історика і професора Українського вільного університету і Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Цей комітет брав під свою опіку українських вчених, організації, вузи, сприяв їхнім зв'язкам з вченими інших країн, в організації взаємних зустрічей, конференцій, допомагав у видавничій діяльності тощо. Авторитет цієї організації був значним ще і тому, що її членами стали Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові та Український науковий інститут у Берліні. УКА був офіційно визнаний Міжнародною комісією інтелектуального співробітництва при Лізі Націй. Свою діяльність завершив 1940р.

Важливу роль у середовищі української наукової еміграції грало українське історико-філософське товариство, головою якого був Д. Антонович. Разом з ним працювали О. Колесса, В. Биднов, С. Наріжний, Ф. Щербина, С. Дністрянський, Д. Дорошенко та ін. Філософсько-педагогічний гурток ім. Г. Сковороди вивчав минуле і сьогодення педагогіки, Б. Матюшенко заснував Український юридичний гурток. Для більшості українських вчених „чехословацький період” став найбільш плідним етапом їх наукового шляху. Робота, проведена ними в цей час, збагатила не тільки українську і чехословацьку, а й світову науку.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Dokumenty k d jinau ruské a ukrajinské emigrace v Československé Republice (1918 – 1939). Zden k Sládek, Ljubov B loševská a kolektiv autorů.- Praha, 1988. – S. 37 – 38; 2. Mušinka A. Ukrajinská politická emigracia v meziwalečném Československu. //Historické listy. – 1993 – № 3. – S. 18 – 19; 3. Там само.- S. 18 ; 4. Dokumenty k

d jinam ruské a ukrajinské emigrace v Československe Republice (1918 – 1939).- S. 41; 5. Там само.- S. 18; 5. Tejchmanova S. Dokument o ukrajinské emigraci v meziválečném Československu. //Slovanský přehled. – 1992 – Č. 2, S.193; 6. Dokumenty k d jinam ruské a ukrajinské emigrace v Československe Republice (1918 – 1939).- S. 40–42; 7. Mušinka A. Вказана праця.- S. 19; 8. Там само.-S. 19 ; 9. Там само.- S. 19 – 20.

А.В.Войнаровський

ВІДРОДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПЛАНАХ ПОЛЬСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Впродовж ХХ ст. польське суспільство переживало гострі та болючі епізоди своєї історії, двічі за цей період доводилося відновлювати державність (а якщо врахувати оксамитову революцію 1989 р., то й тричі). В обох випадках відродження держави було безпосередньо пов'язане з світовими війнами. Але II Річ Посполита, що постала в 1918 р., істотно відрізнялась від поновленої після II світової війни у 1945 р. польської держави. Ці відмінності простежуються буквально у всіх сферах суспільного життя – устрої політичної системи, території, національному складі, економіці та інших галузях життя. Проблема відновлення Польщі після другої світової війни до цього часу є однією з актуальних проблем серед істориків та політиків. Виникає багато дискусійних питань щодо ролі СРСР у відновленні державності, політики західних країн та інші питання. Особливої гостроти набирає проблема територіальних змін у повоєнній Польщі та безпосередньо з нею пов'язана національна політика.

Побудова ефективної національної політики, з гарантіями прав та свобод представників нетитульних етнічних спільнот, є необхідним аспектом нормального функціонування будь-якої багатонаціональної держави. Після окупації 1939 р. II Речі Посполитої в повній мірі проявляється вся гострота національних протиріч. Українці та білоруси не беруть участі у військових діях осені 1939 р. проти німецьких військ, в абсолютній більшості голосують за входження до складу УРСР та БРСР. Звичайно ж, це є свідченням гострої кризи довоєнної національної політики польського уряду.

З перших днів окупації розгортається активна боротьба поляків за відновлення держави. В планах всіх політичних сил вона постає в межах 1921р. з можливими територіальними здобутками, але аж ніяк не з втратами. Отже, йдеться мова про відновлення багатонаціональної держави, і відповідно певні перспективи національної політики мають чільне місце в планах політичних сил.¹

Польська влада в еміграції і керівництво Армії Крайової (АК) усвідомлювали, що серед українців, білорусів і литовців домінували антипольські настрої. У той же час ці сили, як представляється, не використовували тих невеликих шансів на розв'язування конфлікту та підтримання діалогу з налаштованими доброзичливо у відношенні поляків українськими та білоруськими політичними силами. Це було необхідно, якщо, як планувалося в Лондоні, після війни поляки й українці збиралися жити в одній державі. Такою державою, на яку продовжував орієнтуватися емігрантський уряд у Лондоні і керівництво АК у країні, мала бути відроджена держава "польського народу".²

Окупація показала необхідність нової програми щодо національних меншостей, що враховувала б ситуацію періоду війни з її поляризацією відносин між народами Польщі. Подібна програма була відсутня як у польського уряду в Лондоні, так і в політичних сил у країні, що орієнтувалися на Захід.

Ці сили розуміли значення національного питання в Польщі. Польський уряд в Лондоні, його делегатура в країні і керівництво АК усвідомлювали, що їхні вимоги повернення до кордонів Польщі на Сході, що вона мала до 1939 р., привели б до збройного конфлікту з українцями та білорусами. Однак ці кола, не пропонуючи будь-якого вирішення питання, обмежувалися лише деклараціями загального характеру про права національних меншостей.³ При цьому позначилися протиріччя між концепціями збереження національної

держави в Польщі і принципом рівноправності, що проголошувався, для інших національностей в країні.

З цього погляду суперечливою є декларація 1944 р. Ради національної єдності - підпільного парламенту, що складався з 4-х партій, які підтримували лондонський польський уряд. У ній говорилося про "польські завдання у війні". У частині, присвяченій національним меншостям, було позначено, що визнання їхніх прав після війни прямо залежало від їхньої вірності державі і позитивному ставленню до прав та інтересів польського народу, що автоматично ставило поляків у домінуючу позицію стосовно інших народів. До того ж, постановка питання таким чином відразу налаштовувала представників національних меншин проти політики польського підпільного уряду.⁴

Лондонський польський уряд і партії, що діяли в підпіллі в країні, використовували загальні популістські гасла, що не відповідали сформованим реальностям того часу. У той же час такі партії як партія польських соціалістів намагалися відповісти на це та інші питання щодо національних меншостей. Відступивши від проголошеного ними ще до війни гасла надання автономії меншостям, вони почали зв'язувати ідею вирішення національного питання з демократизацією життя і реалізацією планів політичного самоврядування в країні, де національним меншостям повинна була бути надана повна і рівна участь у рамках польської національної держави. Таку ж позицію в питанні про національні меншості займав і людовський рух.⁵ Таким чином, все зводилося до банальних декларацій, які викликають лише відразу та недовіру до даних політичних сил у представників національних меншин.

Партія національних демократів і у воєнний час не змінила своїх поглядів з цього питання. З погляду ендеків, як їх називали, методами вирішення цього питання в післявоєнній Польщі повинні були стати колонізація районів, на котрі буде поширюватися територія країни, здійснення полонізації, обмеження цивільних прав ряду народів (заборона для німців і євреїв володіти землею).⁶ Тобто, дана політична сила обрала чіткий вектор національної політики ентоцентризму, з відповідними силовими методами.

Після червня 1941 р. відбулася стрімка еволюція підходу польських комуністів до національних проблем: вони стали предметом їхньої пильної уваги. Слова "народ", "нація" були рідкістю в документах міжвоєнної партії польських комуністів - КПП. У документах Польської робітничої партії ці слова перетворилися в основні категорії і потіснили всі інші класові і соціальні поняття. "...Метою всіх польських патріотів є значне збільшення ролі і значення польського народу у загальному фронті боротьби проти гітлеризму... Це питання не тільки нашого національного самопочуття", - писав польський комуніст А.Лямпе в 1942 р.⁷ Але серед настроїв рядових представників ППР часто домінувала думка про необхідність збереження держави в кордонах 1939 р., особливо активно її підтримували польські комуністи, котрі були мешканцями західноукраїнських земель.

Звісно ж, не потрібно забувати, що "рішуча" позиція польських комуністів здебільшого формувалася в Москві. Свідченням цьому є декларація Союзу Польських Патріотів, опублікована в Москві, де визначалися суспільно-політичні засади діяльності польських лівих сил в СРСР. В одному з розділів декларації було поставлено мету "засипати штучно створену прірву між польським народом та українським, білоруським і литовським народами", відмовившись від тих земель, що історично належать українцям, білорусам, литовцям.⁸

Вже в першій програмній відозві Польської робітничої партії в січні 1942 р. національна фразеологія в країні вийшла на перший план, а згодом початку домінувати в партійній публіцистиці. "Думка народу", "народ зрозумів", "ворог народу" - от система цінностей, якими у своїх партійних матеріалах оперували комуністи. Варто погодитися з тим, що такий поворот був у значній мірі тактичним ходом, а не відображенням радикальної переоцінки цінностей і відмовою від інтернаціоналістичної класової ідеології.⁹ Якщо для частини комуністичної еліти зміна фразеології була усього лише камуфляжем, необхідним в умовах боротьби польського народу проти німців, то багато польських комуністів сприйняли її як нову реальність і почали осмислювати дійсність у національних категоріях.

Комуністична "народна Польща", про яку багато говорилося, повинна була бути мононаціональною державою. Особливо виділяли цей факт комуністи, що перебували в період війни в СРСР.¹⁰ І саме цей аспект стане основною суперечністю у відносинах між підпільним польським урядом та польським комуністичним підпіллям. Ініціаторами концепцій національно-територіального повоєнного устрою виступлять представники цих двох основних політичних сил.

При цьому польські комуністи враховували негативний досвід міжвоєнного періоду у вирішенні питання про національні меншості, слабку суспільну підтримку власної партії в польському суспільстві. Усе це переконувало ППР у небажаності присутності великих непольських національних анклавів - німців на заході країни - на територіях, що повинні були відійти до Польщі після війни, і українців та білорусів - на сході. А ще потужнішим аргументом була "доброзичлива" протекція радянського керівництва з відповідними настановами про розширення польської держави на Захід, до споконвічних земель, та вияв доброї волі по відношенню до українського та білоруського населення на Сході і визнання його прав на самовизначення.¹¹

Компактне проживання національних меншостей, особливо вищезгаданих, могло привести до суспільної дестабілізації, ускладнити керівництво суспільством і країною в цілому, перешкодити консолідації комуністичного режиму.

Проблема однонаціональності чітко прозвучала вустами провідного комуністичного теоретика А.Лямпе, який оперував поняттям "національного принципу при побудові держави". Так, у статті "Воля нероздільна" він стверджував: "Написавши на наших прапорах гасло волі і незалежності Польщі, прагнучи до об'єднання і відродження польського народу у власній державі, дотримуючи принципу, що долю польського народу і польської держави повинний вирішувати польський народ, ми разом з тим виступаємо на підтримку волі, незалежності і національного об'єднання братерських сусідських народів".¹²

Постулат "об'єднання польських земель", зрозумілий як "посилення польського духу на заході країни і на Балтиці", широко розглядався в програмних матеріалах комуністів польської стрілецької дивізії ім. Т.Костюшко в жовтні 1943 р. У них говорилося, що "зовнішня політика повинна забезпечити Польщі стабільне існування як національної держави, тобто держави, що об'єднує у своїх кордонах усіх поляків і в той же час не прагне поширити своє панування на інші народи". Крім того, у цих документах комуністи конкретизували питання про території, що повинні були, на їхню думку, увійти до складу польської держави після війни: "Споконвічні польські землі - Сілезія, Вармія, Мазури. Східна Пруссія перестане бути bastіоном німецького імперіалізму на сході країни. Над Одером устане польська прикордонна варта".¹³

Польські комуністи, що діяли в країні в підпіллі, робили менший акцент у своїх заявах на моноетнічний характер післявоєнного польського суспільства. Ця обережність була зумовлена умовами збройної боротьби в Польщі, де головним ворогом для всіх національностей виступали гітлерівці, і комуністи розширювали коло своїх прихильників за рахунок представників національних меншостей, як це було з євреями.¹⁴

Особливо на початку, у першій програмній відозві ППР, підкреслювалося, що в Польщі, за яку вони борються, "буде рівність і братерське співіснування всіх народів". У першій партійній декларації "За що ми боре́мося" проголошений у квітні 1943 р. про це, щоправда, не згадувалося. В іншій листопадовій декларації були представлені в розгорнутому виді два принципових положення - питання про "об'єднання польських земель" і проблема рівноправності громадян, незалежно від їхньої національності. У декларації говорилися: "Усі польські землі повинні бути включені в польську державу... На заході країни і на Балтиці ми знову повинні знайти етнографічні польські землі... На сході країни на землях, століттями населених етнічною українською і білоруською більшістю, польський народ, дотримуючись принципу права націй на самовизначення, не може відмовити братерському українському і білоруському народам у праві визначити свою державну приналежність відповідно до волевиявлення народу".¹⁵ Одночасно наголошувалося:

"Громадяни держави трактуються однаково поза належністю до їхньої національності. Польська національність не може бути привілеєм стосовно тих національним меншості, які живуть на території польської держави."¹⁶

Згодом друге положення пропало з програмних документів ППР. Воно було відсутнє в Маніфесті демократичних соціально-політичних і військових організацій (15 грудня 1943р.), у декларації Крайової Ради Народової (1 січня 1944 р.) - підпільного органа влади лівих сил у країні, у Маніфесті Польського комітету національного звільнення (1944р.). У них мова йшла про повернення Польщі до територіальних володінь Речі Посполитої. Але активна позиція радянського керівництва змусила польських комуністів виступити з пропагандою моноетнічної держави.¹⁷

Далеко не останню роль у формуванні території польської держави та відповідної національної політики відіграло ставлення урядів Великобританії та США до даного аспекту в планах політичної еліти Польщі в еміграції. На даному етапі урядові кола Великобританії та США були, в першу чергу, зацікавлені в підтриманні доброзичливих стосунків з СРСР для найшвидшого здобуття перемоги над Німеччиною, а тому польське питання розв'язувалося з урахуванням радянських інтересів та ігноруванням інтересів польської еміграції. Черчілль неодноразово закликав Миколайчика та інших польських діячів в еміграції піти на поступки радянському керівництву щодо західноукраїнських та західнобілоруських земель і саме через непоступливість у цих питаннях він неодноразово йому дорікав. Адже саме така політика польських емігрантів та діячів польської підпільної держави, з точки зору Черчілля, спонукали Сталіна розпочати формування Люблінського уряду.¹⁸

Розглянувши позицію польських політичних партій в реалізації національної політики, можна зазначити наявність таких тенденцій. Фактично жодна з політичних сил не врахувала негативних наслідків попередньої політики по відношенню до національних меншин (протистояння між УПА і АК, негативне ставлення литовців і білорусів до поляків, антисемітизм поляків) і продовжували традиційні підходи, підкреслюючи при цьому зверхність становища поляків як титульної нації. Якщо й були спроби побудови нових підходів, то найчастіше все полягало в проголошенні популістських гасел в контексті здійснення загальної демократизації польського суспільства. Відсутність у польських політичних сил єдиних поглядів на розв'язання національного питання демократичним шляхом, забезпечення права національних меншин лише посилювало внутрішні суперечності та сприяло посиленню радянського тиску. Таким чином, це був один із тих факторів, що сприяли встановленню тоталітаризму радянського зразка в Польщі. З іншого боку, збіг згаданих вище тенденцій зумовив національний моноетнічний склад та територіальні межі сучасної Польщі, а також включив українців, білорусів, литовців до їх держав. Звичайно ж, всі ці події під час їх перебігу були доволі болючими, зумовили масові переселення, які стали трагічною сторінкою в житті поляків, українців, білорусів і навіть в наш час оцінюються неоднозначно та суперечливо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dybkowska A., Zaryn J., Zaryn M. Polskie dzieje. – Warszawa, 1994. – S.258; 2. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян XX ст. Курс лекцій. – К., 1996. – С.174; 3. Валихновский Т. В борьбе с реакционным подпольем. – К., 1984. – С.85; 4. Stronski H. Od konfrontacji do strategicznego partnerstwa. // Kronika – 2001 - № 34. – S.11; 5. Szepanski J. Polskie losi. – Warszawa, 1993. – S.97; 6. Там само – Р.194; 7. Валихновский Т. В борьбе с реакционным подпольем. – К., 1984. – С.83; 8. Зуев Ф. Польша в 1939-1952 гг. – М., 1953. – С.49; 9. Никольский В. Заметки офицера разведки. Польша 1944-1945 гг. // Новая и новейшая история. – 2000. – № 1. – С.29; 10. Носкова А. Судьбы польского народа. // Социологические исследования. – 1995. – № 3. – С.43; 11. СССР-Польша. Механизмы подчинения. 1944-1949 гг. Собрание документов. – М., 1995. – С.8; 12. Ochonski J. Narodzeni systemi. // Kronika Polski. – 1998. – № 35 – S.2-3; 13. Зуев Ф. Польша в 1939-1952 гг. – М., 1953. – С.28; 14. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг. – М.-Новосибирск, 1997. – С.67; 15. Ochonski J. Narodzeni systemi. // Kronika Polski. – 1998. – № 35 – S.3; 16. Валихновский Т. В борьбе с реакционным подпольем. – К., 1984. – С.89; 17. СССР-Польша. Механизмы подчинения. 1944-1949 гг. Собрание документов. – М., 1995. – С.119; 18. Mikolajczyk S. Polska zgwalzona. – Tlum, 1989. – S.73.

**СТАВЛЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПАРТІЙНОЇ ВЛАДИ СРСР ТА УРСР
ДО «ОСТАРБАЙТЕРІВ»-РЕПАТРІАНТІВ**

Під час німецько-фашистської окупації з Поділля на каторжні роботи в Третій рейх насильно було вивезено близько 200 тис. подолан. Їх репатріація, як і повернення з нацистської каторги на Батьківщину усіх колишніх в'язнів та військовополонених, виявилось тривалим, досить непростим процесом, що вимагав значних затрат коштів, сил, волі. І якої б сторони репатріації не торкнулися, скрізь проступає визначальна роль у цьому процесі партійно-державного керівництва країни, союзних республік, в тому числі Української РСР. Від їх рішень, позиції, наполегливості, дії, залежало дуже багато, якщо не все.

Оскільки усі найважливіші рішення приймалися на всесоюзному рівні, головною була роль союзного керівництва, в тому числі в долі «остарбайтерів» та інших репатріантів. Керівництво республіки, приймаючи директивні документи, як правило, дублювало постанови, накази, рішення, прийняті в Москві. У більшості випадків вони були спрямовані на виконання союзних розпоряджень, конкретизували та доповнювали їх. Суто власні постанови та рішення республіканського керівництва теж не йшли врозріз із союзним стратегічним курсом, оскільки в СРСР взагалі все підпорядковувалося Центру.

Саме в постановах, указах, рішеннях, інших директивних документах найповніше розкривається ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР і УРСР, а отже, держави, до репатріантів. Воно було досить неоднозначним, нерідко суперечливим. З одного боку, яскраво простежується наполеглива боротьба Радянської держави за повернення кожного з них на Батьківщину, намагання створити їм більш-менш сприятливі умови для життя, побуту, працевлаштування, з іншого – надмірна підозрілість до них як до вірогідних ворогів народу, посягання на їх громадянські права і свободи.

Що стосується першого аспекту проблеми (позитивного ставлення до репатріантів), то він підкріплений досить значною документальною базою. Насамперед, це документи, які створювали міжнародний імідж Радянської держави як такої, котра не залишалася байдужою до долі своїх громадян, куди б їх не заніс вихор війни, всіляко сприяла їх поверненню з далекого зарубіжжя до рідного краю. Це, зокрема, документи Кримської конференції глав держав антигітлерівської коаліції (лютий, 1945 р.):¹ «Угода стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під британським командуванням», «Угода стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під командуванням Сполучених Штатів Америки», «Угода між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та урядом Об'єднаного Королівства Великобританії і Північної Ірландії стосовно звільнених радянських громадян в Об'єднаному Королівстві»; аналогічні «кримським» документам «Угода між СРСР і Бельгією про репатріацію їх громадян, «переміщених» внаслідок війни» (13 березня 1945 р.), «Угода про утримання та репатріацію радянських і французьких громадян, що перебувають відповідно під контролем французьких та радянських властей» (26 червня 1945 р.).

Серед документів, якими забезпечувалися права репатріантів як громадян СРСР, – постанова Державного Комітету Оборони СРСР «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно забраних німцями, а також, що з різних причин опинилися за прикордонною смугою між СРСР і Польщею» (24 серпня 1944 р.), Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» (7 липня 1945 р.), «Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» (17 вересня 1955 р.), постанови РНК СРСР «Про організацію прийому і влаштування радянських громадян, що репатріюються, звільнених Червоною Армією і військами союзних держав» (6

січня 1945 р.), «Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз» (10 вересня 1945 р.) та ін. Всього протягом 1944 – 1948 рр. урядом СРСР було прийнято 67 постанов, що стосувалися долі репатріантів, із них 14 – про пільги та матеріальне забезпечення.

До найголовніших урядових директив із питань трудового та побутового облаштування репатріантів, їх громадянських та соціальних прав належать постанови «Про встановлення грошової допомоги репатрійованим радянським громадянам, які її найбільше потребують» (22 лютого 1945 р.), «Про дозвіл на в'їзд на територію Української і Білоруської РСР в спрощеному порядку всім громадянам української національності і білорусам, які визнали себе громадянами СРСР» (14 червня 1946 р.), «Про порядок призначення і виплати державної допомоги багатодітним і одиноким матерям, репатрійованим в СРСР» (19 вересня 1946 р.). Поряд з іншими урядовими постановами та рішеннями вони створювали правове поле, яке регламентувало порядок життя репатріантів у післявоєнному радянському суспільстві, визначало їх права, забезпечувало підґрунтя для соціального оптимізму.

23 жовтня 1946 р. через друкований орган вищої державної влади СРСР газету «Известия» репатріантам було офіційно повідомлено, що згідно рішення радянського уряду, особи, які повернулися на Батьківщину, здобувають всі права радянських громадян і користуються ними.²

Так, на репатріантів, котрі приступили до трудової діяльності у промислово-виробничій сфері, повністю поширювалося діюче законодавство про працю, а також всі права і пільги, якими користувалися робітники і службовці відповідних підприємств. Це ж стосувалось і репатріантів, які працювали в сільському господарстві. Уряд СРСР зобов'язав директорів підприємств та керівників міністерств надавати репатріантам роботу за спеціальністю і при необхідності переводити їх за згодою на інші підприємства, де використовувати за фахом. Репатріантам, які працювали на підприємствах міністерств вугільної та лісової промисловості, а також чорної металургії, було дозволено видавати грошовий кредит на індивідуальне житлове будівництво у розмірі 15 тис. крб. з погашенням протягом 15 років і, крім того, кредит до 5 тис. крб. на господарські потреби з погашенням його протягом 5 років. Репатріанти, котрі працювали не за місцем мешкання сімей, мали право перевезти їх до себе за рахунок коштів підприємства.

Всім робітникам і службовцям час перебування на окупованій території і в полоні у безперервний стаж роботи не зараховувався, однак загальний трудовий стаж не переривався. Репатріанти-інваліди, в тому числі й ті, які отримали інвалідність на роботі на військових підприємствах гітлерівської Німеччини, мали право на пенсійне забезпечення. Репатрійовані багатодітні матері з моменту повернення в СРСР отримували право на допомогу і пільги за багатодітність на загальних засадах.³

Репатріанти згідно з Конституцією СРСР мали право на безкоштовне медичне обслуговування, освіту, свободу совісті.

Це правове поле поглиблювали рішення республіканської та місцевої влади (постанова РНК УРСР від 2 березня 1945 р. «Про розподіл коштів між виконками облрад депутатів трудящих УРСР на витрати по прийому і влаштуванню репатрійованих радянських громадян»,⁴ постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946р. «Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності»,⁵ постанова Ради Міністрів УРСР від 2 липня 1947 р. «Про пільги і матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються в Українську РСР із Франції, Болгарії і Румунії»,⁶ постанова Кам'янець-Подільського облвиконкому та бюро обкому КП(б)У від 10 липня 1945 р. «Про зустріч і відправлення на батьківщину репатрійованих радянських громадян»,⁷ рішення Вінницького облвиконкому від 21 липня 1947 р. «Про пільги і матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються у Вінницьку область із Франції, Болгарії і Румунії»⁸ та ін.

Особливо важливе значення для утвердження проголошених державою громадянських прав і свобод тих, хто повернувся з німецької каторги на рідну батьківщину,

мала постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 грудня 1945 р. «Про внесення в списки виборців репатрійованих громадян СРСР», а також участь репатріантів у виборах до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР, місцевих рад депутатів трудящих.

Як повідують архівні джерела, на Поділлі післявоєнні виборчі кампанії пройшли досить успішно. В цьому значна заслуга й людей, котрі в період гітлерівської окупації зазнали нацистської каторги. Зокрема, у звіті відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 1 березня 1947 р. зазначається, що в багатьох районах відмічено активну участь репатрійованих радянських громадян у підготовці та проведенні виборів до Верховної Ради Української РСР, що відбулися 9 лютого 1947 р.: «...Так, наприклад, у Чернівецькому районі проживають 32 репатріанти, всі вони взяли участь у голосуванні. За повідомленням дільничних виборчих комісій, в селах Букатинка, Саїнка, Воловодіївці репатрійовані громадяни з'явилися на виборчі дільниці до 6-ї години ранку... У Літинському районі в підготовці до виборів... працювали на дільницях 18 репатрійованих, із них 4 чол. члени виконкомів сільрад, 1 член правління колгоспу. В Самгородоцькому районі агітаторами працювали 29 чол. репатріантів».⁹

Особливу активність репатріанти проявили в Гайсинському районі, де «...в період виборів до Верховної Ради УРСР членами виборчих комісій було вибрано 6 репатріантів і 108 працювали агітаторами на дільницях...»¹⁰

21 грудня 1947 р. відбулися вибори до місцевих рад депутатів трудящих. Підготовка до них відзначена ще більшою активністю подолян. Зокрема на Вінниччині «понад 65 тисяч агітаторів роз'яснювали трудящим виборчий закон і Сталінську Конституцію. Створено 1600 агітпунктів. У виборчих комісіях працювало 13000 чол.»¹¹ До цієї важливої роботи залучались й репатріанти. У Джулинському районі, наприклад, з їх числа працювали агітаторами 52 чол., Мурованокуріловецькому – 36, Тростянецькому – 16, Турбівському – 28, Хмільницькому – 185 чол.¹² Майже сто відсотків репатріантів, занесених у списки виборців, у день виборів з'явилися на виборчі дільниці, щоб віддати свій громадянський голос.

Однак у перші післявоєнні роки репатріанти мали право лише обирати. А от з обранням репатріантів депутатами рад справа виявилась складнішою – з відома державно-партійної влади, яка заздалегідь планувала якісний склад представницьких органів різних рівнів, їх імена взагалі не пропонувалися для внесення у виборчі бюлетені, або ж вносились у досить обмежених кількості. Так, жоден подолянин-репатріант у післявоєнний час не став депутатом Верховної Ради СРСР та Верховної Ради Української РСР (хоч на початок 1950 р. до неї все ж було обрано 2-х репатріантів; не з Поділля). Репатріанти обирались хіба що до сільських рад. Та й то одиниці.

Вони також мали право брати участь (причому, якнайширшу – цьому держава всебічно сприяла) у передвиборчому соціалістичному змаганні.

Організовувалось воно з центру. За основу бралось певне патріотичне починання, котре «підхоплювали маси», проявляючи при цьому «високий трудовий героїзм», намагаючись втілити намічене в життя якраз до визначеної дати. Так, ідеологічно-патріотичною мотивацією змагання у період підготовки до виборів у місцеві ради депутатів трудящих (21 грудня 1947 р.) був почин ленінградців завершити чергову «сталінську п'ятирічку» за чотири роки. Репатріанти-подоляни активно відгукнулися на цю патріотичну ініціативу.¹³

Враховуючи позитивну налаштованість репатріантів до праці, союзне та республіканське партійно-державне керівництво всебічно заохочувало репатріантів до масового соціалістичного змагання не лише під час передвиборних кампаній, а й при проведенні найважливіших народногосподарських заходів.

Оскільки переважна кількість колишніх «остарбайтерів» була зайнята в сільськогосподарському виробництві, то для держави досить важливо було, щоб полум'я трудового суперництва розпалювалося в першу чергу тут та спрямовувалось на успішне проведення весняної сівби, жнив, осіннього комплексу польових робіт, ефективний розвиток

тваринництва, якісний ремонт сільськогосподарської техніки і реманенту тощо. Це підтверджує, зокрема, інструктивний лист завідуючого відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленка, надісланий 28 березня 1947 р. в обласні відділи у справах репатріації. «Надаючи виключної ваги реалізації постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період», і, зважаючи на те, що основна маса репатріантів працевлаштована в сільському господарстві, – відзначалося у ньому, – відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР звертає Вашу увагу на залучення до соціалістичного змагання репатрійованих громадян за високі виробничі показники у весняній посівній кампанії та в боротьбі за високий врожай у 1947 році...»¹⁴

Соціалістичне змагання, незважаючи на те, що в багатьох випадках мало чисто формальний характер, сприяло відродженню досить популярного до війни стахановського руху, що базувався на небачено високому ентузіазмі людей, підвищенні продуктивності праці, а, отже, сприяло збільшенню обсягів валового продукту, допомагало швидше загоювати спричинені війною рани. Це відповідало внутрішньостратегічному курсу, здійснюваному вищим партійно-державним керівництвом СРСР. А тому держава підтримувала стахановський рух серед репатріантів, славил передовиків і, навіть, не скупилась на високі нагороди. Так, у 1948 р. Указами Президії Верховної Ради СРСР орденами та медалями Радянського Союзу було нагороджено велику групу репатріантів, у тому числі подолан. На Вінниччині найвищою відзнакою держави – ордена Леніна було удостоєно 3 чол., ордена Трудового Червоного Прапора – 5 чол., медалі «За трудову відзнаку» – 2 чол., медалі «За трудову доблесть» – 10 чол.¹⁵ На Кам'янець-Подільщині – орденом Леніна – 4 чол., Трудового Червоного Прапора – 25 чол., а подільські ланкові Зінаїда Павлівна Скопечька та Євгенія Василівна Бортняк стали Героями Соціалістичної Праці.¹⁶

Всього по Україні серед репатріантів на початок 1950 р. налічувалось 19 Героїв Соціалістичної Праці, 2 лауреати Сталінської премії.¹⁷

У той же час соціалістичне змагання було не чим іншим, як прихованою формою отримання державою додаткового продукту, фізичної експлуатації його учасників. Адже, щоб досягти рівня передовиків, очолити список ударників, учасникам змагання потрібно було не рахуватись ні з силами, ні з часом, до останку віддаватися роботі. І лише їй, в кінцевому рахунку задовольняючись суспільним визнанням, моральними стимулами та заохоченнями (удостоєнням урядових нагород, занесенням на Дошку пошани, нагородженням червоними прапорами, вимпелами, дипломами, грамотами, оголошенням подяк тощо), недоотримуючи через запроваджені державою тарифи оплати праці чималої частини зароблених коштів.

Так, фактично зовсім мізерний заробіток за повсякденну нелегку працю біля землі отримували колгоспники, в тому числі репатріанти, котрі були направлені в колективні господарства. У колгоспі «Жовтень» с. Велика Бушинка Немирівського району, наприклад, на один трудовень видавали лише по 600 г зерна.¹⁸

Взагалі ж цей показник у подільських колгоспах коливався від кількох сотень грамів до кількох кілограмів і явно не відповідав фактичним трудовим затратам, що породжувало внутрішній протест колгоспників. Багато хто, «обпікшись» на ентузіазмі, втрачав інтерес до праці, яка від них вимагалася. Держава ж не знайшла іншого засобу боротьби з цим небажаним для неї явищем, ніж вдатися до суворого адміністрування. Невироблення мінімуму трудоднів розглядалось як важкий злочин, що тягнув за собою не менш важке покарання.

21 лютого 1948 р. Президією Верховної Ради СРСР було прийнято указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і які ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Термін висилки в райони Комі АРСР, Архангельської та Кіровської областей, Карело-Фінської РСР складав 8 років. На осіб, висланих за межі УРСР на підставі указу від 21.02.1948 р., поширювалась дія постанови РНК СРСР від 08.01.1945 р. «Про правове становище спецпереселенців».¹⁹

Виселенців арештовували і під вартою відправляли в малообжиті райони суворой Півночі та Сибіру, як відвертих ворогів народу.

Цілком закономірно, що крім патріотичних мотивацій у ставленні до праці та бажання заробити на шматок хліба, репатріанти своїм трудовим ентузіазмом переслідували ще одну важливу для себе мету – захиститися від можливих репресивних заходів держави. Однак, незважаючи на щире прагнення поповнити ряди стахановців, вони ще під час перебування в Німеччині були віднесені сталінським керівництвом до неблагополучної категорії, за якою встановлювався нагляд. Він продовжувався навіть за умов, коли недавні «остарбайтери» сумлінно працювали на визначеній ділянці роботи, не проводили ніякої ворожої пропаганди, були законослухняними, нічим не виділялись серед решти членів суспільства. Нагляд здійснювали ряд державних структур, насамперед служби НКВС, а також у певній мірі партійні органи. Ось яка фраза, наприклад, зафіксована в протоколі рядових колгоспних партзборів с. Великої Бушинки Немирівського району: «Не можна вважати саме тих ворогами, котрі зараз добре працюють, а під час німецької окупації працювали на німців. Ну і хай працюють. Ми їх контролюємо, за ними спостерігаємо...»²⁰

Для зручності такого «контролю та спостереження», репатріантів адміністративно «прив'язували» до конкретної місцевості – вони мали право жити лише там, де мешкали до війни і де їх добре знали. А щоб контроль був надійним, на місцях не поспішали з видачею їм паспортів. «Паспортизацію репатріанти проходять на загальних підставах, – повідомляв в інформаційному звіті від 1 січня 1947 р. зав. відділом у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі тов. Сивачек. – У нашій області паспортизація здійснюється лише в містах, репатріанти, які проживають у згаданих місцях, паспорти отримали. В селах паспортизація не проводиться».²¹

Отже, основна маса репатріантів залишалась без паспортів, без яких добровільний переїзд до іншого регіону УРСР чи СРСР був практично неможливим. Крім того, без паспорта репатріанти не могли почувати себе повноправними громадянами СРСР.

Їх також не поспішали приймати до вищих навчальних закладів, висувати на відповідальні керівні посади, за винятком хіба що на посади керівників середньої ланки – бригадирів, ланкових, завідуючих фермами, сільськими клубами. Траплялися випадки, коли окремі репатріанти не могли влаштуватися за спеціальністю. Так, Теофіпольський райвідділ охорони здоров'я відмовився прийняти на роботу фельдшера Кравця, пред'являючи йому абсурдні звинувачення.²²

Взагалі серед інтелігенції станом на 1 січня 1947 р. у тодішній Кам'янець-Подільській області залишались непрацевлаштованими 78 учителів та 4 агрономи із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги.²³

Значна кількість труднощів суб'єктивного характеру, з якими довелося зіткнутися репатріантам на місцях після повернення додому, породила потік справедливих скарг репатріантів у радянські та партійні органи, в т. ч. в союзні та республіканські. 4 серпня 1945 р. відбулося засідання Оргбюро ЦК ВКП(б), на якому заслухано доповідь Управління у справах репатріації та повідомлення Раднаркомів РРФСР, УРСР і БРСР про облаштування репатріантів і прийнято спеціальну постанову ЦК ВКП(б) № 225 «Про організацію політико-виховної роботи з репатрійованими радянськими громадянами».²⁴ У документі зазначалось, що окремі партійні, радянські керівники стали на шлях огульного недовір'я до репатрійованих радянських громадян і не ведуть рішучої боротьби з наявними фактами їх образ та переслідування. А тому «потрібно пам'ятати, що радянські громадяни, які повернулись, знову здобули всі права... і повинні залучатись до активної участі в трудовому та громадсько-політичному житті».²⁵

Постанова в певній мірі сприяла пом'якшенню упередженого ставлення до репатріантів. Місцеві партійно-державні органи стали більш лояльними, зосередили увагу на працевлаштуванні репатріантів, посиленні політико-пропагандистської роботи серед них. Але сама недовіра до них продовжувала залишатися, як і залишалося небажання тих же радянських та партійних органів на місцях по-справжньому повернутися обличчям до

проблем репатріантів, перестати бачити в них «недолюдей», прихованих чи відвертих противників соціалістичного ладу. Це непокоїло навіть окремих вищих партійно-державних працівників республіки. Так, Л. Каганович на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, що відбулося 13 травня 1947 р., обурювався: «Звідки така пихатість у комуністів, партійних працівників до людини, яка потрапила в біду? Хай вона хоч в чомусь заплямована – потрібно очистити, не можна дивитись на неї, як на приречену. Вона ж громадянин Радянського Союзу. Особливо це слід враховувати у ставленні до репатрійованих. Частина з них не переносить такого ставлення. Деякі наші товариші доводять це ставлення до крайнощів...»²⁶

Лише згодом у звітах, котрі направлялись обласними відділами у справах репатріації у вищі державні інстанції, почала з'являтися фраза: «Грубого і політично шкідливого ставлення з боку керівних товаришів до репатріантів немає, ставлення громадськості до репатріантів добре».²⁷

Проте й за таких умов державно-партійними органами ретельно збиралися та узагальнювалися дані про антирадянські настрої серед репатріантів, про їх листування з родичами, які залишилися за кордоном. Підозра до них наростала із розгортанням в СРСР чергових кампаній чи то по боротьбі з іноземщиною, чи з космополітизмом, чи аналогічних інших. Їм була закрита дорога у відділи віз і реєстрації для отримання закордонних паспортів. Аж до «хрущовської відлиги» (середини 50-х років) вони не могли вступити в партію (КПРС). Дозволялося вступати хіба що в комсомол. Мали місце деякі інші обмеження їх громадянських прав.

Репатріанти не були сповна відторгнуті радянським суспільством. У той же час перебували ніби на його узбіччі як неблагополучна категорія населення, як вірогідні вороги народу. Дійсність, з якою вони зіткнулися у повоєнний час, змусила їх замкнутися у собі, не висовуватися, приховувати своє гірке минуле, соромитись і боятись його впродовж десяти років.

Отже, ставлення до репатріантів вищого партійно-державного керівництва СРСР, яке уособлювало Радянську державу, та вищого партійно-державного керівництва УРСР, яке уособлювало Українську державу в складі СРСР, було неоднозначним, нерідко суперечливим, характеризувалось як позитивними, так і негативними якостями. Найповніше воно проявилось у прийнятих ними директивних документах, а також у реалізації внутрішньої політики стосовно цієї категорії людей. Визначальною була роль союзного керівництва, в руках якого зосереджувалася реальна влада в країні і чий рішення були обов'язковими для виконання всіма союзними суб'єктами.

Нормативна база, прийнята вищим партійно-державним керівництвом СРСР стосовно репатріантів, умовно поділялася на чотири основних блоки: документи, що створювали міжнародний імідж Радянської держави як такої, котра твердо і послідовно боролася за повернення на батьківщину всіх своїх громадян, які в результаті Другої світової війни з різних причин опинилися за її межами; документи, котрі забезпечували основні права репатріантів як громадян СРСР; документи з питань працевлаштування та соціально-побутового обслуговування репатріантів після їх повернення на батьківщину; документи, які заземляли права та свободи репатріантів як «неблагополучної категорії населення».

Поряд з аналогічними документами, прийнятими на республіканському та місцевому рівнях, вони визначали правове поле, котре регламентувало порядок життя репатріантів у післявоєнному радянському суспільстві.

У юридично-правовому плані репатріанти були формально зрівняні в правах з рештою радянських громадян, вони, як і останні, користувалися соціальними пільгами та захистом.

Серед основних прав, які держава надала тим, хто повернувся додому з нацистської каторги, було виборче. Репатріанти брали участь у виборах до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР, до місцевих рад депутатів трудящих. Окремі залучались до проведення виборів як агітатори та члени дільничних виборчих комісій. Проте всі

репатріанти мали можливість лише обирати. Лише незначна кількість їх стала депутатами місцевих рад депутатів трудящих.

Іншим важливим, забезпеченим державою було право на працю. Репатріанти розглядалися в СРСР як суттєвий резерв та потужне джерело робочої сили. Тому держава була зацікавленою у використанні їх робочих рук, максимально подбала про працевлаштування буквально кожного, хто повернувся на Батьківщину.

Вона також стимулювала соціалістичне змагання, яке сприяло відродженню стахановського руху, підвищенню продуктивності праці. Для його розвитку держава не скупилась навіть на найвищі нагороди, забуваючи однак про справедливу грошову оплату працюючим, особливо в сільській місцевості, де була зосереджена основна маса репатріантів. Виходячи з того, що змагання є досить ефективною формою швидкого отримання додаткового валового продукту, намагалася витиснути з учасників трудового суперництва всі сили. До тих, хто відмовлявся ударно працювати (зокрема, не виробляв встановленого мінімуму трудоднів), вживала вкрай суворі заходи, як до фактичних ворогів народу. Тому сумлінну працю репатріантів слід розглядати і як своєрідний захист від можливих репресій з боку держави.

Крім дешевої робочої сили, вище партійно-державне керівництво СРСР, а заодно й вище партійно-державне керівництво УРСР розглядали репатріантів як неблагополучну категорію населення, вірогідних ворогів народу. Тому за всіма, хто повернувся з нацистської каторги, здійснювався відкритий та прихований нагляд. Мали місце й інші утиски громадянських прав та свобод колишніх «остарбайтерів» з боку держави: адміністративна прив'язка до конкретної місцевості, неповна паспортизація, неможливість здійснити поїздку за кордон (навіть із туристичною метою), перешкоди у здобутті вищої освіти, кар'єрному рості тощо.

З волі держави репатріанти опинились на узбіччі суспільства, впродовж дуже багатьох років несли принизливий морально-психологічний тягар недовіри до них з боку тієї ж держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4 – 11 февраля 1945 г.: Сборник документов /МИД СССР. Гл. ред. комисс.: А. А. Громыко (гл. ред.), И. Н. Земсков и др. – М., 1984. – 302 С.; 2. Известия. – 1946. – 23 октября; 3. Державний архів Вінницької області (ДАВО).- Ф. Р – 1998. Оп. 2.- Спр. 52.-Арк. 43; 4. ДАВО.-Ф. Р – 2700.- Оп. 5.-Спр. 380.-Арк. 8; 5. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО).-Ф. П – 1.-Оп. 2.-Спр. 252.-Арк. 44; 6. ДАВО.-Ф. Р – 2700.-Оп. 5.-Спр. 395.-Арк. 10 – 12; 7. Державний архів Хмельницької області (ДАХО).-Ф. Р. – 338.-Оп. 6.-Спр. 8.-Арк. 33; 8. ДАВО.-Ф. Р – 2700.-Оп. 5.-Спр. 124.-Арк. 242 – 243; 9. ДАВО.-Ф. Р – 2700.-Оп. 5.-Спр. 390.-Арк. 26 – 27; 10. Там само; - Арк. 37; 11. ДАВО.-Ф. Р – 2700.-Оп. 5.-Спр. 174.-Арк. 26; 12. ДАВО.-Ф. Р – 2700.-Оп. 5.-Спр. 393.-Арк. 46; 13. ДАВО.-Ф. Р – 2700.-Оп. 5.-Спр. 390.-Арк. 37; 14. ДАВО.- Ф. Р – 2700.-Оп. 5.-Спр. 394.-Арк. 29 – 30; 15. ДАВО.-Ф. Р – 2700.-Оп. 5.-Спр. 393.-Арк. 44 – 45; 16. ДАХО.-Ф. Р – 338.-Оп. 14.-Спр. 6.-Арк. 114 – 116; 17. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М., 1996. – С. 311; 18. ДАВО.-Ф.П – 152.-Оп. 13.-Спр. 152.-Арк. 41; 19. Там само. - Арк. 7; 20. Там само; - Арк. 26; 21. ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 3, арк. 7; 22. Там само; - Арк. 6; 23. Там само; 24. ДАЧО.-Ф. П-1.-Оп. 2.-Спр. 23.-Арк. 48 – 49; 25. Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 311; 26. ЦДАГО України.-Ф. 1.-Оп. 6.-Спр. 1104.- Арк. 52; 27. ДАВО.-Ф. Р – 2700.-Оп. 5.-Спр. 390.-Арк. 97.

А.О. Несторович

ПОЛЬСЬКО – РАДЯНСЬКЕ КУЛЬТУРНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У 1970 – 1980-х рр.

Процеси культурного розвитку Польщі 1970 – 1980-х рр. неможливо об'єктивно оцінювати поза контекстом загальної для Східної Європи радянської “інтернаціональної співпраці” у різноманітних сферах творчої діяльності. Національна культура ПНР цієї доби змушена була розвиватися під переважним впливом пануючої ідеології. Головними чинниками, що визначали напрямок поступу польської культури, були внутрішня політика

правлячої Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) та директиви Москви як гегемона у регіоні. "Соціалістична солідарність" – по суті сателітарність країн Східної Європи щодо СРСР, була закріплена 21 квітня 1945 р. Договором про дружбу, взаємодопомогу та співпрацю між Народною Польщею і Радянським Союзом. Продовження цієї угоди на двадцять років у 1965 р. офіційно підтвердило "братерську спілку", засновану на єдності соціально-політичного устрою та ідеології. На УІІ з'їзді ПОРП перший секретар ЦК Едвард Герек зазначив, що "для життєвих інтересів польського народу та держави головне значення мають дружба, спілка й співпраця з СРСР, які складають міцну основу незалежності, суверенітету та миру для Польщі".¹ Питання всебічної, в т.ч. культурної, співпраці як одного з основних факторів взаємин між державами, обов'язково відзначалось і радянськими партійними лідерами, зокрема на ХХУ з'їзді КПРС.²

У даній статті автор ставить за мету аналіз деяких аспектів культурної співпраці СРСР та Польщі у 1970-1980-х рр., визначення механізму розповсюдження головних аксеологічних аспектів радянської культури у ПНР, з'ясування появи нових світоглядних чинників польського суспільства, використання офіційних джерел впливу на ментальність соціуму з метою його радянізації. Складну систему польсько – радянських культурних взаємин широко репрезентували стосунки в царині літератури, кінематографії, музичного мистецтва й різноманітного гатунку інтернаціональні обміни інформацією в даних питаннях. Через призму окреслених напрямків культурного життя вирізняються базові аспекти польсько – українського арт-діалогу 1970 – 1980 – х рр.

Україна як одна із республік СРСР також була включена в контекст польсько-радянського культурного співробітництва. Звичайно, всі важелі влади тримала Москва, однак підкреслювалося значення УРСР в поступі зв'язків Радянського Союзу із Польщею (поряд наводились однаково вартісні за сенсом контакти ПНР із Білорусією та республіками Прибалтики). Поеднання у методиці дій Кремля офіційних гасел дружби і братерства із справжнім підтекстом великодержавного шовінізму складали суть культурної політики. Так, правило "розділяй та владарюй" виявлялось у польсько-радянських стосунках передусім у формуванні негативного образу поляка в Україні через історичні стереотипи "білополяк", "шляхетське засилля", і це поряд із постійним нагадуванням про братні народи УРСР та ПНР.³ Культурна співпраця мала першопочатково вестися на ґрунті звичних радянському загалу ідеологем.

Початок культурно-ідеологічної експансії СРСР у Польщі було покладено 30 червня 1956 р., коли було підписано радянсько-польську "Угоду про культурну співпрацю". У зініційованому Москвою тексті зазначалося, що в подальшому визначається "розвиток обміну духовними домовленості цінностями для повного ознайомлення народів СРСР та ПНР із досягненнями культури двох країн".⁴ Ця угода передбачала подальший поступ зв'язків у царині науки, культури і мистецтва, юридично закріплювала радянські пріоритети у спрямованості польської культури. Згідно з положеннями Договору про дружбу, співпрацю й взаємодопомогу, поновленого у 1965 р., 14 грудня 1970 р. у Москві було підписано "Угоду про культурне та наукове співробітництво" між СРСР та ПНР терміном на десять років. Зв'язок культури та ідеології радянського гатунку підкреслювався офіційним терміном "культурно-ідеологічна співпраця", що передбачав єдність поступу польського мистецтва, музики, кіно, драматургії із стереотипами правлячого режиму. Головним інструментом впровадження ідеом Радянського Союзу серед польського соціуму виступало створене ще у 1945 р. Товариство польсько-радянської дружби – масова громадська організація під контролем ПОРП. Фактично усі культурні заходи у Народній Польщі, пов'язані із співробітництвом з СРСР, проходили під наглядом цього об'єднання.

Типовим прикладом процесу культурного обміну між Радянським Союзом та Польщею була політика в сфері видавництва та художньої літератури. Головним критерієм у відборі матеріалів для широкого читацького загалу були "висока ідейна та художня цінність", що підкреслювалось у більшості анотацій. Це означало, що перелік книг до видання зумовлювався не попитом читачів, а виключно ідеологічними критеріями, передусім

лояльності до режиму. Чільне місце у ознайомленні польського читача із досягненнями радянської літератури, займали твори марксистсько-ленінського спрямування, головним чином праці Леніна та його послідовників. Обов'язковість знання цих “бестселерів” спонукала до постійних перевидань. Крім того, з маси назв творів радянської літератури відбирались найбільш “потрібні” для нерадянських читачів. Зокрема, *Rocznik Statystyczny kulturalny* за 1974 р. ілюструє процес експансії радянської культури у Польщі наступними фактами: із 627 видань 411 належали апологетам радянського способу життя, на зразок А.Гайдара, В.Маяковського, М.Горького. Інші 216 назв із “класики радянської літератури” – споряджені відповідними коментарями: О.Пушкін та Л.Толстой. Тираж радянських книг польською мовою склав за один лише 1974 р. 17320 тис. примірників, і це не рахуючи творів “вождів”, брошур, періодики.⁵ Іншим аспектом впливу на польську громадську думку через книжкову продукцію були акції передачі бібліотечок певної тематики до ПНР із “міст-побратимів” УРСР. Так, у 1970 р. із Запоріжжя у Вроцлав було надіслано 335 видань, присвячених ленінському ювілею,⁶ із Києва до Кракова спеціалізована бібліотечка “Ленін та Україна”⁷ тощо.

Подібним чином відбирались і твори польської літератури для друку в СРСР. Книги Г.Сенкевича, А.Міцкевича, Б.Пруса та ін. обов'язково мали ідеологічно виважені коментарі й анотації. Широкого розмаху у середовищі літераторів набрала апологетична письменницька кампанія “Книга друзів” – видання польською мовою російської та радянської книги, що проходила у 1970-1980-х рр. Звичайно, головною ідеєю цього заходу було славослів'я на адресу комуністичних ідеалів. Однак на сторінках поетичних збірок польські читачі змогли ознайомитись із творами А.Ахматової, Б.Пастернака та інших незаангажованих письменників.

Зразком офіційних заходів, що демонстрували співпрацю польських і радянських літераторів, стали Дні радянської літератури у Польщі та Дні польської літератури в СРСР. Лозунгом цих заходів стало “Книга на службі прогресу й миру”. Звичайно, прогрес розумівся виключно поступом світової соціалістичної системи. Всі літературні студії, обміни думками і в ПНР, і в СРСР тримались під пильним контролем служб безпеки.

Культурне співробітництво Радянського Союзу з Польщею специфічно виявлялось у сферах музики, театру та кіно. Зважаючи на масовість кола споживачів їх продукції, вони в першу чергу мали сприяти “ідейно-теоретичному зростанню” польського загалу. Починаючи з 1965 р., у м.Катовіце проводяться музичні фестивалі, де пропагуються здобутки російської класичної музики. Іншим дозволеним аспектом обміну досвідом між композиторами й виконавцями двох країн була популярна музика. Постійно відбувались обміни аматорськими колективами виконавців пісні й танцю, здебільшого між підприємствами–“побратимами”, також брали участь в гастролях і професійні митці. Звіти до ЦК Компартії УРСР щороку затверджували лімітовану кількість таких колективів для кожної області, що контактувала із воеводствами ПНР. Великі зусилля докладались щодо боротьби із “буржуазною музичною культурою”, зокрема такими її проявами як рок, панк тощо. Взагалі, композитори не могли бути поза ідеологічною боротьбою за перемогу соціалістичних цінностей. Це неодноразово підкреслювалось у висвітленні роботи фестивалів російської та радянської музики у містах Лондек-Здруй, Зелений Гурі, багаточисельних обмінів ансамблями і солістами. Єдиною творчою альтернативою залишався фольклорний напрямок, однак постійно панувала загроза бути затаврованим як “буржуазний націоналіст” при виході за жорстко встановлені рамки.

Театральні постанови в ході культурного обміну також мали слугувати пропаганді радянських ідіом або російської культурної першості. Так, у 1970-х рр. більшістю польських театрів було проведено акції показу творів російської драми. Під знаком дружби між театральними діячами різних країн у СРСР пройшов фестиваль польської драматургії, охопивши до ста театрів.⁸ Головним принципом, на якому базувалась робота по культурному обміну, було відзначення ювілеїв радянських свят. Обов'язковими були такі “знаменні дати” як день міжнародної солідарності трудящих (1 травня), роковини жовтневої революції, святкування відродження Польщі (липень), ювілеї перемоги у Великій Вітчизняній війні. У

1975 р. на честь тридцятиріччя перемоги відбувались чисельні офіційні акції радянських і польських театральних колективів. Зокрема у Польщі проходили гастролі театру ім. І.Франка із м. Києва (Катовіце, Краків, Ополе).⁹ Постійна присутність у репертуарі польських театрів російської та радянської класики стала обов'язковим явищем.

Кіномистецтво у культурному обміні ПНР та СРСР займало вагомий частку, оскільки, на відміну від театру, було більш популярним серед загалу. Ювілей Леніна 1970 р. став формальним приводом нової хвилі радянської кіноекспансії. У процесі контактування регіонів ПНР та УРСР обов'язковими стають надсилання до Польщі фільмів з яскраво ідеологічним забарвленням. Наприклад, до Краківського воєводства з нагоди вищезгаданого ювілею надіслали стрічку "Україна - пісня моя",¹⁰ із Запоріжжя до Вроцлаву апологетичний комуністичний ідеології фільм "Дніпровська балада".¹¹

Вже у 1972 р. відбувся перший масштабний фестиваль радянських фільмів у Польщі, у 1973 – 1974 рр. проходили спільні польсько-радянські наради з питань кінематографії. У 1976 р. між Радянським Союзом та Польщею було підписано угоду про співпрацю у сфері кіно.¹² Головною тематикою фільмів, що брали участь у культурному обміні, були: діяльність партійних ватажків та співпраця компартій у минулому й сучасному (наприклад, фільм "Ленін у Польщі", 1966 р.), визвольна місія СРСР під час Другої світової війни ("За вашу і нашу свободу", 1968 р., "Пам'ятай ім'я своє", 1975 р.), сучасна польсько-радянська дружба, висвітлена виключно патетично ("Легенда", "Очима друзів", 1970 р.), ("Газопровід", "Альпіністи", 1976 р.). Взагалі, на широкий огляд не можна було запропонувати жодного фільму, що не мав ідеологічного навантаження. Більше того, коли у польських кінотеатрах демонструвалася класика жанру на зразок фільмів "Війна та мир", "Брати Карамазови" тощо, перед сеансом обов'язково надавався ідеологічний коментар, оскільки на думку працівників ПОРП подібні стрічки мали "складний (читай – нелояльний – А.Н.) сюжет та філософське тлумачення".¹³

Обмін радіопрограмами між регіонами ПНР та УРСР завжди включався у контекст загальної ідеологічної кампанії, оскільки навіть окремі трансляції мали використовуватись у руслі радянського поступу на польських теренах. Влаштовувалися конкурси на кшталт "Плоди братерської дружби", "Ленінські ідеї дружби народів у вашому житті", семінари для фахівців "Газети і радіо в боротьбі за інтернаціональне виховання трудящих",¹⁴ спеціальні радіодні регіонів із публічним славослів'ям КПРС. Взагалі, слід зазначити детальну спланованість та сувору звітність за кожну хвилину інтернаціонального ефіру.

Таким чином, можна зробити висновок, що в процесі культурного співробітництва СРСР та ПНР головним і визначальним чинником були потреби, диктовані ідеологічною експансією Кремля. Польсько-радянська співпраця у царині культури мала сприяти поширенню лише досягнень російського та радянського кіно, літератури, драматургії, музичного мистецтва, бути "фактором комуністичного виховання народних мас".¹⁵ Висувалась і всебічно підтримувалась ідея культурної єдності соціалістичних країн, інтернаціоналізму як провідного принципу у справах культурних контактів (фактично, об'єднання всіх народів єдиною псевдорелігією радянського гатунку). Не відкидаючи позитивного моменту творчого спілкування митців обох країн, слід зауважити, що культурні діячі СРСР та ПНР були максимально заангажовані системою, поставлені у жорсткі рамки дозволеного. Проводилася постійна боротьба із "буржуазними впливами" у культурі. Польська національна культура була атакована радянськими ідіомами, що намагалися перешкодити її специфічному розвитку. Однак, незважаючи на ідеологічний тиск з боку СРСР, польські митці намагались уникнути штампів, гідно виявити особливості власного національного надбання.

Падіння радянського режиму у ПНР звело нанівець штучні, проте обов'язкові прорадянські тенденції у розвитку польської культури. Розрив лінії жорсткого контролю з боку партійних органів припинив дисбаланс у розвитку культурних тенденцій. Також слід зазначити, що сам процес дерадянзації у ПНР виявив слабкість авторитарного режиму, його поверховість щодо міцності національних традицій. Діяльність опозиції, що протидіяла

активному радянському впливу у ПНР, довела спроможність поляків чинити опір зовнішньому тиску і його внутрішньосоціальним провідникам. Власне, балансування ПОРП між тиском з боку Москви та зростанням демократичних сил яскраво показує, що польська громадська, політична й культурна свідомість вистояла під натиском могутньої ідеологічної хвилі з СРСР. Польща протягом кількох років по скиненню одноосібного панування ПОРП пододала авторитарні перегини у культурному розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Przemowienie I sekretarza KC PZPR tow. Edwarda Gierka wygłoszone na otwarciu YPI zjazdu. // Nowe Drogi, 1980. – Nr. 3. – S. 89; 2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 137. – Арк. 45; 3. Шевченко І. Польща в історії України // „І”. – Незалежний культурологічний часопис. – 1997. – № 10. – С. 6-23; 4. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с дружественными государствами. Выпуск XI11. – М., 1960. – С. 646; 5. Rocznik statystyczny kultury. 1974. – Warszawa, 1975. – S. 232-233; 6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 137. – Арк. 145; 7. Там само. – Спр. 138. – Арк. 36; 8. Правда. – 1976. – 17 ноября. – С. 5; 9. Правда. – 1975. – 9 мая. – С. 5; 10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 138. – Арк. 36; 11. Там само. – Спр. 137. – Арк. 154; 12. Міжнародні повідомлення. // Экран. – 1976. – № 3. – С. 13; 13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 138. – Арк. 5; 14. Там само. – Спр. 137. – Арк. 45; 15. Balicki S. Wspolpraca kulturalna polsko – radziecka. – Olsztyn, 1967. – S. 3;

Історіографія та джерелознавство

Ю.В. Лезун

**ДЖЕРЕЛА З СЕЛЯНСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЇ КІНЦЯ XVIII-ПОЧАТКУ XX ст.
(на прикладі мікропопуляції з Ольгопільського повіту Подільської губернії)**

Генеалогія як наукова дисципліна, яка вивчає походження та історію окремих родів або прізвищ, базується на історичних документах, що відображають життя та діяльність особи, її станове походження, правовідносини з державою та іншими людьми.

Традиційно основна увага дослідників припадає на вивчення генеалогії вищих верств суспільства. Це відбувається, по-перше, через домінуючу роль шляхти, старшини, дворянства, купецтва та ін. у житті спільноти, а по-друге, завдяки потужному стимулюванню з боку тих, для кого генеалогія була справою соціального статусу, суспільного престижу або просто марнославства.

Однак, вже минуле століття остаточно зрівняло всіх членів українського громадянства у наданні шансів для реалізації своїх можливостей. Сьогодні найвищі щаблі соціальної драбини у нашому суспільстві здебільшого займають діти колгоспних селян та радянських службовців. Таким чином, поступово створюється матеріальна основа для поширення генеалогічних досліджень на нові ділянки та напрями. При цьому слід пам'ятати, що предки переважної більшості сучасних українських громадян належали до сільського населення, яке кількісно переважало міщан значну частину XX століття.

І хоча селянська генеалогія перетворилася на одну з найбільш потенційно перспективних її галузей, вона досі існує лише у зародковій стадії. На думку сучасних дослідників, такий її стан обумовлений широко побутуючою хибною стереотипною думкою про неможливість здійснення вагомих селянських генеалогічних реконструкцій з причин начебто повної відсутності або поганої збереженості в Україні масових джерел до селянської генеалогії¹. Однак навіть побіжне ознайомлення зі змістом українських регіональних та центральних архівів переконує, що це не так. Попри розпорошеність та значні матеріальні втрати, зберігаються групи джерел, які надають можливість реконструювати родоводи непривілейованого населення Правобережжя як мінімум до кінця XVIII ст. Ці групи неоднорідні за своїм значенням, але за комплексного використання дозволяють отримати позитивний результат.

Прикладом зазначеної тези може слугувати мікропопуляція, що складається з двох населених пунктів – власне с.Ободівка (у різні періоди своєї історії містечко Ободівка, с. Старо-Ободівка) та с. Нова Ободівка (Слободо-Ободівка). Вони тісно пов'язані між собою, належали до однієї панської економії, нерідко розглядалися як один населений пункт. Природним кордоном між селами є р.Берладинка з низкою ставків.

Питання часу появи тут населеного пункту остаточно не з'ясоване². Принаймні на середину XVII ст. тут було значне укріплене поселення. Вказівка П. Алеппського про наявність у селі двох церков (Успенської та Михайлівської) свідчить про вже існуючий у ті часи поділ на основне село та його слободу.

Протягом другої пол.XVII - поч.XXст. Ободівка вирізнялася серед населених пунктів округи своєю населеністю. За переписом 1897р. чисельність жителів містечка (7.754) лише незначно поступалася повітовому місту Ольгополю (8.134) та містечкам Бершаді (8.885) й Чечельнику (7.993). Однак за кількістю православного населення, а отже селян, Ободівка передувала в повіті³. Таким чином, як об'єкт дослідження генеалогії селянства, Ободівка є в певному сенсі показовим населеним пунктом.

Хоча та чи інша генеалогічна інформація міститься у будь-якому виді архівних документів, найбільшу увагу дослідників справедливо привертають групи джерел, що зберігають її у найконцентрованішому вигляді – облікові матеріали. І передують тут два

основні напрями облікової документації в Російській імперії – адміністративне та церковне фіксування населення.

Першу з груп представляють переписні листи загальноросійського перепису 1897 р., різноманітні документи, що фіксували рух переселенців та, звичайно, ревізькі казки від 5-ї по останню, 10-ту ревізію.

Ревізійний облік мав за мету укладання повних списків одиниць оподаткування. Відповідно, і списки ці мали вид і форму жорстко детерміновані потребами фіскального відомства. Якщо такою одиницею був двір – маємо подимну систему перепису з фіксуванням лише господаря обійстя. А перехід на подушне привів до суцільних переписів чоловічого оподаткованого населення. Разом з тим оподаткування було головною, але не єдиною метою державного обліку населення. Поряд з фіскальними причинами проведення ревізій відзначається їхнє значення у забезпеченні виконання рекрутської повинності. Одночасно держава прагнула зібрати додаткові свідчення про своїх громадян. Тому при проведенні окремих ревізій переписувалося жіноче населення, неоподатковані стани, вказувалися інші додаткові відомості як то – національність, релігійна належність, фізичні вади тощо.

Таким чином, саме ревізькі казки є найповнішим і найсистемнішим джерелом обліку населення Правобережної України від кінця XVIII - до початку другої половини XIX ст. На території регіону були проведені V (1795-1796 pp.), VI (1811 p.), VII (1815-1817 pp.), VIII (1834p.), IX (1850-51 pp.), X (1858 p.) загальноросійські ревізії населення. Серед них п'ята може справедливо вважатися першим загальним переписом населення краю.

Ревізькі казки, як правило, складалися і подавалися в маєтках – поміщиками чи їх уповноваженими, у державних селах - старостами й іншими посадовими особами, що відповідають за вчасне проведення ревізій, у містах - представниками міської влади. Обов'язковому включенню до складу податного стану підлягали особи, випадково пропущені за попередньої ревізії, або втікачі, що повернулися; особи, у яких минув пільговий термін звільнення від подушного податку; особи, що повернулися в оподаткований стан (наприклад, ченці, що залишили свій сан тощо).

Зміст ревізьких казок дозволяє встановити наступні свідчення: станову належність платника податків, його прізвище, ім'я, по батькові, вік і місце постійного проживання, чисельність у родині дітей, родичів і "робітних людей" із указівкою їхніх прізвищ, імені, по батькові, віку і станової належності. У додатковій колонці містилася інформація про майнове становище, рід занять.

Переважна більшість ревізьких казок Подільської губернії зберігається у 226 фондів Кам'янець-Подільського міського архіву, який нараховує загалом 53329 справ і є одним з найбільших у цьому архіві. Самі справи також нерідко вирізняються величезними розмірами. Що стосується матеріалів ревізій, то чимало з них зібрані не по окремих населених пунктах, а цілими повітами або їх частинами. Подекуди у описі зустрічаються і справи під такими назвами: "Ревізька казка селян Подільської губернії"⁴.

Стосовно нашої мікропопуляції зазначений фонд зберігає скомплектовані ревізькі казки Ольгопільського повіту за 1795⁵ й за 1816 р.⁶; та м. Ободівки за 1811р.⁷ й за 1858 р.⁸. У Вінницькому обласному державному архіві ревізькі казки представлені у незрівняно меншому обсязі. Єдиним, відомим автору, є перепис 1795 р., що зберігається у досить невеликому (12 одиниць зберігання) фондів "Бершадський повітовий суд"⁹.

Особливе місце, за своєю системністю та широтою охоплення різних верств населення, займають документи церковного обліку населення. До цієї групи належать парафіяльні метричні книги запису народжень, одружень, смертей; тісно пов'язані з ними книги шлюбних оголошень у церкві; сповідальні відомості, у яких містився перелік осіб, що стояли до причастя; матеріали візитацій, клірові відомості, що стосуються здебільшого духовенства та церковних селян.

Серед них надзвичайно важливе місце займають метричні книги сільських церков. Вони розпорошені по багатьох місцях зберігання, серед яких слід виділити наступні: колекція подільських метричних книг XVIII ст., яка знаходиться у ЦДІА України у Києві й

налічує 1521 одиницю зберігання¹⁰; збірка фонду „Подільська духовна консисторія”, що зберігається у Кам'янець-Подільському міському держархіві (К.-П. МА)¹¹; та досить чисельні, але розсіяні справи з Вінницького обласного державного архіву (ДАВО).

Записи метричних книг дозволяють нам встановлювати дати народжень, одружень і смертей селян; родинні зв'язки: батьки-діти, брати-сестри, хресні батьки - похресники, свати, куми; визначати вік особи; з'ясовувати причини смерті.

Виявлені автором в українських архівах метричні книги, що фіксують склад населення нашої мікропопуляції, формують наступний список (найбільш характерні назви кількох подані повністю):

Містечко Ободівка. (Стара Ободівка). Св. Успенська церква.

"Книга регистрации родившихся, бракосочетавшихся и умерших по церквам правления". 21.XII.1827 - 21.XI. 1828.)ДАВО.- Ф. 606.- Оп.1.- Спр.113).

"Метрическая книга Успенской церкви с. Староободовки, Ольгопольского уезда". 1788-1809pp. (ЦДІА.- Ф.224. - Оп.1. - Спр. 917).

"Церковь м.Ободовка. Книга записей актов о рождении, браке, смерти за 1842 г." (ДАВО. - Ф.904. - Оп.27. - Спр.100).

Метрична книга м.Ободівки. 1848 р.(К.-П.МА. - Ф.315. - Оп.1. - Т.1. - Спр.8054).

Метрична книга м.Ободівки. 1851-1856pp.(К.-П.МА. - Ф.315. - Оп.1. - Т.1. - Спр.8172).

Метрична книга с.Ободівки. 1852-1858pp. (К.-П.МА. - Ф.315. - Оп.2. - Спр.285).

Метрична книга с.Ободівки. 1876-1877pp. (К.-П.МА. - Ф.315. - Оп.1. - Спр.12004).

Метрична книга с.Старо-Ободівки. 1803-1834pp. (К.-П.МА. - Ф.315. - Оп.2. - Спр.245).

Метрична книга с.Старо-Ободівки. 1810-1822pp. (К.-П.МА. - Ф.315. - Оп.1. - Т.1. - Спр. 6928).

Нова Ободівка. Слободо-Ободівка. Св. Михайлівська церква.

"Метрическая Книга. Данная из Ольгопольского Духовного Присутствия для записи родившихся, браковъ, умерших". 3.1.1848 - 18.IX. 1848pp. (ДАВО. - Ф.606. - Оп.1. - Спр.114).

„Метрическая книга с.Слободо-Ободовки". 1822-1841pp.(К.-П.МА. - Ф.315. - Оп.1. - Т.1. - Спр.7159).

Метрична книга с. Слободо-Ободівки. 1803-1839pp. (К.-П.МА. - Ф.315. - Оп.2. - Спр.247).

Метрична книга с. Слободо-Ободівки. 1839-1853pp. (К.-П.МА. - Ф.315. - Оп.2. - Спр.271).

Метрична книга с. Слободо-Ободівки. 1842-1851pp., 318ст. (К.П.МА. - Ф.315. - Оп.1. - Т.1. - Спр.7590).

Метрична книга с. Слободо-Ободівки. 1853-1870pp. (К.П.МА. - Ф.315. - Оп.2. - Спр.287).

Метрична книга с. Слободо-Ободівки. 1857-1862pp. (К.П.МА. - Ф.315. - Оп.1. - Т.1. - Спр.8392).

Тісно пов'язаними з метричними книгами є інші документи генеалогічного характеру церковного походження. Зокрема це – сповідальна відомість, що фіксувала парафіян, які приходили до сповіді; клірова відомість, у якій містилися дані про священослужителів та шлюбні оголошення. Останні мали вигляд письмового акту, що укладався кліром з метою встановлення відсутності родинних зв'язків у молодих та інших перешкод до вінчання. Записи заносилися до спеціальної книги. До кінця XIX ст. форма записів ускладнилася і містила прізвища, імена по-батькові молодих, їхній вік, соціальний та сімейний стан, імена "поручителів" за молодих тощо.

Приклад укладання такого документу дає "Книга брачных обысков церкви Свято-Успенской м.Ободовки" за 1851 р.¹², "Книга для записи брачных обысков по церкви с. Старо-Ободовки Ольгопольского уезда" 1803-1834 pp.¹³ та книги записів шлюбних оголошень в церкві с. Слободо-Ободівки за 1803-1839pp. й за 1837-1853 pp.¹⁴.

Справедливо визнаючи ревізські казки та метричні книги основними, найбільш повними та системними джерелами з генеалогії селян, ми повинні вказати і значення інших

матеріалів з цього напрямку.

Серед них виділимо майнові та правові документи, судову документацію.

Списки селян фіксувалися у різноманітних юридичних актах, що відбивали зміни у належності та статусі кріпаків. Це - інвентарі, заповіти, домашні акти розподілу майна, межові книги тощо. Однак Стара та Нова Ободівки протягом XIX ст. незмінно знаходилися у власності однієї родини Сабанських, не залишаючи нащадкам такої скандальної, але багатой інформацію юридичної документації. Та не тільки у справах приватно-правового характеру містилися селянські переліки. Уставна грамота - майновий документ, що укладався під час звільнення селян від кріпацтва, дає нам інформацію переписного характеру щодо українського селянства 60-х років XIX ст. Переважна їх більшість датується першими роками після 1861 р. У грамоті містилися прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання, повідомлення про дружин, дітей, батьків та інших родичів, соціальний та майновий стан селянина-господаря, що отримував особисту свободу.

Оригінали грамоти Ободівки, що включають і населення Нової Ободівки, зберігаються в Кам'янці-Подільському у фонді 112 "Подільське губернське у селянських справах присутствіє"¹⁵. Фотокопія цього списку знаходиться у Вінниці¹⁶. Крім того, у Вінницькому архіві є надзвичайно цінний експонат, що дозволяє ідентифікувати розташування окремих селянських садиб - "План садибних земель містечка Ободівки, укладений у 1866 році"¹⁷. Враховуючи ту обставину, що деякі родини понад сто років проживають у одних і тих самих подвір'ях, ми отримуємо додаткову реальну можливість встановити зв'язок між сучасними жителями села та їх предками.

Завдання генеалогічних досліджень полягає не тільки у встановленні прізвищ, імен та дат представників певної родини, але й у з'ясуванні деталей їхнього життя, побуту, господарювання. Звичайно, селянське життя залишалося здебільшого поза межами документування у тогочасних писемних джерелах. Чи не єдиним винятком з цього правила, який може донести до нас проблеми та турботи нашого предка-селянина є різноманітна судова документація, матеріали юридичних справ. Обставини визначення відповідальності, притягнення до суду як свідків, звернення до судових органів, протоколи сільських сходів дають нам картину повсякденного життя селян XIX - поч. XX ст. Відразу слід зазначити, що генеалогічна робота з такими збірками надзвичайно складна і малоефективна. У архівних описах назви документів подаються, як правило, без вказівки населеного пункту, обмежуючись лише прізвищем: справа про злочин такого і такого. Кількість одиниць зберігання у судових фондах величезна. Досить лише зазначити, що найбільший за розмірами 144-й фонд Кам'янець-Подільського архіву "Кам'янець-Подільський окружний суд" нараховує 144434 позиції.

Особливо зросла кількість таких справ після проведення судової реформи у середині 60-х рр. XIX ст. Вона створила волосні суди першої інстанції у кримінальному й цивільному провадженні для селянства. Крім того, була введена посада мирового судді для розгляду незначних цивільних і кримінальних справ. Мировий досить часто змушений був опиратися на авторитет громади при прийнятті тих чи інших рішень, що знаходить свій вияв у зборах, протоколи яких підписувалися мало не всіма домогосподарями села.

Як найбільш показові відзначимо наступні збірки документів: "Про виселення за ганебну поведінку селян м. Нової Ободівки..." далі список з 10 прізвищ. Прохання про виселення підтримує 241 житель села. Справа містить ще кілька списків селян, оскільки вирішення її тривало досить довго: з 1906 по 1913 рр.¹⁸. Далеко не завжди односельці так однозначно підтримували покарання своїх сусідів. У подібній справі "Про виселення (за ганебну поведінку) селян м. Нової Ободівки Павла Гордієва Ключки і Івана Артеменка", що розглядалася у 1912-1914 рр., лише 10 чоловік проголосували за їх видалення. Натомість 226 воліли залишити їх у своєму середовищі¹⁹.

Подібні списки доносять до нас і особисті підписи тодішніх жителів Ободівки. Щоправда, кількість здатних власною рукою написати своє ім'я була вражаюче мала - не більше 10 відсотків.

Певну генеалогічну інформацію містять і інші архівні документи: різноманітні списки військового обліку, приватні архіви поміщиків, документація поліцейського обліку. Однак авторів не вдалося серед подібних справ, що зберігаються в українських архівах, знайти достатньо презентабельні та змістовні у сенсі його дослідження.

Отже, приклад невеликої мікропопуляції півдня Вінницької області промовисто свідчить про практичну перспективність селянської генеалогії. Хоча існує певна часова лакуна у метриках Нової Ободівки періоду 70-90-х рр. XIX ст., використання цілого комплексу документів, що їх зберігають наші архіви, дозволяє прослідкувати розвиток непривілейованої сільської родини щонайменше до кінця XVIII ст. А врахування тієї обставини, що п'ята ревізія дала нам загальний перепис населення із зазначенням віку дорослих жителів, створює можливість опустити нижню планку пошуків у часі до середини зазначеного століття. Глибше просування дослідника, на жаль, визначається наявністю у вітчизняних й іноземних архівах матеріалів не таких масових й системних та доброзичливим ставленням Фортуни до його праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Любченко В. До селянської генеалогії Поділля: можливість дослідження, джерела та їх інтерпретація., У зб. Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика.- К., 1996.- С. 150; 2. Легун Ю.В. До питання про час заснування села Ободівки // Тези доповідей 11-ї Вінницької історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1992.-С.33; 3. Населення места Российской империи въ 500 и более жителей по даннымъ первой всеобщей переписи населения 1897г. - СПб., 1905.- С.158-170; 4. Кам'янець-Подільський міський архів (К.-П. МА).- Ф.226.- Оп.79.- Спр. 6701; 5. К.-П. МА. - Ф.226.- Оп.79.- Спр. 2726-2730; 6. К.-П. МА. - Ф.225.- Оп.79.- Спр. 3814-3821; 7. К.-П. МА. - Ф.226.- Оп.79.- Спр. 3574; 8. К.-П. МА. - Ф.226.- Оп.79.- Спр. 6149,6150; 9. ДАВО. - Ф.636.- Оп.1.- Спр. 11; 10. Центральний Державний Історичний Архів України у Києві.- Ф.224.-Оп. 1.- Спр.1-1521; 11. К.-П.МА. - Ф.315.-Оп.1.-Т.1,2.-Оп.2.- Оп.4; 12. К.-П. МА. - Ф. 315.- Оп.1. - Т.2.- Спр. 1887; 13. К.-П. МА. - Ф. 315. - Оп. 1.-Т.1.- Спр.245; 14. К.-П. МА. - Ф. 315.- Оп. 1. - Т.1.- Спр.247, 271; 15. К.-П. МА. - Ф.112. -Оп.2.- Т.1.- Спр. 2325; 16. ДАВО. - Ф. 468.- Оп. 1.- Спр. 453; 17. ДАВО. - Ф.666.- Оп.1.- Спр.21; 18. К.-П. МА. - Ф.112.- Оп.2.- Спр. 14783; 19. К.-П. МА. - Ф. 112.- Оп.2.- Спр. 14934.

О.Ф. Мельничук

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ В ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ДЕРЖАВОЗНАВЦІВ

В історії держави і права України друга половина XIX ст. стала важливим етапом, оскільки реформи 60-70-х років дозволили вивести країну з кризи й дали могутній поштовх для подальшого розвитку, хоча проведена модернізація виявилася багато в чому непослідовною та незавершеною. Оскільки губернська адміністрація була саме тією ланкою, на яку був покладений обов'язок проведення названих перетворень, то й не дивно, що вже в дореволюційний період проблема правового статусу органів місцевої влади зацікавила ряд вчених.

До праць загального характеру, в яких проаналізовано як центральні, так і місцеві установи Росії, віднесемо роботи російських державознавців О.Д. Градовського, М.М. Коркунова, С.О. Корфа, М.О. Куплеваського, Б.Ю. Нольде та ін.¹

Дані праці створювалися як підручники з державного права для студентів юридичних закладів. Важко погодитися з окремими вченими, що у них був лише "формально-юридичний" підхід². Зусиллями російських державознавців була створена досить цілісна теорія державного управління.

У першу чергу варто відзначити ґрунтовну багатотомну працю О.Д. Градовського - історика, публіциста, професора права Петербурзького університету і Олександрівського ліцею. Дослідник опрацював матеріал по губернських установах, дворянському, земському, міському та селянському самоврядуванню. Він зробив екскурс в історію самоврядних органів, охарактеризував організацію міського самоврядування за реформою 1892 р. На

підставі II тому Зводу законів вчений проаналізував повноваження генерал-губернатора, його стосунки з органами верховної влади та губернськими установами. Градовський охарактеризував посаду губернатора, називаючи його "нормальним і головним органом центральної влади на місцях"³. Його обов'язки він поділив на так звані "рубрики", описуючи повноваження губернатора у кожній з них як представника вищої урядової влади в губернії, як безпосереднього адміністратора, як учасника місцевих адміністративних відомств і суду, в окремих випадках як органу урядового нагляду.

Погляди О.Д. Градовського розвинув його учень М.М. Коркунов у двотомній праці "Русское государственное право"⁴. Він проаналізував систему державного управління та окремі її ланки. У праці вказано на необхідність встановлення авторитетної місцевої влади. На думку автора, лише пасивного виконання розпоряджень центральних органів виконавчими недостатньо, бо виникає чимало питань, що вимагають термінового вирішення. М.М. Коркунов не просто переказував положення II тому Зводу законів, характеризуючи місцеві органи влади, але й показав співвідношення посади губернатора і губернської управи. Незважаючи на те, що у законодавстві губернська управа визначалася як "вище місце" в губернії, дослідник зобразив її як установу, що "тільки сприяє здійсненню губернської влади".

Належну увагу місцевим державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування приділяли фахівці державного права В.В. Івановський, О.О. Ейхельман, М.О. Куплеваський. Дані питання ними розглядалися у контексті більш широкої проблеми дослідження державного ладу Російської імперії⁵.

Місцеві установи були об'єктом спеціального дослідження у працях К.Ф. Головіна, О.А. Преображенського, П.Н. Подлігайлова⁶. Так, К.Ф. Головін переконливо доводив необхідність перебудови губернської управи, мотивуючи це тим, що за нею "залишився формалізм нарад і занесення до журналу наказів губернатора", тобто відсутність колегіальності у вирішенні питань⁷. Він влучно охарактеризував статус губернської управи, вказуючи на те, що вона стала "...зброєю губернської влади". Таким чином, із дослідження напрошується висновок про необхідність чіткого визначення в законодавстві статусу губернської управи, оскільки статті Зводу законів вже не відповідали дійсності.

Заслуговує на увагу дослідження П.Н. Подлігайлова, який критично проаналізував діяльність місцевих адміністративних установ, починаючи від губернатора і закінчуючи повітовою поліцейською управою, а також органів самоврядування у місті та на селі. Автор обґрунтував думку, що повнота влади губернатора як головної особи в губернії залежала не лише від приписів законодавства, що визначали їх коло компетенцій, але й від особистого розсуду.

Введення в дію закону від 12 липня 1889 р. зумовило появу ряду публікацій про посаду земських начальників. Як правило, існувала однозначна оцінка — дослідники підтримували нововведений інститут. Низку пропозицій з даного приводу висунув Ф.А. Преображенський. Він переконливо доводив необхідність адміністративної опіки, а також суворої, міцної влади над селянами з боку державної адміністрації. Дослідник вбачав таку владу в посаді земського начальника, тому й пропонував внести відповідні корективи до Положення 1861 р.

Аналогічно розцінив введення посади земського начальника І.П. Купчинов⁸. Він у своїх нарисах обґрунтував потребу в даній посаді і покладав великі надії на здійснення ним "належного постійного і близького до селянського життя нагляду". Дослідник пояснював потребу в посиленому контролі, "щоб надати допомогу ображеній миром людині". У праці він дав поради селянам щодо якостей, якими повинні наділятися волосні старшини і сільські старости та інші посадові особи селянського самоврядування, торкнувся й змін, яких зазнав волосний суд у результаті введення нового закону.

У другій половині XIX ст. посилилася увага вчених до окремих відомств і державних установ. Але адміністративний апарат не став об'єктом спеціального дослідження. Виняток становила праця І. Блінова «Губернатори» з історії місцевої адміністрації XVIII-XIX ст., в

якій було проаналізовано статус губернатора в Російській імперії у різні історичні періоди, показано зміну правового положення внаслідок проведення реформ. Дослідник відобразив відносини між губернатором та губернською управою, змальовуючи останню як таку, що повністю залежить від керівника губернії, а також його відношення до самоврядних органів. Блінов досліджував дану проблему через призму реформ 60-70-х та контрреформ 90-х рр. Він обґрунтував точку зору, що «надана органам самоврядування свобода не принесла очікуваних результатів». Цим він мотивував потребу обмежити самостійність і ввести контрреформістські заходи⁹.

Вужче ставив проблему у своїх працях і професор державного та адміністративного права ряду вищих навчальних закладів Петербурга В.М. Гессен. Більшою мірою його дослідження присвячувалися губернській адміністрації¹⁰. Заслужують на увагу міркування стосовно здійснення губернатором місцевого нагляду. Досліджуючи співвідношення між губернатором та губернською управою, науковець доводив необхідність адміністративної реформи. Він стверджував, що проблема невідповідності управи завданням, визначеним у законодавстві, виникала через зосередження в руках губернатора двох функцій - управління та нагляду. У праці проводиться думка, що саме це й було причиною постійної боротьби між урядовими і громадськими установами. В.М. Гессен вказував, що уряд помилково вбачав у надмірній незалежності самоврядування головну причину антагонізму між губернською владою та самоврядними органами. Вчений не заперечував необхідність нагляду, але вказував, що він повинен бути без втручання у справи громадян¹¹.

Серед спеціальних досліджень з проблеми міського самоврядування можна вирізнити праці І.І. Дитятіна з підготовки Міського положення 1870 р.¹² та В.М. Гессена про міське питання у Кахановській комісії¹³.

Надзвичайно цінними є спогади харківського голови І.О. Фесенка¹⁴. Маючи досвід роботи в думі, він спробував проаналізувати діяльність громадських органів у містах і з'ясувати причини, які заважали нормальному розвитку міського господарства та благоустрою. Дослідник дійшов висновку, що міське положення 1870 р. потребувало внесення змін, оскільки цього вимагало саме життя.

Значний інтерес викликають дослідження Д.Д. Семенова¹⁵, в яких він показав негативні наслідки контрреформи 1892 р. та її недоцільність взагалі і особливо на початку ХХ ст., коли загострювалися протиріччя у суспільстві.

В цей час з'явилися праці, в яких автори роблять порівняльний аналіз реформи 1870 р. та контрреформи 1892 р.¹⁶ Для них загальним є те, що дослідники критикували контрреформу 1892 р., співставляючи її з реформою 1870 р. і доводили необхідність відміни Міського положення 1892 р.

Заслуга дореволюційних дослідників полягає в тому, що вони піднесли на відповідний рівень важливі питання державного та громадського управління, спробували проаналізувати їх співвідношення, доцільність співіснування. Вони опрацювали значний матеріал, залишивши цінну спадщину, що дає підстави нам позитивно оцінити історіографію дореволюційного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Градовский А.Д. Начала русского государственного права. - СПб., 1883. - Т. 1-9; Коркунов Н.М. Русское государственное право. - 7-е изд., / Под ред. и с доп. М.В.Горенберга. - СПб., 1913. - Т. I-II; Корф С.А. Русское государственное право. - СПб., 1915; Куплеваский Н.А. Русское государственное право. - Вып. I-й. - Х., 1896. - Т. II; Нольде Б.Ю. Очерки русского государственного права. - СПб., 1911; 2. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавия России в XIX в. - М., 1978. - С. 18; Шумилов М.М. Местное управление и центральная власть в России в 50-х - нач. 80-х XIX вв. - М., 1991. - С. 23; 3. Градовский А.Д. Вказ. праця. - С. 230; 4. Коркунов Н.М. Вказ. праця. - Т. 1. - С. 415; 5. Ивановский В.В. Русское государственное право. - СПб., 1896. - Вып. 3; Эйхельман О.О. Очерки из лекций по русскому государственному праву. - К., 1890; Куплеваский Н.О. Русское государственное право. - Х., 1896. - Вып. 1. - Т. I-II; 6. Головин К.Ф. Наше местное управление и местное представительство. - СПб., 1884.; Преображенский Ф.А. Вопросы крестьянского самоуправления. Сельские учреждения и должностные лица. - М., 1893; Подлигайлов П.Н. Местное управление в России. - СПб., 1884; 7. Головин К.Ф. Вказ.праця. - С. 122; 8. Купчинов И.П. Крестьянское самоуправление.

Очерк законов, близких к крестьянской жизни. - М., 1905; 9. Блинов И. Губернаторы. - М., 1905 - С. 278; 10. Гессен В.М. Вопросы местного управления. - Спб., 1904; Губернатор как орган надзора. [б.м., б.г.]; 11. Гессен В.М. Вопросы местного управления... - С. 59-60; 12. Дитятин И.И. К истории Городового положения 1870 г. // Статьи по истории русского права. - Спб., 1895. - С. 153-231; Наше городское самоуправление // Там же. - С. 232-271; 13. Известия Санкт-Петербургского политехнического института, 1904. - Вып. 3. - Т. I. - С. 243-245; - Вып. 3-4. - Т. II. - С. 225-234; 14. Фесенко И.А. К вопросу о реформе городского общественного управления: В 2-х ч. - Харьков, 1890; 15. Семенов Д.Д. Городское самоуправление: Очерки и опыты. - Спб., 1901; Расширение городского представительства. Исторический очерк (1862-1892) [б.м., б.г.]; 16. Василевский С.М. Городское самоуправление и хозяйство. - Спб., 1906; Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. - М., 1908; Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление. - Спб., 1902. - Т. I.

М.В. Стопчак

ВЗАЄМИНИ ДИРЕКТОРІЇ УНР З ПРАВОЮ ОПОЗИЦІЄЮ В КАМ'ЯНЕЦЬКУ ДОБУ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

В умовах розбудови незалежної Української демократичної держави, коли суб'єктами політичного процесу виступають десятки різноманітних, нерідко непримирених партій і рухів, з'явилася нагальна потреба у неупередженій оцінці діяльності самостійницьких сил в минулі історичні періоди, зокрема в роки Української революції 1917-1920 рр., з'ясуванні характеру їх взаємовідносин з керівними центрами УНР і впливу цих відносин на вирішення найважливіших завдань революції.

Виконати це завдання можливо лише за умови глибокого комплексного аналізу наукового доробку української історіографії з цієї проблеми.

Враховуючи багатогранність даної проблеми, автор поставив за мету проаналізувати українську історіографію взаємин Директорії УНР з правою опозицією в Кам'янецьку добу Української революції. Охоплюючи період з початку червня по середину листопада 1919 р., Кам'янецька доба була найвідповідальнішим і, водночас, найтрагічнішим періодом революції. В цей період, зазначав проф. В.Ф.Солдатенко, "остаточно визначилась її доля: тенденція до консолідації народних зусиль у боротьбі за незалежність, власну державність обернулась на свою протилежність. Внутрішні суперечності, що живили відцентрові сили, багато в чому звели нанівець попередні завоювання, підірвали смисл, зруйнували перспективи руху".² При цьому, на думку багатьох дослідників, саме протиборство між Директорією і силами правої політичної орієнтації було одним з найсуттєвіших факторів дестабілізації ситуації протягом всього Кам'янецького періоду.

Вивчення історіографії взаємин Директорії і сил правої опозиції в Кам'янецьку добу дозволяє виділити кілька етапів дослідження цієї проблеми. Перший з них охоплює 20-ті - першу половину 50-х рр. ХХ ст. Другий - 60-ті - 80-ті рр. Третій етап розпочинається з початку 90-х рр. минулого століття в умовах, коли Україна отримала реальну незалежність.

Виходячи з того, що повне дослідження цієї проблеми потребує кількох публікацій, автор обмежився її висвітленням лише в перший період. Інші періоди будуть висвітлені у подальших публікаціях.

Взаємовідносини між Директорією і силами правої опозиції в Кам'янецьку добу в історіографії 20-50 рр. ХХ ст. представлені переважно працями безпосередніх учасників Української революції - членів Директорії, голів і членів її урядів, а також лідерів та активних учасників політичних партій, що діяли на терені України в цей період. Автори цих праць висвітлюють взаємини між Директорією і правими силами в Кам'янецьку добу через призму їх ставлення до ключових проблем державотворення. Одна з таких проблем - про політичні засади державного будівництва, була висвітлена автором статті у попередньому номері даного часопису.³ Іншими державотворчими проблемами, які стояли у центрі взаємовідносин Директорії і правої опозиції в Кам'янецьку добу були такі: про співвідношення соціальних і національних моментів в процесі розбудови української державності; визначення зовнішніх сил, на які слід опертись в боротьбі за державну незалежність; про кінцеву мету державотворення і, врешті-решт, про причини поразки

даного етапу боротьби за збереження УНР, яку знаменувала листопадова катастрофа 1919 р.

Аналіз цих праць засвідчує, що далеко не усім авторам вдалося дотриматись принципу об'єктивності, підвестися над своїми вузькопартійними поглядами. Поділ державницьких сил на праве і ліве крило, гостре політичне протистояння між ними відчувається практично при висвітленні усіх аспектів взаємовідносин Директорії з силами правої опозиції в Кам'янецький період, починаючи з перших його днів. Один з цих аспектів – виступ отамана П. Болбочана 9 червня 1919 р. Дослідники, що репрезентували лівий політичний табір, пов'язують цей виступ саме з правими силами, підтримуваними керівництвом ЗУНР. Ці сили, на їх думку, виношували плани усунення Головного Отамана від влади, передачі головування в Директорії Є.Петрушевичу, зміни урядового курсу. Зокрема Б.Мартос, колишній прем'єр-міністр, наголошував у своїй праці “Оскільки і Болбочан”, що до Наддніпрянського уряду надійшли відомості про те, що соціалісти-самостійники, хлібороби-демократи, частина соціалістів-федералістів, народних республіканців, які після придушення виступу Оскілка повтікали до Станіслава, постійно підбурювали галицьких генеральних секретарів та президента ЗУНР Є.Петрушевича проти Наддніпрянського уряду, а, згодом, на одній із своїх нарад, ухвалили рішення “... зробити переворот і усунути уряд насильно.”⁴ При цьому Б.Мартос звертає увагу на близький зв'язок з цими нарадами члена Директорії О.Андріївського,⁵ наводить конкретні факти, які свідчать, що представники правих партій хліборобів-демократів, соціалістів-федералістів С.Шемет, К.Мацієвич, їхні однодумці з правоопозиційного табору з метою досягнення своїх цілей вели агітацію не лише у Галичині, а й серед урядовців та військових Наддніпрянщини.⁶

Спираючись на враження від особистих бесід з П.Болбочаном після арешту, Б.Мартос неодноразово наголошував у своїх спогадах, що Болбочан не був самостійною політичною фігурою. Він став жертвою правих сил, що використали його легковажність і політичну наївність для досягнення головної мети – повалення С.Петлюри.

Отже, відповідальність правих політичних сил за виступ П.Болбочана для колишнього прем'єр-міністра не підлягає сумніву. “Моральна і політична відповідальність за авантуру П.Болбочана падає на партію хліборобів-демократів. Як авантура В.Оскілка скомпроментувала партію соц.-самостійників, так авантура П.Болбочана скомпроментувала в очах українського громадянства партію хліб.-демократів”⁷ – підкреслював Б. Мартос.

Але якщо Б.Мартос, І.Мазепа, П.Христюк розглядають виступ П.Болбочана як результат змови виключно правих сил в українському проводі, то В.Винниченко, поділяючи в цілому їх погляди, ставить питання і про відповідальність самого С.Петлюри за виступи, подібні до болбочанівського. На його думку, саме С.Петлюра, очоливши Директорію, сприяв створенню на Україні режиму отаманщини. У своїй праці “Відродження нації” колишній голова Директорії писав, що С. Петлюра боявся втратити серед отаманів свою популярність і саме через це крізь пальці дивився на спроби Болбочана чинити “замаху і злочинства проти революції”; згоду на його страту С. Петлюра дав лише тоді, коли той зробив замах на владу Головного Отамана.⁸

Проте з такою оцінкою виступу П.Болбочана, ролі у ньому правих сил, зокрема партії хліборобів-демократів, не погоджується один з активних її членів В.Андрієвський. У своїй праці “З минулого” він не заперечує, що в Станіславі на його квартирі мала місце зустріч з П.Болбочаном, на якій були також присутні В.Липинський і М.Чудінов. Але на ній лише обговорювалося питання про те, чи приймати П.Болбочану пропозицію уряду “про обняття команди над його запорізькою дивізією, чи ні. Ми тоді в один голос радили йому, щоб не зрікався...”⁹

Разом з тим В.Андрієвський відкидає звинувачення про причетність партії хліборобів-демократів до подій, що призвели до арешту і розстрілу П.Болбочана. Посилаючись на враження від особистих зустрічей з П.Болбочаном, він висловив переконання у тому, що отаман був переконаним українським націоналістом-патріотом, який не хотів миритися з непослідовною, суперечливою політикою Директорії і її уряду, критикував їх за недбалість і некомпетентність у військових справах. Саме це вороже налаштувало керівництво УНР щодо

отамана і воно шукало лише привід до розправи. Таким приводом і став необачний вчинок П.Болбочана, коли він легковажно погодився на пропозицію старшин Запорізького корпусу залишитися при корпусі, а не поїхав до Італії, куди його посилав С.Петлюра. "Правлячі сфери убили його з тої причини ... аби він не захватив влади! – наголошує В.Андрієвський. – А захвату тої влади боялися тому, що він справді мав ширший світогляд і міг стати понад дріб'язкові партійні рахунки, до яких в той час (весна - літо 1919 року) зводилася ціла державна робота Петлюри і його оточення." ¹⁰

У прямий зв'язок з виступом П.Болбочана дослідники з лівого політичного табору ставлять і факт проголошення в цей же день Є.Петрушевича диктатором З.О.УНР, підкреслюючи, що це також було ще одним свідченням спроб правої опозиції захопити владу в Україні. Ці спроби були продовжені і після провалу виступів Оскілка і Болбочана. Підтвердженням цьому, на думку одного з лідерів українських есерів П.Христюка, є меморандум правих до Директорії, надрукований у газеті "Трудовий шлях" 23 червня 1919 р. Аналізуючи його зміст, П.Христюк зупиняється на ключових вимогах правих: відмова від орієнтації на більшовизм, створення нового кабінету "з людей здібних, з необхідним виходом з партій", ліквідація трудових рад, надання селянам землі у власність лише за викуп, встановлення дружніх стосунків з Галицьким урядом, безумовна орієнтація на Антанту. ¹¹ Для досягнення цих цілей, на думку дослідників з лівого табору, правими і був створений в липні 1919 р. Український національно-державний союз. Його діяльність глибоко аналізують П.Христюк, І.Мазепа, інші дослідники. Зокрема І.Мазепа у своїй праці "Україна в огні і бурі революції" підкреслював, що це об'єднання спрямовувалося як проти уряду УНР, так і особисто проти С.Петлюри. При цьому дослідник зазначав, що за УНДС пішла не лише більшість земських та культосвітніх діячів, а й навіть деякі члени комісій Трудового Конгресу. ¹² Активізація діяльності УНДС посилилася після переходу на Наддніпрянщину УГА в середині липня 1919 р.

Взагалі з переходом УГА через Збруч, на думку істориків, склались сприятливі передумови для досягнення завдань, які ставили перед собою обидва українські уряди: звільнення Великої України від більшовиків і вирішення проблеми Галичини. Багаточисельні факти на підтвердження цієї тези наводить, зокрема, І.Мазепа. ¹³ Але, на думку дослідників з лівого політичного табору, праві сили на чолі з Є.Петрушевичем завадили використати цей шанс. Вони продовжували наполягати на виконанні своїх вимог. У працях багатьох дослідників зроблено спроби проаналізувати причини такої поведінки правих. Зокрема П.Христюк та М.Шаповал акцентують увагу на тому, що галицький уряд і праві сили, на які він спирався, були виразниками інтересів дрібної буржуазії, тому політику соціал-демократичного уряду Б.Мартоса і Голови Директорії С.Петлюри вважали відверто більшовицькою. Разом з тим, М.Шаповал наголошує на розкольнічній ролі наддніпрянських правих партій, особливо УПСФ, що надавали підтримку галичанам. "З наддніпрянських партій, - писав М.Шаповал, - "соціалісти-федералісти" винесли навіть постанову, щоб галицький уряд залишився цілком самостійним у всіх справах політики. Буржуазна партійка хотіла зберігати "цілість" галицької буржуазної організації – це для неї було краще, ніж "більшевизм" уряду УНР". ¹⁴

За такої підтримки правих в українському проводі, вважав П.Христюк, керівництво ЗУНР і після переходу на територію Великої України продовжувало відстоювати державну самостійність "галицького князівства", не погоджувалось з тим, щоб галицькі військові підрозділи підлягали єдиній державній інспектурі, здійснювали власну оперативну політику. ¹⁵

Проте, на думку дослідників, найбільші розбіжності між політичним проводом УНР і керівництвом ЗУНР, що спиралась на підтримку правих сил як в Галичині, так і на Наддніпрянщині, виникли з питання про ставлення до найнебезпечнішої антиукраїнської сили – білогвардійського руху на чолі з Денікіним. Фактично це питання було складовою частиною більш загальної проблеми національно-демократичної революції доби Директорії – про союзників у боротьбі за українську державність, тобто, набувало концептуального

характеру. Дослідники з обох політичних таборів зазначають, що розбіжності з цього питання особливо загострилися наприкінці липня 1919 р., коли на Лівобережжі почався наступ Добровольчої армії. Адже в умовах відступу радянських військ з Лівобережжя, а також успішного просування на схід об'єднаної армії УНР, вона неминуче повинна була зустрітися з денікінцями, а це ставило керівництво УНР і ЗУНР перед необхідністю виробити чітку політичну лінію щодо денікінщини. Проте цього, на думку дослідників, не могло бути досягнуто через різновекторні політичні орієнтації обох державницьких центрів: Наддніпрянський уряд, знаючи відверто антиукраїнську позицію Денікіна, не поспішав контактувати з ним, вважав, що в кращому випадку з денікінцями можлива лише чисто військова угода, а галицьке керівництво, що спиралося на праві сили, робило ставку на підписання політичного договору з Денікіним. При цьому галичани домагались усунення з Ради Народних Міністрів соціалістів, щоб створити уряд, з яким Денікін зміг би говорити. "Наші праві партії в своїй політиці все були сторонниками зближення з Денікіним",¹⁶ – зазначав колишній прем'єр уряду УНР Б.Мартос.

Дослідники з обох політичних таборів досить прискіпливо аналізують події, що розгорнулися в українському державницькому таборі в умовах наступу денікінських військ на Київ, вплив на ці події правих сил. Дослідники, що репрезентували лівий політичний табір, звертають увагу на те, що саме під тиском правих сил, за якими стояла боєздатна галицька армія, на уряд УНР і Петлюру і з'явилась відозва Ради Народних Міністрів УНР від 12 серпня 1919 р. Відозва декларувала утворення коаліційного кабінету, до якого мали увійти представники правих партій. Усунення наприкінці серпня 1919 р. Б.Мартоса з посади прем'єр-міністра дослідники з лівого політичного табору також вважали відвертою поступкою галицьким правим силам, підкреслюючи, що посиленню їх позицій сприяла і еволюція "вправо" всього українського проводу на чолі з Головним Отаманом С.Петлюрою.¹⁷ Створений на угоду правим силам уряд І.Мазепи М.Шаповал оцінював досить критично, вважаючи, що він буде відігравати лише роль "агітаційної комісії, безсилою декоративного додатку при штабі Головного Отамана".¹⁸

Дещо по-іншому оцінює відносини в соборному державницькому таборі і, зокрема створення очоленого ним уряду І.Мазепа. Належачи в той час до провідної в уряді УСДРП, він пояснював певне поправління курсу проводу УНР, зміну уряду Б.Мартоса необхідністю об'єднати українські самостійницькі сили у боротьбі за українську державність. Дискутуючи з представниками УПСР, він наголошував: "Успішність нашої визвольної боротьби залежатиме ...головно від фактичного стану організованих українських сил. Завдання українського уряду полягало в тім, щоб бойові сили революційної України фактично об'єднати, не вважаючи на ... політичні різниці, які в дійсності були в термінах і назвах".¹⁹

Зовсім з інших позицій оцінюють вищезгадані події дослідники з правого політичного табору. Типовими в цьому плані є погляди Осипа Назарука – впливового члена радикальної партії Галичини і одного з найближчих радників диктатора Є.Петрушевича, викладені ним у праці "Рік на великій Україні". Перебуваючи у Кам'янці практично майже увесь 1919 р., він був у вирі тогочасних подій, спілкувався з багатьма ключовими особами Кам'янецької доби. З точки зору О.Назарука, праві наддніпрянські партії після провалу виступів Оскілка і Болбочана втратили можливість суттєво впливати на політику Директорії і її уряду, вона визначалася виключно керівництвом провідних політичних партій УНР – УСДРП і УПСР.²⁰

Повертаючись до причин відставки уряду Б. Мартоса, О.Назарук звертає увагу на те, що колишній прем'єр, на відміну від членів Директорії, не припинив членства в УСДРП і був активним провідником політичної лінії цієї партії в уряді як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Цю лінію О.Назарук характеризує як негнучку, особливо у взаємовідносинах з Галицьким урядом.

Наводячи багаточисельні приклади, О.Назарук зауважує, що Б.Мартос намагався фактично силовими методами вирішити питання об'єднання обох державницьких центрів. Він, зокрема, відстоював існування Галицького Міністерства при Наддніпрянським уряді, "щоб не треба було б говорити з Диктатором", не давав грошей галицькій армії, довівши її до

стану, коли галицькі офіцери "планували навіть застрілити Мартоса", запровадив таку цензуру преси, "що цензура старої реакційної Австрії була ідеалом".²¹ А саме найголовне – уряд Б.Мартоса спільно з Директорією не відкидали можливості співпраці з Польщею, навіть коштом Галичини. Це викликає особливе обурення О.Назарука. "Галичиною торгувалося з Поляками без дозволу Галичан а галицьким військом малося рівночасно "будувати" якусь українську державу – під протекцією Польщі. Це був такий абсурд на який не згодився б був навіть найтемніший відділ галицького війська ..."²²

В цілому, така політика уряду Б.Мартоса, при слабкій Директорії і завадила, на думку О.Назарука, досягти порозуміння між обома урядами, галицька національна демократія, зокрема її найвпливовіша політична сила - радикальна партія виступила проти об'єднаних процесів на засадах, запропонованих наддніпрянським політичним проводом. З вище викладеного О.Назарук робить висновок: в умовах наступу військ Денікіна для згуртування українських сил Наддніпрянський уряд потрібно було змінити і очолити його повинна інша політична особа, здатна до компромісу, а, отже, відставка уряду Б.Мартоса стала неминучою.

Звісно, подібний висновок автора можна сприйняти лише з певними застереженнями, адже у ставленні до денікінського руху позиції політичних сил, на які спиралась обидва державницьких центри, були далекі від узгодження і поява на чолі Наддніпрянського уряду І.Мазепи ці суперечності так і не зліквідувала. Про це свідчать події останніх місяців Кам'янецької доби, що завершилися листопадовою катастрофою 1919 р.

Дослідники досить ретельно аналізують найважливіші з цих подій, зокрема факт здачі денікінцям Києва галицьким генералом Кравсом 31 серпня 1919 р., укладання командуванням УГА сепаратного договору з ними 5 листопада 1919 року. Звісно, оцінки цих подій, ролі у них різних політичних сил, дослідниками з протилежних політичних таборів даються неоднозначні, суперечливі. Зокрема дослідники з лівого політичного табору кваліфікують ці факти як "чорну зраду" галичан, яка готувалась заздалегідь. Так, М.Шаповал вважає, що праві політичні сили (А.Лівицький, О.Назарук та ін.), на які спиралось галицьке керівництво, ще з літа 1919 р. готували ґрунт для порозуміння з Денікіним. На підтвердження свого висновку він посилається на наказ командування УГА від 25 червня 1919 р., у якому говорилося про заборону галицьким воякам виступати вороже проти денікінців, оскільки "... ген. Денікін не є вашим ворогом, а приятелем"²³ і ставить за мету визволення народу від більшовиків; нагадує М.Шаповал і про факт таємної угоди між представниками УГА і денікінцями 29 серпня 1919 р., у якій йшлося про "розподіл впливів у Києві"²⁴. Висновок М.Шаповала однозначний: договори з денікінцями є результатом стратегічної політичної лінії галицького керівництва, а не наслідком важкого становища на фронті. Цю точку зору поділяє також І.Мазепа. Нагадавши, що Київ, здобутий ціною великих жертв з боку українського війська, був зданий білогвардійцям вже на другий день після перемоги, І.Мазепа зазначав: "... Київські події були логічним вислідом того політичного москвофільства, точніше денікінофільства, яким жили вже в той час Галицький уряд і командування. Звідси та легкість, з якою провідники Галицької Армії при першій же зустрічі безоглядно кинулися їм в обійми."²⁵ При цьому як І.Мазепа, так і М.Шаповал звертають увагу і на непослідовну політику Директорії на чолі з Петлюрою щодо денікінщини. Зокрема І.Мазепа нагадує про видане ще до прямого зіткнення з білими силами розпорядження Штабу Головного Отамана за підписом генерала М.Юнакова, у якому заборонялося здійснювати будь-які ворожі акції проти денікінців.²⁶ І.Мазепа вважає, що Директорія, і, в першу чергу сам С.Петлюра, не виявили політичної виваженості і під впливом галичан опинились в полоні ілюзій щодо денікінщини. Правда, І.Мазепа наголошує на тому, що Петлюра не підписував договір з денікінцями від 5 листопада 1919 р., але на думку М.Шаповала та інших дослідників, це не міняє суттєво ситуації, оскільки сталося лише тому, що генерал Бредов просто відмовився вступати в контакт з Головним Отаманом. "... Галицька начальна команда перебігла йому (С.Петлюрі – авт.) дорогу, знаючи, що денікінці з наддніпрянцями говорити не будуть, і заключили таємно 5 листопада договір"²⁷, - писав М.Шаповал.

З інших позицій висвітлюють завершальні події Кам'янецької доби дослідники з правого політичного табору, зокрема О.Назарук. У його праці "Рік на Великій Україні" значна провина за трагічний фінал покладалась на Директорію, яка будь за що намагалась ліквідувати Диктатуру і праві сили, на які вона спиралась, а також підкорити собі УГА. "Вже ні поляки, ні большевики, ні денікінці не були в очах противників Диктатури таким "ворогом України" як – галицька Диктатура тай ті, що важилися стояти при ній. Ненависть до Диктатури переходила просто в якусь скаженину, підсичувану панами Безпалком і Вітиком на публічних зборах і в пресі – безнастанно,"²⁸ – підкреслював О.Назарук. Це, на думку автора, негативно відбивалось і на взаємовідносинах між політичними партіями, на які спирались обидва уряди, хоча існувала можливість порозуміння між цими партіями на платформі державної самостійності України. Розповідаючи, зокрема, про контакти галицької радикальної партії з представниками наддніпрянської партії есерів у серпні-вересні 1919 р. щодо спільних дій, О.Назарук зазначає, що хоча есери і прийняли запропоновані галичанами умови співробітництва, далі кількох взаємних відвідин засідань керівних органів цих партій справа не пішла. Причина – розкол в самій партії есерів з питання про політичні засади державотворення, який стався на конференції цієї партії у Вінниці 7-9 вересня 1919 р.²⁹

Нездатність керівництва Директорії, політичних сил, на які вона спиралась, знайти компроміс з представниками правих партій виявилась, на думку О.Назарука, і під час Державної наради 25 жовтня 1919 р. Посилаючись на знайомого учителя гімназії, який був присутнім на нараді, автор зазначає, що на ній, незважаючи на заклики С.Петлюри та Є.Петрушевича до узгодження дій обох урядів, в багатьох виступах представників наддніпрянських партій продовжувались нападки на Диктатуру, відчувалась нетерпимість до поглядів політичних опонентів з правого політичного табору. "... Лаялись як у "Боротьбі" ... Показалася нечувана партійна безоглядність, особливо супроти народної партії. Представник її Богун остентативно опустив салю. Так і чути було, що якби мали силу, то вирізалиб усіх противників."³⁰

З точки зору О.Назарука, саме відсутність порозуміння між політичними проводами Галичини і Наддніпрянщини, а також надмірна самовпевненість та некомпетентність у військових справах Голови Директорії С.Петлюри і призвела до ряду трагічних подій, зокрема до здачі Києва білогвардійцям 31 серпня 1919 р., що автор інакше як київським "скандалом і соромом" не називає.³¹

Одночасно, О.Назарук у своїй праці досить детально зупиняється і на факті підписання генералом Тарнавським договору з денікінцями 5 листопада 1919 р. Він буквально по днях розписує основні етапи переговорів з білогвардійцями, наголошуючи на тому, що ці переговори на урядовій нараді 4 листопада 1919 р. в Жмеринці було вирішено вести "іменем обох українських правительств і армій". Факт одноосібного підписання галицькою місією сепаратного договору з денікінцями О.Назарук пояснює тим, що політичне керівництво УНР, і зокрема С.Петлюра, після наради у Жмеринці вирішили ще раз здійснити спробу порозумітись з Антантою, що здавалось галичанам нереальним. "В антантські місії, - писав О.Назарук, - не вірив навіть найдурніший четар галицької армії, бо наші пізнавали між т.зв. французькими місіями польських шляхтичів з Галичини в французьких уніформах і доносили про це канцелярії Диктатури."³²

Разом з тим, на думку О. Назарука, була ще одна вагома причина для підписання договору з денікінцями - виключно важке становище, у якому опинилась УГА на осінь 1919 р. "Ходило вже тільки о фізичне збереження людей, Галицької Армії – більш о ніщо, - писав автор. – І так а не інакше дивився на цю справу я й багато людей з оточення Диктатора. Я виразно говорив про це словами: "Тут панове, діло вже не в якійсь політиці, а просто в збереженню життя людям... Так виглядає правда про "чорну зраду" галицької армії."³³ О.Назарук вважає, що в значній мірі провина за тяжке становище УГА лежить на лівих партіях, які переважали в Наддніпрянському уряді. "Рани, кров, голод і т.д. були вже передтим, а були з вини тих, які опісля мали безсоромність кричати про "чорну зраду" Галичан, хоч самі були тої думки, що треба з Денікіним вести переговори, бо іншого виходу

нема.”³⁴

На відміну від О.Назарука, інший автор – керівник Січових Стрільців Є.Коновалець не намагається виправдати керівництво УГА, він, навпаки, перехід галицьких вояків на бік Добровольчої Армії назвав “вчинком дуже прикрим і жалюгідним.”³⁵ Водночас, він вважав непотрібним і шкідливим і надмірний галас, що його зчинив політичний провід УНР навколо факту переходу УГА до денікінців. З його точки зору, це лише поглибило розкол між наддніпрянцями і галичанами, оскільки останні отримали тавро “зрадників українського народу.”³⁶

Деякі автори, що репрезентували галицький табір, зокрема М.Лозинський, взагалі висловлювали думку про те, що не можна суворо судити і шукати якусь логіку у вчинках як окремих дійових осіб, так і політичних сил восени 1919 р., оскільки вони здійснювались у надзвичайних, екстремальних умовах розпаду Української держави. “Вони жили і працювали немов у горячці, - в горячці безсильності й розпуки. Вчинків недужих не можна оцінювати мірою, якою оцінюють вчинки здорових.”³⁷

Звичайно, аргументація Є.Коновальця, О.Назарука, інших авторів не у всьому бездоганна. Особливо це стосується висновків О.Назарука про вимушеність переходу УГА в стан білогвардійців. Адже сам автор неодноразово підкреслював, що на осінь 1919 р. не лише галицька, а й наддніпрянська армія перебували у надзвичайно складному становищі. Тут, мабуть, слід враховувати, що О.Назарук, будучи причетним до визначення політичної лінії галицького керівництва, просто намагався затушувати головну стратегічну мету галичан – відвоювати за допомогою Денікіна Галичину у Польщі. В даному випадку можна погодитись із “Робітничою газетою”, яка неодноразово повертаючись до факту згоди УГА з денікінцями, писала в одному з листопадових номерів 1919 р., що “серед галицької інтелігенції утворилась думка: “Хоч із чортом, аби добратися до Галичини”.”³⁸ Та й поведінка Е.Петрушевича, який після остаточної відмови білогвардійців контактувати з представниками Наддніпрянщини фактично санкціонував перехід УГА до Денікіна, виїхавши за кордон, підтверджує цей висновок.

Але, незважаючи на протилежні оцінки ключових подій, що мали місце в завершальні місяці Кам’янецької доби, автори з обох політичних таборів сходяться на тому, що ця доба завершилась катастрофою для української справи. “Безславно скінчила свої дні Директорія і останній млявий, хиткий уряд УНР і уряд ЗУНР. ...Органи революції були поступово знищені, знищена УНР”³⁹, - писав М.Шаповал. “Ситуація була страшна. Катастрофу чути було вже біля нас”⁴⁰, - писав про ці дні і О.Назарук. Єдиними авторами з різних політичних таборів були і в тому, що одна з причин катастрофи – це роз’єднання всередині українського національного табору. Але провину за відсутність єдності кожна із сторін досить часто перекладала на іншу. Зокрема соціал-демократ І.Мазепа, констатуючи, що листопадова катастрофа 1919 р. була наслідком згубного політичного розламу українського об’єднаного фронту, в той же час намагається переконати, що головну провину за цей розлам несе права опозиція, яка штовхала Є.Петрушевича на неправильні і політичні кроки. “Наддніпрянській соціалістичний уряд на чолі з Петлюрою, - писав колишній прем’єр, - намагався провадити боротьбу з московськими більшовиками, рахуючись з революційними настроями, що панували тоді на Україні. Петрушевич разом з правими українськими групами уважали, що треба йти до тіснішого порозуміння з Денікіним, хоч він прийшов на Україну з гаслами старої “єдиної неділимої Росії”.”⁴¹

Цю ж точку зору фактично підтримує і М.Шаповал, хоча його оцінки діяльності С.Петлюри, наслідки цієї діяльності для української справи дещо різняться від оцінок попереднього автора. Зазначивши, що розвал українського фронту восени 1919 р. був спричинений відсутністю єдності в національному державному таборі, М.Шаповал звинувачує у цьому переважно лідерів ЗУНР, що дотримувалися правих поглядів. У своїй праці “Шлях визволення” він неодноразово наголошував на тому, що політичні сили ЗУНР ще задовго до листопадової катастрофи 1919 р. “виявляли нехіль до національно-політичного об’єднання” із Великою Україною, проводили щодо неї політику, яку він образливо називає

“ворохобництвом”, підкреслюючи, що ідеєю державного соборництва і не “пахне в “орієнтаціях” галицької буржуазної – і навіть у деяких випадках – і соціалістичної інтелігенції.”⁴² Разом з тим, у своїй фундаментальній праці “Велика революція і українська визвольна програма”, виданій п’ятьма роками пізніше, М.Шаповал звинувачує у листопадовій катастрофі і С.Петлюру, який, на його думку, зрікся революційних засад державотворення, проголошених Трудовим Конгресом України, фактично перейшов на позиції правих сил. “5 грудня в Чорторії скінчилась легенда Головного Отамана Петлюри знищенням УНР ... Народ покинув провід УНР ... Але за що ? Чому ? За перехід проводу УНР направо.”⁴³

Протилежної думки щодо причин трагічного фіналу листопадових подій 1919 р. дотримуються представники правого політичного табору, зокрема О.Назарук. Він заперечував провину у листопадовій катастрофі виключно керівництва ЗУНР і тих політичних сил, на які воно спиралось. О.Назарук визнавав наявність розколу в українському державницькому таборі, але вважав, що у його існуванні і поглибленні винний Наддніпрянський політичний провід, який не бажав бачити економічну і культурну різниці між Галичиною і Великою Україною. “... Цього останнього не могли зрозуміти ті, що безтямно кричали: зараз “получити” обі українські армії ! “Зрадники-сепаратисти” не хочуть цього”⁴⁴, - писав автор. Саме це нерозуміння, на думку О.Назарука, і призвело наддніпрянське керівництво до помилок у взаємовідносинах з галичанами. Спроби в найкоротші строки без урахування політичних реалій реалізувати Акт злуки, спричинили ще глибший розкол між галичанами і наддніпрянцями, який не вдалося подолати навіть тоді, коли вже з’явилася реальна загроза втратити українську державність. “Від сходу напивав Денікін, від заходу кожної хвили могли наперти поляки... А між нами до кінця була незгода і навіть на гарну смерть не було виглядів”⁴⁵, - зазначав дослідник. На підтвердження своєї думки О.Назарук розповідає про останню нараду Прибічної Ради у Є.Петрушевича 12 листопада 1919 р., у якій взяли участь представники Наддніпрянського уряду та член Директорії А.Макаренко. Навівши відомі в історіографії чотири вимоги галичан до політичного проводу Наддніпрянщини з метою об’єднання сил в умовах назріваючої катастрофи, О.Назарук свідчить, що представники наддніпрянського керівництва в цей надзвичайно скрутний час лише туманно говорили про слушність пропозицій галичан та можливість в майбутньому їх реалізувати. “Так говорилося за 2 (два) дні перед катастрофою ! З того читач може зрозуміти, які були вигляди т.зв. “єднання” тоді, коли ще катастрофа не була така очевидна”⁴⁶, - з гіркотою констатує автор.

О.Назарук вважає правильним вчинком і відмову Є.Петрушевича виконати вимогу Ради Народних Міністрів від 12 листопада 1919 р. про підпорядкування УГА С.Петлюрі. Змалювавши страшну картину розвалу держави в заключні дні листопада 1919 р., дослідник писав: “... Ясним стане, що добре зробила галицька влада, не передаючи навіть останків галицької армії в руки тих припадкових “отаманів” без військового знання й “міністрів” без поняття, що це таке держава, адміністрація, політика, сусід-ворог, революція і т.д.”⁴⁷

Таким чином, аналіз української історіографії 20-50-х років ХХ ст. щодо взаємин Директорії УНР з правою опозицією в Кам’янецьку добу свідчить про сталий інтерес дослідників до цієї проблеми. Написані ними праці містять значний фактологічний матеріал для розуміння характеру взаємовідносин між Директорією і правою опозицією в обох державницьких центрах в один з найтрагічніших періодів Української революції.

Разом з тим, аналіз вивчення історіографічного доробку українських дослідників 20-50-х р.р. ХХ ст. засвідчує і суттєві недоліки у висвітленні досліджуваної проблеми. Найбільш характерними з них є надмірна полемічність, суб’єктивізм, помітна партійна заангажованість, що знайшло свій вияв у неодноразових спробах авторів, що належали в роки революції до протилежних політичних таборів, перекласти відповідальність за поразку державотворчих змагань на політичних опонентів. М.Шаповал навіть вважав це явище закономірним. Відзначаючи у своїй праці “Шлях визволення”, що всі політичні партії УНР болісно переживали наслідки “політично-революційної поразки”, автор писав: “Переможені

завсіди і скрізь розбиваються на гуртки, взаємно ненавидять себе, зводять порахунки, шукають винуватого і не признають своєї вини. Так було, й так буде”.⁴⁸ Нерідко оцінки діяльності правих партій давались їх опонентами без глибокого аналізу програмних документів цих партій, а всі праві партії відносились до єдиного “правого табору ворогів революції”, вплив якого на Директорію був виключно негативним. Прикладом цього є праця М.Шаповала “Велика революція і українська визвольна програма”, у якій він назвав всі праві партії “буржуазними прихвостнями”.⁴⁹

Проте сучасні дослідники не поділяють категоричності такої точки зору. На думку В.Стрільця, який досліджував державотворчу діяльність політичних партій України в 1917-1920 рр., праві партії, і зокрема створений ними УНДС, діяли в умовах не завжди виправданого тиску на них урядових лівих партій.⁵⁰ А В.Лозовий у своїй дисертації, присвяченій Кам’янецькій добі УНР, прямо зазначає, що в цю добу під тиском правих політичних партій Директорія, створені нею уряди, приймали й конструктивні рішення. Зокрема активна політична діяльність правоопозиційних уряду Б.Мартоса партій змусила провід УНР відмовитись від класових засад державотворення і декларувати перехід до загальнонародських засад побудови українського республіканського ладу.⁵¹

Звідси випливає незаперечний висновок: хоча праці дослідників Української революції 20- 50-х рр. є надзвичайно важливим історіографічним джерелом для вивчення взаємин Директорії УНР з правою опозицією, їх використання на сучасному етапі вітчизняного історіографічного процесу потребує критичного підходу, нерідко нового їх прочитання і осмислення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Укр. істор. журн. – 2001. – № 2. – С. 127; 2. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 768; 3. Див.: Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. IV. – Вінниця, 2002. – С. 237-246; 4. Мартос Б. Оскілко і Болбочан. – Мюнхен. – 1958. – С. 36; 5. Див.: Там само. – С. 46; 6. Див.: Там само. – С. 38, 39; 7. Там само. – С. 52; 8. Винниченко В. Відродження нації: В 3 ч. – Київ; Відень, 1920. – Ч. 3. – С. 297, 352-353; 9. Андрієвський В. 3 минулого. Т. II. Ч. II. Директорія. – Берлін, 1923. – С. 225; 10. Там само. – С. 228; 11. Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції: 1917-1920 р.р. В 4 т. – Прага, 1922. – Т. 4. – С. 141-142; 12. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції: 1917-1921: В 3 т. – Прага, 1942. – Т. 2. – С. 22; 13. Там само. – С. 8-10; 14. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 150; 15. Див.: Христюк П. Вказана праця. – Т. 3. – С. 161-162; 16. Мартос Б. Вказана праця. – С. 20; 17. Шаповал М. Вказана праця. – С. 148; 18. Там само. – С. 164; 19. Мазепа І. Вказана праця. – Т. 2. – С. 41, 42; 20. Назарук О. Рік на Великій Україні (конспект споминів з української революції). – Відень, 1920. – С. 192-195; 21. Там само. – С. 214-216, 221, 229; 22. Там само. – С. 225; 23. Шаповал М. Вказана праця. – С. 159; 24. Там само. – С. 109; 25. Мазепа І. Вказана праця. – С. 71; 26. Там само. – С. 64; 27. Шаповал М. Вказана праця. – С. 155; 28. Назарук О. Вказана праця. – С. 238; 29. Там само. – С. 237; 30. Там само. – С. 254; 31. Там само. – С. 243; 32. Назарук О. Вказана праця. – С. 281; 33. Там само. – С. 279; 34. Там само. – С. 279-280; 35. Коновалець Є. Вказана праця. – С. 38; 36. Там само; 37. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Прага, 1922. – С. 169; 38. Робітнича газета. – 1919. – 13 листоп.; 39. Шаповал М. Вказана праця. – С. 158; 40. Назарук О. Вказана праця. – С. 296; 41. Мазепа І. Вказана праця. – С. 117; 42. Шаповал М. Шлях визволення. – Прага – Берлін, 1923. – С. 40, 42; 43. Шаповал М. Велика революція ... – С. 164; 44. Назарук О. Вказана праця. – С. 210-211; 45. Там само. – С. 296; 46. Там само. – С. 298; 47. Там само. – С. 271; 48. Шаповал М. Шлях визволення. – С. 28; 49. Шаповал М. Велика революція ... – С. 181; 50. Див.: Стрілець В.І. Державотворча діяльність політичних партій України (1917-1920 р.р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. – С. 15; 51. Див.: Лозовий В.С. Кам’янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – С. 16.

С.І.Дровозюк

НАРОДНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ У 20-30-Х рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У картині духовного життя 20-30-х рр. ХХ ст., що відтворена історичною наукою, домінує одержавлена, інституційна культура. Однак відомо, що селянство, яке становило

більшість населення України, було пов'язане насамперед з народною культурою. Найхарактернішими ознаками народної культури було те, що вона формувалася природним чином, втілювала право народу на власний духовний вибір, становила зміст його повсякденного життя. Народна культура не була суто естетичним, соціально нейтральним явищем – у ній завжди пульсував потужний критичний струмінь, спрямований проти свавілля та несправедливості. Тому традиційна народна культура як сукупність витворів, що відображають культурну та соціальну самобутність народу (мова, література, музика, танці, ігри, міфологія, обряди, звичаї, ремесла, архітектура та інші види художньої творчості)¹ суперечила більшовицькій доктрині. Одержимі ідеєю формування “нової людини”, більшовики розпочали тотальний наступ на народну культуру, творцем і носієм якої було українське селянство. Виник конфлікт, обумовлений самою природою тоталітарного режиму, що прагнув встановити повний контроль над усіма формами духовного життя. Отже, зіткнення цих світоглядних систем – більшовизму і народної культури – було однією з найістотніших особливостей історичного процесу тієї доби. Це означає, що проблема “більшовицький тоталітарний режим і народна культура” може розглядатися як важливий елемент загальної схеми історії українського народу.

Перспективи дослідження цієї проблеми спонукають до з'ясування історіографічної ситуації. Очевидно, що у зв'язку з багатогранністю зазначеної теми вона не може бути повністю розкрита в одній публікації. Тому ця розвідка має пошуковий характер і є спробою визначити основні напрями історіографічного аналізу. Хоча дані історіографічні нотатки мають на меті з'ясування основних параметрів конкретно-історичного дослідження народної культури, до уваги береться також етнографічна література. Адже ми маємо справу з таким феноменом, дослідження якого вимагає не розмежування предметного поля, а поєднання пізнавальних можливостей різних наук. В даному випадку це стосується, насамперед, історії та етнографії, оскільки їх зацікавлення особливо близькі при вивченні масових побутових форм культури².

В умовах непу суспільно-історична думка характеризувалася багатоманітністю поглядів на народну культуру. Масштабні дослідження народної культури розгорнули наукові установи ВУАН, що успадкували кращі традиції українського народознавства. Важливе концептуальне значення для вивчення народної культури мала стаття М.Грушевського “Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання”, в якій він виділив інтелектуальну культуру народу (обрядовість, легенди, мораль, право, народнопоетичну творчість). Історик вказав на самостійність цієї інтелектуально-естетичної надбудови, що “не йде в парі з економічно-соціальними змінами”³. Духовну культуру українського народу досліджували Етнографічна комісія ВУАН⁴, Науково-дослідна кафедра історії української культури⁵ (м.Харків), Антропологічно-етнографічний музей⁶, Кабінет примітивної культури⁷. Останній, зокрема, ставив завдання “...освітлення за поміччю досягнень світового соціологічного, етнологічного і порівняльно-фольклорного досліду соціальних і інтелектуальних пережитків в народнім життю України”⁸. Було розроблено низку спеціальних програм, які є важливим історіографічним джерелом, що проливає світло на методологію досліджень. Так, “Інструкція катедри історії українського народу ВУАН” як головне завдання на 1924-25 рр. визначила збирання історичних пісень, дум і балад, вивчення репертуару кобзарів та лірників, ритуалів та обрядів села. Вартим уваги вважалося все,⁹ що уявляє погляди народу на зміни соціальні і політичні дореволюційної і післяреволюційної доби. Завідувач відділу побуту Волинського музею (м.Житомир) В.Кравченко запропонував програму дослідження гончарства, що передбачала вивчення орнаментики, соціально-економічних та культурно-історичних відомостей, пов'язаних з гончарством, в тому числі легенд, приказок, оповідань¹⁰. Серед публікацій методологічного характеру привертає увагу стаття П.Попова, в якій він закликав спостерігати не тільки статистику, а й динаміку фольклорних явищ. Йшлося, зокрема, про новотвори, пов'язані з «чудесами» 1923-1924 рр. Запропонована ним схема дослідження передбачала, зокрема, виявлення психологічної атмосфери, в якій складалися

легенди, дійсного приводу для їх створення або відновлення¹¹.

Прикметно, що питання народної культури були в центрі дискусії про предмет краєзнавства. Науковий напрям, що декларував генетичний зв'язок з українським народознавством XIX ст., репрезентував А.Лобода. До предмета краєзнавства він включив, зокрема, світогляд народу, пісенну творчість, в тому числі й новотвори, музику, пластичне мистецтво¹². Однак цей підхід, що акцентував увагу на народній культурі, суперечив більшовицькій доктрині, тому "археологічно-історично-етнографічний напрям" у краєзнавстві повинно було замінити "нове краєзнавство", що "стає на матеріалістичний ґрунт". Хоча до схеми цього краєзнавства включалася культура, побут та ідеологія мас, все ж воно розглядалося насамперед як "синтетична наука про стан засобів виробництва та продукційних сил у певному територіальному районі"¹³. Докладалися значні зусилля, щоб переключити увагу краєзнавців з традиційних галузей "на сучасні актуальні, як виробничі сили, розшарування села, ефективність колективізації"¹⁴. Прикладом такої переорієнтації є програма краєзнавчого гуртка Кременчуцького педагогічного технікуму, що мала на меті дослідження комун та артільей, в тому числі питання про те, "як святкуються радянські свята і як вони використовуються для виховальної справи"¹⁵.

Суспільствознавча думка в умовах тоталітарного ладу була позначена суперечливістю: з одного боку, захоплення переказами та легендами, у яких відображена "трохи не вся історія розвитку народу", "вся загадка світогляду", а з іншого, - твердження, "що їм вже не повинно бути місця на селі, де вони є ознакою низької культури, темноти, відсталості"¹⁶.

Певна інформація про стан народної культури в першій половині 20-х рр. була зібрана під час вивчення села, що здійснювалося з ініціативи та під контролем правлячої партії. Ця кампанія розглядалася як чергове партійне завдання і мала цілком прагматичну мету: з'ясувати характер соціальних процесів, що відбувалися в українському селі¹⁷.

Ортодоксально-більшовицький напрям у тогочасній суспільній думці представляв правляча верхівка. Проїняті фанатичним прагненням до радикальної перебудови існуючих суспільних відносин, більшовики розглядали народну культуру як атрибут старого світу, з яким необхідно рішуче боротися. Протиставлення так званої нової (пролетарської) культури старій (селянській) культурі особливо наочно проявилось у теорії "боротьби двох культур". Один з фундаторів цієї теорії Д.Лебідь вкрай зневажливо ставився до українських народних традицій¹⁸.

Втіленням більшовицької непримиренності у ставленні до традиційної культури була "теорія" "перетоплювання" мільйонів людей у казані революції, проголошена В.Затонським. Він бачив два типи культури: "сільсько-хуторянську" культуру і соціалістичну культуру "колгоспних мас". Вустами В.Затонського більшовицький режим виразно позначив своє ставлення до М.Грушевського та його школи, звинувативши вченого у намаганні "здійснити свою програму хуторянської куркульської культури"¹⁹. Г.Петровський ставив в один ряд "цілковите опанування культури" та "ліквідацію релігії і забобонів". Він не приховував того, що метою культурної революції є створення такої системи й методології, "які з самого малку вщеплювали б соціалістичну ідеологію"²⁰.

Таким чином, якщо в першій половині 20-х рр. внаслідок компромісу між владою і вченими забезпечувалася нерозривність спадковості історичного знання, то з 1929 р., коли влада перейшла в наступ на рештки "буржуазної науки"²¹, панівним став ортодоксально-більшовицький напрям суспільної думки, що виконував, насамперед, охоронну та пропагандистську функції. З того часу народна культура визнавалася лише в такій мірі, в якій вона здатна була обслуговувати ідеологічні потреби правлячого режиму. Для цього напряму існувала лише "передова" народнопоетична творчість, критерієм відбору якої виступав принцип партійності. Упродовж радянської доби у працях з історії та теорії мистецтва тиражувався міф про те, що радянська влада від перших днів свого існування піклувалася про розвиток декоративно-ужиткового мистецтва. Етнографи та історики обстоювали тезу, що уже в перші роки після встановлення радянської влади спостерігалися

істотні зрушення в розвитку української народної творчості. Період, коли в Україні остаточно утвердився тоталітарний режим, характеризувався як нова хвиля піднесення масової народної поезії. Наголошувалося, що саме життя народу, конкретні обставини його громадського і культурного побуту забезпечували об'єктивні можливості для широкого, панорамного осмислення в художніх образах основних перепетій боротьби нового укладу з старим²². Під поняття народної культури були підведені ключові комуністичні постулати: основними формами її функціонування вважалися становлення нової комуністичної моралі, подолання релігійних пережитків, нові обрядові традиції²³. Переборення культурної відсталості селян розумілося як подолання старих традицій, звичок, забобонів, без чого ніби-то не можна було залучити їх до державного і господарського будівництва²⁴.

Одним із засобів руйнування народної культури було політика більшовицького режиму, спрямована на те, щоб примусити народ творити "народну культуру" наперед заданого змісту. Фактично це була псевдонародна творчість, насильницьке залучення народу до процесу творення культури більшовицьких вождів. Режим нав'язував тематику, намагався замінити образну систему традиційної народної мистецтва символами більшовизму, водночас саме цю псевдонародну творчість оголосив єдиною справді народною. Обґрунтуванням цієї політики була, зокрема, радянська концепція "художньої самодіяльності".

В суспільно-історичній думці час від часу простежуються спроби показати своєрідне "примирення" тоталітарної і народної культур, проникнення елементів більшовицьких атрибутів в народне мистецтво. Цей процес в радянській історико-етнографічній літературі іменувався збагаченням традиційних орнаментальних мотивів радянською емблематикою, символами соціалістичних перетворень. Зображення серпа і молота на рушниках 20-х рр. характеризувалося як введення нової емблеми в орнаментальний стрій²⁵. Виконуючи політичне замовлення більшовицького режиму, краєзнавці намагалися показати, як побутові особливості пристосовуються до нових вимог життя, а згодом й умирають. З цією метою повідомлялося про появу радянських зірок на писанках, на килимі у хаті незаможника, на сороці²⁶.

Водночас із спробою "щеплення" радянської символіки на могутньому дереві української традиційної культури здійснювалася її підміна. Правлячий режим намагався створити ілюзію, що селяни у народнопоетичних формах викривають куркулів і славлять вождів. Відбулася подвійна фальсифікація: спочатку на замовлення влади "творилися" пісні, прислів'я та приказки відповідного змісту, а потім радянська наука змушена була досліджувати цю "народну творчість". Лише в умовах "перебудови" народознавці прямо поставили питання про фальшування народної творчості²⁷.

Серед явищ народної культури підвищений інтерес етнографів та істориків викликали свята і обряди. Це було пов'язано, очевидно, не тільки з тим, що святково-обрядові форми народної культури посідали особливе місце у повсякденному житті селянства, а й з тим, що вони приваблювали комуністичний режим як винятково ефективний засіб впливу на людську психіку. Підвищення інтересу до святково-обрядової культури трансформувалося у відповідне соціальне замовлення. Традиційні свята та обряди розглядалися переважно як забобони та пережитки, а боротьба проти них обґрунтовувалася тим, що звичаї "затримують загальний культурний поступ та соціалістичне будівництво"²⁸. Водночас в літературі 20-х рр. висловлювалися оригінальні думки щодо особливостей впровадження радянських обрядів та свят в українському селі. Так, О.Полоцький торкнувся питання гальмівного впливу громадської думки та селянського осуду на цей процес. Пророчим виявився його прогноз-пересторога, «щоб нам радянський ритуал не перетворити на своєрідний релігійний ритуал, який би не закрити собою громадянського характеру соціалістичного побуту»²⁹. Радянські дослідники розкрили деякі елементи технології впровадження нових "свят" на прикладі "свята врожаю". Основна ідея "свята врожаю" визначалася політично-господарськими завданнями, а плани проведення "свята" розроблялися на основі спеціальних інструкцій³⁰. Водночас окремі автори визнали, що в азарті непримиренності відкидалися здорові традиції

народної культури³¹ та вказали на недооцінку художнього компонента в радянських святах³². В узагальнюючих працях обґрунтовувався радянський варіант модернізації традиційної обрядовості: проводилася думка, що “забобонні, принизливі для людської гідності обрядові дії” поступово зникали, а “морально здорові, етичні весільні дійства і символи під впливом радянської дійсності набирали нового звучання”³³.

У працях кінця 80-х рр. оцінки свят та обрядів позначені суперечливістю. Поряд з традиційними для радянської історіографії твердженнями, що радянські революційні свята демонстрували успіхи культурної революції, був зроблений висновок, що непоправні втрати 30-х років сповільнили розвиток духовного життя та самодіяльної творчості мас. Не втратило актуальності поставлене в той час питання про використання обрядів для впливу на психологію мас з метою формування культу особи³⁴. Важливе методологічне значення мало порушення проблеми співвідношення у наукових дослідженнях двох основних історичних рівнів культури: безписемної ритуальної, тобто не інституціональної народної культури, і професійної інституціональної системи духовного виробництва³⁵.

Слід сказати, що попри ідеологічний тиск українське народознавство 60-80-х рр. збагатилося низкою праць з питань народного хореографічного мистецтва (А.Гуменюк)³⁶, обрядів та свят (Н.Здоровега, В.Борисенко, О.Курочкін, Ю.Климець)³⁷, українського народного розпису (О.Найден)³⁸, поезики усних народних оповідань (С.В.Мишанич)³⁹, українського народного вертепу (Й.Федас)⁴⁰ та ін.

Новий етап дослідження народної культури розпочався з 90-х років. Була продовжена традиція монографічного дослідження її окремих галузей. Помітно змінилися оцінки святково-обрядових явищ 20-30-х років. Сучасні дослідники констатували, що так звані радянські соціалістичні свята й обряди внаслідок свого неприродного походження не набули поширення і практично не були визнані⁴¹, приживалися вони серед українського селянства дуже важко і боляче⁴². Новим словом в історіографії була спроба використати порівняльний метод для з'ясування особливостей культурогенезу 20-х років у контексті взаємовпливів сільської і міської культур. Сільська культура була охарактеризована як хранителька народних звичаїв, традицій і обрядів, що відігравала роль одного з головних факторів національної самоідентифікації, забезпечувала ефективність механізму культурної спадкоємності (О.І.Криворучко)⁴³. Про якісні зрушення в українській історіографії свідчить те, що вона реабілітувала значний пласт народної творчості соціально-критичного змісту, що тривалий час замовчувалася або ж називалася “куркульською агітацією”. Йдеться насамперед про пісні, прислів'я, приказки та чутки, у яких українське селянство висловило заперечення більшовицького режиму⁴⁴. Цей словесний опір селянства сталінському режимові може розглядатися як унікальне явище народної культури.

З'явилися праці, у яких висвітлено нищення більшовицьким режимом окремих галузей народної культури (К.Черемський)⁴⁵. Поставлена актуальна проблема експансії окремих жанрів російського фольклору за умов, коли придушувалися силою прояви національної самобутності українського етносу (Е.Гаврилюк)⁴⁶. Заслуговує підтримки конкретно-історичне дослідження гончарства (Л.Мельничук)⁴⁷ та інших галузей народної культури.

В сучасній суспільно-історичній думці стан народної культури в умовах тоталітарного режиму визначений такими близькими за змістом загальними характеристиками: остаточна зупинка механізму етнокультурного розвитку, втрата етносом ґрунту, яким був для нього великий пласт традиційної культури (С.Павлюк)⁴⁸; насильницька перерваність у спадкоємності традицій, порушення природної еволюції народної традиційної культури (В.Борисенко)⁴⁹; сильне пошкодження української традиційної селянської культури колективізацією, знищення її структури (О.Грабович)⁵⁰; Нарешті було констатовано, що створення “нової культури” здійснювалося передусім шляхом нищення культури старої як елітарної, так і традиційної народної, тісно пов'язаної з християнством⁵¹.

Таким чином, впродовж XX ст. в руслі тематики, пов'язаної з народною культурою, нагромаджений різноплановий історіографічний масив, в якому домінує етнографічний

підхід. Особливої уваги заслуговує концепція народної культури, що викристалізовувалася в українській науці 20-х років. В суспільно-історичній думці того часу знаходимо ряд компонентів, що нині включаються до поняття ментальності. Це дає підстави зробити висновок, що українська академічна наука 20-х років виходила на передові позиції світового народознавства. Теоретичні засади народознавства 20-х років, масштабність, інтенсивність та тематика досліджень дають підстави вважати, що українська суспільно-історична думка торувала напрям, за рядом ознак близький до школи "Анналів". Однак більшовицький режим знищив паростки самобутньої української суспільно-історичної думки та предмет її дослідження – народну культуру.

Провідна думка сучасної історіографії – руйнування народної культури більшовицьким тоталітарним режимом. Водночас аналіз літератури свідчить, що наступ тоталітарного режиму на народну культуру, механізми її нищення та пристосування до потреб комуністичної ідеології в конкретно-історичному плані ще не розкриті.

Незважаючи на очевидні здобутки українського народознавства, ще не відтворена цілісна картина народної культури 20-30-х років. Одним з методологічних підходів, що може забезпечити реконструкцію функціонування народної культури в умовах тоталітарного режиму, є розуміння національної культури як цілісності⁵². Продуктивним є антропологічний підхід, коли культура розглядається як цілісний спосіб життя народу⁵³. Такий ракурс вимагає уточнення самого поняття "народна культура", доповнення його новими елементами. З її структури іноді безпідставно вилучається народна мораль, що є однією з найістотніших якісних характеристик народної культури та має ключове значення як критерій для визначення «відсталості» чи «прогресивності» культури. Адже саме теза "відсталості" селянської культури була найголовнішим аргументом на користь більшовицької моделі модернізації суспільства. В сучасній схемі народної культури могла б бути повніше представлена сміхова творчість, яка ще в 60-х роках минулого століття вважалася актуальною проблемою культурно-історичного та фольклористичного дослідження⁵⁴. Окремі явища цього виду народної творчості вже досліджуються у філологічному аспекті⁵⁵.

Отже, зазначена проблема має, принаймні, три аспекти конкретно-історичного дослідження: відверте нищення народної культури тоталітарним режимом; намагання змінити її сутність, включити в ідеологічну систему з метою впливу на суспільну свідомість селянства; адаптація окремих галузей народної культури до комуністичної реальності. Конкретно-історичний підхід може бути реалізований через розкриття діяльності місцевих органів влади у сфері народної культури, що передбачає ґрунтовне дослідження історичних джерел.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рекомендація ЮНЕСКО державам-членам про збереження фольклору // Народна творчість та етнографія.- 1990.- №2.- С.3-7; 2. Бромлей Ю.В., Шкаратан О.І. Про співвідношення предметних галузей етнографії, історії та соціології // Народна творчість та етнографія.- 1979.- №6.- С.10. 3. Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна.- 1925.- Кн.5.- С.9-12.
4. Етнографічний вісник.- 1926.- Кн.2.- С.156-159; 5. Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури.- Ч.2-3.- Х., 1926; 6. Красназнавство.- 1929.- №1-2.- С.59-64; 7. Звітомлення Української Академії наук у Києві за 1925 рік.- К., 1926; 8. Україна.- 1926.- Кн.4.- С.165; 9. Україна.- 1928.- Кн.4.- С.158, 159; 10. Україна.- 1927.- Кн.4.- С.215; 11. Україна.- 1925.- Кн.3.- С.183-186; 12. Кравченко В. Програма вивчення гончарства // Красназнавство.- 1927.- №2.- С.11-15; 13. №3.- С.17-19; 14. Попов П. До питання про способи збирання фольклорні матеріали // Етнографічний вісник.- 1926.- Кн.2.- С.11, 13; 15. Лобода А. Красназнавство на Україні // Бюлетень комісії краєзнавства.- 1924.- №2.- С.1-5; 16. Дубняк К. Що таке краєзнавство // Червоний шлях.- 1925.- №6-7.- С.224-237; 17. Левицький М. До скликання всеукраїнського краєзнавчого з'їзду // Красназнавство.- 1929.- №3-10.- С.2; 18. Молоков-Журський П. Дослідження комун та артілей Кременчуччини // Красназнавство.- 1928.- №6-10.- С.13; 19. Кравченко В. Легенди й перекази волинського села // Красназнавство.- 1929.- №3-10.- С.48-57; 20. Петров В. Спроби монографічного дослідження села // Етнографічний вісник.- 1925.- Кн.1.- С.84-89; 21. Цирюль Я. К вопросу об изучении села // Коммунист.- 1925.- 5 января; 22. Лебедь Д. Что нам надо делать на селе национализму (Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН).- К., 1934.- С.14, 35, 36, 45; 23. Петровський Г.І. На шляху здійснення культурної революції.- Х., 1931.- С.12, 10; 24. Водотика С.Г. Нариси історії історичної

науки УСРР 1920-х років.- К.,-Херсон, 1998.- С.147; 22.Березовський І.П. Українська народна творчість (20-30 роки XX ст.).-К.,-1973.-С.14; 23.Народна культура західних областей України за роки радянської влади: тези доповідей наукової конференції, присвяченої 25 – річчю воз'єднання західноукраїнських земель з УРСР (7-8 грудня 1964 р.).- Львів, 1964.-39 С; 24.Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках.- К.,1963.-С.78; 25.Кара-Васильєва Т.В. Традиційне і нове в полтавських рушниках // Народна творчість та етнографія.-1981.-№4.-С.49; 26. Черв'як К. Килимарство на Коростенщині // Краєзнавство.-1929.-С.30; 27.Скуратівський В. Захисний імунітет - народознавство // Літературна Україна.-1988.-21 липня; 28.Манжос Б. Вірування та забобони нашого села.-К., 1926; Ковальчук Я. Свята на Україні у звичаях та забобонах.-Х.,1929.- С.44; 29.Полоцький О. Культурне будівництво на селі (для сільського атива).- Х.,1929.- С.65; 30.Кувеньова О.Ф. Радянське свято врожаю // Народна творчість та етнографія.-1957.-№1.-С.98,99; 31.Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України.- К., 1967.-С.80; 32.Кравець О., Кувеньова О. Шляхи формування та утвердження радянських свят і обрядовості на Україні // Народна творчість та етнографія.- 1970.- №3.- С.34; 33.Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах.-К.,1977.-Т.6.-С.393; 34.Дмитерко Р.І. Міжнародні та радянські революційні свята на Україні: історико-етнографічний нарис.-К.:Наукова думка,1989.- С.118,123,125; 35.Павлюк С.П. Республіканська конференція з народознавства // Народна творчість та етнографія.- 1989.- №1.- С.79; 36.Гуменюк А. Народне хореографічне мистецтво України.- К.,1963; 37.Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні.- К.,1974; Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні.- К.,1988; Курочкін О.В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність.-К.,1978; Климець Ю.Д. Купальська обрядовість на Україні.- К.,1990; 38.Найден О.С. Орнамент українського народного розпису.- К.,1989; 39.Мишанич С.В. Усні народні оповідання. Питання поетики.-К.:Наукова думка,1986; 40.Федас Й.Ю. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX – XX ст.).- К., 1987; 41.Наулко В. Село на нашій Україні: сучасний стан, проблеми, тривоги (етнографічний нарис) // Народна творчість та етнографія.-1992.-№4.-С.6; 42.Удод О.А. Історія і духовність.-К.,1999.-С.119; 43.Криворучко О.І. Проблема взаємодії сільської та міської культур в УСРР в 20-х роках (історичний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-К.,1994; 44.Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму. 1929-1938 рр.-Івано-Франківськ,1998.-С.155,157; Білоус Д. Голодомор і колективізація в Україні та їх відображення в народній творчості // Найбільший злочин імперії: матеріали науково-практичної конференції “Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років”.-К.,1993.-С.72-75; Вовкодав В. Доба сталінізму і застою у приказках земляків Кармалюка // Прапор. – 1990.-№6.-С.167-171; Дубравін В. Народна пам'ять про голодомор // Народна творчість та етнографія.-1993.-№5-6.-С.35-37; Пахаренко В. Слово, що здолало смерть: записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року // Народна творчість та етнографія.-1991.-№6 Васильєв В.Ю., Хоптяр Ю.А. Соціальна поезія селянства Поділля (30-ті рр.ХХ ст.) // Культура Поділля : Історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м.Хмельницького.-Хмельницький, 1993.-С.91.; 45.Черемський К. Повернення традиції: з історії нищення кобзарства.-Х.,1999; 46.Гаврилюк Е. Український жорстокий романс (до постановки питання) // Народознавчі зошити.- 1996.-Зошит 5 (11).- С.298-303; 47. Мельничук Л.С. Традиції, вірування та звичаї подільських гончарів (на матеріалах бубнівського гончарного осередку) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Кошубинського. Вип.2. Серія: Історія.- Вінниця,2000.-С.199-204; 48.Павлюк С. Етнографічна наука України: стан і перспективи // Народознавчі зошити.-1995.-Зошит 2.-С.66; 49.Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково обрядової культури українців.-К.,-2000.-С.7; 50.Грабович О. Крах радянського союзу та незалежність України: культурологічні та психологічні фактори // Сучасність.-1992.-№9.-С.148; 51. Гриценко О., Стріха М. Культурна політика України: короткий історичний огляд // Хроніка 2000.-1998.- Вип.27-28.-С.569; 52.Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? // Наука і культура. Україна: Щорічник.- К.,1988.- Вип.22.- С.309-325; 53.Нариси української популярної культури.- К.,-1998.- 760 С; 54.Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса.-М.,1965.-С.5-6; 55. Кімакович І.І. Традиційний анекдот у контексті сміхових явищ української культури: Дис. ... канд.філолог. наук.-К.,1996.- 248 С.

Л.М. Лашкевич

ДЖЕРЕЛЬНА ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ 1920-х РОКІВ

Проблема суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Радянській Україні в період проведення політики воєнного комунізму, непу, колективізації є досить актуальною в наш час, коли в умовах розбудови незалежної держави в Україні йде пошук шляхів, з одного боку, створення умов для розвитку та функціонування належної політичної системи, а з іншого – найбільш оптимального формування демократичного громадянського суспільства. Тому специфіка суспільно-політичного та економічного розвитку у 1920-х роках, спроба

розв'язання проблем, що постали перед суспільством, становить значний історично-науковий та практичний інтерес.

Слід відмітити, що для концептуального переосмислення всієї соціально-політичної історії України 1920-х років необхідний історіографічний аналіз літератури, що розкриває різноманітні аспекти даного періоду, тобто з'ясування джерельної та історіографічної бази дослідження даної проблеми, аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури.

Досліджуючи проблему суспільних відносин зазначеного періоду, необхідно зазначити, що відступ від ленінських ідей, який поступово розгортався з середини 1920-х років, елементи соціальної кризи відобразилися як на розвитку історичної науки, так і на соціально-політичній ініціативі суспільних мас. В середовищі населення поширювалися настрої пасивності, послаблення бажання працювати як того вимагала Радянська влада, і досить часто траплялися випадки відкритих опозиційних виступів.

Культ особи, режим особистої влади, командно-адміністративна система управління, бюрократичні, волюнтаристські, догматичні заходи, пануюче беззаконня призвели до серйозних стратегічних прорахунків, деформацій в радянському суспільстві. Прогресивний, базований на принципах гуманізму і демократії, як трактувалось в ті часи, розвиток суспільства затримався на декілька десятиліть. Саме в минулих 20-30-х роках – витoki багатьох сьогоднішніх проблем. Тому досвід соціальних перетворень середини та кінця 20-х років вимагає глибокого вивчення та переосмислення. Тим більше, що трагічні сторінки цього періоду досить часто викликають підвищене емоційне сприйняття подій того часу, - це особливо вимагає осмисленого наукового підходу, тому не слід допускати, щоб місце однієї неправди чи похибки займала інша. І, як зазначає в своєму дослідженні В.Ф.Коломійцев, не можна ідеалізувати минуле, зображати його винятково в рожевих тонах, так само як і не слід ставати на шлях нігілістичного ставлення до минулого¹. Тобто, лише максимально об'єктивна оцінка історичних подій та явищ зможе забезпечити якісний розвиток історичної науки, використання її потенціалу в інтересах розв'язання найважливіших проблем на сучасному етапі розвитку нашого суспільства.

Вивчення історії соціальних змін та політичних процесів українського суспільства зазначеного періоду розпочалося ще в кінці 20-х років, коли започаткувалась реалізація завдань перших п'ятирічок розвитку народного господарства і досить активно продовжується в наш час. Історіографія цієї проблеми в своєму розвитку пройшла ряд етапів. Звісно, що на кожному з них масштаби досліджень, глибина постановки і теоретичного розв'язання питань були неоднакові, оскільки залежали від багатьох факторів: наявності фактів, міри оволодіння ними та методологією наукового пізнання, об'єму накопиченого матеріалу та джерел, рівня теоретичного осмислення проблем тогочасного суспільства та взаємозв'язку історичної науки з ідеологією та політичною практикою.

Визначаючи етапи розвитку історичної науки з вказаної проблеми, слід враховувати розширення дослідницької проблематики, використання джерелознавчих методів, міру розвитку гласності та демократії в цих сферах суспільного життя, включаючи і області історичної науки, якісні зміни в організації наукових досліджень. Періодизація історії історичної науки неможлива також без врахування змін в соціально-економічному та ідейно-політичному житті суспільства, всіх тих умов, що здійснюють основний вплив на стан історичної науки на тому чи іншому етапі. Лише всебічне врахування об'єктивних і суб'єктивних факторів, що визначають в той чи інший період напрямок, об'єм і рівень науково дослідницької роботи істориків, може забезпечити правильне визначення етапів в розвитку історичної науки в цілому і окремих її проблем зокрема. При цьому аналіз зазначених фактів слід здійснювати, враховуючи їх динаміку та з позицій історизму.

Виходячи з вищесказаного, історіографію історії соціальних змін і політичних процесів в Україні умовно поділяють на три етапи: перший – 1920 – середина 50 рр.; наступний – друга половина 50 – 80 рр. і сучасний – з 1991 р.

В умовах історичних змін суспільного життя країни, вказана періодизація історичної науки піддавалась певній критиці та переосмисленню. В наукових публікаціях

висловлювались думки щодо необхідності внесення змін в існуючу раніше періодизацію історіографії історії радянського суспільства. Так, деякі дослідники зазначали, що середину або другу половину 30-х рр. слід виділити як своєрідний історичний рубіж. В.Ф.Солдатенков, підкреслюючи необхідність внесення певних коректив в розуміння процесу становлення і розвитку історичних знань, особливо в 20 – 30 та 50-80 рр., вважає недостатньо обґрунтованою періодизацію історичної науки, згідно якої друга половина 50 – 80 рр. визначаються цілісним хронологічним етапом, хоча ряд вчених і визначають в ньому період другої половини 50 – першої половини 60 рр. Він вважає необхідним вирішити можливість виділення зазначеного періоду в окремий етап щодо вивчення історії Комуністичної партії². І хоча на сьогоднішній день є визнаними зазначені історіографічні етапи в дослідженні даної проблеми, проте це не означає їх повної абсолютизації.

Період 1920-30 рр. є досить складним та суперечливим, про що досить ґрунтовно розповідається в роботах С.В.Кульчицького, Ю.І. Шаповала, Р.Конквеста, Г.В.Касьянова та ін. На цьому етапі утверджується догматичний підхід щодо вивчення соціальних змін і політичних процесів в Україні перших десятиріч формування Радянської влади. Саме тому аналіз суспільних змін і політичних процесів 1920-30 рр. в першу чергу має ґрунтуватися на використанні широкої джерельної бази. Це, в першу чергу, архівні джерела, що допомагають з'ясувати сутність суспільно-політичних процесів. Зокрема, це -документи Центрального державного архіву вищих органів влади і органів державного управління України (ЦДАВО)³, Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО)⁴, це протоколи, стенограми рішень з'їздів, конференцій і пленумів ЦК⁵, в яких містяться положення щодо економічного та політичного розвитку суспільства в досліджуваний період.

Для аналізу проблематики необхідно також залучити монографічні дослідження⁶, предметом вивчення яких є окремі аспекти соціального і політичного розвитку радянського устрою 1920-30 рр. Велику частину наукових матеріалів, які слід використовувати при вивченні історії даного періоду, становлять численні статті з проблем історії розвитку партії, профспілок, рад, селянства, робітників, інтелігенції, національних відносин і національних меншин, опубліковані в збірниках, журналах, газетах⁷. Матеріали періодичних видань є необхідними, оскільки в своїй сукупності вони відображають проблеми, що були актуальними на кожному історіографічному етапі. В окрему групу джерел потрібно виділити збірники документів⁸. Опубліковані в них матеріали слід використовувати як фактологічну базу для характеристики стану соціальних змін і політичних процесів в Україні 1920 рр.

Якщо розглядати перший етап історіографічних досліджень з даної проблематики (1920-50 рр.), то його варто поділити на два періоди: 1)20-30 рр., коли ще зберігався відносний плюралізм думок в історичній літературі, виходили друком роботи зарубіжних та емігрантських істориків. Особливість історіографічних розвідок першого періоду полягає в тому, що з'являлися вони слідом за тогочасними соціально-політичними процесами. Це, наприклад, невеликі праці Іжевського В., Владимірова⁹ та інші, що виходили друком в 1920 рр. Глибокий інформативний характер мають матеріали журналів “Життя і революція”, “Шлях до комунізму”, таких газет як “Вісти ВУЦВК”, “Шлях революції”, “Пролетарська правда” та ін. В 20-ті рр. вийшли друком стенограми партійних з'їздів, конференцій, пленумів. Ці джерела дають певний фактичний матеріал, завдяки якому можна прослідкувати характерні моменти еволюції політики Радянської влади з соціально-економічних та політичних питань, простежити та проаналізувати внутрішню ситуацію в партії, з'ясувати позиції багатьох політичних осіб, серед яких центральне місце займають О.Я.Шумський, М.С.Волобуєв, М.О.Скрипник, С.В.Косіор, Л.М.Каганович, П.П.Постішев. Стенограми з'їздів селянських спілок, робітників відображають реакцію населення на політику Радянської влади, тобто хоча б ті моменти які були дозволені для оприлюднення засобами контролю. Велика кількість матеріалів, що містила інформацію про реальні настрої населення, їх опозиційний характер, надходила до спецховищ архів, в результаті чого дослідники довгий час не мали до них доступу.

Другий період даного етапу охоплює 30 – початок 50 рр., для яких є характерною така

особливість: історичні дослідження, що з'являлися в цей період, за своїм змістом повинні були чітко підпорядковуватися вимогам політичної диктатури, про творчі пошуки вчених не могло бути й мови. Тому слід дотримуватися критичної оцінки при аналізі таких праць, оскільки об'єктивне вивчення проблем соціально-політичної історії 1920-30рр. повністю залежало від вимог тоталітарного режиму. Більша частина праць зазначеного періоду присвячена історії більшовизму. Серед них слід відмітити роботи П.Лепетинського "На повороте" (1922 р.), М.Ольмінського "Из прошлого" (1925 р.), М.Савельєва "Возникновение большевизма" (1933 р.) та ін. Така література розкриває особливості виникнення та розвитку більшовицької партії, специфіку утвердження диктаторських позицій.

В літературі кінця 1930 рр. слід відзначити наявність таких негативних моментів як відстоювання централістських позицій в державному управлінні, заперечення ідеї децентралізації в державному апараті, яку підтримували окремі автори. Більшість публікацій замовчували такі явища як масові репресії, беззаконня тоталітарної доби і характеризували систему радянської влади як демократичну.

Щодо вивчення історії розвитку різних соціальних груп, то перші наукові праці з історії соціальних змін з'являються ще наприкінці 1920 – на початку 1930 рр. Найбільше уваги приділялося вивченню історії робітництва, що було пов'язано з пануючим на той час уявленням про вирішальну роль робітників у всіх сферах суспільного життя. Найбільш поширеними видами публікацій були історичні нариси, брошури, статті, замітки, виступи, звіти. В цілому роботи 1920-50 рр. не відображають реалістичної картини соціальних і політичних процесів цього періоду.

Актуальне питання стосовно соціально-політичної історії селянства в перші десятиріччя радянської влади було найменш досліджене. Спростований підхід помітний і до вивчення історії інтелігенції, яка характеризувалася як "суспільний прошарок", та котрій відводилося другорядне місце; наявні ж праці наповнені ідеологічними штампами, що не давало можливості розкрити особливості соціального розвитку інтелігенції, її вплив на культурний розвиток народу.

Наступний етап історіографії соціальних змін та політичних процесів 1920 рр. охоплює другу половину 1950 – кінець 80 рр. Його початковим етапом є XX з'їзд КПРС, який розпочав процес ліквідації наслідків культу особи. Зразу ж після з'їзду піддали критиці найбільш явні прояви культу особи в історії радянського суспільства, що були відмічені в "Короткому курсі історії ВКП(б)". В статті "За творчу розробку історії КПРС" (1956р.) журналу "Комуніст"¹⁰ була зроблена спроба дати науковий аналіз цієї книжки. Так, в статті відмічалось, що у вказаному підручнику "містяться досить серйозні недоліки теоретичного і фактичного порядку"¹¹. Але в статті критика сталінських догм не була послідовною. В ній вказувалося, що створення підручника являло собою "серйозну спробу систематизованого викладу історії комуністичної партії та її політики", а "в висвітленні деяких питань ця книга стала кроком вперед в порівнянні з попередніми підручниками"¹². Незважаючи на це, процес початку звільнення історичної науки від негативного впливу культу особи і його наслідків відкрив нові можливості для розвитку суспільствознавства, позитивно відобразився в подальших розробках найважливіших проблем історії радянського суспільства. Досить сказати, що в "Історії Комуністичної партії Радянського Союзу", яка вийшла друком на зміну "Короткому курсу історії ВКП(б)" дещо по-новому тлумачився цілий ряд питань історичного минулого радянської країни в роки перших п'ятирічок. Так, відмічалось порушення ленінських принципів соціалістичної кооперації сільського господарства в період суцільної колективізації, вказувалося, що до XVII з'їзду ВКП(б) поступово склався культ особи Сталіна, говорилося про багаточисельні арешти і масові репресії, грубі порушення з боку радянського керівництва. Проте оцінка підсумків соціально-економічного та політичного розвитку радянського суспільства на той час залишалась такими ж, як і раніше. Слід відмітити, що у вищезгаданій праці не була відкинута сталінська концепція соціалізму, а також ідея "злого умислу" опозиціонерів, яка поновлювалася аж до середини 1980 рр., опозиціонери, як і раніше, звинувачувались в антирадянській діяльності, в прагненні з

самого початку підірвати процес будівництва соціалізму в радянському суспільстві. В усій історичній літературі після розвінчання культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС також була недопустима думка по те, що в будь-яких диспутах зі Сталіним, котрий монополізував істину, могли мати першість ті, хто протистояв йому. Таким чином, критика культу особи Сталіна не супроводжувалася критикою сталінських дрібно буржуазних методів боротьби з опозицією. Всі ці моменти визначали відповідний підхід до розкриття ролі та ставлення суспільних верств до політики влади. Одночасно наукові праці 1970-1980 рр. хоча й базувалися на партійних принципах, але подаючи фактичний матеріал, закладали основи для подальших історіографічних розвідок.

В цілому, критика культу особи, що розгорнулась після XX з'їзду КПРС, виявилась поверховою, вона не розкрила глибинних процесів життя суспільства, не торкнулась суті авторитарного режиму, що склався в кінці 1920 рр., деформацій соціалізму. Теоретична думка того часу не була звільнена від догм і стереотипів, властивих сталінізму, однією з причин чого стало те, що постанова ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. "Про подолання культу особи та його наслідків" за своїм політичним та теоретичним рівнем не відповідала завданням, що вже стояли перед суспільними науками. В згаданій постанові Сталіна було оголошено "теоретиком" марксизму-ленінізму, активним борцем за впровадження в життя ленінських ідей, борцем за справу соціалізму¹³.

За деякими винятками, концепція історичного розвитку радянського суспільства і Комуністичної партії залишилась такою ж, якою вона сформувалась у 1930-1940 рр. У виступах політиків, під пером суспільствознавців і істориків роки перших п'ятирічок зображувались як романтично-героїчні, як період самовідданого ентузіазму і величезних перемог суспільства. Все, що не підходило під таку систему, відкидалось.

Таким чином, наукові роботи 1950-1980 рр. мали як помітні позитивні результати, так і певні недоліки. Від радянських істориків все ще вимагалось беззастережно визнавати прогресивність перетворень в усіх сферах та галузях розвитку суспільства. Разом з тим, політичні події другої половини 1960 – на початку 1970 рр. зумовили процес реанімації сталінських концептуальних підходів до висвітлення історії становища радянського суспільства, обмежується доступ до архівів. За таких обставин про висвітлення негативних процесів попередніх десятиліть не могло бути й мови, хіба що іноді визнавалися "окремі недоліки" які, як зазначалось, негайно усувалися.

✓ Відносно історії розвитку суспільних верств 1920-1930 рр., слід відмітити, що на другому історіографічному етапі ми можемо спостерігати порівняно більше досліджень з історії інтелігенції, робітництва, селянства. Тут дослідники роблять спроби подолати помилкові погляди на окремі проблеми історії робітників 1920 – 1930 рр., але їм не вдалось отримати істотно нових результатів, а ось щодо висвітлення проблеми ставлення населення до політики радянської влади на ті часи поки що не могло бути й мови. Питання історії селянства в історіографічних дослідженнях 1950 - на початку 1980 рр., висвітлювалося через призму встановлених догм, які, насправді, суперечили реаліям суспільного життя. Це було твердження про те, що без колективізації неможливий був процес індустріалізації; по-друге, вирішальна роль у соціалістичних перетвореннях на селі відводилася робітникам на чолі з ВКП (б) з її ідеологією; по-третє, робилися висловлювання, що одноосібне господарство приречене на занепад і ліквідацію; наступне – негативні наслідки колективізації пояснювалися відсутністю досвіду проведення таких процесів, ворожою діяльністю куркулів, опозиціонерів.

Водночас вчені все ж починали розглядати питання соціальної і політичної історії в контексті суперечностей, зумовлених "сталінськими деформаціями радянського суспільства", з 1980 рр. починається відносно новий підхід до розгляду соціально-політичного розвитку країни в 1920-1930 рр.

Істотно новий підхід щодо вивчення соціально-політичних процесів, що відбувалися на Україні в зазначуваний період, розпочинається з 1991 р.. Цей етап характеризується принциповим розривом з минулими концепціями та традиціями висвітлення історії

суспільних верств, оновленням історичних знань з метою досягнення якісно нового стану історичної науки.

Необхідність повного, об'єктивного висвітлення історичного минулого українського народу визвана потребою оновлення нашого суспільства, змінами що відбуваються, які і викликали перемини в історичній науці. Вона поступово вивільняється від бюрократичних методів керівництва, догматизму. Процес демократизації суспільного життя, що розгорнувся в цей час, супроводжується вивільненням історичної науки від трактування явищ, що відбувалися в суспільстві винятково крізь призму політики, яка проводилася. Вона набуває нових суспільних функцій. Здійснюється перехід до забезпечення наукової розробки політики, докорінно змінюється її виховна роль. Від колишнього проголошення декларацій, направлених на перетворення особистості в "гвинтик" адміністративно-командної машини, історична наука переходить до практичного виховання активної суспільної позиції, що певною мірою визначається завданнями якісно нового стану нашого суспільства.

Слід наголосити, що нові підходи до оцінки історичного шляху українського суспільства диктуються не лише зміною ситуації в суспільстві, але й завданнями перебудови, внутрішніми потребами розвитку самої історіографії. Історіографічні дослідження окремих проблем і періодів історії радянського суспільства взагалі переконують в тому, що в межах старого концептуального розуміння історії реального приросту знань не може бути. І саме тут слід говорити про завершення попереднього етапу історіографії і початку нового, що вимагає серйозного переосмислення суспільних явищ на новому історіографічному рівні.

На сучасному етапі розвитку науки зняті певні обмеження на допуск до архівних справ, відкриті спецховища бібліотек, а це дає можливість вводити в науковий обіг чимало раніше невідомих фактів, відомостей, біографічних даних. Отже, це був переломний етап в історії українського народу, і як відзначав М.Бердяєв, що в такі моменти історичної долі народу "завжди схилиють до роздумів в галузі філософії історії, до спроб осмислити історичний процес, перебудувати ту чи іншу філософію історії"¹⁴. Друкується ряд праць, автори яких розкривають суть і значення "цивілізаційного" методу у вивченні історичних процесів, проводять думку про необхідність синтезу методів, підходів для досягнення істинних результатів в історичних дослідженнях¹⁵. З'являються нові історичні дослідження, для яких характерний аналітико-критичний підхід щодо відображення суспільно-політичних та економічних процесів¹⁶.

Серед безумовних досягнень української історіографії слід назвати ряд тематичних збірників, збірників статей і науково-біографічних нарисів, підготовлених авторськими колективами вчених Інституту історії України та Інституту національних відносин і політології Національної академії наук України за редакцією І.Ф.Кураса, Ф.М.Рудича, Ю.І.Шаповала та інших дослідників. Помітним явищем у вивченні даної проблеми є публікації узагальнюючого характеру – філософів, політологів, правознавців, культурологів, зокрема І.В.Бичка, Є.І.Головахи, О.М.Мироненка, В.Ф.Солдатенка та інших. В центрі уваги цих авторів знаходиться економічний, ідеологічний і соціокультурний зміст політичної системи, наслідки втручання адміністративно-бюрократичного апарату у всі сфери життя суспільства.

Особливості впроваджуваної політики Радянської влади в усі сфери суспільного життя, реакція суспільних верств на диктовану політику піддавалась серйозному і глибокому вивченню західними істориками і політологами. Серед них слід назвати роботи С.Коена, Л.Беладі, Р.Такера, Р.Конквеста, Д.Мейса, Б.Рассела та інших¹⁷. Особливої уваги заслуговує фундаментальна монографія Р.Конквеста "Жнива скорботи", в якій зображується реальна картина проведення колективізації на Україні та її трагічні наслідки.

Багатий інформаційний матеріал щодо трагічних наслідків впровадження політики Радянської влади в Україні, свідчення і факти геноциду проти українства як етносу, здійсненого в цей драматичний період історії, містять публікації колишніх політв'язнів, біженців з України в довоєнні і післявоєнні часи, "дисидентів", дружин та дітей репресованих. Здебільшого опубліковані за кордоном, вони можуть слугувати живим

свідченням злочину доби сталінізму¹⁸.

За останні роки значний розвиток отримала така форма вивчення минулого як історична персоналістика. Вона відтворює політичні біографії відомих державних, партійних, наукових і військових діячів, членів уряду, керівників окремих регіонів, і тих, хто були репресовані. Серед авторів науково-біографічних робіт, що досліджують, в тому числі, окремі аспекти ставлення різних суспільних верств до політики Радянської влади, слід виділити дослідження, які базуються на архівних джерелах – Є.Г.Адельгейма, П.П.Бачинського, І.Г.Біласа, В.М.Волковинського, С.С.Діброви, А.Селецького.

Отже, сучасний етап дослідження соціальних змін і політичних процесів в Україні 1920-1930 рр. характеризується, по-перше, суттєвим переосмисленням усіх складових соціально-політичної історії: робітників і селян, інтелігенції, національних меншин. Чітко виділяються нові підходи до визначення ролі КП(б)У в тоталітарній системі, значення рад, масових громадських організацій, каральних органів як опори антидемократичного режиму. Сучасна історіографія даної проблеми ґрунтується на джерельній базі, яка постійно поновлюється у зв'язку з виходом нових збірників документів і матеріалів, де містяться раніше заборонені для оприлюднення архівні документи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коломийцев В.Ф. Методология истории. – М., 2001. – С.45; 2. Актуальні проблеми історико - партійної науки: перебудова і пошуки // Український історичний журнал. – 1988. – С.51; 3. Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (ЦДАВО України). – Ф.3805, Ф.4659, Ф.539, Ф.829 та ін.; 4. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України) – Ф.1.- Оп.20; 5. Всеукраїнський з'їзд незаможних селян. – Стенографічний відчит: Бюлетень. – Х., 1922; Стенографический отчет Харьковской окружной конференции (31 октября – 10 ноября 1925г.) – Х., 1925; Стенографический отчет расширенного Пленума Киевского губкома КП(б)У 20-30 июня 1924г. – К., 1924 та ін.; 6. Васильев В. Коллективизация и селянский опір на Україні (1929-1930). – Вінниця, 1997; Грищенко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. 20-й рік. – К., 1997; Мороз О. Українське селянство I половини ХХ ст. Трагедія і героїзм. – Львів, 1997; 7. Безотосний М.Т. Сталінізм і опозиція в Україні в 20-30 – ті рр.// Політологічний вісник. – 1993. – Ч.2,3; Новохатько І. Українська культура в контексті радянської національної політики 20-х 30-х рр.// Пам'ятки України. – 1998. – №1; Кульчицький С.В., Шаталіна Є.В. Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928-33) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. В.3. – К., 1994; 8. Колективізація і голод на Україні 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1992; Калинник О. Що несе з собою комунізм : Документи. – М., 1953; 9. Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні. – Х., 1924; Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос. – Х., 1920; 10. Комуніст. – 1956. – № 10. – С.14-26; 11. Там же. – с.17; 12. Там само. – С.18; 13. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. – Т.7. – М., 1971. – С.206; 14. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990. – С.4; 15. Барг М.А. Категория «цивилизация» как метод сравнительно-исторического исследования // История СССР. – 1991. – №5. – С.70-86; Маслов Н.Н. Политическая история СССР: предмет, содержание, задачи. – М., 1991; Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии // Отечественная история. – 1996. – №5. – С.146-168; 16. Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К., 1991; Ступак Л. Репресії 20-30-40-х - початку 50-х років на Україні. – К., 1992; Шаповал Ю. Україна 20-50-х років. Сторінки ненаписаної історії. – К., 1994; Васильев В. Колективізація і селянський опір на Україні. – Вінниця, 1997; 17. Коэн С. Большевизм и сталинизм // Вопросы философии. – 1989. – №7; Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993; Рассел Б. Практика и теория большевизма. – М., 1991 та ін.; 18. Плющ В. Боротьба за Українську державу під советською владою. – Лондон, 1973; Прокоп М. Україна і українська політика Москви. – Б.М., Сучасність, 1981; Стадник П. Правда про советську владу в Україні. – Нью-Йорк, 1972; Багрянний І. Чому я не хочу вертати на “рідну” Україну. – Лондон, 1946; Соловей Д. Голгота України: Ч.1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між 1-ю і 2-ю світовою війною. – Вінніпег, 1953; Смаль-Стоцький Г. Правдиве значення советського терміну “Україна”. – Нью-Йорк, 1968.

А.М. Троστοгон

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ “ЕКСПЕРИМЕНТ” В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20-ті-ПОЧ. 30-х рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ. ПРОБЛЕМИ

Українська історія 20-30-х рр. ХХ ст. у всіх її різноманітних аспектах продовжує

цікавити і хвилювати не тільки фахівців, але й пересічних громадян. Актуальними залишаються питання соціально-політичної історії селянства, аграрного курсу більшовицько-радянської влади в українському селі. Сучасні дослідники прагнуть зрозуміти минуле, переосмислити його, пояснити мовою сьогодення і, нарешті, визначити вплив цього минулого на сучасний розвиток держави.

В наукових доробках на основі застосування принципів світоглядного плюралізму, об'єктивності, історизму розглядаються проблеми взаємовідносин українського селянства і влади в 20-30-х рр. XX ст., більшовицької політики в аграрному питанні. Залучення нових документів дає можливість по-іншому подивитись на становище селянства України в перші десятиліття радянського режиму, його боротьбу проти "реформування" села владою, неспівський період і колективізацію.

В 20-ті рр. XX ст. в Україні утвердилася радянська форма державності. Зовнішня самостійність інститутів радянських республік була позірною, монополію на владу і безмежний контроль за ресурсами отримала РКП(б). Незважаючи на те, що після жовтневого перевороту більшовики не являли більшості у складі рад великих промислових центрів України, пропагандистська кампанія їм вдалася. Українське селянство повірило, що нова влада виконає його вимоги щодо справедливого перерозподілу землі. Проте подальша політика радянської влади (ігнорування національного питання, ненависне ставлення до українських партій, політичний розкол села шляхом створення комбідів і КНС, введення продрозкладки) викликала незадоволення різних верств селянства, зазначає Ганжа О.І.¹ Авторка наголошує на тому, що українське селянство було більш заможне, ніж російське, і політика більшовиків боляче вдарила по ньому, отже, природною була збройна боротьба, що значною мірою зумовила падіння радянської влади в Україні в 1919 р. Після закінчення громадянської війни на боротьбу з повстанським рухом було кинуте армію, 9/10 якої становили селяни, що призводило до різкого погіршення морального духу червоноармійців, дезертирства. Таким чином, війна не тільки не закінчилась, але й набула нових форм і нового змісту.² Офіційна влада охрестила селянський опір бандитизмом і саботажем продовольчої політики держави.

Українські більшовики через комнезами прагнули виправити ситуацію на селі, але вони були менш популярними, ніж існуючі здавна земгромади. Існування обох форм селянських об'єднань створило, на думку Капустян Г.Т., двовладдя в українському селі.³

Так само вважає Ганжа О.І., яка зазначає, що "...комнезами стали активними провідниками лінії партії" і відповідно прагнули перемогти невдоволення селянства за допомогою розшарування його мешканців, посилення протистояння між різними соціальними верствами. Стосовно ж руху опору селян владі, наголошує авторка, з впровадженням непу і оголошенням амністії в березні 1921 р. відбулися зміни в соціальній суті селянського руху, котрий "все більше ставав професійною діяльністю декласованих елементів міста і села... Ця боротьба перетворюється на безглузде взаємовинищення: заможні вирізали бідноту, а незаможники – багатіїв". Що ж стосується земгромад, то держава хотіла забезпечити в них панівне становище бідноти. Поступово, наголошує дослідниця, земгромади були поставлені під контроль сільрад і парторганів і в районах суцільної колективізації в лютому 1930 р. були ліквідовані.⁴

В результаті загострення соціальної напруги на селі і в місті радянські керівники на чолі з Леніним започаткували нову економічну політику, виходячи з необхідності втримати владу в своїх руках. Як зауважує Корновенко С.В., розпочавши реорганізацію соціально-економічної сфери республіки на засадах непу, радянська влада використала оподаткування як інструмент маніпуляції селянством, його розколу на ворогуючі соціальні групи. В порівнянні з продрозкладкою нововведений податок був прогресивним кроком вперед, проте невизначеність принципів нарахування податку і методів його вилучення, завищені норми сплати звели нанівець його позитивний бік.⁵

Введення нової економічної політики як тимчасового відступу більшовиків і виходу з глибокої економічної і політичної кризи розглядаються й іншими українськими істориками,

які далекі від ідеалізації непу. Зокрема, Кульчицький С.В. зазначає, що влада не полишала думки здійснювати колективізацію, хоча, можливо, й іншими шляхами. Автор наголошує на різниці між кооперативами і колгоспами, котрі створювались паралельно, але перші мали набагато більший успіх у селянства, ніж другі, оскільки не базувалися на відчуженні засобів виробництва, а різнилися за стадіями виробничого процесу і були тісно пов'язані з товарно-грошовими відносинами. Проте, ефективність колективного господарювання не витримала перевірки життям, особливо на теренах України, тому владі довелося тимчасово змиритись із створенням різних форм кооперативів, хоча вони і вважались елементом капіталістичної економіки.⁶

Аналізуючи прорахунки непу, його негативні сторони, Каспрук І.І. вважає, що багато змістовних моментів непу не втратили своєї актуальності, а проведені у 20-х рр. реформи позитивно вплинули на становище українського селянства.⁷

Ряд російських істориків стосовно результатів непу в умовах російського села дотримуються протилежної точки зору. Нетрадиційними стали висновки Файна Л.Є., який зауважує, що при комплексному аналізі непівського “експерименту” кидаються у вічі ідеологічні і теоретичні постулати і задуми його організаторів, реальна практика їх реалізації, результати і наслідки його здійснення.⁸ Марксистська кооперативна доктрина деградувала. Ухопившись за сталінський вислів “кооперативний план Леніна”, автори почали під цією назвою зводити все, що містилося в працях Леніна, в партійних і державних документах з питань кооперації. Так, поступово, наголошує дослідник, на довгі десятиліття в обіг увійшов термін “ленінський кооперативний план”. В органи управління кооперацією і в правління низових кооперативів почали насаджувати “партійні сили”, досвідчених спеціалістів-кооператорів масово виганяли. З часом було розпущено найбільш впливові кооперативні союзи, серед яких головне місце належало Коопцентру, Сільсоюзу і Центральній кооперативній раді. Таким чином, наголошує Файн Л.Є., допустивши відносну організаційну самостійність кооперації, влада прагнула змусити її служити тоталітарно-бюрократичній системі і зробити її складовою частиною цієї системи.⁹ Автор дійшов висновку, що непівський “експеримент” над російською кооперацією став “частиною грандіозного за масштабами, дволикого і фарисейського за своєю суттю, соціального експерименту, що увійшов в історію під назвою непу”.¹⁰ Населення перестало бачити сенс в кооперативній роботі, практичну вигоду для себе, вбачаючи в ній тепер ще одну інстанцію для витискування поборів.

Більшість українських дослідників не дають такої відверто різкої оцінки непу. Зокрема, Калініченко В.В. у своїй монографії вказує на позитивний вплив непу щодо економіки українського села, стану землеробства і тваринництва, бюджету селянина, діяльності кооперативів і земгромад. Автор зазначає, що поки кооперативні об'єднання в роки непу будувались на матеріальній зацікавленості селян, на добровільних засадах, вони були ефективним засобом підвищення сільськогосподарського виробництва. Коли ж наприкінці 1927 р. сталінське керівництво відверто відмовилось від непу, відбувся перехід до командно-адміністративних методів керівництва економікою, наслідком чого стала насильницька колективізація селянського господарства і злам непу.¹¹

Більшовицький уряд, розбудовуючи ринкову економіку на початку непу, зробив потім все, щоб її знищити, зауважують автори книги “Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр.”.¹² Кооперативна концепція Леніна була деформована Сталіним в самій своїй основі. Аналіз подальшої діяльності влади в селянському питанні наштовхнув науковців на думку, що наступники Леніна почали розглядати його (тобто селянське питання – авт.) під досить специфічним кутом зору, стратегія і тактика влади щодо перетворень на селі змінилась. Коопероване селянське господарство розглядалося вже не як індивідуальне за своїм характером, а переважно і тільки колективне. Тобто кооперація була лише сполучною ланкою, формою зв'язку між двома протилежними соціально-економічними укладами.¹³

Автори наголошують на тому, що вже з 1926 р. з'являються перші партійно-урядові рішення щодо розгортання колективізації. Неп згортався по всіх напрямках, а коли у 1927/28

господарському році селяни не погодились везти хліб на ринок через різницю в цінах на промислову і сільськогосподарську продукцію, в країні почалась хлібозаготівельна криза. Тим часом сталінське керівництво продовжувало говорити про неп, який ніби-то вступив у новий етап. Насправді ж, вважають дослідники, влада повернулася до політики “воєнного комунізму” в мирних умовах.¹⁴ Чим це закінчилось для українського селянства, історія вже відповіла.

Досить цікавим, на наш погляд, є підхід дослідників до об’єктивного висвітлення аграрної політики більшовиків за часів керівництва державою спочатку Леніним, потім Сталіним; вчені провели чітку грань між ленінським і сталінським баченням майбутньої долі селянства і разом з тим показали, що їх об’єднує. Враховуючи тодішні конкретно-історичні умови, автори зробили детальний аналіз поглядів і діяльності керівників держави, без чого неможливо реконструювати цілісну картину подій того буремного десятиліття (двадцятих років XX ст.)

Торкається позиції влади щодо сільського господарства в 20-ті-серед. 30-х рр. XX ст. у своїй дисертації і Новохатько Л.М., який наголосив на особливостях реконструктивного періоду в Україні, котрі, на його думку, полягали у трансформації, підпорядкуванні республіканської промисловості загальносоюзній, втраті Україною ознак господарського цілого, одночасному запровадженню реформи управління промисловістю та адміністративно-територіального поділу в республіці, що призвело до значних матеріальних втрат. Розпочата в Україні колективізація сільського господарства, зазначає дослідник, призвела до реорганізації форм власності, масового створення колгоспів, утвердження соціалістичного ладу в аграрному секторі економіки, ліквідації “капіталістичних елементів” в українському селі. В цілому було зруйновано весь традиційний самобутній уклад життя селян.¹⁵

Розглядаючи історичну долю української селянської кооперації, Марочко В.І. зауважує, що в кінці 20-х рр. XX ст. вона була докорінно реорганізована; влада переслідувала чітку мету: створення та зміцнення колгоспної системи, покріпачення дрібних товаровиробників шляхом насильного залучення їх до колгоспів.¹⁶

З цими твердженнями погоджується ряд інших дослідників, зокрема, вже вищезгаданий Калініченко В.В. Підсумовуючи свої міркування, він наголошує, що українська кооперація не могла існувати поза госпрозрахунком і широкою демократією. В той же час одержавлення і бюрократизація перетворили її на придаток до державного сектора економіки. Сталін висунув помилкову тезу, згідно з якою прості форми кооперації вичерпали себе і їм на зміну прийшла вища форма – колгосп.¹⁷ В українській політиці влади кінця 20-х рр., на думку Р.Конвекста, чітко простежуються дві тенденції: з одного боку, боротьба проти селянства взагалі, а з іншого – проти національної самосвідомості місцевого населення. Окреслюючи справжню мету колективізації, дослідник наголошує на прагненні компартії повністю ліквідувати приватне землеволодіння і сконцентрувати решту селянства в контрольованих більшовиками колективних господарствах.¹⁸

На основі численних документів Слотюк П.М. у своєму дисертаційному дослідженні відтворює картину активного повернення до політики продрозкладки шляхом широкого застосування “надзвичайних заходів”. Джерела дали змогу автору проаналізувати трагічні події, пов’язані з опором селянства органам державної влади. Простеживши еволюцію хлібозаготівельної політики в політику колективізації, дослідник резюмує, що в умовах колгоспного ладу була підірвана органічна основа селянської економіки, а українське селянство було насильницьки закріпачено.¹⁹

Хорошун Б.І., працюючи над проблемою продовольчої політики в 20-30-х рр. XX ст., доводить, що визначальною обставиною, яка призвела до загострення зернової проблеми було, насамперед, несприятливе співвідношення заготівельних цін на хліб порівняно з цінами на інші продукти сільського господарства. Через бойкотування селянами здачі хліба влада почала вилучати його примусовими методами, це призвело, як відомо, до посилення опору на селі, саботажу хлібозаготівель тощо.²⁰

Аналіз вищезазначених монографій, дисертаційних досліджень, колективних праць засвідчує прагнення як досвідчених, так і молодих науковців заради історичної правди об'єктивно висвітлити досить неоднозначні соціально-економічні і політичні процеси, що відбувалися в українському селі в період 20-30-х рр. ХХ ст. Незважаючи на близьке за змістом трактування багатьох подій, в працях сучасних авторів простежується концептуальне переосмислення історії 20-х років минулого століття, відхід від впливу масової історичної свідомості, принципово самостійний погляд на досліджувану проблему.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.).- К., 2000.- С.17; 2. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР.- К., 1996.- С.5,6; 3. Капустян А.Т. Украинское крестьянство и власть в первые годы нэпа // Отечественная история.- 2001.- №5.- С.172; 4. Ганжа О.І. Вказана праця.- С.8-9; 22,27; 5. Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовний період (1921-1925 рр.).- Автореф. дис. канд. істор. наук.- Донецьк, 2000.- С.11; 6. Кульчицький С.В. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.) // Ін-т історії України.- К., 2000.- С.85-88; 7. Каспрук І.І. НЕП на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз).- Дис. канд. істор. наук.- Львів, 1993.- С.40; 8. Файн Л.Е. Нэповский «эксперимент» над российской кооперацией // Вопросы истории.- 2001.- №7.- С.36-37; 9. Там само.- С.40; 10. Там само; 11. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження.- К., 1997.- С.270-271; 12. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.- К., 1991.- С.32; 13. Там само.- С.4-5; 14. Там само.- С.47-56; 15. Новохатко Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики радянської держави (20-ті - сер. 30-х рр. ХХ ст.).- Автореф. дис. докт. істор. наук.- К., 1999.- С. 29-30; 16. Марочко В.Ч. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / НАН України. Ін-т історії України.- К., 1995.- С. 182-184; 17. Калініченко В.В. Вказана праця.- С. 271; 18. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор.- К., 1993.- С.67; 19. Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 рр. (історико-економічний аспект).- Автореф. дис. канд. істор. наук.- К., 1992.- С.18; 20. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках.- Автореф. дис. докт. істор. наук.- К., 1999.- С.24.

Л. І. Рожкова

ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ 20-х - 30-х рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Історія етнополітичних процесів в Україні привертає значний інтерес вчених-суспільствознавців. Наукове осмислення цієї проблематики потребує аналізу загальних тенденцій та основних здобутків істориків у дослідженні українізації як важливої частини етнополітики в Україні в 20-х - на початку 30-х роках ХХст.

Історіографічний доробок з даної теми можна умовно поділити на три групи: до першої можна віднести роботи радянських авторів, до другої - праці сучасних українських істориків і, нарешті, третя група - зарубіжні дослідження.

Радянська історіографія політики українізації пройшла в своєму розвитку декілька етапів, які суттєво відрізняються один від одного.

Зокрема, перший етап охоплює 20-ті - початок 30-х рр. і хронологічно збігається з об'єктом дослідження. Більшість праць зазначеного періоду належала партійним та державним діячам, безпосередньо причетним до реалізації національної політики. У публікаціях В.Затонського, М.Попова, А.Хвилі, М.Скрипника^{1,2,3,4} викладено офіційні підходи до розробки курсу на українізацію, висвітлено внутріпартійну боротьбу навколо питань стратегії і тактики будівництва міжнаціональних відносин. Роботи згаданих авторів носили, здебільшого, пропагандистський та популяризаторський характер, вони позначені заідеологізованістю, відсутністю глибокого аналізу протиріч політики українізації.

30-ті - перша половина 50-х рр. стали трагічними сторінками як в самій долі українського народу, так і в розвитку етнонаціональних досліджень. Історична наука була підпорядкована потребам тоталітарної держави. Історичні праці цього періоду написані виключно з позицій класовості та партійності і багато фактів, які мали місце в реальному

житті, замовчувались та перекручувались. З їх сторінок зникають згадки про політику українізації та українське відродження 20-х рр. ХХ ст.

Наступний етап радянської історіографії національної політики охоплює другу половину 50-х – середину 80-х років. Започаткований з ініціативи М. Хрушова процес десталінізації суспільно-політичного життя справив позитивний вплив на розвиток історичної науки. У другій половині 50-х рр. почав виходити “Український історичний журнал”, були опубліковані збірники документів з історії культурного будівництва, вийшли монографічні дослідження з цієї проблематики, серед останніх на найбільшу увагу заслуговує праця Г.Шевчука⁵, яка містила цінний фактичний матеріал про розвиток освіти, культурних закладів, преси в умовах політики українізації.

Разом з тим критика негативних явищ минулого в період хрущовської “відлиги” носила половинчастий характер, була, як правило, поверхневою й не торкалась глибинних процесів життя суспільства в цілому і розвитку історичної науки зокрема. Тому історичним працям того періоду властиві такі риси як коментаторство, описовість.

На стан розробки проблем етнополітики впливала концепція зближення і злиття націй та русифікація освіти, яка посилилась наприкінці 50-х рр. Проти мовного нігілізму рішуче виступили представники творчої інтелігенції. Літературний критик І.Дзюба в історико-публіцистичній праці “Інтернаціоналізм чи русифікація” (1965р.) і відповідному зверненні до партійного керівництва СРСР та УРСР піддав гострій критиці політику комуністичної партії, що залишилась інструментом національного нівелювання. Значне місце у роботі приділялось історичному досвіду розв’язання національно-мовних проблем у 20-х-30-х рр. Сутність українізації І.Дзюба визначив як “... справді інтернаціоналістську лєнінську політику, що забезпечувала інтереси і повноцінний розвиток соціалістичної української нації”⁶. Згортання українізації, початок сталінського політичного періоду було, за словами автора, “однією з найбільших історичних трагедій українського народу за всю його історію”. Виступ І. Дзюби привернув увагу найбільш активної частини інтелігенції до ігнорування громадянських прав українського народу, дав поштовх розвитку правозахисного руху. Проте, як зазначалося вище, можливості для наукової самореалізації вчених в 60-ті-першій половині 80-х рр. були обмеженими. У історіографії продовжувала діяти інерція “позитивності” у висвітленні національної політики радянської влади.

І, нарешті, сучасний етап вітчизняної історіографії політики українізації бере відлік наприкінці 80-х рр. В умовах зламу ідеологічних догматів доби тоталітаризму підвищену увагу істориків привертала національні процеси в Україні в ХХ ст.

На сторінках громадсько-політичних та наукових видань розгорнулися дискусії щодо висвітлення “білих плям” минулого, відновлення прав української мови, були опубліковані маловідомі документи з історії міжнаціональних відносин. Однією з перших спроб по-новому осмислити політику українізації як історичне явище була стаття В.Лозицького, опублікована 1989 р. Аналізуючи причини запровадження політики українізації, автор звернув увагу на “специфічні умови історичного розвитку України”, а саме: “русифікацію українського міста”, “жорстку боротьбу проти контрреволюції та українських дрібнобуржуазних партій”.⁷ У публікації порушувалося питання про причини різних змін у національній політиці на початку 30-х рр. Як свідчить зміст наведених автором архівних документів, приводом для згортання українізації стала участь республіки у створенні необхідних умов для повноцінного культурного життя українського населення країни. У статті В.Лозицького були визначені основні параметри та аспекти проблематики для подальших досліджень. Певне місце політиці українізації приділялось у статтях та монографіях про сталінізм в Україні, що з’явилися на рубежі 80-х - 90-х рр.^{8,9,10}

Події, пов’язані з набуттям Україною незалежності, розширили пошукові і публікаторські можливості вчених. Звільнення від ідеологічного диктату, використання нових методологічних підходів дозволило вийти на новий теоретичний рівень осмислення подій минулого. Протягом 90-х рр. відбулося розширення тематики та поглиблення досліджень у даному напрямі. Так, одним з принципових питань є з’ясування історичних

витоків та причин запровадження політики українізації. Дослідники пов'язують її, насамперед, з активізацією національного руху в Україні на початку ХХ ст. "Революція 1917 р. і утворення української держави стали чинниками бурхливого росту національної культури, яка, нарешті, вийшла з напівлегального існування; українська мова стала державною, утворювалися українські школи, національна Академія наук - місце зосередження української інтелектуальної еліти, зростали національні культурно-просвітницькі організації. Повернути цей процес назад було вже просто неможливо...", - зауважує Г.Касьянов¹¹. Г.Васильчук відзначає, що процес українізації був невід'ємною частиною національного відродження українського народу, започаткованого 1917р.¹²

Останнім часом історики приділяють значну увагу українізаторським здобуткам національних урядів 1917-18 рр. Так, в публікаціях Д.Розовика¹³, О.Зубалій та Д.Рященко¹⁴, Т.Остапко¹⁵, досліджується політика Центральної Ради та гетьманату П.Скоропадського, спрямована на розбудову державних установ, закладів освіти та культури, активізацію книговидавництва, літературно-мистецького життя. Проте, як зауважує С.Кульчицький, українізація в УСРР мала свою специфіку у порівнянні з відповідною політикою періоду визвольних змагань: "УНР за часів Центральної Ради і Директорії або Українська держава гетьмана П.Скоропадського не мали ні можливостей, ні достатнього часу, щоб подолати наслідки багатовікової русифікаторської політики царизму. УСРР мала для цього час і відповідні можливості, втілені в офіційному курсі на українізацію"¹⁶.

На нашу думку, існували й інші принципові відмінності. Якщо для діячів українських урядів 1917-18 рр. ідея національно-культурного відродження була цілком природною і тому стала ключовою в їх діяльності, то для багатьох керівників УСРР українізація стала вимушеним, тактичним кроком і супроводжувалася гострою ідейною боротьбою протягом всієї кампанії.

У зв'язку з цим доцільно з'ясувати співвідношення понять "українізація" і "національно-культурне відродження". Як зазначає Я.Дашкевич, походження терміну "українізація" пов'язано із дореволюційною чорносотенною публіцистикою, в якій він був утворений за аналогією із "германізацією" та "русифікацією". Для ідеологів єдиної Росії українізація означала примус по відношенню до росіян. "З таким різко негативним відтінком це слово потрапило і в радянську дійсність", - робить висновок Я.Дашкевич¹⁷.

Однак мета і зміст радянської політики українізації була зовсім іншою: йшлося не про українське суспільство взагалі, а лише про партійно-державний апарат, його "укорінення", наближення до трудящих мас республіки. Відтак, слід розрізняти поняття "українізація" і "національно-культурне відродження", хоча вони й були взаємопов'язані.

Розмірковуючи над співвідношенням цих понять, С.Кульчицький зауважує: "Нерідко в історіографії з українізацією ототожнюється процес бурхливого національного відродження, який проявлявся у зростанні культури і самосвідомості народних мас. Насправді національне відродження становило побічний ефект курсу на коренізацію режиму"¹⁸. Отже, національно-культурні процеси в Україні були не причиною, а результатом політики коренізації, яка переслідувала суто прагматичну мету посилення режиму.

Деякі дослідники вважають термін "українізація" невинуватим. Зокрема, В.Даниленко і Я.Верменич стверджують, що ця назва не відповідала процесам, які відбувалися у сфері суспільного і культурного життя України як за Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, так і більшовицького правління: "Повернення народу до своєї державності, до своїх джерел, коріння, культури, мови й історичних традицій, праця над створенням нових національно-культурних цінностей, - це, очевидно, не українізація"¹⁸. Автори переконані: правильніше було б "дерусифікація", тому вони вживають термін "українізація" в лапках, тоді як більшість істориків їх не використовуює. А.Даниленко та Я.Верменич вказують цілий ряд чинників, що змусили більшовицьке керівництво скоригувати свої пріоритети в галузі національної політики. Йдеться як про ситуацію в Україні та інших республіках, так і про зовнішньополітичні розрахунки керівництва РКП(б), пов'язані із курсом на "світову революцію" та демонстрацією перед зарубіжною

громадськістю переваг соціалізму і "вирішення національного питання в СРСР".

В.Даниленко, Г.Касьянов та деякі інші історики вважають, що початок процесу українізації поклала резолюція "Про радянську владу на Україні", схвалена восьмою партконференцією наприкінці 1919 р. На цей самий документ посилається і В.Чехович, аналізуючи партійні та урядові рішення стосовно українізації¹⁹.

Однак, незважаючи на прийняті 1919-20 рр. декрети і постанови щодо української мови, фактичний стан справ був не на користь останньої. Державний апарат продовжував користуватися російською мовою, україномовна преса обмежувалася кількома виданнями, мовою навчання в міських навчальних закладах теж залишалася російська. Про це пише О.Кручек²⁰, аналізуючи становлення політики УРСР в галузі національної культури на початку 20-х рр. Лише в 1922-23 рр., коли в умовах непу почалося "стихійне національно-культурне відродження", більшовики змушені були змінити тактику. Принагідно зазначимо, що цілий ряд авторів (Г.Васильчук, В.Кондратюк, О.Зайцев) пов'язують початок українізації із відомими рішеннями XII з'їзду РКП(б) про необхідність коренізації партійного і державного апарату.

На думку Д.Мейса і М.Панчука, внутрішнє становище в Україні після закінчення громадянської війни було нестабільним, оскільки радянська влада залишалась чужою для селян. "Була загроза безкінечних збройних конфліктів і масових бунтів. Фактично, щоб заспокоїти селян, була прийнята політика українізації"²¹.

Окремі дослідники розглядають початок українізації у контексті партійно-політичної боротьби 20-х рр., зокрема в період активного обговорення принципів побудови Союзу РСР. Так, Л.Нагорна, аналізуючи позицію керівників українського уряду у новоствореній союзній державі, підкреслює, що завдяки самовідданим зусиллям Х.Раковського та його однодумців "українське питання стало важливим політичним чинником, змусило керівників РКП(б) вдаватися до маневрів, здійснювати масштабну національно-культурну реформу"²². Російська дослідниця О.Борисьонко серед чинників запровадження українізації особливе місце відводить суб'єктивному фактору, який відіграв помітну роль у партійній політиці 1920-х рр., зокрема позиції Й.Сталіна, з одного боку, і керівництва УСРР, - з іншого²³.

Таким чином, в сучасній історіографії застосовується багатофакторний підхід при визначенні історичних витоків та причин запровадження політики українізації.

Значну увагу сучасні історики приділяють і такому важливому питанню як ставлення до українізації різних верств населення, адже від цього значною мірою залежав успіх або невдача всієї кампанії. Як відомо, частина партійних керівників негативно ставилась до розвитку національної культури. Прикладом національного нігілізму була "теорія боротьби двох культур", автором якої традиційно вважають Д.Лебедя. Між тим, у секретаря ЦК КП(б)У були ідейні попередники. Як вказує Н.Горбач, російська модифікація теорії полягала в обґрунтуванні злиття української культури з російською через "вливання української мови в російську"²⁴. Походження "теорії боротьби двох культур" розглядається у статті Т.Комаренко²⁵. До ідеологів "теорії" автор відносить деяких лідерів РКП(б), зокрема Г.Зинов'єва, який, виступаючи на конференції КП(б)У в листопаді 1920 р., висловив упевненість в перемозі російської мови як "життєвішої", "культурнішої".

Серед противників українізації, на думку багатьох дослідників, були керівники партійно-державного апарату, зрусіфіковані мешканці промислових міст, представники російської та єврейської інтелігенції, офіцери Червоної Армії, служителі Російської православної церкви.

Увагу дослідників привертає питання про українізацію громадських організацій. Зокрема предметом наукового інтересу Т.Бондарчука стала наймасовіша і відносно самостійна у 20-ті роки громадська організація УСРР – профспілки²⁶. Автор визначає різні форми участі профспілок у здійсненні політики українізації: переведення на українську мову діловодства, організаційно-масові заходи, культосвітня робота українською мовою. Все це сприяло створенню україномовного середовища для службовців і робітників, що мало особливе значення у східних і південних регіонах України. Саме тут українізація відбувалась

з найбільшими труднощами.

Вчені виявляють різні точки зору на необхідність розвитку української культури. В той час, як багато службовців ставились до українізації негативно або байдуже, частина українських комуністів та національна інтелігенція схвально сприйняла нову політику. Це були, за словами Я.Дашкевича, справжні "кадри українізації"¹⁷.

Зокрема, Г.Касьянов відзначає наявність в КП(б)У нечислених, але впливових сил, які вимагали національного самовизначення (соціалістичного) України. "Щоправда, більшість з них були вихідцями з небільшовицьких партій (О.Я.Шумський, Г.Ф.Гринько, В.Блакитний і т.д.), але самі вони були в змозі допомогти вирішити національні проблеми більшовикам."¹⁸ Досліджуючи феномен націонал-комунізму 20-х рр., Д.Мейс і М.Панчук наголошують на особливій ролі у розробці концепції українізації лідера боротьбистів О.Шумського. Укладений в 1919 р. О.Шумським проект декрету з національного питання був, за словами істориків, "інтелектуальним початком" українізації²¹.

Сучасні українські вчені приділяють значну увагу діяльності інтелігенції, яка була не тільки об'єктом українізації, а й її дійовим суб'єктом. У зв'язку з цим слід відзначити монографію Г.Касьянова. Автор розглянув вплив українізації на розвиток інтелігенції як соціальної групи, на її свідомість та самосвідомість, на її соціально-психологічний лад.

В ряді публікацій досліджуються проблеми українізації освітніх закладів. Зокрема В.Борисов, проаналізувавши цифрові дані щодо зростання кількості загальноосвітніх українських шкіл протягом 1921-32 рр., відзначає основні риси цього процесу: плановість, послідовність, високі темпи²⁷. Разом з тим становленню національної школи перешкождала ідеологічна боротьба, що точилася між прихильниками українізації та радянської. Отже, відповідь на питання: чого було більше у навчально-виховній роботі - інтернаціонального (радянського) чи національного виявляється не на користь останнього. Інший автор, К. Малій, вважає, що на темпи українізації шкіл впливали різні чинники, зокрема географічне розташування населеного пункту, наявність кордонів з іншими республіками чи країнами, національний склад керівництва місцевих органів влади, учительства, їх точку зору щодо необхідності українізації тощо²⁸. Дослідник звертає увагу на доцільність критичного осмислення статистичних даних радянського періоду, адже місцеві чиновники нерідко штучно "нарошували" кількісні показники, які подавали до центральних відомств.

Українізація, безумовно, сприяла національно-культурному відродженню, появі оригінальних течій в літературі та мистецтві. Ідейним пошукам літературно-мистецької інтелігенції у 20-ті роки присвячені публікації М.Шипович²⁹. Дослідниця дійшла висновку, що політика українізації не лише суттєво пожвавила творчу діяльність, але й зумовила перехід частини "старої" національної інтелігенції на позиції співробітництва з радянською владою. Самобутні явища в театральному мистецтві 20-х рр., зокрема діяльність режисера-новатора Л.Курбаса, розглядається в публікації О.Поспелова³⁰. Розвідка Л.Брюховецької присвячена впливу українізації на нову галузь мистецтва - кінематограф. Автор наголошує, що в другій половині 20-х рр. українські фільми складали майже половину всієї кінопродукції Радянського Союзу, а твори О.Довженка здобули світове визнання³¹. Значний фактичний матеріал про здобутки національного мистецтва в роки українізації міститься і в узагальнюючих працях з історії української культури. Серед них слід визначити дослідження М.Поповича³², а також колективну роботу "Нариси популярної української культури"³³.

Українізація спричинила зростання попиту на друковане слово. В публікаціях Н.Солонської³⁴ та П.Голобуцького³⁵ досліджується розвиток українського книговидавництва та книгознавства у 20-ті роки. Тенденціям у розвитку преси за умов політики українізації присвячена стаття О.Коляструк³⁶. Надмірна політизація та уніфікація преси у 20-30-ті роки, як вважає автор, негативно впливала на процес українського мовотворення, знижувала загальну мовну культуру суспільства.

Не обминуло увагою дослідників і питання про українізацію професійної освіти, яка мала певні відмінності у порівнянні із відповідним процесом у загальноосвітніх школах. Так,

у статті В.Коротєєвої-Камінської розглядається українознавчий аспект змісту педагогічної освіти в 20-х роках³⁷. Автор робить висновок про те, що позитивний досвід з проблеми формування особистості вчителя на матеріалах українознавства, накопичений в той період, не втратив своєї цінності і може бути використаний у наш час. Труднощі, що виникали в процесі українізації індустріально-технічних вузів півдня України в 20-30-ті роки, аналізуються в публікації П.Соболя³⁸. На матеріалах Лівобережної України подібні проблеми досліджувала автор даної роботи³⁹.

Сучасні історики відзначають помітний вплив українізації на розвиток науки, зокрема в галузі українознавства. У статті Я.Верменич розкривається роль наукової школи М.Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень Всеукраїнської академії наук⁴⁰. Автор наголошує, що здобутки істориків ВУАН були предметом пильної уваги зарубіжних науковців і водночас свідчили про успіхи політики українізації. Разом з тим, можливості для наукової діяльності академіка М.Грушевського в другій половині 20-х рр. були обмеженими, оскільки він перебував під постійним наглядом радянських спецслужб. З оприлюднених Ю.Шаповалом документів дізнаємося, що таємні співробітники ДПУ повідомляли чекістів про ставлення керівних кіл ВУАН до політики радянської влади, зокрема про їх "невдоволення існуючим ступенем українізації, що фактично зберігала тенденції централізації"⁴¹. Подібна інформація відіграла фатальну роль в долі видатних вчених М.Грушевського, С.Єфремова, А.Кримського. Після закінчення процесу у справі "СВУ" в Україні розгорнулися політичні репресії проти інтелігенції, які доповнювалися боротьбою з націоналізмом. Цінний матеріал про стан науки і науковців в українському суспільстві в 30-ті роки містять праці В.Онопrienка⁴². Автор вважає, що боротьба з націоналізмом поєднувалася з процесом українізації, який у 30-х роках ставав своєрідною формою бюрократизації суспільного і державного життя республіки.

Розпочата з ініціативи більшовиків політика українізації справила значний вплив на суспільно-політичну ситуацію в республіці. Як зазначають Д.Мейс і М.Панчук, "українізація дала легітимність національній самодіяльності українських комуністів. Так званий націонал-комунізм Шумського, Хвильового, Волобуєва, Скрипника складав лише частину цієї самодіяльності."²¹ Сучасні дослідники приділяють значну увагу націонал-комуністичним тенденціям 20-х рр.: цілий ряд змістовних публікацій присвячений ідеям та особистим долям О.Шумського, М.Хвильового, М.Волобуєва. При цьому зазначається, що представники "націонал-комунізму в Україні намагалися поєднати комунізм з національно-визвольною боротьбою". Переконані комуністи, Шумський, Хвильовий, Волобуєв засуджували "російський шовінізм" і централізм різними засобами: за допомогою "партійної критики" (як нарком освіти О.Шумський), "економічного обґрунтування" (як це робив економіст М.Волобуєв) або втілюючи свої аргументи у літературній творчості (письменник М.Хвильовий). До когорти націонал-комуністів належав і М.Скрипник, діяльність якого на посаді наркома освіти в 1927-32 рр. здобула високу оцінку сучасних істориків. У зв'язку з цим слід відзначити публікації В.Солдатенка⁴³, В.Шарпаного⁴⁴, Ю.Шаповала. Дослідники наголошують, що очолюваний М.Скрипником наркомат освіти опікувався не лише навчальними закладами, але й цілою низкою різноманітних культурно-просвітницьких установ, зосереджуючи всі важелі розвитку духовно-культурних процесів в Україні в другій половині 20-х - на початку 30-х рр.

Отже, здійснюючи українізацію, більшовицьке керівництво мимоволі сприяло відродженню української мови та культури, а це в кінцевому підсумку розхитувало диктатуру державної партії. Діставши від українізації очікуваний зиск, партійна верхівка на початку 30-х рр. зняла це гасло.

Сучасні українські вчені докладно аналізують принципові зміни, що відбулися в національній політиці центра на початку 30-х рр. Якщо в період непу панувала незалежність, децентралізація керування культурою, всі сфери якої перебували в компетенції республіканських наркоматів освіти, то на рубежі 20-х - 30-х рр. відбувається уніфікація культурного будівництва. Головною небезпекою сталінське керівництво визнає "місцевий

націоналізм і, як наслідок, спрямовує вістря репресій проти української інтелігенції.

Національний аспект боротьби тоталітарної системи проти інтелігенції, що супроводжувався численними судовими процесами над так званими "ухилами", "СВУ", Промпартією, окремими особами, розкривається, зокрема, в монографії Г.Касьянова та колективній праці з історії української інтелігенції. Слід також відзначити книгу В.Пристаика та Ю.Шаповала "Справа "СВУ"⁴⁵. Як свідчать наведені авторами документи, кінцевою метою репресій проти дореволюційної інтелігенції та інакодумців було встановлення тотального контролю над суспільством.

Значна увага в літературі приділяється партійним чисткам 1933-34 рр. і репресіям проти "націоналістів", звинувачених у зриві хлібозаготівель. Як зазначає Г.Єфіменко, "поєднавши завдання уніфікації духовного життя в СРСР з поясненням причин провалу хлібозаготівельної кампанії в Україні, владні структури на початку 1933 р. зробили різкий поворот у національній політиці"⁴⁶.

У зв'язку з цим дослідники аналізують партійні та урядові рішення про хлібозаготівлю в Україні та деяких інших регіонах. Як зазначає В.Сергійчук, постанови ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР від 14 та 15 грудня 1932 р. передбачали призупинити українізацію скрізь поза межами УСРР. "Зрозуміло, що після такої директиви Москви на місцях одразу ж кинулися її виконувати. А щоб створити відповідне "ідеологічне підґрунтя" засоби масової інформації почали вмішувати статті, в яких засуджувалися нібито перегини в українізації"⁴⁷.

Як відомо, місія викорінення "українського буржуазного націоналізму" була доручена П.Постишеву, відрядженому до України в 1933р. Показовими в цьому плані є справи наркомата освіти М.Скрипника, колишніх лідерів УКП та боротьбистів. За таких умов, зауважує Г.Єфіменко, "головною ідеєю в зміні національної політики компартійного керівництва в 1933-1934 рр. була не відмова від українізації взагалі, а заміна її на "більшовицьку"⁴⁸.

Відтак, хоч українізація офіційно ніколи не припинялася, починається її формалізація та згортання. За цих обставин, наголошує В.Даниленко, українська мова в жодному документі так і не отримала статусу державної⁴⁹. Отже, підсумовує автор, під маскою "українізації" сталінське керівництво здійснювало русифікацію, яка особливо яскраво виявилась у спільній постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей" (1938 р.) та ряді рішень, спрямованих на ліквідацію системи освітніх закладів та преси мовами національних меншин. До початку 30-х рр. "коренізація" і "українізація" давали певні позитивні результати, зведені нанівець наступними заходами держави. Передчасне ж згортання цих процесів звужувало комунікативні функції української мови, а масові репресії серед української інтелігенції, знекровлення села "... зробили домінуючими асиміляційні тенденції в національно-культурному розвитку, звузили його і деформували".

Свій вклад у розробку зазначеної проблематики зробили і зарубіжні історики. Праці вчених діаспори вперше видавалися за кордоном і стали доступні масовому українському читачу лише наприкінці 80-х-у 90-ті роки. Вони дуже різні за своєю тематикою і поглядами авторів на висвітлені події.

Зокрема, автор виданої ще 1947 р. праці "Культурна політика більшовиків і український культурний процес" С.Николишин порушує питання про хронологічні рамки політики українізації, яку він датує 1923-32 роками і навіть розбиває весь період на три доби. "Перша - 1923-1925 - початок, 1925-1928 - вершок періоду, доба дискусій і роки 1928-1932 - кінець періоду. В часи 1923-28 р. перед ведуть колишні боротьбисти, в кінці - українські більшовики"⁵⁰.

Названа робота, як і більшість зарубіжних досліджень, з'явилась тоді, коли багато проблем історії України не розглядались зовсім або висвітлювались з позицій офіційної радянської історіографії. Разом з тим, обставини "холодної війни", гострого ідейного протистояння наклали негативний відбиток на праці істориків обох таборів. Роботи

зарубіжних дослідників, позбавлених доступу до історичних документів, що зберігалися в архівах СРСР, нерідко позначені суб'єктивізмом оцінок щодо окремих історичних явищ радянського періоду. Тому серед публікацій істориків діаспори відзначимо лише ті, які мають найбільшу, на наш погляд, наукову і практичну цінність.

Так, значне місце політиці українізації приділено в узагальнюючих працях з історії України, в тому числі, новітньої (монографії О.Субтельного, Я.Грицака, Т.Гунчака), а також у дослідженнях проблем тоталітарного суспільства взагалі і сталінського режиму зокрема (Г.Костюк, Р.Конквест, Д.Соловей, Мирослав Прокіп та інші). Ці роботи дають цікаві інтерпретації з різних проблем національної політики радянської влади взагалі і українізації зокрема.

Політика українізації є предметом наукового інтересу не лише професійних істориків, але й мовознавців, публіцистів, культурологів. Зокрема у монографії видатного українського філолога Ю.Шевельова досліджується мовна політика, яку проводили різні політичні режими на окупованих українських землях протягом першої половини ХХ ст.⁵¹ Про долю нової генерації творчої інтелігенції, яка на повний голос заявила про себе у 20-ті роки і майже цілком була знищена у 30-ті, розповів у публіцистично-меморіальному творі "Розстріляне відродження" Ю.Лавриненко. Праця літературознавця П.Голубенка (справжнє ім'я П.Шатун) присвячена українсько-російським культурним взаєминам⁵². Особливу роль у духовному відродженні нації, на думку автора, відіграли письменники 20-х рр. - М.Хвильовий та М.Куліш.

Окремо слід відзначити монографію канадського історика Б.Кравченка "Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.". Автор ввів у науковий обіг величезну кількість різноманітних джерел, що дало йому змогу зробити глибокий аналіз соціально-класової структури та національної свідомості українського суспільства у новітній період його історії. На нашу думку, ця робота є найповнішим на сьогодні дослідженням з цієї проблеми.

Вагомим внеском у вивчення процесу українізації є праці американського вченого Д.Мейса. Тривалий час він досліджує генезис українського комунізму, ще на початку 80-х рр. підготував монографію з цієї проблеми. Протягом останніх років Д.Мейс працює в Україні, опублікував ряд статей. Одна з його новітніх публікацій - монографія, написана у співавторстві з відомим істориком М.Панчуком, - присвячена явищу націонал-комунізму 20-х рр.⁵²

Отже, як свідчить аналіз вищеназваних публікацій, сучасними українськими і зарубіжними дослідниками здійснена значна робота з вивчення різних аспектів політики українізації 20-х - 30-х рр., опрацьовано значну кількість матеріалів, введено в науковий обіг архівні документи, проаналізовано з сучасних позицій праці попередніх періодів. Основну увагу історики приділяють вивченню причин запровадження політики українізації, її основних напрямків, ідеологічній боротьбі навколо українізації, а також змінам у національній політиці більшовиків у 30-ті роки. Разом з тим, ряд аспектів, зокрема вплив українізації на суспільно-політичну ситуацію в цілому та окремі соціальні групи, досвід запровадження української мови в діяльність громадських організацій, збройних сил, виробничу сферу потребують подальшого вивчення та аналізу. Недостатньо вивченим, але досить перспективним, залишається регіональний напрямок дослідження, адже він дозволяє оцінити ефективність роботи на місцях. Актуальною є підготовка узагальнюючих праць з усіх названих аспектів політики українізації. Справді, глибоке переосмислення й об'єктивне висвітлення національних процесів, національної свідомості українського суспільства в 20-ті - 30-ті рр. ХХ ст. ще попереду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Задонський. Національна проблема на Україні.-Харків,1926; 2. Попов Н. Очерк истории КП(б)У.-Харьков,1931; 3. Хвиля А. Национальный вопрос на Украине.- Харьков, 1926; 4. Скрипник М. Статті й промови.т.2. Національне питання.—Харків, 1929; 5. Шевчук Г.М. Культурна будівництво України у 1921-1925

рр.-К.,1963; 6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація // Вітчизна.-1990.-№5; 7.Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Укр.іст.журн.-1989.-№3.-С.46-55; 8. Шаповал Ю.І, У ті трагічні роки: сталінізм на Україні.-К.,1990. 10 Даниленко В.М., Касьянов В. Г., Куличичський С.В. Сталінізм на Україні. 20-30-ті роки.-К.,1991; 11. Касьянов В.Г. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля.-К.,1992.-С.70; 12. Васильчук Г.М. Українізація: погляди крізь роки // Рідна школа.-1992.-№1.-С.49-51; 13. Розовик Д. Ф. Центральна Рада й українська культура // Укр. іст. журн.-1993.-№2-3.-С.17-27; 14.Зубалій О.Д., Рященко Д.С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917-1920)//Укр.іст.журн.-1998.-№3.-С.12-24; 15.Остапко Т.С. З історії літературно-державного відродження в Україні за часів Центральної Ради//Укр.іст.журн.-1998.-№3.-С.24-38; 16.Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя.-К.,1996.-С.58; 17. Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки//Слово і час.-1990.-№8.- С.56; 18.Даниленко В., Верменич Я. Троянський кінь українізації//Віче.-1997.-№5.- С.146; 19. Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках//Минуле України: відновлені сторінки.-К.,1991.-С.97; 20. Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920-1923рр.).-К.,1996; 21. Мейс Д., Панчук М. Український націонал-комунізм. Трагічні ілюзії.-К.,1997.- С.58; 22. Нагорна Л.П. Позиція України у новоствореній союзній державі:20-ті роки крізь призму 90-х//Укр.іст.журн.-1993.-№1.-С.4; 23. Борисьонко О. Проблема українізації во второй половине 1920-х годов и Л.М. Каганович//Славяноведение.-2001.-№5.-С.4; 24. Горбач Н. Українізація: зліт та трагедія // Жовтень.-1989.-№2.-С.78-85; 25. Комаренко Т.О. Теорія боротьби двох культур і шляхи розв'язання національного питання в Україні (березень-квітень 1923р.) // Проблеми історії України: факти, судження,пошуки. Вип.3.-К.,1994.-С.84-90; 26. Бондарчук В. Українізація і профспілки // Історія України.-1999.-№21-24.-С.4-5; 27. Борисов В. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр. // Укр. іст. журн.-1999.-№2.-С.76-79; 28. Малій К. Українізація освіти в 20-ті роки // Рідна школа.-1996.-№11-12; 29. Шапович М. Радянське керівництво і літературно-мистецьке інтелігенція України: 20-ті роки // Укр.іст. журн.-2000.-№1.-С.95-102; 30. Поспелов О. Національний театр: шлях до відродження // Українське мистецтвознавство. 36. наук. праць.-К.,1993.-С.103-117; 31. Брюховецька Л. Світовий ренесанс Українського кіно // Укр. мистецтвознавство.-С.97-103; 32. Попович М.В. Нарис історії культури України.-К.,1999; 33. Нариси популярної української культури.-К.,1998; 34. Солонська Н. До історії книжкової торгівлі 20-30-х років в Україні // Бібліотечний вісник.-1996.-№5; 35. Голобуцький Л. Українське книгознавство 20-х років // Бібліотечний вісник.-1994.-№5-6; 36. Коляструк О.А. Мовотворчість газетної періодики УРСР за умов українізації (20-ті роки ХХ ст.) // Історія України.-2000.-№41; 37. Корожєєва-Камінська В. Українознавчий аспект змісту педагогічної освіти 20-х рр. ХХ ст. // Освіта і управління.-1997.-№4.-С.175-178; 38. Соболев П. Українізація освіти Півдня України: 1920-30-ті роки // Історія України.-2000.-№8; 39. Рожкова Л.І. Проблеми українізації професійної освіти в Лівобережній Україні у 20-х роках ХХ ст. // Історія України.-2000.-№35. 40. Верменич Я. Роль М.С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // Укр. іст. журн.-1998.-№2.-С.92-101; 41. Шаповал Ю. М.С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра // Укр. іст. журн.-2001.-№4.-С.143; 42. Онопрієнко В.Г., Щербань Г.О. Доля науки в Україні (кінець ХІХ-30-ті роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн.-1993.-№4-6.-С.3-13; 43. Солдатенко В. Ф. Незламний . Життя і смерть Миколи Скрипника // Історія України.-2002.-№25-27; 44. Шарпаций В.Г. Скрипник М.О. як діяч української радянської культури // Укр. іст. журн.-1991.-№9.-С.96-103; 45. Шаповал Ю., Пристайко В. Справа "Спілки визволення України".-К.,1995; 46. Єфіменко Г.Г. Зміни в національній поїтиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932-1938) // Укр. іст. журн.-2000.-№2.-С.86; 47. Сергійчук В.І. "Українізація Росії". Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923-1932 роках.-К.,-2000.-С.34; 48. Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1923-1938) // Укр. іст. журн.-2000.-№5.-С.10; 49. Даниленко В. Згорання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-політичному житті радянської України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 36. статей.-К.,1994.-Вип.2.-С.103; 50. Николишин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес.-К.,1947; 51. Тевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття: стан і статус.-Чернівці,1998; 52. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин.-К.,1993.

С.Л.Калитко, І.В.Мазило

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН-УПА НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ В ІСТОРИКО - КРАЄЗНАВЧИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

Можливість дослідження діяльності організації Українських Націоналістів та Української повстанської армії на теренах Східного Поділля з'явилася після проголошення незалежності України, коли науковці та краєзнавці отримали доступ до архівних матеріалів з цієї проблеми. Відсутність жодних публікацій до початку 1990-х рр. зумовила їх прагнення висвітлити насамперед питання про створення та дії осередків ОУН, загонів УПА, подати біографічні відомості про їх керівників та учасників руху.

М.Кравець¹ характеризує діяльність осередків ОУН у Вінниці в роки окупації міста гітлерівцями. Вказується на невдалу спробу створення в 1941 р. підрозділу українських збройних сил під орудою ОУН, переслідування та арешти німецькою владою керівників обласної оунівської підпільної організації – Вовка, Левка, Бойка, страту його та членів організації Є.Петерзіль, Гліба. Дослідник повідомляє про життєвий шлях та діяльність наступника Левка – Є.Алетіяно-Попівського, про популяризацію ідей ОУН редактором газети “Вінницькі вісті” Нофенком, якого теж закатували в гестапо. Також наведено короткі відомості про створення та діяльність у місті Союзу українського націоналістичного студентства та Жіночої служби України.

Більш докладно дії ОУН в 1941-1943 рр. не лише у Вінниці, але й на території області, розглядає О.Костюк². Окрім висвітлення діяльності організації у Вінниці, відзначається створення потужної мережі оунівського підпілля в Калинівському районі, Хмільнику. Член ОУН Ляшенко редагував певний час газету “Калинівські вісті”, в місцевій типографії було видруковано документи ОУН, праці з історії України. Подібні видання нелегально друкувалися також в Хмільнику.

Крім вказаних вище, названо імена (в більшості – псевдоніми, як у публікаціях всіх авторів) та охарактеризовано діяльність керівників оунівського підпілля різних рівнів – Купрієвича, Могили, Килимника, Ф.Білотченка, Черник – Хріна, Гриць-Бориса. Зокрема Могила організував видання нелегального часопису “За самостійну Україну”, Черник-Хрін та Гриць-Борис брали участь у створенні озброєних загонів повстанців в сучасних Хмільницькому, Літинському, Гайсинському районах. Біографічні відомості свідчать, що Є.Алетіяно-Попівський, обласні референти Килимник та Ф.Білотченко були родом з Вінниччини. Наведено факти збройної боротьби оунівських організацій проти німецьких окупантів та колаборантів, а також проти радянських партизанів, зокрема на території сучасних Іллінецького та Оратівського районів. Автор наголошує на переслідуванні оунівського підпілля німецькими окупантами, знищені нацистами керівників деяких осередків.

Низку публікацій присвячено діяльності ОУН в окремих населених пунктах в роки німецької окупації. Д.Червінський проаналізував зміст газети “Відродження”, яка з 22 вересня 1942 р. називалася “Калинівські вісті” в період, коли обов’язки редактора виконував районний і надрайонний провідник ОУН Ляшенко³. Друкувалися матеріали, зміст яких був спрямований на пробудження та формування національної самосвідомості українського населення, зокрема статті про Т.Г.Шевченка, Г.С.Сковороду, М.В.Лисенка, М.С.Грушевського, також “Що таке Україна?”, “Хто такий український народ”, про долю останнього отамана запорожців П.Калнишевського тощо.

Публікація нарисів “Симон Петлюра”, “Остап Вишня та його доля”, матеріалів про голодомор 1932-1933 рр. та інших ставили за мету подолати стереотипи радянської пропаганди про деякі події недалекого минулого, викликати у читачів негативну реакцію щодо політики радянської влади. Тональність та зміст публікацій відповідала ідеологічним засадам ОУН.

Гестапо арештувало Ляшенка, але йому вдалося вирватися із в’язниці і виїхати на Волинь.

В.Бабицький вказує на існування в с.Кисляки Гайсинського району в 1941-1944 рр. осередку ОУН кількістю до десяти осіб, висловлювання яких мали антирадянський та антибільшовицький характер. Вони вивчали матеріали ОУН про створення незалежної української держави⁴.

Серед них переважали представники сільської інтелігенції. Названо прізвища, подано короткі біографічні відомості окремих з них. Всі вони були репресовані органами НКВС.

Про подібну малочисельну організацію в Гайсині йдеться в публікації В.Заболотного⁵. В роки німецької окупації одна з членів осередку О.Люта брала активну участь в постановках п’єс українських класиків самодіяльним драматичним гуртком. Її арештовувало гестапо, а радянський суд засудив до розстрілу, згодом замінивши вирок на тривалий термін

ув'язнення.

Дії групи "ОУН-Південь" на Східному Поділлі висвітлено в низці наукових повідомлень. Г.Денарьев вказує, що в смузі діяльності похідної групи "ОУН-Південь", яка в червні 1941 р. вирушила на схід України, була Вінниця⁶. Торкаючись перебування в 1943 р. на Вінниччині групи "УПА-Південь", дослідник характеризує її чисельність, структуру, командування, місця дислокації. До військового округу "Вінниця", яким командував Ясень, входили три курені. Наведено відомості про короткочасні бої проти німецьких окупантів в Тульчинському та Гайсинському районах, про загибель в бою з загonom НКВС біля Літина в червні 1944 р. командира групи полковника Батька (Омеяна Грабця).

Ю.Ніколаєць вказує на зіткнення радянських партизанів із підрозділами УПА наприкінці 1943 р. в Чорному лісі⁷, дії загонів повстанців під командуванням Гузира та Довбуша в квітні-травні 1944 р.

М.Вороліс торкається збройних сутичок підрозділів групи "УПА-Південь" з радянськими партизанами та військами НКВС під час рейдів влітку-восени 1943 р. через Гайсинський, Жмеринський, Літинський райони на територію сучасної Хмельницької області та сутичок весною 1944 р. Наведено дані про чисельність загонів та втрати під час рейду – з Поділля на Волинь. Повстанці також здійснювали агітаційну діяльність, поширювали листівки⁸.

Дослідник відзначає, що по війні, в 1947 р., організації ОУН діяли в сучасних Хмельницькому та Чечельницькому районах.

В.Вовкодав у певній мірі систематизував матеріали про діяльність ОУН-УПА на Вінниччині в 1941-1945 рр⁹. Висвітлено перебіг подій, починаючи від створення похідною групою "УПА-Південь" мережі підпільних організацій, формування трьох повстанських загонів та боїв з військами НКВС в 1944 р. Дослідник називає справжнє ім'я референта Могили - Панько Сак. По закінченню війни, в 1950 р., агітаційною роботою займалися нечисельні групи ОУН в Літинському та Вінницькому районах. В лютому 1951 р. було заарештовано керівника осередку ОУН Демчука та ще дев'ять осіб.

Велику увагу дослідженню дій ОУН-УПА на Східному Поділлі в 1941-1946 рр приділив А.Малигін¹⁰. Дослідник прагнув до найдокладнішого висвітлення подій і біографій учасників оунівського підпілля та загонів УПА. Завдяки цим відомостям стає можливим в певній мірі визначити рівень підтримки ОУН-УПА населенням Східного Поділля. Зокрема подільцями були зв'язкові Василь Шевчук, Марія Заїка, Олена Шуберт, Тамара. Членами підпільних осередків ОУН та Українського Червоного Хреста, що діяв під орудою УПА були також вихідці з інших регіонів – галичанка Євгенія Петерзіль, волинянка Ганка Я. Автор називає справжні імена командирів загонів УПА: Нечипорука- Грома – Лаврентій Онуфрійчук родом з м. Дружківка сучасної Донецької області, Олега Гаса – Ілля Ткачук з Рівненщини, керівника групи УПА Батька – Омеян Грабець, який народився на Любачівщині.

Значне місце в публікаціях А.Малигіна займає опис боротьби загонів УПА на території сучасних Хмельницького, Літинського, Калинівського, Іллінецького районів з військами НКВС. Вказано чисельність повстанських загонів, які прибули на Східне Поділля з інших регіонів України.

І.Мазило, підсумовуючи дослідження проблеми, відзначив поширення мережі ОУН на Вінниччині в роки війни, пропагандистську діяльність ОУН-УПА, сутички повстанців з радянськими партизанами, поширення листівок ОУН в 1946 р. в окремих селах області¹¹.

Діяльність в 1949-1951 рр. групи ОУН, що прибула на Вінниччину із західного регіону, висвітлюється в повідомленні К.Завальнюка¹². Названо прізвища членів групи. За винятком одного уроженця сучасної Хмельницької області, решта - вихідці із Львівщини та Тернопільщини. Очолював групу Йосип Демчук, псевдонім - Луговий. Названо села, де знаходилися конспіративні квартири, населені пункти та місцевості, в яких перебували підпільники, показана їх пропагандистська діяльність та збройні сутички. Подано імена подільян, які їм допомагали. Вказано обставини арешту членів групи. Про долю подільян, які

надавали допомогу групі І.Демчика (Лугового), розповідають також І.Гучва та Т.Мисюта¹⁴.

Аналітичний характер притаманний публікаціям П.Григорчука та С.Гальчака.

П.Григорчук зробив вдалу спробу виділити особливості діяльності УПА на Вінниччині. До найбільш суттєвих з них дослідник відносить відсутність широкої соціальної опори. Ця обставина була викликана політикою радянської влади в довоєнні роки, зокрема репресіями. Також не сприяла розгортанню дій УПА на теренах краю в 1943 р. відсутність організаційної мережі ОУН. Діяльність осередків та організацій, що діяли під орудою ОУН влітку 1942 р., була підірвана арештами органами німецької окупаційної влади.

Іншим чинником, що негативно впливав на поширення ідей ОУН та розгортання боротьби УПА, було домінування в регіоні радянських партизан та організацій комуністичного підпілля.

Також негативне значення мали суперечки в середині ОУН., близькість фронту до Вінниччини в 1943-1944 рр., що обмежувало інтенсивність та масштаби бойових акцій УПА, перебування керівництва групи УПА за межами краю.

П.Григорчук відзначає прагнення загонів УПА уникати збройних сутичок з переважаючими німецькими силами, характеризує пропагандистсько-ідеологічну діяльність ОУН та УПА. Наводяться відомості про найбільш вдалий бій УПА влітку 1942 р. поблизу Вінниці.

Статті С.Гальчака відзначаються різноманітною джерельною базою¹⁶. Більшість названих авторів працювали з документами Державного архіву Вінницької області. С.Гальчак опрацював, крім фондів ДАВО, матеріали Центрального державного архіву громадських організацій України, архів Федеративної Республіки Німеччини, чисельні монографічні та документальні видання. Це дозволило автору найбільш докладно висвітлити перебіг подій, пов'язаних з діяльністю ОУН-УПА на теренах краю. Автор широко цитує документи ОУН, німецької влади, окремих військових та політичних діячів.

Вказано на участь батальйону "Нахтігаль", до складу якого входили члени бандерівського крила ОУН., в боях з радянськими збройними силами біля Вінниці, розквартирування їх у селі Юзвин (тепер Некрасово).

Багато уваги автором приділено діям похідних груп ОУН, спрямуванню їх пропагандистської діяльності на створення Української держави. Наведено наказ німецької служби безпеки про арешт та знищення членів бандерівського крила ОУН без суду за їх прагнення до незалежності України. Прикметно, що українському населенню розстріли бандерівців слід було пояснювати як кару за грабіжництво, німці їх називали "ворогами Вашого (українського) народу, котрі допомагають більшовикам"¹⁷.

Детально висвітлена підпільна діяльність ОУН, створення ними осередків на терені краю, не лише в зоні німецької окупації, а й в так званій Трансністрії – території, окупованій Румунією.

Наголошуючи на агітаційно - пропагандистській діяльності ОУН, С.Гальчак стверджує, що воєнних дій проти німецької окупації вони уникали, натомість вели збройну боротьбу проти радянських партизанів. Проте підрозділи УПА протидіяли примусовому вивезенню української молоді до Німеччини.

Багато місця в публікаціях С.Гальчак відводить висвітленню загальних питань про розкол в ОУН, стратегію і тактику керівництва організації в боротьбі за створення незалежної Української держави. В контексті цієї стратегії автор показує причини співробітництва ОУН з нацистською Німеччиною. Протистояння УПА та радянських партизан охарактеризовано як братовбивчу війну, спричинену різним менталітетом та ідейними переконаннями, політичними прагненнями й амбіціями. В публікаціях С.Гальчака показано діяльність на Поділлі активістів ОУН-УПА, які прибули з інших регіонів та з числа місцевих мешканців – Липового, П.Гребеня, Дорошевича, З.Пиндика, Мороза, М.Батковського, І.Левитського, В.Мельника та інших.

Окремі твердження С.Гальчака мають дискусійний характер. Зокрема, неодноразово вказується, що ОУН поділялася на три самостійних табори: бандерівців, мельниківців,

бульбовців. Загальновідомо, що Т.Бульба-Боровець прагнув продовжувати традиції УНР. Він не визнав встановлення контролю над УПА бандерівського крила ОУН. Загони, які залишилися під його командуванням, отримали назву Української народної революційної армії¹⁸. Декларативно, не досить аргументовано, а іноді децю спрощено подано окремі твердження С.Гальчака щодо ставлення населення краю до ідеології та політичної мети ОУН. Не згадується про вплив на свідомість мешканців радянського Поділля політичних репресій.

Вивчення проблеми діяльності ОУН-УПА на Східному Поділлі знаходиться на початковому етапі. Дослідниками нагромаджена низка фактів, зроблено спроби узагальнення. Для здійснення поглибленого аналізу та висновків важливе значення має розширення джерельної бази дослідження проблеми, насамперед архівів нацистських та радянських спецслужб.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Кравець М. ОУН у Вінниці (1941-1944)// Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1994. - С.78-80; 2. Костюк О.С. Діяльність організації українських націоналістів на Вінниччині в 1941-1943 рр.// Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1993. - С.57-59; 3.Червінський Д. Газета "Відродження" ("Калинівські вісті") в 1942-1943 рр.- Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.- С.85-86; 4. Бабицький В. Організація ОУН у селі Кисляках на Гайсинщині (1941-1944) // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1998. - С.77-78; 5. Заболотний В. Організація ОУН у Гайсині // Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.-Вінниця, 1999. - С.57; 6. Денарьов Г. З історії національно-визвольного руху на Вінниччині в роки Другої світової війни// Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції...- С.59-60; 7. Ніколаєць Ю. До питання про чисельність УПА// Тези доповідей шістнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1997. - С.60; 8. Вороліс М. "УПА-Південь" на Вінниччині.// Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції ...- С.77-78; 9. Вовкодав В. Національно-визвольний рух на Вінниччині в 1941-1951 рр.// Там само. - С.74-75; 10. Малигін А. ОУН-УПА на Вінниччині (1941-1946). Там само. - С.76-77; Його ж. Останні бої УПА -Південь// Тези доповідей п'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1996. - С.63-64; Його ж. Повстанський рух на Вінниччині в 1942-1944 рр.// Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції... - С.3-11; 11. Мазило І. До питання про ОУН-УПА на Вінниччині в роки другої світової війни.// Тези доповідей та повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції... - С.78-79; 12. Завальнюк К. ОУН на Вінниччині в 1949-1951 рр.// Тези доповідей та повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції...-С.57-59; 13. Гучва І. З історії ОУН. на Вінниччині.// Там само. - С.56; 14. Мисюта Т. До історії ОУН. на Поділлі.// Тези доповідей та повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції...-С.76-77; 15. Григорчук П. УПА на Вінниччині: специфіка та особливості боротьби (1943-1944) // Там само. - С.75-76; 16. Гальчак С. Боротьба подолян за державне відродження України під час нацистської окупації краю.// Поділля у контексті української історії.-Вінниця, 2001. - С.263-267; Його ж. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип.4. Серія:Історія. - Вінниця, 2002. - С.136-146; 17. Гальчак С. Сили національно-визвольного спрямування...,С.139; 18. Див: Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. - К., 2000. - С.244,247.

Т.А. Мельничук

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ МАЯТНИКОВОЇ МІГРАЦІЇ В СУЧАСНИХ НАУКОВИХ РОЗРОБКАХ

Повоєнні роки позначаються в Україні посиленою міграцією сільського населення у нові промислові центри, які виникли у зв'язку з розширенням географії промислового виробництва, будівництвом та введенням в експлуатацію нових виробничих потужностей.

Особливу роль в економічному, соціальному, політичному та культурному житті міста і села відіграє маятникова міграція. Окрім істориків, вивченням даного соціально-економічного процесу займаються демографи, соціологи, економісти, географи. Однак на

сьогодні ще не повністю розкрито всі сторони трудової маятникової міграції. До цих пір ще не розроблена теорія даного процесу, не існує єдиної думки щодо його генезису та тенденції розвитку.

Тлумачення суті даного процесу досить суперечливе. Існують різні точки зору щодо самого поняття маятникової міграції. Так В.В. Покшишевський стверджує, що маятникові переміщення є лише особливою формою розселення, при якій місце роботи віддалене в просторі від місця сну, відпочинку, спілкування з сім'єю. На його думку, це не міграція, а швидше за все, спосіб життя, що супроводжується щоденними поїздками за місто¹. В.В. Переведенцев також не погоджується з тим, що багато авторів щоденні поїздки до місця роботи і назад відносять до процесу міграції, називаючи їх маятиковою міграцією. Він стверджує, що насправді "маятикова" міграція суперечить "істинній" міграції. Адже людина з певних причин не може переселитися на постійно і вимушена щоденно їздити з одного населеного пункту в інший на роботу². Дослідник Б.С. Хорев погоджується з думкою В.В.Покшишевського, вказуючи, що маятикова міграція – це окремий випадок розселення населення відносно місця роботи, без зміни місця проживання (живуть в одному населеному пункті, а працюють чи навчаються в іншому)³.

Подібні висловлювання зустрічають серйозне заперечення з боку О.М. Рузавіної, яка вважає, що характеризувати процес урбанізації через маятикову міграцію методологічно невірно, оскільки вона виступає як непередбачений побічний продукт процесу урбанізації. За її словами, маятикова міграція не є міграцією населення в прямому значенні цього слова, а його коливання (флуктуація)⁴.

До середини 60-х років маятикова міграція була відома переважно під назвою "позаміське розселення робітників"⁵. На думку Б. С. Хорева та В. Н. Чапека, саме в 70-х роках ХХ ст. сформувався новий науковий напрямок, присвячений соціально-економічним дослідженням маятикової міграції, і в процесі його становлення доводилося долати деякі розбіжності методологічного характеру: а) маятикова міграція, що здійснювалась шляхом міжселищних повсякденних, регулярних поїздок на роботу чи навчання, нібито випадковий, нестабільний процес, що не має закономірної основи; б) маятикова міграція повинна бути обов'язково змінена; в) маятикова міграція не належить до міграційних процесів взагалі⁶.

Деякі вітчизняні демографи теж наполягають на умовності поняття маятикової міграції і неправомірності включення його до поняття "міграція населення". Досить часто під маятиковою міграцією розглядають також пересування з культурно – побутовими та рекреаційними цілями⁷. Що ж таке маятикова міграція – спосіб життя, елемент територіальної структури позаміської зони, коливання (флуктуація) населення, адаптована форма міграції, взаємопов'язане між собою населення, чи зв'язки, що формуються в результаті обміну енергією та інформацією як в середині системи взаємопов'язаного розселення, так і між цими системами та зовнішнім середовищем? І чи є маятикова міграція складовою частиною міграції?

Визначити сутність даного суспільно-економічного процесу, здійснити його теоретичний аналіз намагалася І. М. Табориська⁸. На основі конкретних соціально-демографічних досліджень, опублікованих матеріалів, автор всебічно, ґрунтовно аналізує маятикову міграцію, визначає її роль і значення у вирішенні таких важливих проблем як раціональне використання трудових ресурсів. В монографії запропоновано методи кількісних вимірів трудової маятикової міграції.

Ставлення до проблем маятикової міграції висловили М.Б. Денисенко, А.І. Іонцев, Б.С. Хорев, стверджуючи, що всі три основні види міграції - переселення, маятикова і сезонна – пов'язані в значній мірі із зміною місця роботи, тобто входять до складу трудової міграції населення⁹. Вони вважають, що терміни "трудова сезонна міграція" та "трудова маятикова міграція" як види переселень можна використовувати та відносити до міграційного руху відносно місць роботи. Етнографи Б.Г. Врублевський, Р.Я. Кісь та С.І. Уваров теж притримуються думки, що у системі спілкування населення великий науково-практичний інтерес становлять щоденні трудові поїздки із села в місто, без зміни місця

проживання (так звана маятникова міграція)¹⁰. Вони розглядають проблему етнографічного вивчення маятникових мігрантів як певної соціально-побутової групи населення на прикладі розміщення населення у Львівській області.

Питання розвитку трудових маятникових поїздок до великого міста та їх значення у формуванні міжрайонної локальної моноцентричної системи розселення у Чернівецькій області розглядають географи Я.І. Жупанський та В.О. Джаман¹¹. Ставлення фахівців до маяткової міграції добре ілюструється в енциклопедії за редакцією Ю.І. Римаренка. Її автори вважають, що маяткова міграція – це масові за своїми розмірами (масштабами) щоденні, щотижневі або щомісячні систематичні переміщення населення від місць їх мешкання до місць працевлаштування та, водночас, у зворотному напрямку. Причиною маяткової міграції є відсутність працевлаштування за місцем проживання і можливість працевлаштуватися в іншому місці, яке знаходиться поблизу помешкання¹². Щотижневі поїздки з села до міста для продажу продуктів харчування упорядники енциклопедії також визначають як один із видів маяткової міграції.

І на сучасному етапі, на думку Г.Г. Старостенка, при дослідженні закономірностей відтворення населення слід зупинитися на вивченні тенденцій територіальної диференціації маятникових міграцій, оскільки в багатьох регіонах міжгалузевий перерозподіл трудових ресурсів села здійснюється, насамперед, за рахунок маятникових мігрантів¹³.

Отже, маяткова міграція - це багатогранний та складний соціально-економічний процес, який не піддається однозначному тлумаченню. Його потрібно характеризувати з усіх сторін і точок зору. Складність, різнобічність, багатоаспектність і соціологічний характер маяткової міграції як об'єкта дослідження вимагають необхідності її вивчення низкою суспільних наук, кожна з яких охоплює свою сферу дослідження. Це дозволить всебічно та комплексно підійти до вивчення проблем маяткової міграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Покшишевський В.В. Миграция населения, как общественное явление и задачи статистического их изучения – М., 1973. – С.15; 2. Переведенцев В.І. Методы изучения миграции населения. – М., 1975. – С. 34; 3. Хорев Б.С. Проблемы городов. – М., 1975. – С. 328; 4. Рецензия Е.Н. Рузавиной на монографию «Марксистско-ленинская теория народонаселения» // Вопросы экономики. – 1975. – № 2 – С. 135; 5. Табориская И. М. Маятниковая миграция населения (теория, методология, практика). – М., 1979. – С. 33; 6. Хорев Б.С., Чапек В.Н. Проблемы изучения миграции населения. – М., 1978. – С.20; 7. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика: Енциклопедія /Упорядник та редактор Римаренко Ю. - К., 1998. – С.737; 8. Табориская И.М. Маятниковая миграция населения (теория, методология, практика). – М., 1979; 9. Денисенко М.Б., Ионцев А.И., Хорев Б.С. Миграциология. – М., 1989. – С.5; 10. Маяткова міграція і культурно-побутові процеси // Народна творчість та етнографія. – 1978. – №2 – С.9; 11. Жупанський Я.І., Джаман В.О. Маятникові трудові поїздки населення і локальна система розселення // Економічна і соціальна географія. Науковий збірник. – К., 1992. – Вип.44. – С. 35-40; 12. Міграційні процеси в сучасному світі : світовий, регіональний та національний виміри // Енциклопедія. Упорядник та редактор Римаренко Ю.І. – К., 1998. – С.283; 13. Старостенко Г.Г. Новітні демографічні тенденції в Україні // Економіка України. – 1998. – №5. – С. 22.

С.О.Гусєв

КРУЦ В.А., КОРВИН-ПІОТРОВСКИЙ А.Г., РЫЖОВ С.Н.
ТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ-ГИГАНТ ТАЛЬЯНКИ. ИССЛЕДОВАНИЯ 2001 г.
 - К., 2001.- 110 с.+ 32 с. цв. вкладок.- 70 илл.

Сенсаційне відкриття у 60-х рр. XX ст. на Черкащині поселень трипільської культури гігантських розмірів започаткувало нову сторінку у вивченні історії енеоліту Південно-Західної Європи. З 1970-х рр. на найбільших з них (Доброводи, Майданецьке, Тальянки та ін.) розпочато комплексні археологічні розкопки експедиціями Інституту археології АН УРСР під керівництвом М.М.Шмаглія, Т.Г.Мовші, В.О.Круца, в яких, у свій час, брали участь і студенти-історики Вінницького педінституту. Вже перші результати стаціонарних досліджень підтвердили дані аерофотозйомки і геомагнітної розвідки про надзвичайні габарити ранньоземлеробських селищ, що не мають аналогів у світовій археології.

Інтерес до трипільських поселень-гігантів за майже 30-літню історію вивчення як у вітчизняних, так і у зарубіжних дослідників не вщух, оскільки до кінця не з'ясована природа їх виникнення, існування та загибелі. Незважаючи на таку увагу до велетенських поселень, широкоформатних наукових праць їм присвячено небагато. На цьому тлі особливе місце посідає книга "Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г." (К., 2001), яку підготували наукові співробітники Інституту археології НАН України В.О.Круц, О.Г.Корвін-Піотровський та С.М.Рижов. Безпрецедентна в трипільстві оперативність публікації найсвіжіших археологічних матеріалів – зразок сучасного стилю у проведенні наукових досліджень, якщо до справи долучаються благодійні фонди*.

Рецензована книжка – результат лише одного (2001 р.) сезону польових робіт на найбільшому з відомих трипільських поселень - Тальянківському (с.Тальянки Тальнівського району Черкаської області).

У коротких вступних розділах автори представили історію вивчення поселення-гіганта, топографічні умови його розташування, описали методику розкопок. Заслуговує уваги комплексність вивчення тальянківських старожитностей. Відпрацьована десятиліттями практика попередньої геомагнітної зйомки магнітометром М-27 території пам'ятки з вимірювальним кроком 2 x 2 м та складання загального плану поселення забезпечила безпомилкове визначення найперспективніших ділянок для розкопок, а усе дослідження вести за певною програмою. Ретельна поквдратна планіграфічна і стратиграфічна фіксація археологічних решток у єдиному стилі буквенно-цифрової номенклатури та якісне відображення артефактів у польовій документації стало практикою роботи Тальянківської експедиції під керівництвом В.О.Круца протягом майже 20 років.

Більша частина тексту присвячена опису археологічного матеріалу, добутого у 2001 р. Це - залишки глинобитних жител (майданчики № 28-31), керамічний посуд, антропоморфна та зооморфна пластика, знаряддя праці та інші речі. Щодо вивчення залишків жител, то завдяки загальному плану поселення-гіганта для розкопок 2001 р. було обрано 2 житла з внутрішнього замкнутого контуру і 2 житла з внутрішньої території забудови поселення. Усі чотири майданчики виявилися майже однакових розмірів - 10-12 м завдовжки та 4-5 м завширшки (площа коливається від 40 (житло №31) до 53 (житло №29) кв. м. В описах їх археологічних решток (ст.24-36) вказано характер пошарового залягання глиняних шматків, простежено окремі архітектурні деталі. В інтер'єрі однотипні будівлі мали сіни та житлову кімнату, де містилися піч, жертovníк, лава ("подіум") для посуду. Внутрішня реконструкція досліджуваних жител, яку запропонували автори, досить правдоподібна, що підтверджено

* Роботи в Тальянках проводилися за кошти фірми "QES Investment LTD" (Великобританія) фонду "Starch Foundation" (США).

розкопками інших трипільських споруд, а також відомими моделями хаток відкритого типу (Сушківка, Попудня та ін.). Цікаво, що археологічне збереження руїн будівель на поселеннях-гігантах Черкащини чи не найкраще у порівнянні з іншими регіонами трипільського ареалу. Це демонструють і описані у книжці розкопки 2001 р. Звернемо увагу, у зв'язку з цим, на два моменти. По-перше, можливо саме на поселеннях-гігантах архітектурна майстерність трипільців досягла культурного піку, їх споруди тут були найвищої якості і тому рештки будівель збереглися досить непогано. По-друге, і про це неодноразово висловлювалися В.О.Круц та О.Г.Корвін-Піотровський, важливо встановити механізм руйнування трипільських жител, від чого у значній мірі залежить теперішній археологічний стан майданчиків. Автори провели нові спостереження з приводу майданчиків № 30 та 31: "...трипільці, перед спаленням споруди, зруйнували її "серце" – піч. Базується ця думка на тому, що в жодному досліджуваному на цьому поселенні житлі не знайдено достовірних частин склепінь печей, а в останньому випадку [йдеться про майданчик №31 – С.Г.] навіть їх черенів" (с.35). В окремому розділі книжки ("Деякі результати досліджень 2001 р. в галузі домобудівництва і структури поселення. Загальні проблеми") автори звертаються до проблеми трипільського житлобудівництва і тут намагаються встановити результативність розкопок жител у Тальянках для вирішення архітектурних питань трипільства. Матеріали 2001 р. доводять, що горіння, яке зруйнувало (?) житло і запекло глину, відбувалося під "платформою", тобто платформа була піднята над земляною долівкою. Без сумніву, ці спостереження відіграватимуть важливу роль у з'ясуванні принципових питань трипільського наземного житлобудівництва.

Розкопки майданчиків №28 і 29 з внутрішнього замкнутого кола, як доводять автори, змушують по-новому розглядати ідею "оборонних стін", у які об'єднувалися ряди жител зовнішніх кіл. Дійсно, розташування вхідних дверей будівель внутрішнього контуру до напільного боку (до ворога ?) втрачає "оборонний" сенс, в той час як орієнтація входу у житла зовнішнього та внутрішнього кола один до одного виправдана (і підтверджена етнографічно) при вуличному плануванні. З цим міркуванням авторів важко не погодитись.

Вважаємо за потрібне наголосити, що рецензована книга за жанром не тільки публікаційна. Тут, крім описів та узагальнень, намічені завдання майбутніх археологічних досліджень у Тальянках. Зокрема, лише кількома абзацами заінтриговано читачи великою ямою "для замісу глини", виявленою в розкопі №XVI (с.74). Дослідники трипільської культури під час розкопок поселень часто натрапляли на різновеликі ями, хоча належного аналізу такі об'єкти не отримали. Не підлягає сумніву припущення, що заглиблення відігравали певну роль у поселенській структурі. У першу чергу це стосується землянок, а також заглиблених майстерень чи культових місць. Однак і господарські ями, в тому числі й копальні суглинка для замісів, диктували (і диктувалися) внутрішньою структурою забудови поселення. Оптимізм авторів у перспективності робіт на розкопі №XVI з цього приводу виправданий.

Один з найбільших розділів рецензованої книжки репрезентує керамічний посуд розкопаних у 2001 р. майданчиків – найчисельнішу групу знахідок Тальянківського поселення-гіганта. Близько 40 археологічно цілих посудин та понад 2300 керамічних фрагментів систематизовані за технолого-морфологічними ознаками на категорії (тарна, кухонна і столова), які відповідно поділені на типи, підтипи та варіанти. У чіткій структурі описані мальовані монохромні схеми орнаменту (лінійна, кометоподібна, тангентна, волотна та ін.). Нас зацікавило виділення оригінального варіанта кубків-"пробок" (с.44), хоч текст не пояснює, що і як закривалося цими виробами. Дійсно рідкісною знахідкою для Тальянок є посудина підпрямокутної форми (рис.47, 4,5), яку спершу порівняли з моделлю житла (с.30). У реставрованому вигляді ця посудина за формою нагадує луб'яний короб, ручка-мотузка якого пронизувалася у два вушка, розміщених по центру повздовжніх стінок.

Окремо представлені знахідки антропоморфної та зооморфної пластики. Нечисельні глиняні схематичні скульптурки з розкопів 2001 р. доповнені голівкою людиноподібної фігурки рідкісного реалістичного типу (рис.50, 1), що виявлена у підйомному матеріалі. З

невеликого числа зооморфних статуєток виділяється мініатюрна фігурка ведмедиці (рис.52, 1).

Розкопками 2001 р. суттєво поповнено тальянківську колекцію (майже 40 екз.) керамічних моделей саней. На цей раз знайдено 7 фрагментів полозів та кузовів, окремі з яких досить промовисто відтворюють давній вид транспортного засобу волочного типу (рис.53, 1). Автори розрізняють моделі саней двох груп: реалістичні, у яких відображений підквадратний кузов з дошок-плах та полози з дерев'яних колод, і схематичні, що імітують кузови з лози або шкіри. Моделі останньої групи часом доповнювалися голівками бика/вола (с.61).

Щодо знарядь праці, то на досліджуваному поселенні-гіганті й у 2001 році їх зібрано небагато: 2 крем'яних ножі, кілька рогово-кістяних та кам'яних інструментів і десятки глиняних відтяжок до ткацького верстату.

За описовою частиною археологічного матеріалу автори роблять важливі історичні узагальнення накопичених за 20-літній період вивчення даних про найбільше з поселень-гігантів трипільської культури і виходять на актуальні проблеми трипільознавства. Це стосується житлобудівництва і планування поселень, господарської діяльності у тогочасній еколого-географічній обстановці, їх соціальної організації. Завершується текстова частина рецензованої книжки аналізом проблеми виникнення поселень-гігантів трипільської культури. В.О.Круц, О.Г.Корвін-Піотровський та С.М.Рижов доходять висновку, що причини утворення велетенських селищ на рубежі IV-III тис. до н.е. не носять економічного характеру (протоміста), а пов'язані з концентрацією ранньоземлеробського населення в протистоянні з кочовими степовиками (с.92).

У додатках поміщено таблиці з описом остеологічного матеріалу, знайденого під час археологічних розкопок Тальянківської пам'ятки у 2000 та 2001 роках (визначення проводила О.В.Маркова).

Загалом, рецензована книжка – приклад швидкого введення до наукового обігу результатів широкомасштабних польових та лабораторних досліджень гігантського пізньотрипільського поселення Тальянки. Вона, незважаючи на незначні поліграфічні та орфографічні огріхи, пристойно видрукувана, має синхронний англійський текст, обширне україномовне резюме, яскраві ілюстрації. Усе це демонструє сучасний підхід до ведення археологічних досліджень. Книжка корисна як для археологів-спеціалістів, так і для тих, хто вивчає давню історію населення України.

О.В.Зінько

УКРАЇНА INCOGNITA /ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ Л. ІВШИНОЇ./ – К., Факт, 2002 – 400с.

Рецензована книга – збірник публікацій з актуальних проблеми стародавньої, середньовічної, нової та новітньої історії України, опублікованих газетою “День” у 1997–2002 рр. Автори статей – історики, філософи, наукові співробітники інститутів історії, археології, філософії Національної академії наук України, журналісти намагались показати історію тисячолітньої боротьби українців за свободу й гідне життя, яка не повинна бути *Terra incognita*, бо це наша відповідальність перед нащадками, перед майбутнім. В умовах глобалізації світу необхідно зберегти індивідуальне, неповторне. Українці теж неповторні – зі своєю національною вдачею, культурою, мовою, минувиною. На думку упорядників видання, для того щоб після серії тяжких історичних потрясінь суспільство змогло відновити систему моральних координат, потрібна певна “гомеопатія”, яка може бути здійснена через засвоєння уроків історичної пам'яті.

Книга має хронологічний порядок розміщення матеріалів. Перший розділ “Хвилі Евксинського понту. Віки античності” містить статті про народи, які заселяли Україну в добу античності. Автори нагадують багато в чому маловідомі широкій громадськості сторінки

історії півдня України в давнину, визначають внесок народів, які населяли цю територію, у скарбницю світової культури.

В наступному розділі “Юні літа народу: Княжа доба. “Темні віки”: Орда, Литва” зібрані матеріали про найбільш дискусійні проблеми історії України княжої доби. Авторів висловлюють свої думки та припущення щодо етногенезу слов’ян, таємниць Софії Київської, постязичного суспільства доби християнізації, початку кінця Золотої Орди. Одночасно показуються історії життя визначних постатей того часу: Ярослава Мудрого як дипломата та будівничого, а вже потім воїна; гуманізм великого полководця Володимира Мономаха; інтелектуала-християнина агіографа Нестора. Висловлюється цікава думка щодо ролі у формуванні української національної ідеї Дніпра-Славути, досі належним чином не поціновану дослідниками. В цьому плані є цікавою думка В. Рички, який стверджує, що у модерній суспільній свідомості Дніпро постає не тільки і не стільки як історико-географічна реальність, скільки виступає архетипально-знаковою моделлю України у її понад просторовому й позачасовому вимірах. Дніпро сполучав Русь-Україну в одне ціле й водночас роз’єднував цю цілісність, породжуючи різнобій регіональних ритмів історичного життя країни.

Героїчна козацька історія розглядається в розділі “Ще як були ми козаками”. Інтерес викликає історія долі першого гетьмана України, засновника Запорозької Січі Дмитра Вишневецького. Історики завжди сперечалися ким був Д. Вишневецький? Чи литовським і московським найманцем і шукачем пригод, чи захисником України від ворогів? Авторів доводять, що він був справжнім патріотом своєї землі, захисником православної віри, не зрадив її навіть під страшними тортурами.

Привертає увагу і доля Петра Могили як єкуменіста і просвітника, якому не завжди щастило отримати, на думку авторів, справедливі та чесні оцінки сучасників та нащадків. Увага акцентується на тому, що Петро Могила був велетень-патріот, який запліднив українську культуру на цілі віки вперед. Втрата його мала згубні наслідки для подальшої історії України, оскільки запропонована митрополитом ненасильницька альтернатива захисту православ’я реалізована не була.

Значна увага приділена історичним урокам, які є особливо актуальними на етапі становлення української державності. У відповідь на запитання: як подолати сучасні суперечності, автори пропонують розглянути унікальну, з цього погляду, добу Руїни (1657-1676 рр.), коли у справі державотворення неспроможною виявилася абсолютна більшість представників тогочасної еліти. Ніщо так не шкодить справі державотворення, як егоїзм панівної еліти, яка дбає винятково про власні інтереси.

Цікавими є журналістські дослідження про маловідомі сторінки козацької історії: карибських “козаків” та дніпровських “флібустьєрів”, козаків-найманців на службі європейських держав та козаків-кондотьєрів Чехії та Моравії.

Наступні розділи: “До Полтави та після. XVIII століття”; “Кайдани порвіте...” XIX століття; “Відродження нації. Початок XX століття” присвячені історії життя яскравих особистостей – як всесвітньо визнаних, так і маловідомих, – чиї імена у славили Україну й нерозривно пов’язані з нею. Серед них: Іван Мазепа, Андрій Войнаровський, Єпіфаній Славунецький, Феофан Прокопович, “український Моцарт” – Максим Березовський, Михайло Максимович, “всевидяще око” – Тарас Шевченко, загадковий Микола Костомаров, Михайло Драгоманов, “степовий Колумб” – Олександр Поль, Євген Чикаленко, Михайло Булгаков, Нестор Махно, Лев Троцький, Володимир Винниченко та інші.

Розділ “Знак серпа і молота. Україна радянська” містить статті про політичний терор в Україні – 20 – 50-ті рр. XX ст. Авторів стверджують, що написання повноцінної історії політичного терору в Україні неможливе без серйозної наукової дискусії і навіть полеміки, у першу чергу концептуальної і методичної дискусії щодо історії України за доби комуністичного панування.

Розмаїття історичних подій останнього десятиліття показано в розділі “Майбутнє народжується сьогодні”. На питання, що відбулося на початку 90-х рр., автори відповідають – антикомуністична, антирадянська революція, бо докорінна зміна власності і влади

називається революцією. Одночасно автори задають ще одне запитання: чому перші дві українські національні революції зазнали поразки, так і не зумівши наповнити створений ціною немислимих жертв “каркас” державності реальним позитивним змістом? Без відповіді на це “питання питань” годі й думати про розвиток політичної та економічної системи сучасної України.

Таким чином, видання “Україна Incoqnita” цінне підбором цікавих, малодосліджених сторінок української історії, дискусійних проблем, воно змушує мислити, шукати істину, породжує почуття гідності і гордості за український народ, його історію.

Ю.І.Поп

СУЧАСНЕ ЧЕСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО. З. МАНСФЕЛЬДОВА, М. ТУЧЕК /КОЛ./.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ АН ЧР. - Прага, 2002. – 381 с.

SOUČASNÁ ČESKÁ SPOLEČNOST. Z. MANSFELDOVÁ, M. TUČEK /ED./.

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR. - Praha, 2002. – 381 s.

Десятиліття падіння комуністичного режиму в Центральній Європі і, зокрема в Чехословаччині, стало приводом до роздумів чеських публіцистів і дослідників про те, яким є чеське суспільство після його радикальної трансформації. Більшість матеріалів на цю тему носить публіцистичний характер і вони не виділяються глибиною аналізу. Для таких праць притаманна суб'єктивність, однобокий характер.

Група чеських вчених із Соціологічного інституту АН ЧР зробила спробу дати критичний образ сучасного чеського суспільства у 18 статтях і розділах колективної праці „Сучасне чеське суспільство – соціологічне дослідження”. В короткій рецензії немає можливості проаналізувати увесь матеріал монографії. Тому ми зупинимось лише на рисах трансформації, соціальній стратифікації і структурі сучасного чеського суспільства.

На основі сучасних емпіричних даних Я. Червенка спробував дати картину модернізації чеського суспільства 90-х років. Він підкреслює, що соціалізму в цьому суспільстві вже немає, але спадщина його ще надзвичайно сильна. Капіталістичні виробничі відносини утвердились, але зовсім не завдяки внутрішній чеській динаміці, а швидше всього під впливом і завдяки зовнішньому іноземному капіталу, порівняно швидкому входженню чеської економіки в економіку високорозвинутої Західної Європи. Цьому сприяли, на думку Я. Червенки, специфічні чеські передумови. Як відомо, чеські історичні землі мають столітню індустріальну традицію, високу культуру праці населення, високу його освіченість, яка почалася ще в період реформації XV-XVI ст. До того ж чеське суспільство має давні традиції лібералізму, конфесійної толерантності, вплив церкви порівняно незначний. Тому перехід від комуністичного „пуританізму” до відкритого суспільства західного типу в Чехії був швидким і практично безболісним. Середнього громадянина Чехії не хвилює проблема абортів, високий відсоток розлучень, рівності гомосексуалів при укладенні шлюбів, так звана „вільна сім'я” (незареєстрована), позашлюбні діти і т.д. Порівняно швидко засвоїли чехи інформаційну технологію, і чеське суспільство за десять років має всі риси модерного інформаційного суспільства.

В той же час інший автор Павел Махонин підкреслює, що Чехія ще далека від картини чистого капіталізму. В чеському суспільстві і психології чеха при всіх очевидних рисах соціальної нерівності ще сильні залишки зрівнювальних відносин чи то горезвісної соціалістичної „зрівнялівки”. При цьому підкреслюється, що ці посткомуністичні залишки не перешкоджають розвитку нових класових відносин, які направлені на деформацію пост-капіталістичного неформального суспільства.

П. Махонін у своєму розділі приводить разючі факти залишкової „зрівнялівки”. Так, працівники бюджетної сфери з відносно високим рівнем освіти, педагоги всіх рівнів, лікарі, працівники культурної і соціальної сфери при високій соціальній престижності їх професій,

мають фінансову винагороду (зарплату) на рівні кваліфікованих робітників або навіть нижчу від них.

Всі автори книги відзначають швидкий процес розшарування чеського суспільства, його майнову поляризацію. Відносно швидко багатіють підприємці, менеджери, особи, які отримали майно своїх предків в процесі реституції (повернення націоналізованого комуністами майна), спеціалісти модерних галузей, працівники „шоубізнесу”, спортсмени-професіонали.

На протилежному полюсі знаходяться верстви бідних: безробітні, некваліфіковані працівники, які зайняті в неперспективних галузях, в сільському господарстві, легкій промисловості, державному управлінні (на його нижньому рівні), неповні та багатодітні сім'ї, пенсіонери, інваліди. Сюди належать також підприємці (дрібні)-невдахи, соціально непристосовані особи, частина ромської (циганської) общини, жителі регіонів з застарілою промисловістю і ризикованого землеробства (гірська частина).

Бідність останніх збільшується, як вказують автори дослідження, за рахунок таких залишкових явищ в психології людей як прагнення до „перерозподілу”, державного патерналізму (захисту), тієї ж „зрівнялівки”. Комплекс таких „залишків” діє у частини населення (бідних) демобілізуюче і демотиваційно. Ці кола „все ще чекають, що їм „не дадуть впасти на дно”, тобто залишається вироблена при соціалізмі психологія з „протягнутою рукою” до держави.

Чеські дослідники вказують також на визріваючі в чеському суспільстві соціальні конфлікти. Так Іржі Вечерник підкреслює, що в „зразковій трансформації і лібералізації”, як її невпинно зображав і пропагував її головний автор Вацлав Клаус, далеко не все було коректно, а тим більше гладко і справедливо. Він сам і особи із його урядового оточення підігрували і активно сильним „діючим особам”. Традиційні крупні концерни і фірми і після їх приватизації отримували щедри кредити від державних банків. Нові середні і дрібні фірми залишені напризволяще перед нерівноправною конкуренцією. Ліберали із оточення В. Клауса так і не зважилися на ліквідацію уявної соціалістичної, максимальної зайнятості у великих фірмах, що чеські дослідники називають „складуванням праці”. Так звані „ліберально-консервативні” урядові кабінети 90-х років навіть не приступили до модернізації, якщо не ліквідації, системи соціальної допомоги і субсидій по безробіттю, „на дітей”, слабким соціальним групам (циганам). Вони її тільки ускладнили, зробили демотиваційною (субсидії по безробіттю вище мінімальної зарплати). І як результат – безробітні ведуть порівняно „легке життя” за рахунок субсидій порівняно зі скромним життєвим рівнем некваліфікованих працівників і молодих, які тільки починають трудове життя.

Росте напруга між так званим „середнім класом” підприємців і „вищим класом” багатих. „Середні” не мають доступу до кредитного капіталу і з великими труднощами утримуються „на поверхні”. Багаті порівняно легко багатіють, бідні забезпечені субсидіями і вся ця система здатна викликати вибух, якому може запобігти тільки жорстка система фінансових витрат, яка контролюється з центру Європейського Союзу.

Процес трансформації чеської політичної сцени аналізується в статті Клари Влахової. Вона вважає, що розстановка політичних сил в Чехії наблизилась до західноєвропейської моделі. Ліва частина політичного спектру вже не асоціюється з комуносоціалістичним авторитаризмом, права, консервативна, – з аморфним лібералізмом. Але і тут в 90-х роках відбулася головна підміна понять. Декларативні консерватори із оточення лідера „Громадянської демократичної партії” В. Клауса в першій половині 90-х р. на практиці здійснили ліву політику в сфері приватизації (т.зв. „капіталізація без капіталу”), передача національного майна в руки вітчизняних фірм і асоціацій, які покривали відсутність капіталу кредитами державних банків, більшу частину із яких вони не повертали, і їх оплатила або оплачує держава, тобто суспільство в цілому; відмовилися від приватизації банків і таким чином привели їх до краху.

Отримавши таку „спадщину”, лівий соціал-демократичний уряд Мілоша Земана у

другій половині 90-х рр. змушений був на практиці проводити ліберально-консервативну політику, завершив приватизацію банків (тепер вже з значними фінансовими втратами), залучаючи різними методами в країну іноземний капітал.

Кінець трансформації ознаменувався в Чехії і тим, що зійшли з політичної сцени „мужі” 1989 р. як ліберально-демократичного символу президента Вацлава Гавела, так і „революційно-авторитарних” особистостей Вацлава Клауса і Мілоша Земана.

В книзі розглядаються також проблеми інтеграції Західної і Центральної Європи, національної державності, можливість федералізації Європи і глобалізації. Аналізується також споживча сфера чеського суспільства та її тенденції, проблеми демографії, шкала цінностей окремих соціальних груп, чоловіків і жінок, молоді, школярів, їх вчителів і вихователів, система освіти і освітніх цінностей та пріоритетів.

Книга на сьогоднішній день є найбільш повною картиною, своєрідним аналітичним дзеркалом сучасного чеського суспільства.

І.М.Романюк, О.Г. Лойко

С.С.ПАДАЛКА. УКРАЇНА 60-90-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ. ДЕРЖАВНІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ ПЛОЩИНІ ТОТАЛІТАРИЗМУ, НЕЗАЛЕЖНОСТІ.- Київ: Ін-т історії України, 2000.-390 С.

У монографії в контексті історизму фактично вперше висвітлюються передумови та трансформації української державності в умовах тоталітаризму та посттоталітаризму. Діяльність органів державної влади УРСР і незалежної України показується через призму життєдіяльності українського села.

Робота актуальна, малодосліджена саме в такому контексті. Активний процес розбудови незалежної держави потребує аналізу історичного досвіду, його наукового переосмислення та узагальнення процесів розбудови незалежної держави – і особливо функціонування держави і влади. Демократичне суспільство вимагає особливої організації держави, її максимального наближення до суспільних потреб. У 90-ті рр. в Україні державотворчий процес розвивався дуже непросто – відчувалося тяготіння негативного досвіду тоталітарного минулого. Отже, основна мета роботи і полягає у дослідженні механізмів функціонування тоталітарної і незалежної держав, у хронологічних межах 60-90-х рр. Саме в цей час криза тоталітарної держави не лише спричинила її розпад, а й заклала передумови для появи незалежної Української держави.

Новаторством даної роботи є те, що автор розглядає державний механізм через призму його впливу на життєдіяльність села: організацію матеріального виробництва, розв'язання соціальних, побутових, державних проблем селянства. Саме вони є найяскравішим індикатором ефективності державної влади, її політики.

Монографія оригінально структурована, питання історії незалежної держави подаються окремою частиною. Це винятково важливо, оскільки з цього боку проводиться розмежування двох протилежних за формою і змістом організацій державності, а з іншого - показується їх процес трансформації, зникнення тоталітарної і народження незалежної держави.

Робота виконана на солідній джерельній базі. Це - оприлюднені офіційні документи органів державної влади і управління, закони України, статистичні збірники, матеріали центральних та поточних архівів, публікації періодичних видань тощо.

Автор цікаво і переконливо розкриває природу, суть і внутрішню організацію тоталітарної держави. Цілком слушним є висновок, що Компартія була сформована за унітарноцентралістським принципом з тим, щоб успішно утримувати владу та управляти суспільством. В роботі аргументовано доведено, що аграрна політика КПРС-КПУ була спрямована на щонайвищу експлуатацію сільського господарства і непаритетне, другорядне його становище порівняно з промисловістю.

Велику увагу автор приділяє проблемам розбудови незалежної держави, аналізує успіхи, труднощі і прорахунки. В книзі прослідковується виваженість, дослідник уникає, з

одного боку, лакування, а з іншого драматизації становища. В цій частині роботи ґрунтовно аналізується діяльність Верховної Ради України, Президента України та Уряду. Автор приходить до справедливих висновків, що головною перешкодою продуктивного функціонування вищих органів державної влади було їх протистояння. Провідною лінією нового аграрного курсу є ринкові перетворення.

В підсумку хочеться відзначити позитивне значення монографії для наукових і навчальних цілей. Запропонована робота може бути використана науковцями, педагогами, студентами вузів, учнями технікумів, профтехучилищ, загальноосвітніх шкіл, усіма тими, хто виявляє інтерес до історії України.

Отже монографія С.С.Падалки є цінним, оригінальним, потрібним і глибоко науковим виданням. Вона є певною подією в українській історіографії і сприятиме більш глибокому та об'єктивному висвітленню однієї з важливих і складних проблем вітчизняної історії.

Відомості про авторів

- БОГАТЧУК Світлана Степанівна** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного аграрного університету.
- БОЖКО Лариса Миколаївна** – м. Немирів, пошукувач.
- БРАНЬКО Ярослав Андрійович** – м. Вінниця, пошукувач.
- ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович** - м. Вінниця, аспірант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- ВОРОЛІС Микола Григорович** - м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- ГАЗІН Володимир Прокопович** – м. Кам'янець-Подільський, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.
- ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, директор державного архіву Вінницької області.
- ГРИГОРЧУК Петро Семенович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- ГУСЄВ Сергій Олексійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- ДРОВОЗЮК Степан Іванович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, декан факультету підприємництва Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.
- ДУБІНСЬКИЙ Володимир Анатолійович** – м. Кам'янець-Подільський, аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.
- ЖМУД Наталія Вікторівна** – аспірантка Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України.
- ЖУКОВСЬКИЙ Олександр Іванович** – м. Київ, аспірант кафедри історії України та зарубіжних країн Київського Національного лінгвістичного університету.
- ЗАВАЛЬНЮК Олександр Михайлович** – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.
- ЗАЄЦЬ Іван Іванович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- ЗІНЬКО Олена Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та дизайну Вінницького державного технічного університету.
- ЗІНЬКО Юрій Анатолійович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- ЗУЗЯК Тетяна Петрівна** – викладач кафедри культурології, мистецтвознавства та дизайну Вінницького державного технічного університету.

- ІБРАГІМОВА Анжеліка Миколаївна** – м. Одеса, аспірантка кафедри історії України Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.
- КАЛИТКО Сергій Леонідович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського
- КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна** - м. Вінниця, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр Борисович** – м. Кам'янець-Подільський, викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.
- КОНОНЕНКО Валерій Васильович** - м. Вінниця, аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- КОПИЛОВ Сергій Анатолійович** – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.
- КРИВОРУЧКО Олександр Іванович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна** - м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського Національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- КУЗЬМІНЕЦЬ Наталія Петрівна** - м. Вінниця, аспірантка кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- ЛАШКЕВИЧ Людмила Миколаївна** – м. Одеса, аспірантка кафедри історії України Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.
- ЛЕБЕДЕВ В'ячеслав Кузьмович** – м. Вінниця, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії, історії музики та гри на музінструментах Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- ЛЕВЧУК Костянтин Іванович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного сільськогосподарського університету.
- ЛЕГУН Юрій Вікторович** – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського Національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- ЛИСИЙ Анатолій Кононович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- ЛОЙКО Олексій Герасимович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- ЛОЙКО Олена Олексіївна** - м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- МАЗИЛО Ігор Васильович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- МАЗУР Василь Митрофанович** - м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач

кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

МАЗУРИК Вадим Станіславович – м. Вінниця, старший викладач Вінницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом.

МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Вінницького коледжу менеджменту.

МЕЛЬНИЧУК Ігор Петрович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Лідія Семенівна - м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського Національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Ольга Федорівна - м. Вінниця, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Вінницького державного аграрного університету.

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна - м. Вінниця, аспірантка кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

НЕСТОРОВИЧ Антон Олексійович - м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

НІКОЛАЄЦЬ Катерина Миколаївна - м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.

НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ОЛЯНІНА Наталія Георгіївна – м. Київ, аспірантка Київського Національного університету культури і мистецтв.

ПЕТРЕНКО Володимир Іванович - м. Вінниця, пошукувач.

ПИЛЯВЕЦЬ Юрій Григорович - м. Псков, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних наук Псковського юридичного інституту.

ПЛАХОТНЮК Світлана Степанівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного технічного університету.

ПОП Юрій Іванович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

РОЖКОВА Людмила Іванівна – м. Суми, старший викладач кафедри українознавства Сумського національного аграрного університету.

РОМАНЮК Іван Миронович – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

СИДОРЧУК Олег Семенович – м. Кам'янець-Подільський, аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна – м. Вінниця, пошукувач.

СТАРІНЕЦЬ О.Г. – м. Одеса, аспірант Одеського Національного політехнічного університету.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

СТОПЧАК Микола Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.

СТРУКЕВИЧ Олексій Карпович – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту історії України НАН України.

ТОКАР Наталія Миколаївна – м. Кіровоград, завідувач лабораторією українознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ТОМУЛЕЦ Валентин – доктор наук, доцент Державного університету Молдови.

ТРОСТОГОН Алла Михайлівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ЦАРЕНКО Максим Володимирович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ЧУМАК Володимир Михайлович – м. Одеса, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, декан історико-філологічного факультету Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

ЯРЕМЕНКО Олександр Іванович – м. Вінниця, кандидат наук з державного управління, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 5. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука/. - Вінниця, 2003. - 276 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

ISBN 966-7151- 31X

Віддруковано на ДП «Державна картографічна фабрика». м.Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 48, тир. 250.

Підписано до друку 23.01.2003. Формат 60х84/18.
Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 250 прим.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32.
Тел. 26-71-33